

**Andrey
Platonov**

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2009

Андрей Платонов

A
P

Andrey Platonov

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2009

ISBN 978-9952-448-55-9

Tərcümə edəni və
ön sözün müəllifi: Nəriman Əbdülrəhmanlı
Redaktor: Aqşin Dadaşov
Korrektor: Aqşin Məsimov

Bədii tərtibat və
dizaynın müəllifi: Tərlan Qorcu
Kompüter düzümü: Hikmət Aydinoğlu
Mehman Musabəyli

Andrey Platonov. Seçilmiş əsərləri.
Bakı: "Şərq-Qərb", 2009, 448 səh.

Kitaba böyük rus yazıçısı Andrey Platonoviç Platonovun (1899-1951) müxtəlif illərdə yazdığı hekayələri, dünya nəşrinin incilərindən sayılan "Can" povesti, məktublarından və gündəliklərindən seçmələr daxil edilmişdir. Bu, Azərbaycan oxucusunun A. Platonov yaradıcılığı ilə ilk sanballı tanışlığıdır.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" NPM, 2009
Bədii tərtibat, səhifələnmə: "Tutu" nəşriyyatı, 2009
© "Şərq-Qərb" ASC, 2009

ANDREY
PLATONOV:
QƏLBİN YANINDA OLAN
YAZICI

Andrey Platonov, yaradıcılığı sovet dövrünün ideoloji meyarlarına uyğun gəlmədiyinə görə sıxışdırılan, təqiblərə məruz qalan, bununla belə, ədəbi vicdanını qoruyub saxlayan qələm adamlarından biridir. 52 illik ömründə (1899-1951) maddi məhrumiyətlərə, mənəvi qadağalara, ağır xəstəliklərə düşcar olması onun Sözə münasibətini qətiyyən dəyişmədi. Hətta ölümündən sonra da Platonovun yaradıcılığı barədə uzun müddət susmağı üstün tutdular: Qərbi Avropada və ABŞ-da çap olunan kitablarını vətəninə buraxmadılar; yalnız 80-ci illərin ortalarında tarix bütün maneələri aradan qaldırdı.

5

“Həyat tez bir müddətdə məni gəncliyimdən məhrum eləyib, uşaqdan yaşılı adama çevirdi”, – o, sonralar belə yazacaqdı. 1899-cu il avqustun 16 (28)-da Voronejin ətrafında yerləşən fəhlə qəsəbəsində, dəmir-yol emalatxanası cilingərinin ailəsində doğulan Andrey Platonoviç Klimentovun taleyinə çox ağır uşaqlıq illeri düşmüşdü. Kiçik yaşlarından gücü çatan-çatmayan bütün işləri görməyə məcbur olmuş, 1914-cü ildəsə kilsə nəzdindəki məktəbi buraxıb cœurkpulu qazanmağa getmişdi: qara fəhlə, tökməçi, cilingər... peşələrini sınaqdan çıxarmışdı. Yaziçı həmin illərdəki maddi və mənəvi yaşantılarını “Növbəti” (1918), “Seryoqa və mən” (1921), “Semyon” (1927) hekayələrində qələmə alıb.

Əlbəttə, bu cür ağır həyat sürmüş gənc üçün sovet hakimiyyəti hələ mahiyyətini tamam dərk eləmədiyi bir ümidi yeri idi. 1918-ci ildən Voronejdə çıxan qəzet

və jurnallar ona özünü ifadə eləməyə imkanlar açırdı. On üç yaşından şeirlər yazan, yenicə publisistikada və nəsrədə özünü sınayan gələcək yazıçı bu imkan-dan yararlanmağa can atırdı. O hələ “gözəl və hiddətli aləm”ə vurulmuşdu, “bütün dünyanın, bütün bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə və azadlığına doğru” getdiyinə əmin idi. Həmin vaxtdan “Jelezniy put” jurnalında şeirləri, hekayələri və resenziyaları çap olunurdu, qondarma adlarla publisistik məqalələri işiq üzü görürdü.

Amma elə həmin illərdə də Andrey Platonov “sosializm quruculuğu” adı altında görülən işlərin mahiyyətini anlamağa başlamışdı. 1920-ci ildə daxil olduğu partiya sıralarından bir il sonra öz xahişi ilə çıxması dünyagörüşündə baş verən təbəddülətlərin nəticəsi idi. 1922-ci ildə Voronejdə nəşr olunan, V.Bryusovun təqdir elədiyi “Mavi dərinlik” şeirlər kitabı da hələ onun taleyini müəyyənləşdirməmişdi. 1921-ci ildə dəmiryol texnikumuna daxil olan, az sonra təhsilini yarımcıq buraxıb maşinist köməkçisi işləyən, hətta “Elektrikləşdirmə” adlı kitabça yazan Platonov başqa yol seçdi: “Texnik ola-ola mən seyrçi bir işlə – ədəbiyyatla məşğul ola bilmərəm” inamı ilə 1926-ci iləcən Voronej quberniyası torpaq şöbəsində işlədi, kənd təsərrüfatının meliorasiyası və elektrikləşdirilməsilə bağlı təcrübə, həm də nəzəri şəkildə məşğul oldu. Elə həmin illərdə də kənd müəlliməsi M.Kaşintseva ilə evləndi. 1926-ci ildə Moskvaya – Torpaq Komissarlığına çağırılıb Tambov vilayətinə göndərilən Platonov az sonra xidməti işindən istefə verib peşəkar yazıçılığa başladı.

Amma həmin illər A.Platonovun həyatında dərin iz buraxdı, yaradıcılığına böyük təkan verdi. O, bir-birinin ardınca “Qradlar şəhəri” (1926), “Hava yolu” (1926-1927), “Yepifansk şluzləri” (1927), “Məhrəm adam” (1928), “Ustanın mənşəyi” (1929) əsərlərini yazdı. Onun “Yepifansk şluzləri” kitabı M.Qorki tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bu da yazarını “Çevenqur” (1926-1929) romanı üzərində daha səylə işləməyə həvəsləndirmişdi.

Həmin illərdə A.Platonov “Pereval” (“Aşırım”) ədəbi qrupunun üzvü idi. 1929-cu ildə “Şəkkak Makar”

adlı hekayəsini çap etdirən yaziçi “Çevenqur” romanının nəşrinə hazırlaşdırdı. Amma hekayə ədəbi və ictimai-siyasi aləmdə kəskin tənqidlə qarşılandı, hətta İ.V.Stalin hekayəni “ziyanlı” adlandırdı, əsər haqqında çoxlu mənfi rəy dərc olundu. Üstəlik, M.Qorki “Çevenqur” romanına həddən artıq mənfi rəy verdi. Beləliklə də, əsərin çapı qadağan olundu (roman yalnız 1972-ci ildə Fransada, 1988-ci ildəsə SSRİ-də çapdan çıxdı). Gəncliyindən düşüncəsinə hakim olan həyatın kommunistcəsinə yenidən qurulması ideyasını absurd həddinə çatdırıran, bu ideyanın gerçəkləşməsinin faciəvi xülya olduğunu ifadə eləyən yaziçi artıq mövcud quruluşun “qara siyahı”sına düşmüşdü. Əsərin qəhrəmanları həyatın və ölümün sırrinə yetmək üçün uyezd şəhəri Çevenqurda sosializm qururlar, amma onlar Allahın danıldığı aləmdə öz kimsəsizliklərini və tənhalıqlarını hiss eləyirlər. “Böyükin qəlbə boş olmalıdır ki, ora hər şey yerləşə bilsin”, – romanın personajlarından biri belə deyir.

Bununla belə, qadağalar A.Platonovun ədəbi vicdanını susdura bilmədi. “Özül yeri” (1930; əsər 1969-cu ildə AFR-də, 1987-ci ildəsə SSRİ-də işıq üzü gördü) povestində yaziçi kommunist utopiyasının daha bir rəmzi – “ümumproletar evi” üçün özül yerinin qazılmasını qələmə aldı. Sosializm quruculuğunu Bibliyadakı Babil qülləsinin tikintisi barədə hekayətlə eyniləşdirən povestdə özül yeri ölkənin gələcəyinin rəmzi olan qızın ölümünə səbəb olur. İ.Brodskinin dediyi kimi, Platonov artıq “özü-özünü” dövrün dibinə təslim eləmişdi, orada elə uçurumlar görmüşdü ki, həmin uçurumlara bir dəfə baxandan sonra daha ədəbi səthlə sürüşə bilməzdi”.

A.Platonovun kollektivləşmənin faciəyə çevrilməsi barədə “Ehtiyat” povest-xronikası 1931-ci ildə A.Fadeyevin kəskin son sözü ilə çap olunandan sonra yaziçinin ədəbi aləmə yolu bağlandı. Belə ruhi vəziyyətində “həyatı dərindən öyrənmək üçün” 1934-cü ildə Türkmənistana yollandı, iki il Qaraqum səhrasını dolaşdı, bu əzablı yolçuluğun nəticəsində “Takır” (1934) hekayəsi və “Can” (1935) povesti yarandı. Daşa dönmüş dərdinə qalib gəlmək üçün taleyin bütün zərbələrinə tab gətirən əsir qız

haqqında hekayə də, dünya nəsrinin əsl şedevrlərindən sayılan, insana inam və sevgiyə yazdığı “Can”, eləcə də “Yuvenil dənizi” (1934) povestləri, “Fro” hekayəsi, “Şarmanka”, “14 Qırmızı daxma” və “Nuhun gəmisi” pyesləri də yalnız yazıçının ölümündən sonra işıq üzü gördü. 1937-ci ildə nəşr olunmuş “Potudan çayı” nəsr toplusu onun 30-cu illərdə çapdan çıxan yeganə kitabıdır.

A.Platonovun əsərlərinin çapına yalnız müharibə dövründə icazə verildi. “Krasnaya zvezda” qəzetiinin müxbiri kimi cəbhəyə gedən yazıçı həmin illərdə hərbi mövzuda hekayələrini yazdı. Yazıçının “Zireh”, “Ruhlanmış adamlar” (1942), “Ölümə - yox!” (1943), “Afrodita” (1944) kitabları ağır müharibə çağlarının böyük istedadla yaradılmış mənzərələri idi.

Elə görünə bilərdi ki, artıq A.Platonovun qarşısında qoyulmuş qadağalar götürülüb. Lakin onun 1946-ci ildə çap olunan bənzərsiz “Qayıtma” (“İvanovun ailəsi”) hekayəsi kəskin ideoloji tənqidə məruz qaldı, hətta yazıçının adı sovet ədəbiyyatından birdəfəlik silindi. Həmin vaxtlarda artıq vərəm xəstəliyinə tutulmuş, cəbhə yollarında sağlamlığını itirmiş, oğlu həbs olunmuş A.Platonov böyük mənəvi təzyiqlərə məruz qalsada, “bəraət qazanmaq” üçün ədəbi vicdanının əleyhinə getmədi: 1951-ci il yanvarın 5-də vəfat edənəcən yaradıcılıq kredosuna xəyanət eləmədi.

A.Platonov həyatı və yaradıcılığı ərzində insana hüdudsuz sevgi, yazıçı fikrinin başlıca silahı olan Sözə hədsiz namuslu münasibət bəsləyib. Ədəbiyyat-şünaslardan birinin ifadə elədiyi kimi, onu, elə bil, “səsini insan qulağının eşitmədiyi naməlum bir melodiyanın sonsuz variasiyalarını inkişaf etdirə-etdirə ən mükəmməl musiqi gözəlliyi təsəvvürünü yaradan gözə görünməz orkestr müşayiət eləyirdi”. Qarşılaşlığı ideoloji-siyasi qadağalar üzündən o, qəlbində səslənən ilahi melodiyaların çox az qismini sözə və obrazlara çevirə bildi.

A.Platonovu Azərbaycan oxucusuna görkəmli tərcüməçi Natiq Səfərov tanıtmışdı. Onun çevirdiyi iki hekayə – “Üçüncü oğul” və “Dəmir qarı” bu heyratımız söz ustasının yaradıcılığı ilə ilk temas kimi dəyərlidir. Yazıçının seçilmiş hekayələri və “Can”

povesti, eləcə də həyat yoldaşı M.Kaşintsevaya Türk-mənistanından yazdığı məktublardan və qeyd dəftərçə-lərindən seçmələr oxucularımızın A.Platonovla daha yaxından tanış olması məqsədini güdür.

Nəriman Əbdülrəhmanlı

Hekayələr

POTUDAN ÇAYI

Vətəndaş müharibəsinin toz-torpaqlı yollarında yenə ot bitdi, çünkü müharibə qurtardı.

Dünyada, quberniyalarda təzədən sakitlik, seyrəklik oldu: bəzi adamlar döyüslərdə öldülər, bir çoxları uzun yuxularda ağır müharibə işini unudub, yaralarını sağaldır, doğmalarının yanında dincəlirdilər, tərxis olunanlardan kimsə hələ evə qayıtmışdır, köhnə şineldə səfər çantasıyla, yumşaq başlıqda, yaxud qoyun dərisindən papaqda əvvəllər görməyə vaxt tapmadığı, bəlkə də, sadəcə, yürüşlərdə tapdanıb ot da bitməyən – qalın, tanış olmayan otluğun içiyə gedirdi. Onlar yol qırqaqlarında yerləşən çölləri və kəndləri təzədən tanıya-taniya, ölçüb-biçərək, həyəcanlı qəlblə gedirdilər; artıq onların qəlbini müharibənin əzablarında, xəstəliklərdə, qələbə xoşbəxtliklərində dəyişmişdi, – indi özlərinin üç-dörd il əvvəl necə olduqlarını tutqun halda xatırlaya-xatırlaya, elə bil, birinci dəfə yaşamağa gedirdilər, çünkü tamam başqa adama çevrilmişdilər – yaşlarından böyük olmuşdular, ağıllanmışdilar, daha səbirli olmuşdular və indi öz içlərində vətəndaş müharibəsinəcən aydın məqsədi və təyinatı olmayan qısa həyatlarının ideyasına çevrilən böyük ümumdünya ümidi hiss eləyirdilər.

Yayın sonunda evə axırıncı tərxis olunmuş qırmızı qvardiyaçılardır. Onlar tanış olmadıqları cürbəcür peşələrdə çalışdıqları, iztirab çəkdikləri əmək ordularında ləngimişdilər, yalnız indi onlara öz evlərinə, ümumi həyata getməyə icazə vermişdilər. Keçmiş qırmızı qvardiyaçı Nikita Firsov Potudan çayının üzərində geniş açılmış yamacla artıq ikinci sutkaydı evinə, öz tanınan uyezd şəhərinə gedirdi. O, iyirmi beş yaşı, ciddi, elə bil, daim kədərə bürünmüş görünüşlü adam idi, – amma üzünün bu ifadəsi, ola bilsin, kədərdən yox, xasiyyətinin təmkinli mehribanlığından, ya da gəncliyin adı diqqətciliyindəndi. Sarı, çoxdan qırxılmamış saçları şapkasının altından qulaqlarının üstünə tökülmüşdü, iri boz gözləri, elə bil, piyada buralı deyilmiş kimi, yekcins ölkənin sakit, dərixdirci təbiətinə sərt gərginliklə baxırdı.

Günorta Nikita Firsov bulaqdan qobunun dibiyələ Potudan çayına axan balaca çeşmənin yanında uzandı. Sonra piyada adam uzandığı yerdə günün altında, burada artıq öten bahardan bəri yeyib yatmaqdan yorulmuş noyabr otalarının üstündə mürgülədi. Elə bil, həyatın hərarəti onun içinde tutqunlaşdı, Firsov gözdən iraq yerin sakitliyində yuxuya getdi. Firsovun üzərində həşəratlar ucuşur, hörməcək toru yellənirdi, bir sərgərdan isə yatan adama toxunmadan, onunla maraqlanmadan üstündən keçib işinin dalınca getdi. Yayın və uzun quraqlığın tozu səmanın işığını daha da tutqunlaşdırıb, zəiflədib, yüksəkdə havadan asılıb durmuşdu, amma bununla belə, dünyanın vaxtı, həmişə olduğu kimi, uzaqlarda günəşin arxasında gedirdi... Qəfildən Firsov ağır-ağır, qorxmuş halda nəfəs ala-alala qalxıb oturdu, elə bil, gözə görünməz qaçışda, əlbəyaxada heydən düşmüdü. Dəhşətli yuxu görmüşdü: onu təmiz buğdayla bəslənmiş çöl heyvanı kimi balaca kök bir heyvan özünün isti yunuyla boğurdu. Bu heyvan səydən, acgözlük dən qan-tərə batib, nəfəsini kəsmək üçün iti caynaqlarıyla qəlbinin lap ortasına soxulmağa çalışa-çalışa yatanın ağızına, boğazına soxulurdu. Firsov yuxuda boğulub qışkıraq, qaçmaq istəyirdi. Amma kor, miskin, qorxudan özü tir-tir əsən heyvancıgaz sərbəstcə onun içindən çıxıb öz gecəsinin qaranlığında gözdən itdi.

Firsov çeşmədə yuyunub ağızını yaxaladı, sonrasa sürətlə yoluna davam elədi; atasının evi artıq yaxında idi, axşamacan ora çatmaq olardı. Hava qaralan kimi Firsov tutqun düşən gecənin içinde öz vətənini gördü. Ora Potudanın sahillərində hündür çovdar tarlalarına doğru qalxan maili dağ yamacı idi. Bu yamacda balaca, indi qaranlıq olduğuna görə, demək olar, görünməyən şəhər yerləşirdi. Orada bircə işiq da yanmırı.

* * *

Nikitanın atası indi yatırdı; o, işdən qayıdıb hələ gün batmamış uzanmışdı. Kişi tək yaşayırırdı, arvadı çoxdan ölmüşdü, iki oğlu imperialist müharibəsində yoxa çıxmışdı, axırıncı oğlu, Nikitasa vətəndaş müharibəsindəydi; o, ola bilsin, hələ qayıdacaq, – ata axırıncı oğlu barədə düşündü, – vətəndaş müharibəsi evlərin, həyətlərin yaxınlığında gedir, orada atışma imperialist müharibəsindəkindən azdır. Ata

çox vaxt axşam düşəndən səhər açılacaq yatırıdı, yox, əgər yatmasayıdı, cürbəcür fikirlər eləməyə, unudulanları xəyalında canlandırmağa başlayırdı, qəlbini itirilmiş oğulların qüssəsindən, cansızıcı keçən həyatının kədərindən əzab çəkirdi. Səhər açılan kimi artıq uzun illərdən bəri xarrat işlədiyi kəndli mebeli emalatxanasına gedirdi – orada, işin içində daha artıq tablayırdı, özünü unudurdu. Amma axşama yaxın hali pis olurdu, evinə, yeganə otağına qaydırıb teztələsik, demək olar, qorxu içində o biri səhərəcən yatırıdı; ona kerosin də lazım gəlmirdi. Hava işıqlaşandasa milçəklər keçəlini sancmağa başlayırdılar, qoca oyanırdı, uzun-uzadı, asta-asta, ehtiyatla geyinib-kecinir, yuyunurdu, an çəkirdi ki, ayağının birini götürüb, o birini qoyurdu, otağı yiğisdirdi, öz-özünə donquldanırdı, bayira çıxırıdı, havaya baxıb qaydırıdı – təki kəndli mebeli emalatxanasında işin başlanmasınacan qalan boş vaxtını keçirəydi.

Bu gecə Nikita Firsovun atası, həmişəki kimi, zərurət, yorğunluq üzündən yatırıdı. Sisəy artıq neçə yay idi torpaq qalağında öz kefinə yaşayır, axşam vaxtlarında oradan oxuyurdu – bu, ya iki il qabaqkı sisəy, ya da onun törəməsi idi. Nikita torpaq qalağına yaxınlaşıb, atasının pəncərəsini dövdü; sisəy, elə bil, tanımadığı, vaxtsız gələn adamın kim olduğunu qulaq asırdı. Ata hələ bütün oğullarının mərhum anasıyla yatdığı, elə Nikitanın özünün də bir vaxtlar doğulduğu köhnə taxta çarpayıdan düşdü. Qoca, ariq adam indi alt tumanındaydı, çox geyilib yuyulduğundan tuman gödəlib süzülmüşdü, buna görə də dizlərinə ancaq çatırdı. Ata pəncərə şüşəsinə lap söykəndi, oradan oğluna baxdı. O artıq oğlunu görüb tanımışdı, amma hələ də doymaqdan ötrü hey ona baxırdı. Sonra uşaqsayaq balacaboy, ariq kişi gecələr bağlılığı alaqqapını açmaq üçün anbardan və həyətdən dövrə vurub qaçırdı.

Nikita çarpayısı, alçaq tavanı, küçəyə açılan bir kiçik pəncərəsi olan köhnə otağa girdi. Burada elə uşaqlığında, elə üç il qabaq mühabibəyə getdiyi vaxtdakı qoxu vardi. Hətta burada – bütün dünyada bu yeganə yerdə anasının əməyinin qoxusu da hiss olunurdu. Nikita sumkasını, papağını çıxarıb çarpayıda oturdu. Ata nə əməlli-başlı salamlaşmağa, nə də danışmağa cəsarət eləyib, bu müd-dətdə ayaqyalın, tumanda onun qarşısında durmuşdu.

– Hə, orada burjuylarla kadetlər necədirlər? – bir az keçəndən sonra soruşdu: – Onların hamisini qirdiniz, yoxsa hələ bir az qalıb?

– Yox e, demək olar, hamisini, – oğlu dedi.

Ata azacıq, ancaq ciddi fikrə getdi: hər halda, bütöv bir sinfi məhv eləyi blər axı, bu, böyük iş idi.

– Hə də, onlar ki qudurmuşdular! – qoca, burjuylar barədə dedi. – Neyləyə bilərlər, ancaq havayı yaşamağa öyrəşiblər...

Nikita atasının qabağında durdu, indi ondan bir baş yarım hündür idi. Qoca oğlunun yanında ona sevgisinin ciddi çəşqinligindən susub durmuşdu. Nikita əlini atasının başına qoyub onu sinəsinə doğru çəkdi. Qoca oğluna sıçınlıq tez-tez, dərindən nəfəs almağa başladı, elə bil, öz rahatlığına yetişmişdi.

Elə həmin şəhərin birbaşa çölə uzanan bir küçəsində yaşıł pəncərəli taxta ev var idi. Bu evdə bir vaxtlar qoca dul qadın, şəhər məktəbinin müəlliməsi yaşayırıdı: onunla birgə uşaqları – oğlu, qızı, qızının onyaşlı oğlu və onbeş yaşlı sarışın qızı Lyuba yaşayırıdlar.

Nikita Firsovun atası bir neçə il bundan qabaq dul müəlliməylə evlənmək istəyirdi, amma tezliklə bu niyyətindən özü əl çəkdi. İki dəfə onda hələ uşaq olan Nikitanı müəlliməgilə qonaq aparmışdı, Nikita da yad qonaqlara fikir vermədən oturub kitab oxuyan dalğın qız Lyubanı görmüşdü.

Qoca müəllimə xarratı çayla suxarıya qonaq eləyirdi, xalq zəkasının maarifi, məktəb peçələrinin təmiri barədə danışındı. Nikitanın atası daim dinməzcə otururdu: o utanırıdı, vaqqıldayırdı, ösküründü, sıqar çəkirdi, sonrasa çəkinə-çəkinə, suxarıya əl vurmadan nəlbəkidən çay içirdi, – görən desin çıxdan doyub.

Müəllimənin mənzilində, otaqların ikisində də və mətbəxdə stullar var idi, pəncərələrdən pərdələr asılmışdı, birinci otaqda pianoyla paltar dolabı dururdu, o biri başdakı otaqdasa çarpayıllar, qırmızı məxmərli iki yumşaq kreslo, elə orada da divar rəflərində çoxlu kitab – güman ki, bir yığın seçilmiş əsərlər – yerləşdirilmişdi. Atayla oğula bu şərait həddən artıq zəngin gəlirdi, ata da dul qadına cəmi iki dəfə baş çəkib, ora getməyə son qoydu. O hətta qadına

onunla evlənmək istədiyini də deyə bilmədi. Amma Nikita-dan ötrü pianoyla kitab oxuyan dalğın qızı bir də görmək maraqlıydı, buna görə də evlərinə getmək üçün qarıyla evlənməsini atasından xahiş elədi.

— Olmaz, Nikit, — o vaxt atası dedi. — Mənim təhsilim azdır, onunla nə barədə danışacağam! Onları evimizə çağırmaqsa ayıbdi: bizim qab-qacağımız yoxdur, yeməyimiz də fərli deyil... Gördünmü, necə kreslərə var? Qədim Moskva kreslərəndi! Bəs dolab? Üz tərəfi başdan-başa naxışlı, oyma idi; mən başa düşürəm. Bəs qızı? O, yəqin, tələbə olacaq.

Ata indi artıq bir neçə il idi qoca adaxlışını görmürdü, yalnız hərdənbir, ola bilsin, ondan ötrü darixirdi, yaxud sadəcə, onun barəsində düşünürdü.

Nikita vətəndaş müharibəsindən qayıtdığı sonrakı gün ehtiyata qeyd olunmaqdən ötrü hərbi komissarlığa getdi. Sonra Nikita tanış, doğma şəhərini başdan-başa dolaşdı, köhnəlmış, balaca evlərin, çürümüş hasarların, cəpərlərin, çoxu artıq ölmüş, həmişəlik qurumuş tək-tük alma ağaclarının görkəmindən ürəyi ağrıdı. O, uşaq olanda bu alma ağacları hələ yaşıł idi, birmərtəbəli evlərsə böyük, zəngin görünürdü, küçələr də onda uzun, pitraqlar hündür idi, boş sahələrdə başlı-başına buraxılmış dirriklərdəki ot-alaf ötən vaxt ərzində meşəlik, keçilməz cəngəllik kimi olmuşdu. İndisə Nikita gördü ki, camaatın balaca evləri miskin, alçaqdır, onları rəngləmək, təmir eləmək lazımdır, boş sahələrdə cəngəllik də qorxunc deyil, yalnız qoca, səbirli qarışqaların yaşadığı ölgün yerdir, bütün küçələr də tezliklə geniş çöllərlə, səmanın açıq ənginliyə qurtarırdı. Nikita fikirləşdi, əgər böyük sirli şeylər balaca, miskin şeylərə چevrilibsə, deməli, artıq uzun ömür yaşayıb.

O, bir vaxtlar atasıyla qonaq getdiyi yaşıł pəncərəli evin yanından asta-asta keçdi. Pəncərələrin yaşıł rəngini ancaq yaddaşı saxlamışdı, indi ondan yalnız zəif izlər qalmışdı, — rəng günəşdən bozarmışdı, sellərlə-yağışlarla yuyulmuşdu, taxtanın rəngi çıxmışdı; evin tənəkə damı da artıq əməlli-başlı paslanmışdı — yəqin, indi yaşıç damdan töküür, mənzildə pianonun üzərindəki tavan islanır. Nikita bu evin pəncərəsinə diqqətlə baxdı, indi pəncərələrdə pərdə gözə dəymirdi, şüşələrin o tərəfi yad, qaranlıq görünürdü. Nikita köhnəlmış, amma yenə də tanış evin alaqqapısı yanındakı skamyada

oturdu. O fikirləşirdi, ola bilsin, kimsə evdə pianonu dilləndirəcək, onda musiqini eşidər. Amma evin içində sakitlikdi, səs-səmir gəlmirdi. Nikita bir az gözləyib hasarın yarığından həyətə baxdı, orada iri gicitkən bitmişdi, boş çığır həyətin cəngəllilikləri arasından anbara aparırdı, üç taxta pilləsi dəhlizə qalxırıldı. Ola bilsin, qoca müəlliməylə onun qızı Lyuba artıq çoxdan ölüblər, oğlansa könüllü mühəribəyə gedib...

Nikita evlərinə doğru yönəldi. Gün axşama yaxınlaşırı, – tezliklə atası yatmağa gələcək, onunla birgə bundan sonra necə yaşamaq, hara işə girmək barədə fikirləşmək lazımdır.

Üyezdin baş küçəsində kiçik gəzinti vardi, çünkü camaat mühəribədən sonra cana gəlməyə başlamışdı. İndi küçədən qulluqçular, tələbələr, tərxis olunmuşlar, yarasını sağaldanlar, yeniyetmələr, ev, kustar əmək adamları və başqları keçirdilər, fəhlə adamlarsa bura gəzməyə sonra, hava tamam qaralanda çıxacaqlar. Adamlar köhnə, kasıbyana paltar, ya da imperializm dövrünün köhnəlmış hərbi mundirlərini geymişdilər.

Demək olar, bütün ötüb-keçənlərin, hətta nişanlı kimi qol-qola girib gəzənlərin də təsərrüfat üçün nəsə bir şeyi var idi. Qadınlar sumkalarında kartof, bəzən də balıq aparırlılar, kişilər bura qoltuqlarında pay çörəyi, yaxud yarım inək başıyla çıxmışdilar, ya da əllərində ehtiyatla tutduqları qaynatmaq üçün içalat vardi. Amma çox ahil, əldən düşmüş adamlardan başqa, çox az adam kefsiz gedirdi. Daha cavan olanlar, adətən, gülürdülər, vəcdə gəlmış, sadəlövh halda bir-birinin üzünə yaxından baxırdılar, elə bil, əbədi xoşbəxtlik ərəfəsindəydlər.

– Salam! – kənardan bir qadın cəsarətsiz halda Nikita Firsova dedi.

Həmin səs də dərhal ona toxunub canını qızdırıldı, elə bil, itirdiyi əziz bir adam ondan kömək istəmişdi. Amma Nikitaya elə gəldi səhv olub, onunla salamlaşmayıblar; səhv eləməkdən qorxa-qorxa yavaş-yavaş yaxından keçənlərə baxdı. Ancaq onlar cəmi iki nəfərdilər, artıq ötüb-getmişdilər. Nikita ətrafa göz gəzdirdi, – yekəlmış, böyüümüş Lyuba dayanıb ona sarı baxırdı. Qız kədərlə, utana-utana gülüm-sünürdü.

Nikita ona yaxınlaşış ehtiyatla gözdən keçirdi: qız öz bütövlüyünü dəqiqlikləmi saxlamışdı, çünkü hətta xatirələrində

də Lyuba ondan ötrü qiymətli şey idi. Qaytanla bağlanmış Avstriya başmaqları lap köhnəlmışdı, rəngi solmuş kiseyi donu dizlərinə ancaq çatırdı, görünür, artığına parça yetməmişdi, – bu don da Nikitani dərhal Lyubaya yazığı gelməyə məcbur elədi, – o, tabutdakı qadınların əynində bu cür don görmüşdü, buradasa kiseyi paltar canlı, böyümüş, ancaq yaziq bədəni örtürdü. Donun üstündən köhnə qadın yun köynəyi geyinmişdi, – yəqin, onu hələ qız vaxtlarında Lyubanın anası geyinirmiş, – Lyubanın başındasə heç nə yox idi, təkcə boynunun aşağısında sarışın, bərk-bərk hörülülmüş sadə saçları vardı.

- Siz məni xatırlamırsınız? – Lyuba soruşdu.
- Yox, mən sizi unutmamışam, – Nikita cavab verdi.
- Heç zaman unutmaq lazımlı deyil, – Lyuba gülümsündü.

Onun sırlı ruhla dolu saf gözləri mehribanlıqla Nikitaya baxırdı, elə bil, ondan zövq alırdı. Nikita da onun üzünə baxırdı, qəlbini həm sevinir, həm də kimsəsizlik ehtiyaclarından çıxura düşmüş, sadələvh ümidlə işıqlanmış gözlerinin görkəmindən ürəyi ağrıyırıdı.

Nikita Lyubayla onun evinə getdi – qız elə həmin yerdə yaşayırıdı. Anası bu yaxnlarda ölmüşdü, balaca qardaşsa acliqdan Qırmızı Ordunun səhra mətbəxinin yanında qarınını doydururdu, sonra orada olmağa öyrəşdi, Qırmızı Ordu əsgərlərilə cənuba, düşmənlərə qarşı getdi.

- Orada sıyıq yeməyə öyrəşmişdi, evdəsə sıyıq yox idi,
- Lyuba qardaşı barədə deyirdi.

Lyuba indi yalnız bircə otaqda yaşayırıdı – artığı ona lazım deyil. Nikita Lyubanı, pianonu, zəngin şəraiti birinci dəfə gördüyü bu otaqda dommuş hissərlərə ətrafına baxdı. İndi burada artıq nə piano, nə üz tərəfi başdan-başa oyma olan dolab vardi, təkcə iki yumşaq kürsü, masa, çarpayı qalmışdı, otağın özü də indi ovaxtkı, erkən gəncliyindəki kimi daha bir elə maraqlı, sırlı deyildi: divarın kağızları solub cirilmişdi, döşəmə sürtülmüşdü, naxışlı peçin yanında azaciq qızınmaq üçün bir ovuc talaşyla qalamaq mümkün olan balaca dəmir soba var idi.

Lyuba qoltuğundan ümumi dəftəri çıxardı, sonra ayaq-qabilərini soyunub ayaqyalın qaldı. O, indi uyezd tibb elmləri akademiyasında oxuyurdu: həmin illərdə bütün üyezdlərdə universitetlər, akademiyalar var idi, çünkü camaat mümkün

qədər tez ali təhsil almaq istəyirdi; elə aclıqla ehtiyac tək həyatın mənasızlığı da insan qəlbini həddən artıq üzmişdi, anlamaq lazım idi ki, adamların varlığı əslində nədir, bu, ciddi, yoxsa qəsddi?

— Ayaqlarımı sürtür, — Lyuba ayaqqabılı barədə dedi.
— Siz bir az oturun, mənsə uzanıb yatacağam, yoxsa yamanca yemək istəyirəm, bunun barəsində isə fikirləşmək də istəmirəm...

Lyuba soyunmadan çarpayının üstündəki adyalın altına girib höriyünü gözlərinin üstünə qoydu.

Nikita Lyuba ayılanacaq bir-iki saat dinməzcə oturdu. Artıq gecə düşəndə Lyuba qaranlıqda qalxdı.

— Rəfiqəm, yəqin, bu gün gəlməyəcək, — Lyuba kədərlə dilləndi.

— Nolub, o sizə lazımdı? — Nikita soruşdu.
— Hətta çox, — Lyuba dilləndi. — Onların böyük ailəsi var, atası da hərbçidir, əgər bir şeyi qalırsa, o mənə yemək gətirir... Yeyirəm, sonra onunla məşğul oluruq...

— Bəs kerosininiz var? — Nikita soruşdu.
— Yox, mənə odun veriblər... Sobanı qalayıraq, döşəmədə oturub, alovun işığında görürük.

Lyuba aciz, utana-utana gülümsündü, elə bil, ağlına sərt, kədərli fikir gəldi.

— Yəqin, onun böyük qardaşı yuxuya getməyib, — qız dedi. — O, bacısının məni yedirməsinə icazə vermir, heyfi gəlir... Mənsə günahkar deyiləm! Onsuz da, yeməyi bir elə xoşlamıram: mən yox, başımın özü ağrımağa başlayır, başım çörək barədə fikirləşir, yaşamağıma, başqa şeylər düşünməyimə mane olur...

— Lyuba! — pəncərənin yanında cavan səs çağırıldı.
— Jenya! — Lyuba pəncərəyə tərəf cavab verdi.
Lyubanın rəfiqəsi gəldi. O, gödəkçəsinin cibindən dörd iri bişmiş kartof çıxarıb, dəmir sobanın üstünə qoydu.
— Bəs histologiyani¹ tapdın? — Lyuba soruşdu.
— Onu kimdən tapım axı? — Jenya cavab verdi, — məni kitabxanaya növbəyə yazdlar...
— Eybi yoxdu, keçinərik, — Lyuba dilləndi. — Birinci iki fəsli fakültədə əzbərləmişəm. Mən danışacağam, sənsə yazarsan. Olar?

¹ Histologiya – orqanizm toxumalarından bəhs edən elm

– Əvvəlki kimi! – Jenya güldü.

Nikita dəftərləri alovla işıqlandırmaqdan ötrü peçi qalayıb, atasının yanında yatmaq üçün getməyə hazırlaşdı.

– İndi məni unutmayacaqsınız? – Lyuba onunla vidasıldı.

– Yox, – Nikita dedi. – Mənim xatırlamağa başqa adamım yoxdur.

* * *

Firsov müharibədən qayıdan sonra evdə iki gün yatıb qaldı, sonrası atasının işlədiyi kəndlə mebeli emalatxanasında işə girdi. Onu material hazırlamaq üçün dülger təyin elədilər, əməkhaqqı da atasınınkindən, demək olar, iki dəfə aşağıydı. Amma Nikita bilirdi ki, bu, müvəqqəti, ustalaşanacandır, onu xarratlığa keçirəndəsə daha yaxşı əməkhaqqı alacaq.

Nikita işləməyi heç vaxt yadırğamamışdı. Qırmızı Ordu-da da adamlar təkcə müharibəylə məşğul olmurdu – Qırmızı Ordu əsgərləri uzunmüddətli düşərgələrdə, ehtiyatda quyu qazırdılar, kəndlərdə kasıbların daxmalarını təmir eləyirdilər, torpağın daha da sürüşməməsi üçün mövcud yarğanların üstündə kollar əkirdilər. Axi müharibə keçibgedəcək, həyatça qalacaq, onun da qayğısını əvvəlcədən çəkmək lazımdır.

Bir həftədən sonra Nikita yenə Lyubaya qonaq getdi; o, qızı bişirilmiş balıqla çörək – fəhlə yeməkxanasındaki naharının ikinci yeməyini hədiyyə apardı.

Lyuba hələ günəşin batmamasından istifadə eləyib pəncərənin qabağında kitab oxuyurdu; buna görə də Nikita gecənin qaranlığını gözləyə-gözləyə bir müddət Lyubanın otağında dinməzcə oturdu. Amma tezliklə tutqunluq uyezd küçəsindəki sakitliklə eyniləşdi, Lyubasa gözlərini ovuşdurub dərs kitabını örtdü.

– Necə yaşayırsınız? – Lyuba astadan soruşdu.

– Atamlı yaşayırıq, babat yaşayırıq, – Nikita dedi. – Sizə yemək gətirmişəm, – yeyin, lütfən, – o xahiş elədi.

– Yeyərəm, sağ olun, – Lyuba dilləndi.

– Bəs yatmayacaqsınız? – Nikita soruşdu.

– Yatmayacağam, – Lyuba cavab verdi. – Axi indi yeyəcəyəm, tox olacağam!

Nikita anbardan bir az xırda odun gətirdi, oxumaq üçün işıq olsun deyə, dəmir sobanı qaladı. O, döşəmədə oturub sobanın ağzını açdı, istinin az, işığında çox olmasına çalışa-çalışa talaşaları, nazik gödək odunları ocağa qoymağa başladı. Balıqla çörəyi yeyib Lyuba da döşəmədə Nikitayla üzbez oturdu, kitabdan öz təbabətini öyrənməyə başladı.

O, dinməzcə oxuyurdu, amma hərdənbir nəsə piçildiyir, gülümsünür, xırda, sürətli xətlə dəftərçəsinə bir neçə söz – yəqin, ən vacib şeyləri yazırırdı. Nikitasa ancaq ocağın düzgün yanmasına göz qoyurdu, yalnız aradabır – tez-tez yox, Lyubanın üzünə nəzər salır, amma sonra yenə uzunuzadı ocağa baxırdı, çünkü öz baxışlarıyla Lyubanı bezdirməkdən qorxurdu.

Gecəyəri, zəng qülləsində saat zəng çalanda Nikita Lyubadan Jenya adlı rəfiqəsinin niyə gəlmədiyini soruşdu.

– O, yenə yatalaq xəstəliyinə tutulub, yəqin, Öləcək,
– Lyuba cavab verdi, təzədən təbabəti oxumağa başladı.
– Ay yazıq! – Nikita dedi, amma Lyuba cavabında dillənmədi.

Nikita fikrində xəstə, hərarətli Jenyanı təsəvvür elədi, – əslində, əgər onu əvvəller tanışaydı, əgər qız ona bir qədər yaxşı münasibət bəsləsəydi, o da onu səmimi-qəlbdən sevərdi. Deyəsən, o da gözəldir: onda qaranlıqda qızə nahaq əməlli-başlı baxmadı, yaxşı yadında saxladı.

– Mən artıq yatmaq istəyirəm, – Lyuba köksünü ötürüb piçildədi.

– Bəs oxuduğunuzun hamısını başa düşdünüz?
– Hamısını, tərtəmiz! İstəyirsiniz danışım? – Lyuba təklif elədi.

– Lazım deyil, – Nikita boyun qaçırdı. – Yaxşısı budu, yaddaşınızda saxlayın, mənsə, onsuz da, unudacağam.

O, süpürgəyə sobanın yanındakı zibili süpürüb atasının yanına getdi.

* * *

Həmin vaxtdan o, hərdənbir Lyubanın ondan ötrü darıxməsi üçün bir, yaxud iki sutka ötürüb, demək olar, ona hər gün baş çekirdi. Qız darıxrdı, ya yox – məlum deyil, amma Nikita bu asudə axşamlarda özünü tənhalıqda saxlamaq, Lyubanın həsrətindən, onun yanına getməməkdən

təskinlik tapmayıb dözmək istəyə-istəyə on-on beş verst gəzməyə, bütün şəhərin ətrafında bir neçə dəfə dövrə vurmağa məcbur idi.

Qızı qonaq gələndə o, adətən, sobanı qalamaqla məşğul olur, qızın kitab oxumağından ayrılib arada ona bir söz deməsini gözləyirdi. Hər dəfə Nikita Lyubaya kəndlili mebeli emalatxanasının yeməkxanasından şam eləməyə bir qədər yemək gətirirdi; qız öz akademiyasındaca nahar eləyirdi, amma orada çox az yemək verirdilər, Lyubasa çox fikirləşirdi, oxuyurdu, üstəlik də böyüyürdü, ona yemək bəs eləmirdi. Nikita elə ilk əməkhaqqınaca yaxın kənddən inək ayağı aldı, sonra bütün gecəni dəmir sobanın üstündə xaş bişirdi, Lyubasa gecəyarısınacan kitab-dəftərləriyle məşğul oldu, sonra paltarını yamadı, corablarını gözədi, hava işıqlaşanda döşəməni yudu, yad adamlar oyanmamış həyat-dəki çəlləkdə yağış suyu ilə çımdı.

Nikitanın atası bütün axşamları tək, oğlu olmadan yaşamaqdan darişirdi, Nikitasa hara getdiyini demirdi. "O özü indi müstəqil adamdır, — qoca fikirləşirdi. — Axı mühəribədə öldürürlə, yaxud yaralana bilərdi, bir halda ki sağdı, qoy gəzsin!".

Bir dəfə qoca oğlunun haradansa iki ağ bulka gətirdiyini gördü. Amma o, dərhal da bulkaları ayrıca kağıza bükdü, atasınısa qonaq eləmədi. Sonra Nikita, həmişəki kimi, furajkasını başına qoyub gecəyarısınacan çıxb getdi, hər iki bulkanı da özüylə götürdü.

— Nikit, məni də özünlə apar! — atası xahiş elədi. — Mən orada heç nə danışmayacağam, yalnız baxacağam... Orada maraqlıdı, — ola bilsin, mühüm bir şey var!

— Başqa vaxt, ata, — Nikita utana-utana dedi. — İndisə sənin yatmaq vaxtındı, axı sabah işə getməlisən...

Həmin axşam Nikita Lyubanı tapmadı, qız evdə yox idi. Bunu görüb qapının ağızındaki skamyada oturdu, ev sahibəsini gözləməyə başladı. Ağ bulkaları qoltuğuna qoymuşdu, orada qızdırırdı ki, Lyuba gələnəcən soyumasın. O, göydəki ulduzlara, evdəki uşaqlarının yanına tələssən tək-tük adamlara baxa-baxa gecəyarısınacan səbirlə gözlədi, zəng qülləsindəki şəhər saatının cingiltisinə, həyatdəki itlərin hüruşməsinə və gündüzlər eşidilməyən cürbəcür asta, tutqun səslərə qulaq asdı. O, burada, yəqin ki, lap ölünenəcən intizar içində otura bilərdi.

Lyuba səssizcə qaranlıqdan Nikitanın qarşısına çıxdı. O, qızın qabağında dayandı, amma qız ona: "Yaxşısı budur, evə gedin", – deyib ağladı. O, evinə girdi, Nikitasa bir qədər çəşqinliq içində bayırda gözləyib Lyubanın arxasınca getdi.

– Jenya öldü, – Lyuba otaqda ona dedi. – İndi mən neyləyəcəyəm?

Nikita susurdu. İsti bulkalar qoltuğundaydı – ya onları indi çıxarmaq lazım idi, ya daha heç nə gərək deyildi. Lyuba paltarlı-paltarlı çarpayının üstünə uzanıb, üzünü divara çevirdi, beləcə səssiz, demək olar, qımdanmadan özönə ağladı.

Nikita özgənin dərd-qəminə mane olmaqdan çəkinəcəkinə bir müddət otağın qaranlığında tək qaldı. Lyuba ona fikir vermirdi, çünkü öz dərdindən doğan kədər adamları başqa dərd çəkənlərə qarşı etinasız eləyir. Nikita özbaşına Lyubanın ayaqları yanında çarpayıda oturdu, bir yerə qoymaq üçün qoynundan bulkaları çıxardı, amma hələ onlara yer tapmadı.

– Gəlin indi mən sizin yanınızda olum, – Nikita dedi.

– Siz neyləyəcəksiniz ki? – Lyuba göz yaşları içində soruşdu.

Nikita səhv eləməkdən, yaxud bilmədən Lyubanı incitməkdən qorxub fikrə getdi.

– Mən heç nə eləməyəcəyəm, – cavab verdi. – Siz əzab çəkməyəsiniz deyə, əvvəlki kimi yaşayacaqıq.

– Gözləyərik, tələsməyə yerimiz yoxdu, – Lyuba fikirli-fikirli, sərhesab halda dilləndi. – Jenyanı nədə basdırmaq – bax bunu fikirləşmək lazımdı, onların tabutu yoxdu.

– Mən sabah tabut gətirərəm, – Nikita söz verib bulkaları çarpayının üstünə qoydu.

Sonrakı gün Nikita ustadan icazə alıb tabut düzəltməyə başladı; tabutları həmişə sərbəst düzəltməyə imkan verirdilər, materialın qiymətini də əməkhaqqından çıxmırıldılar. Bacarmadığından tabutu uzun müddətə, amma əvəzində səylə düzəldti, mərhum qız üçün içini xüsusi səliqəylə sahmana saldı; ölmüş Jenyanın fikrini çəkməkdən Nikita özü də kefsizlədi, bir az göz yaşı yonqarın üstünə damcıladi. Atası həyətdən keçib Nikitaya yaxınlaşdı, onun kefsizliyini sezdi.

– Sən niyə kədərlisən: nişanlınlı ölüm? – atası soruşdu.

– Yox, onun rəfiqəsi, – o cavab verdi.

– Rəfiqəsi? – atası dedi. – Onunku vəba olar!.. Qoy tabutun böyürlerini hamarlayım, sən yaxşı eləməmisən, dəqiqlik görünmür!

İşdən sonra Nikita tabutu Lyubagilə apardı; o, qızın olmuş rəfiqəsinin harada olduğunu bilmirdi.

* * *

Həmin il isti payız uzun sürdü, camaat da razı idi. “Taxıl qılılığı olsa da, odunda irəli düşəcəyik”, – qənaətcil adamlar deyirdilər. Nikita Firsov xeyli qabaq özünün Qırmızı Ordu şinelindən Lyuba üçün qadın paltosu tikmək üçün sifariş vermişdi, artıq paltonu hazırlamışdilar, havalar isti keçdiyindən hələ də ona ehtiyac yox idi. Nikita qızın yaşamasına kömək eləmək, əvəzindəsə özü qəlbinin zövqü üçün qida almaq məqsədilə hələ də Lyubanın evinə gedirdi.

24

O, qızdan bir dəfə bundan sonra necə – bir yerdə, yoxsa ayrı yaşayacaqlarını soruşmuşdu. Qızsa cavab vermişdi ki, yazacan öz xoşbəxtliyini duymaq imkanı yoxdur, çünki tibbi biliklər akademiyasını mümkün qədər tez bitirməlidid, sonrasa məlum olar. Nikita bu uzaq vədə qulaq asdı, amma artıq Lyubanın sayəsində malik olduğundan çox xoşbəxtlik tələb etmədi, o, daha yaxşı xoşbəxtliyin olub-olmadığını bilmirdi, bununla belə, ürəyi – uzunmüddətli səbirdən, inamsızlıqdan – əsdi: o, öz-özlüyündə kasıb, azsavadlı, tərxis olunmuş adam kimi Lyubaya lazımdır mı? Lyuba hərdənbir içində iri, qara, anlaşılmaz nöqtələr olan işiqlı gözləriylə gülümsəyə-gülümsəyə ona baxırdı, gözlərini dövrələyən sifətisə xeyirxahlıqla doluydu.

Bir dəfə Nikita evə getməmişdən qabaq gecə Lyubanın üstünü adyalla örtə-örtə ağladı, Lyubasa yalnız onun başını sığallayıb dedi: “Yaxşı, nolub, hələ sağ olduğum bir vaxtda belə əzab çəkmək yaramaz”.

Nikita evdə gizlənmək, özünə gəlmək, bir neçə gün Lyubanın yanına getməmək üçün çıxb atasının yanına getməyə tələbsdi. “Mən oxuyacağam, – o qət eləyirdi, – əməlli-başlı yaşa-mağşa başlayacağam, Lyubanısa unudacağam, onu yada sal-mayacağam, tanımayacağam. O nə matahdı belə, dünyada milyonlarla adam yaşayır, ondan da yaxşısı var. O çirkindi!”

Səhəri o, döşəmədə yatdığı döşəyin üstündən qalxdı. Atası işə gedəndə əlini oğlunun alnınə qoyub dedi:

— Hərarətin var: çarpayıa uzan! Bir az xəstələn, sonra sağalarsan... Sən müharibədə heç yerində yaralanma-mışın?

— Heç yerimdən, — Nikita cavab verdi.

Axşama yaxın o, huşunu itirdi; əvvəlcə elə hey tavanı, üstündə həyatlarını davam etdirmək üçün orada qızınmağa sıçınacaq tapmış iki qoca, ölüm ərəfəsində olan milçəyi görürdü, sonrasa elə bu şeylər də onu kədərləndirməyə və iyrəndirməyə başladı — tavanla milçəklər, elə bil, beyninin içində girdilər, onları oradan qovmaq, barələrində artıq getgedə daha da böyükən, beyn sümüklərini gəmirən fikirlərlə düşünməyə ara vermək mümkün deyildi. Nikita gözlərini yumdu, amma milçəklər beynində qaynaşdırılar, o, milçəkləri tavandan qovmaq üçün yerində sıçrayıb geri — yastığın üstünə yixildi: ona elə geldi ki, yastıqdan hələ də anasının nəfəsinin qoxusu gəlir — axı anası elə burada, atasının yanında yatardı, — Nikita onu xatırlayıb özündən getdi.

Dörd gündən sonra Lyuba Nikita Firsovun evini axtarış tapdı, birinci dəfə özü onun yanına gəldi. Təzəcə günorta olmuşdu; fəhlələrin yaşadıqları bütün evlər bomboşdu — qadınlar ərzaq tapmağa getmişdilər, məktəb yaşı çatmamış uşaqlara həyətlərə, çəmənlərə dağlışmışdılar. Lyuba Nikitanın yanında çarpayıda oturdu, onun alnını siğalladı, dəsmalının ucuyla gözünü silib soruşdu:

— Nolub, haran ağrıyır?

— Heç yerim, — Nikita dilləndi.

Güclü hərarət onu öz axarıyla bütün adamlardan, yaxın şeylərdən uzağa aparıb gedirdi, o, Lyubanı laqeyd ağlinin zülmətində itirməkdən qorxa-qorxa qızı indi çətinliklə görür, xatırlayırdı; əliylə onun Qırmızı Ordu şinelindən tikilmiş paltosunun cibindən yapışdı, sildirim sahildən uzaqdakı yorulmuş üzgütü kimi batıb, çıxa-çıxa qızı buraxmadı. Xəstəlik elə hey onu bərq vuran, bomboş üfüqə — açıq dənizə aparmağa çalışırdı ki, orada ahəstə, ağır dalğaların üzərində dincəlsin.

— Sən qripsən, yeqin, müalicə eləyərəm, — Lyuba dedi.

— Bəlkə də, elə yatalaqdı!.. Amma eybi yoxdu — qorxulu deyil!

O, Nikitanın ciyinlərindən tutub qaldırdı, kürəyini divara söykədi. Sonra Lyuba cəld, inadla öz paltosunu Nikitaya

geydirdi, atasının şərfini tapıb xəstənin başına bağladı, ayaqlarınısa qısa qədər çarpayının altında atılıb qalan keçə çəkmələrə soxdu. Lyuba Nikitanı qucaqladı, ayaqlarını yerə basmağı tapşırıb onu küçəyə çıxardı. Küçədə faytonçu dururdu. Lyuba xəstəni faytona oturdu, yola düşdülər.

– Camaat yarican yaşayır! – faytoncu üzünü onlara tutub, elə hey atları cilovla uyezd küçəsi boyu asta lōhrəm yerişlə qova-qova dedi.

Öz otağında Lyuba Nikitanı soyundurub çarpayıya uzatdı, onu adyalla, köhnə ayaqaltıyla, anasının köhnə şalıyla – bütün isidici var-yoxuya büründü.

– Niyə evdə yatasan? – Lyuba adyalı Nikitanın hərarətli bədəninin altına soxa-soxa məmnun halda deyirdi. – Hə, niyə?.. Atan işdədi, bütün günü tək qalırsan, heç bir qulluq görmürsən, mənim həsrətimi çəkirsən...

Nikita uzun müddət Lyubanın faytoncu üçün pulu haradan tapdığını götür-qoy elədi. Bəlkə də, Avstriya ayaq-qabılılarını, yaxud dərs kitabını (lazım olmasın deyə əvvəlcə əzbər öyrənmişdi) satmışdı, ya da faytoncuya bütün biraylıq təqaüdünü vermişdi.

Gecə Nikita şüuru tutqunlaşmış halda uzanmışdı: hərdənbir indi harada olduğunu başa düşürdü, sobanı qalayan, üstündə yemək bişirən Lyubanı gördü, sonra Nikita başının sıxlımsız, hərarətli daracaqlığında ağılının onun ifadəsindən qıraqda hərəkət eləyən naməlum görüntülərinə baxırdı.

Onun titrətməsi get-gedə daha da artırdı. Aradabir Lyuba ovcuyla Nikitanın alınınyoxlayırdı, biləyində nəbzini sayırdı. Gecədən xeyli keçmiş qız oğlana qaynamış isti su içirdi, üst paltarını soyunub xəstənin yanına, adyalın altına girdi, çünkü Nikita qızdırmadan titrəyirdi, onu qızdırmaq lazımdı. Lyuba Nikitanı qucaqlayıb özünə sıxdı, o da üşəntidən yumağ'a döndü, özgə, ali, ən yaxşı həyatı daha yaxından duymaq, öz əzabını, öz donmuş bomboş bədənini unutmaq üçün üzünü qızın sinəsinə söykədi. Amma Nikita indi özünə görə yox, Lyubayla, başqa həyatla təmasda olmaq xətrinə ölməyinə heyif silənirdi, – buna görə də piçiltiyə Lyubadan sağalacağını, yoxsa öləcəyini soruşdu: axı o, oxumuşdu, bilməliydi.

Lyuba əlləriylə Nikitanın başını sıxbıdidi:

— Tezliklə saجالacaqsan... Adamlar ona görə ölürlər ki, tək xəstələnirlər, onları sevən bir kəs yoxdu, sənsə indi mənimləsən...

Nikita qızınıb yuxuya getdi.

* * *

Üç həftədən sonra Nikita sağaldı. Artıq qar yağmışdı, qəfildən hər şey sakitliyə bürünmüdü. Nikita da qış keçirməyə atasının yanına getdi; — o, akademiyani bitirənəcən Lyubaya mane olmaq istəmirdi, qoy ağlı tam qol-qanad aćsın, o da kasib adamlardandır. Lyubanın yanına iki gündən bir gedib, hər dəfə ona yemək, əlinə keçən sovgatı gətirsə də, ata oğlunun qayıtmasına sevindi.

Gündüzlər Nikita yenə emalatxanada işləməyə başladı, axşamlarsa Lyubaya baş çəkir, sakitcə qış yola verirdi: o bilirdi ki, baharda Lyuba onun arvadı olacaq, həmin vaxtdan da xoşbəxt, uzun həyat başlanacaq. Aradabir Lyuba ona toxunur, hərəkətə gətirirdi, ondan otaqda qaçırdı, həmin vaxt — oyundan sonra — Nikita qızın üzündən ehtiyatla öpürdü. Adətənsə, Lyuba boş yerə özünə toxunmağa ona icazə vermirdi.

— Yoxsa səni bezdirərəm, bizsə hələ bütün ömrümüzü yaşamalıyıq! — o deyirdi. — Axi mən o qədər də dadlı deyiləm. Sənə elə gəlir!..

İstirahət günlərində Lyubayla Nikita qış yollarıyla şəhər kənarına gəzməyə gedirdilər, ya da yarıqucaqlaşış yuxuya getmiş Potudan çayının üzəriylə çay axarı boyu çox uzaqlara yollanırdılar. Nikita qarnı üstə uzanıb aşağı, buzun altında suyun necə sakit axlığına baxırdı. Lyuba da onun yanında otururdu, onlar bir-birlərinə toxuna-toxuna suyun gizli axarını izləyirdilər, Potudan çayının nə qədər xoşbəxt olduğunu söyləyirdilər, çünkü o, dənizə axıb gedir, buzun altındaki su indi çiçəklərin boy atdığı, quşların oxuduğu uzaq ölkələrin sahilləri yaxınlığından axacaq. Lyuba bu barədə bir qədər fikirləşib, dərhal Nikitaya buzun üstündən qalxmağı əmr eləyirdi; Nikita indi atasının köhnə pambıq pencəyində gəzirdi, pencək əyninə qısa idi, Nikita soyuqlaya bilərdi.

Onlar bax beləcə, özlərinin yaxın gələcək xoşbəxtliklərindən yorulmuş halda, bütün uzun qış ikilikdə səbirlə dostluq elədilər. Potudan çayı da bütün qış buzun altında

gizləndi, payızlıq taxi da qarın altında mürgüləyirdi, – təbiətin bu təzahürləri Nikita Firsovı rahatlaşdır, hətta ona təskinlik verirdi; yazqabağı təkcə onun qəlbini dəfn olunmamışdı. Fevralda səhər yuxudan oyanıb dinşəyirdi – artıq yeni milçəklər vizildaşmırlar ki; həyətdə göyə, qonşu bağın ağaclarına baxırdı: ola bilsin, artıq uzaq ölkələrdən ilk quşlar uçub gəlirlər. Amma ağaclar, otlar, milçəklərin törəmələri hələ öz qüvvələrinin dərinliyində, öz rüşeymlərində yatırıldılar.

Fevralın ortalarında Lyuba Nikitaya dedi, buraxılış imtahanları ayın iyirmisində başlanır, çünkü həkimlər çox lazımdı, xalqın onları uzun müddət gözləməyə vaxtı yoxdu. Marta qədərsə artıq imtahanlar başa çatacaq – buna görə də qoylap iyul ayınacan qar qalsın, çay buzun altıyla aksın! Onların qəlblərinin sevinci təbiətin hərarətindən qabaq gələcək.

Bu müddətdə – mart ayınacan – Nikita Lyubayla birgə həyat müddətinə qədər də tez səbir eləmək üçün şəhərdən çıxıb getmək istədi. O, kəndli mebeli emalatxanasında xarratlar briqadasıyla kəndlərin kənd sovetləri və məktəblərindəki mebeli təmir eləmək istədiyini bildirdi.

Atası bu müddətdə – mart ayınacan – tələsmədən gənclərə hədiyyə olaraq kimi, hələ anası Nikitanın atasının, az qala, nişanlısı olanda onun mənzilindəki dolaba oxşayan böyük şkaf düzəltdi. Qoca xarratın gözlərində həyat artıq ikinci, yaxud üçüncü dəfə dövr eləyirdi. Bunu başa düşmək olar, dəyişməksə, deyəsən, olmaz, Nikitanın atası ah çəkdi, dolabı kirşəyə qoyub onu oğlunun nişanlısının mənzilinə apardı. Qar isinmişdi, gün düşən yerlər əriyirdi, amma qoca kişi hələ güclüydü, hətta kirşəni çılpاقlaşmış torpağın qara səthiyələ inadla sürütləyirdi. O, öz-özlüyündə düşünürdü: bir halda ki anasıyla evlənməyə utandı, bu Lyubayla özü də, şübhəsiz, evlənə bilərdi, amma nəsə ayibdir, bu cür cavan qızı əzizləmək, özünə cəlb eləmək üçün evində də bolluq yoxdur, Nikitanın atası da buradan belə nəticəyə gəlirdi ki, həyat o qədər də normal deyil. Bax, oğlu yenicə müharibədən qayıdır, yenə, indi birdəfəlik evdən gedir. Görünür, ona, qocaya öz yanına lap küçə diləncisini gətirmək lazım gələcək – ailə həyatı xətrinə yox, ev kirpisi, yaxud dovşanı kimi evdə ikinci bir varlığın olması üçün: qoy yaşamağa mane olsun, murdarlaşın, amma onsuz insan ola bilməzsən.

Nikitanın atası dolabı Lyubaya təhvıl verib, ondan toyanə vaxt gəlməli olduğunu soruşdu.

– Elə Nikita nə vaxt gəlsə, mən hazırlam! – Lyuba dedi.

Ata gecə iyirmi verst uzaqdakı Nikitanın məktəb partaları düzəltdiyi kəndə getdi. Nikita boş sinfin döşəməsində yatırıldı, amma atası onu oyadıb dedi ki, səhərə getmək vaxtidir – evlənmək olar.

– Sən tərpən, mənsə sənin əvəzində partaları düzəldib qurtararam, – atası dedi.

Nikita şapkasını başına qoydu, dərhal da, səhərin açılmasını gözləmədən, piyada uyezdə yollandi. O, gecənin bütün ikinci yarısını bomboş yerlərlə gedirdi; çöl küləyi gah üzünə toxunur, gah arxasından əsir, gah da yolqırığı dərənin sakitliyinə çıxıb gedə-gedə onun ətrafında nizamsız cövlən eləyirdi. Yamaclardakı, hündür əkinlərdəki torpaq qapqaraydı, qar oradan aşağılara enmişdi, təzə su, payızdan qurumuş ot qoxusu gəlirdi. Amma artıq payız unudulmuş, uzaqda qalmış vaxt idi, – torpaq indi kasıb, boş idi, o, hər şeyi təzədən, yalnız heç vaxt mövcud olmayan şeyləri dünyaya gətirəcəkdir. Nikita hətta Lyubanın yanına getməyə tələsmirdi; bu, üzərində bütün yaşayınları unutmuş, isti, yeni yayla dolacağıni bilməyən, yaddaşsız erkən torpağın tutqun gecə işığında olmaq onun xoşuna gəlirdi.

Səhərə yaxın Nikita Lyubanın evinə yaxınlaşdı. Tanış damla kərpic özülə azacıq qirov qonmuşdu, – Lyuba, yəqin, indi isinmiş yataqda şirin-şirin yatırıldı, Nikita da nişanlısını oyatmamaq, öz marağı üzündən canını soyutmamaq üçün onun evinin yanından ötüb keçdi.

Elə həmin gün axşama yaxın Nikita Firsovla Lyubov Kuznetsova uyezd sovetində nikahlarını qeydiyyata aldırlılar, sonra Lyubanın otağına gəlib nə ilə məşğul olacaqlarını bilmədilər. İndi Nikita utanındı ki, tamamilə xoşbəxt olmuşdur, dünyada ondan ötrü ən lazımlı adam həm də onun həyatıyla yaşamaq istəyir, elə bil, içində böyük, qiymətli vərdövlət vardi. Lyubanın əlini əlinə alıb xeyli saxladı; bu əlin ovcunun hərarətindən ləzzət alırdı, bu əl vasitəsilə onu sevən qəlbin uzaq döyüntüsünü duyur, anlaşılmaz sərrə barədə düşündürdü: niyə Lyuba ona gülümsünür, onu Allah bilir, nəyə görə sevir. Özü Lyubanın ondan ötrü niyə əziz olduğunu dəqiq hiss eləyirdi.

– Gel əvvəlcə yeyək! – Lyuba dillənib əlini Nikitanın əlindən çəkdi.

O, bu gün müəyyən şeylər hazırlamışdı: akademiyani bitirəndə ona ərzaq, pul vəsaiti formasında gücləndirilmiş yardım eləmişdilər.

Nikita utana-utana arvadının dadlı, cürbəcür yeməklərini yeməyə başladı. Onu nə vaxtsa, demək olar, havayı qonaq elədiklərini xatırlamırıldı, öz kefi üçün adamların evinə getməli, üstəlik də onlarda qarnını doydurmali olmamışdı.

Lyuba yeyib masanın arxasından birinci qalxdı. O, qollarını Nikitaya açıb dilləndi:

– Hə!

Nikita qalxdı, bu xüsusi, zərif bədəndə bir şeyə zərər toxundurmaqdan qorxa-qorxa ehtiyatla qızı qucaqladı. Lyuba özü onu sixmaqda kömək elədi, amma Nikita xahiş elədi: “Dayanın, ürəyim yaman ağrıyr”, Lyuba da ərini rahat buraxdı.

30

Bayırda toran qovuşmuşdu. Nikita da işiq olsun deyə sobanı qalamaq istəyirdi, amma Lyuba dilləndi: “Lazım deyil, axı mən artıq məktəbi bitirmişəm, bu gün bizim toyumuzdur”. Belə olanda Nikita yatağı açdı, Lyubasa həmin müddətdə ərindən utanmadan onun yanında soyundu. Amma Nikita atasının dolabının arxasına keçib orada palтарını tələm-tələsik soyundu, sonra da Lyubanın yanında yatağı uzandı.

Səhəri Nikita erkəndən durdu. O, otağı süpürdü, çaydanı qaynatmaq üçün sobanı qaladı, anbarda yuyunmağa vedrədə su gətirdi, axırda artıq Lyuba yatdığı müddətdə daha neyləyəcəyini bilmədi. O, stulda oturub kədərləndi: Lyuba indi, yəqin, ona atasının yanına birdəfəlik çıxıb getməyi əmr eləyəcək, çünkü, sən demə, kef eləmək lazımdır, Nikitasa öz xoşbəxtliyi xətrinə Lyubaya əzab verə bilməz, onun bütün gücü qəlbində vurur, başqa heç bir yerdə qalmayıb boğazına yiğilir.

Lyuba oyanıb ərinə baxdı:

– Ruhdan düşməyə dəyməz, – gülə-gülə dedi. – Hər şeyimiz yoluna düşəcək!

– Qoy döşəməni yuyum, – Nikita xahiş elədi, – yoxsa otağımız çirkildi.

– Yaxşı, yu, – Lyuba razılaşdı.

“Mənə sevgisi üzündən nə qədər miskin, zəifdi! – Lyuba çarpayıda fikirləşirdi. – Yanında axıracan qız qalsam da, nə qədər mehriban, əzizdi.. Dözərəm. Bəlkə də, bir vaxtlar məni daha az sevəcək, onda da güclü adam olacaq!”.

Nikita döşəmə taxtalarından çırkı yuya-yuya yerdə yaşı əsgiyələ eşələnirdi, Lyubasa yataqdan onu məsxərəyə qoyurdu.

– Budur, mən ərə getdim! – o, öz-özünə sevinirdi, sonra köynəkdə adyalın üstünə çıxdı.

Nikita otağı yiğışdırıb, həm də yaşı əsgiyələ bütün mebeli sildi, sonra vedrədəki soyuq suya isti su qatdı, çarpayının altındaki tasi çıxardı ki, Lyuba orada yuyunsun.

Çay içəndən sonra Lyuba ərinin alnından öpüb xəstə-xanaxaya işə getdi, dedi saat üçdə qayıdacaq. Nikita alnında arvadının öpüşünün yerini yoxlayıb tək qaldı. O, bu gün niyə işə getmədiyini özü də bilmirdi, – ona elə gəlirdi, indi yaşaması ayıbdı, bəlkə də, qətiyyən lazımdı; onda cörəkpulu qazanmaq nəyə gərəkdir axı?

O, ayıbindan və kədərindən vərəmləyənəcən ömrünü birtəhər beləcə yaşamağı qət elədi.

Nikita mənzildəki ümumi ailə əmlakını yoxlayıb ərzaq tapdı, bir xörəkdən – mal ətiylə xəşildən ibarət nahar bışirdı. Bu cür işdən sonra çarpayıda üzüstə uzanıb Potudan çayında özünü boğmaq üçün çayın buzunun əriməsinə nə qədər vaxt qaldığını hesablamaga başladı.

– Buz əriyənəcən gözləyərəm: çox qalmayıb! – rahatlanmaq üçün ucadan, öz-özünə danışıb mürgülədi.

Lyuba işdən hədiyyə – iki dibçək qış çiçəyi gətirdi; onu xəstəxanada həkimlər, şəfqət bacıları nikah münasibətilə təbrik eləmişdilər. O da əsl qadın kimi onlarla özünü yekəxana, sırlı aparmışdı. Şəfqət bacılarından, baxıcılardan olan gənc qızlar ona həsəd aparırdılar, xəstəxana aptekinin bir səmimi qulluqçususa gizlicə Lyubadan soruşdu – düzdürmü ki, sevgi möcüzəli, sevib ərə getməksə məstedici xoşbəxtlikdir? Lyuba ona cavab verdi ki, bütün bunlar tamamilə doğrudur, elə adamlar da dünyada buna görə yaşıyırlar.

Axşam ər-arvad söhbət eləyirdilər. Lyuba deyirdi, uşaqları ola bilər, bu barədə qabaqcadan fikirləşmək lazımdır. Nikita emalatxanada işdən sonra uşaq mebeli – balaca masa, kətil, beşik düzəltməyi vəd elədi.

– İnqilab bïrdëfəlik qaldı, indi doğmaq yaxşısı, – Nikita deyirdi. – Daha uşaqlar heç vaxt bədbəxt olmayacaqlar!

– Sənə demək asandı, amma mən doğmali olacağam axı! – Lyuba inciyirdi.

– Ağrıdacaq? – Nikita soruşurdu. – Onda yaxşısı budur, doğma, əziyyət çəkmə...

– Yox, yəqin ki, dözərəm! – Lyuba razılaşırıldı.

Hava qaralanda o, yatağı açdı, həm də yatmaq dərisqal olmasın deyə, ayaqlarını qoymaq üçün çarpayıa iki stul söykəyib, yataqda çəpinə uzanmayı tapşırıdı. Nikita göstərilən yerə uzandi, susdu, gecədən xeyli keçmiş isə yuxuda ağladı. Amma Lyuba uzun müddət yatmadı, o, ərinin ağlamğını eşidirdi, yatan Nikitanın üzünü mələfənin ucuyla ehtiyatla sildi, səhər oyanandasə o, gecənin kədərini xatırlamadı.

* * *

32

Həmin vaxtdan onların birgə həyatı öz axarıyla getdi. Lyuba xəstəxanada adamları müalicə eləyirdi, Nikitasa kəndli mebeli düzəldirdi. Boş vaxtlarında, bazar günləri, Lyuba bunu xahiş eləməsə də, – qız indi bu evin kimin olduğunu özü də dəqiq bilmirdi, – həyətdə, evdə işləyirdi. Əvvəllər ev anasına məxsus idi, sonra dövlətin mülkiyyətinə keçirdilər, amma dövlət evi yaddan çıxardı – heç kəs bir dəfə də olsun evin salamat olub-olmadığını soruşmağa gəlməmişdi, mənzil haqqı almamışdı. Bunun Nikitaya isti-soyuğu yox idi. O, atasının tanışları vasitəsilə yaşıl mis rəngli boyan tapdı, yaz havası özünü bildirən kimi damı, pəncərə taxtalarını təzədən rənglədi. Elə o cür səylə yavaş-yavaş həyətdəki köhnəlmış anbarı təmir elədi, alaqqapını, hasarı düzəltdi; köhnə zirzəmi uçduğundan yenisini qazmağa hazırlaşırıdı.

Potudan çayı artıq əriməyə başlamışdı. Nikita iki dəfə onun qıraqına getdi, axan sulara baxdı, Lyuba ona dözəncən ölməməyi qət elədi, səbrini itirəndə ölməyə macal tapar – çay gec donacaq. Nikita həyət işlərini, adətən, otaqda oturmamaq, boş yerə Lyubanı bezdirməmək üçün görürdü. İşini tam qurtarandan sonra köhnə zirzəmidən köynəyinin ətəyinə gil doldurub evə aparırdı. Evdə döşəmədə oturur, gildən adam fiqurları, oxşarı, təyinatı olmayan əşyalar – sadəcə, beynində dağ kimi böyükən heyvan, yaxud ağaç kökü şəklində ölü uydurmalar düzəldirdi. Bu

ağac kökləri, sanki, adı idi, amma o qədər qarışiq, keçilməz idi, zoğları bir-birinin canına elə yerikləmişdi, özləri-özlərini elə gəmirir, əzab verirdi ki, o bu köklərə çox baxanda yatmaq istəyirdi. Nikita özünün gil işi zamanı, istər-istəməz, ləzzətlə gülümsünürdü, Lyubasa elə onun yanindaca döşəmədə oturur, bir vaxtlar eşitdiyi mahniları oxuya-oxuya dəyişək tikir, işarası bir əliylə Nikitanı oxşayırı - gah başını sığallayıır, gah qoltuğunun altını qidiqlayıırı. Nikita bu saatlarda sixilmiş sakit qəlbiyə yaşayırı, ona daha yüksək, daha qüdrətli bir şeyin lazım olub-olmadığını, yaxud həyatın, əslində, böyük olmadığını - elə artıq tanıldığı kimi olduğunu bilmirdi. Amma Lyuba ona səbirli, xeyirxahlıqla dolu, yorğun gözləriylə baxırı, elə bil, xeyirxahlıqla xoşbəxtlik ondan ötrü ağır zəhmətə çevrilmişdi. Bu vaxt Nikita öz oyuncaqlarını əzisdirir, onları təzədən gilə çeviririd, arvadından çay qaynatmaq üçün sobanı qalayıb-qalmamağı, yaxud iş dalınca harasa gedib-getməməyi soruşturdu.

– Lازım deyil, – Lyuba gülümsəyirdi. – Hamısını özüm eləyərəm...

Nikita da başa düşürdü ki, həyat böyükdür, ola bilsin, döyünen ürəyində hələ tamam cəmləşmədiyindən gücü çatmir - o həyat başqasında, onun əli çatmayan adamda daha maraqlı, güclü, əzizdir. O, vedrəni götürdü, suyu küçə hovuzlarındakindan daha təmiz olan şəhər quyusuna su dalınca getdi. Nikita öz dərdini heç nəylə, heç bir işlə ovuda bilmirdi, uşaqlıqdakı kimi, yaxınlaşan gecədən qorxurdu. Nikita su götürüb, dolu vedrəylə atasının yanına getdi, orada oturdu.

– Niyə toy eləmədiniz ki? – atası soruşdu. – Gizlicə, sovetsayağı evləndiniz?

– Sonra eləyərik, – oğul söz verdi. – Gəl səninlə balaca stol-stul, beşik düzəldək, – sən sabah ustayla danış ki, taxta-tuxta versinlər... Axi bizim, yəqin, uşaqlarımız olacaq!

– Yaxşı, nolar, mümkündü, – atası razılaşdı. – Axi sizin uşaqlarınız tezliklə olmamalı: hələ vaxtı deyil...

Bir həftədən sonra Nikita özünə bütün lazım olan uşaq mebelini düzəltdi; o, hər gün işdən sonra qalır, səylə çalışırı. Atasına hər şeyi tərtəmiz cilalayıb rənglədi.

Lyuba uşaq şeylərini ayrıca guşəyə qoydu, gələcək körpənin masasının üstünü iki gül dibçəyi ilə bəzədi, stulun söykənəcəyinə təzə tikilmiş dəsmal qoydu. Ona, onun

naməlum uşaqlarına sədaqətinə görə, təşəkkür əlaməti ola-raq, Nikitani qucaqladı, boynundan öpdü, sinəsinə sığındı, artıq heç bir şey eləməyin mümkün olmadığını bilə-bilə, onu sevən adamın yanında uzun-uzadı qızındı. Nikitasa əllərini aşağı salıb, öz qəlbini gizləyə-gizləyə dinməzçə qabağında durmuşdu, çünkü aciz ola-ola güclü görünmək istəmirdi.

Həmin gecə Nikita tez yatıb doydu, gecəyərədan bir az keçəndən sonra oyandı. O, sakitlikdə xeyli uzanıb şəhər saatının zənginə qulaq asdı – birin yarısı, bir, ikinin yarısı, üç dəfə eyni bir zərbə. Səmada, pəncərədən o tərəfdə tut-qun işıqlaşma vardı – hələ dan yeri ağarmırıldı, yalnız qaranlığın hərəkətə gəlməsi, boş məkanın asta-asta çıpalqlaşmasıydı, otaqdakı bütün əşyalar, yeni uşaq mebeli də görünməyə başlamışdı, amma keçirdikləri zülmət gecədən sonra miskin, yorğun görünürdürlər, elə bil, özlərinə yardım istəyirdilər. Lyuba adyalın altında qımäßigən ah çəkdi: ola bilsin, o da yatmirdi. Nikita hər ehtimala qarşı donub qaldı, qulaq asmağa başladı. Amma Lyuba daha tərpənmədi, o, yenə ahəngdar nəfəs alırdı, Lyubanın yanında sağ-salamat, qəlbə üçün gərkli, yuxuda onun – ərinin mövcud olub-olmadığını xatırlamadan yatması xoşuna gəlirdi. Təki o, sağ-salamat, xoşbəxt olsun, Nikitayasa yaşamaq üçün təkcə onun haqqında düşünmək bəs elər. O, yaxın, əziz adamın yuxusundan təskinlik tapıb rahatlıq içində mürgülədi, sonra təzədən gözlərini açdı.

Lyuba ehtiyatla, demək olar, səssiz-səmirsiz ağlayırdı. O, başını bürüyüb, öz dərdini səssiz-küysüz öldürmək üçün nəfəsini qısa-qısa orada əzab çəkirdi. Nikita üzünü Lyubaya çevirdi, onun adyalın altında necə qəmgin-qəmgin büzüşüb tez-tez nəfəs aldığını, zülm çəkdiyini gördü. Nikita susurdu. Bütün dərdləri ovundurmaq olmaz, yalnız ürək üzüləndən sonra uzun huşsuzluqda, yaxud gündəlik həyat qayıqlarının dağınıqlığında sona yetən dərd də var.

Lyuba hava işıqlaşanda sakitləşdi. Nikita fürsət gözlədi, sonra adyalın ucunu azacıq qaldırıb arvadının üzünə baxdı. O, iliq, sakit, qurumuş göz yaşlarıyla rahatca yatırdı...

Nikita qalxdı, səssizcə geyinib bayra çıxdı. Dünyanın zəif şəhəri başlanırdı, yoldan keçən dilənci küçənin ortasıyla dolu dağarcığı ciyində gedirdi. Nikita harasa getməyinin mənası olsun deyə, bu adamın arxasınca yollandi. Dilənci

şəhərdən qıraqa çıxıb, böyük yolla ta qədimdən iri bazarları olan, zəngin camaatın yaşadığı Kantemirovka slobodasına¹ doğru yönəldi; düzdür, orada dilənciyə həmişə az pay verirdilər, ancaq uzaq, kasib kəndlərdə dolanmaq olurdu, əvezindəse Kantemirovkada qələbəlik, maraqlı idi, qəlbini müvəqqəti əyləndirmək üçün bazaarda eləcə çoxlu adama baxmaqla yaşamaq olardı.

Dilənciyə Nikita Kantemirovkaya günortaya yaxın gəldilər. Şəhərin qıraqında dilənci balaca arxin üstündə oturdu, dağarcığını açıb Nikitayla birgə oradan yemək yeməyə başladı, şəhərdəsə onlar müxtəlif səmtlərə ayrıldılar, çünkü diləncinin öz fikri vardi, Nikitanınsa belə bir fikri yox idi. Nikita bazara gəldi, üstüörtülü ticarət köskünün arxasındaki kölgəlikdə oturub Lyuba, həyat qayğıları barədə, özü barədə düşüncələrdən əl çəkdi...

* * *

35

... Bazar gözətçisi artıq iyirmi beş ildi bazarda yaşayırıdı, bütün bu illər ərzində tosqun, qısır qarışıyla doyunca tixirdi. Ona həmişə tacirlərlə kooperativ mağazalar at, keyfiyyətsiz qalıqlar, tullantılar verirdilər, maya dəyərinə tikiş materialları, eyni zamanda sap, sabun və bu kimi təsərrüfat şeyləri buraxırdılar. O, artıq özü də çoxdan yavaş-yavaş boş, çıxdaş edilmiş tara alveri eləyir, əmanət kassasına pul yiğirdi. Vəzifəsinə görə bütün bazarın zibilini süpürməli, ticarət rəflərinin qanını yumalı, ayaqyolunu təmizləməli, gecələrsə ticarət talvarlarının, binanın qarovalunu çəkməliydi. Amma o, gecələr, yalnız isti kürkdə bazarda dolaşırıdı, çirkli işisə burada gecələyən avaralara, diləncilərə tapşırırdı; arvadı, demək olar, həmişə dünənki ətli şorbaların qalığını zibilliyyə tökürdü, buna görə də gözətçi həmişə ayaqyolunu təmizləmək üçün hər hansı yoxsul adamı yedizdirə bilərdi.

Arvadı həmişə ona göstəriş verirdi – çirkli işlə məşğul olma, axı artıq ağ saqqalı xeyli uzanıb, indi gözətçi deyil, nəzarətçidir.

Amma bəyəm avaranı, yaxud diləncini hazır yeməklə daimi əməyə öyrəşdirə bilərsən: o, bir dəfə işləyəcək, veriləni yeyəcək, yenə istəyəcək, sonra da geri, uyezdə çıxıb yox olacaq.

¹ Sloboda – böyük kənd, qəsəbə, kiçik şəhər

Axır vaxtlar artıq dalbadal neçə gecəydi gözətçi bazar-dan elə eyni bir adamı qovurdu. Gözətçi həmin yatan adamı itələyəndə isə o qalxıb dillənmədən gedirdi, sonraşına yenə bir uzaq köşkün arxasında uzanır, yaxud otururdu. Bir dəfə gözətçi bütün gecəni bu yurdsuz adamın ardınca düşdü, hətta yad, üzgün varlığa əzab vermək, ona qalib gelmək ehtirasından qanı coşdu... Gözətçi iki dəfə ona dəyənək atıb başına vurdu, amma, hər halda, avara hava işıqlaşanda gözündən yayına bildi, – yəqin, bazar meydanından tamam çıxıb getdi. Səhərsə gözətçi həmin adamı yenə tapdı – ayaqyolunun arxasında, eşikdəcə, çirkab quyusunun qapağının üstündəcə yatırıldı. Gözətçi yatanı çağırıldı, o, gözlərini açdı, amma cavab vermədi, baxdı, yena laqeydcəsinə mürgülədi. Gözətçi fikirləşdi ki, bu adam laldır. O, dəyənəyinin ucuya mürgüləyənin qarnına toxunub əliylə göstərdi ki, arxasında gəlsin.

36

Gözətçi səliqə-sahmanlı dövlət mənzilində – mətbəxlə otaqlardan ibarət idi – lal adama camda yeməyə tullantılı soyuq şorba verdi, yeməkdən sonraşına dəhlizdən süpürgəni, kürəyi, qaşovu, əhəng dolu vedrəni götürüb ayaqyolunu tərtəmiz təmizləməyi tapşırıldı: yəqin, o həm də kar idi... Amma yox, o qədər də kar deyildi – gözətçinin dediyi kimi, lal dəhlizdən bütün lazımı şeyləri götürdü, deməli, eşidir.

Nikita işini səliqəylə gördü, gözətçi də sonra işin neçə alındığını yoxlamaq üçün gəldi, başlangıç üçün pis alınmışdı, buna görə də gözətçi Nikitanı atlar bağlanan yerə apardı, ona peyini yığıb arabaya daşımağı etibar elədi.

Evdə gözətçi-nəzarətçi arvadına indən belə şam, nahar yeməklərinin qalıqlarını zibilxanaya atmamağı, ayrıca cama tökməyi əmr elədi, qoy lal doyunca yesin.

– Bəlkə, onun otaqda yatmağını əmr eləyəsən? – ev sahibəsi soruşdu.

– Buna lüzum yoxdu! – ev sahibi müəyyən elədi.
– O, eşikdə yatacaq: axı kar deyil, qoy uzanıb oğruları pussun, eşidəndəsə qaçıb mənə xəbər versin... Ona qalın bir şey ver, özünə yer tapıb yatar...

* * *

Nikita sloboda bazarında uzun müddət qaldı. O, əvvəlcə danışmağı yadırğayıb daha az fikirləşməyə, xatırlamağa,

əzab çəkməyə başladı. Yalnız aradabir qəlbinə ağırlıq çökürdü, amma bu ağırlığa düşünmədən dözürdü, qəlbindəki dərd duyğusu get-gedə üzülür, ötüb-keçirdi. Artıq bazarda yaşamağa adət eləmişdi, camaatın çoxluğu, səs-küy, gündəlik hadisələr onu özünü yada salmaqdan, özünün maraqlarından – yeməkdən, istirahətdən, atasını görmək arzusundan yayındırırdı. Nikita ara vermədən işləyirdi, hətta gecə susmuş bazarın ortasında yeşinin üstündə yatanda gözətçi-nəzarətçi ona baş çəkirdi, ölü kimi yatmayı yox, mürgüləməyi, dinşəməyi əmr eləyirdi. “Azmi şey ola bilər, – gözətçi deyirdi, – lap bu yaxılarda dələduzlar köşkdən iki taxta qoparıblar, bir pud balı çörəksiz yeyiblər...”. Hava işıqlaşan-dasa Nikita artıq işləyirdi, o, camaat gələnəcən bazarı yiüşdirmağa tələsirdi; gündüz də yemək olmazdı, gah peyini tişlərdən kommunal arabasına daşımaq, gah zibil, tullantılar üçün yeni çala qazmaq, gah gözətçinin alverçilərdən havayı aldığı, sonra ayrıca taxtalar kimi kəndə satdığı köhnə yesikləri sökmək lazımlı gəldi, – ya da başqa iş tapılırdı.

Yayın ortasında Nikitanı selponun¹ bazar filialından rəngsazlıq mallarının oğurlanmasında şübhəli bilib türməyə saldılar, amma təhqiqat ona bəraət verdi, çünki lal, lap üzülmüş adam ittihama həddən artıq etinasız idi.

Müstəntiq Nikitanın xasiyyətində, bazar gözətçisinin köməkçisi kimi xırda işində həyata heç bir acqözlük, zövqə, yaxud həzzə meyillilik əlaməti tapmadı – o hətta türmədə da bütün yeməyi yemirdi. Müstəntiq başa düşdü ki, bu adam şəxsi və ictimai şeylərin dəyərini bilmir, işinin təfərrüatindəsə birbaşa sübut yoxdur. “Türməni belə adamlı zibilləməyə dəymə! – müstəntiq qət elədi.

Nikita türmədə cəmi beş sutka oturdu, oradansa təzədən bazara gəldi. Gözətçi-nəzarətçi onsuz işləməkdən əldən düşmüşdü, buna görə də lal təzədən bazar köşklərinin yanında görünəndə sevindi. Qoca onu mənzilinə çağırıldı, öz təsərrüfatında qaydanı, qənaətciliyi pozub Nikitaya yeməyə təzə isti şorba verdi. “Bir dəfə yeyəcək – müflis eləməz! – qoca gözətçi – ev sahibi özlüyündə fikirləşdi. – Sonrasa yenə dünənki soyuq yeməyə keçər, nə qalıbsa, onu yeyər!”

– Tərpən, yeyinti malları sırasında zibili kürü! – Nikita ev sahibinin şorbasını yeyəndən sonra gözətçi ona göstəriş verdi.

¹ Selpo – kənd istehlak cəmiyyəti

Nikita öyrəşdiyi işə yollandı. O, indi özünü zəif hiss eləyirdi, çox az, yalnız özü də istəmədən beynində yaranan şeyləri fikirləşirdi. Payızə qədər, yəqin, kim olduğunu tama-mılə unudacaq, ətrafında aləmin hərəkətini görüb daha onun barəsində təsəvvürə malik olmayıcaq; qoy hamiya elə gəlsin ki, bu adam dünyada özü üçün yaşayır, əslindəsə o, yalnız burada olacaq, yaddaşsızlıq, əqli kasadlıq, duyğusuzluq içində, öz ev-eşiyində, ölüm kədərindən gizləndiyi sığınacaqda olduğu kimi, ömür sürəcək...

* * *

Türmədən az sonra, artıq yay ömrünü başa vuranda – gecələr daha uzun olanda – Nikita, qaydanın tələb etdiyi kimi, axşam ayaqyolunun qapısını bağlamaq istəyirdi, amma oradan səs eşidildi:

– Dayan, a kişi, bağlama!.. yoxsa buradan da mal oğurlayırlar?

Nikita o adamı gözlədi. Ayaqyolundan qoltuğunda boş kisə olan atası çıxdı.

– Salam, Nikit! – atası əvvəlcə dilləndi, qəfildən göz yaşlarından utana-utana, ağladığını gizlətmək üçün silib-eləmədən şikayətli səslə ağladı. – Fikirləşirdik ki, çoxdan ölübsən... Deməli, salamatsan?

Nikita arıqlamış, sinişmiş atasını qucaqladı – içində hiss yadırğamış ürəyi hərəkətə gəldi.

Sonra boşalmış bazara gedib iki köşk arasındaki keçid-də sığınacaq tapdilar.

– Mənsə bura yarma dalınca gəlmışəm, burada ucuzu, – atası aydınlaşdırıldı. – Amma bax, görürsən, gecikmişəm, bazar artıq dağılıb... Yaxşı, indi gecəni burada keçirərəm, səhərsə alıb yola düşərəm... Bəs sən burada neyləyirsən?

Nikita atasına cavab vermək istədi, amma boğazı qurudu, necə danışmaq lazım geldiğini unutdu. Buna görə də öskürüb dedi:

– Mən babatam, Lyuba sağdır?

– Çayda batdı, – atası dedi. – Amma balıqçılar onu tez görüb çıxardılar, qulluq göstərdilər, – o, xəstəxanada da yatdı, sağalıb.

– Bəs indi sağ-salamatdı? – Nikita astadan soruşdu.

– Yox, hələ ölməyib, – atası dilləndi. – Boğazından tez-tez qan gəlir, yəqin, suda batanda soyuqlayıb. O, vaxtı pis seçib, – necə olubsa hava korlanıb, su soyuq idi...

Ata cibindən çörək çıxarıb yarısını oğluna verdi, axşam yeməyinə bir az çeynədilər. Nikita susurdu, atasına kisəsini yerə sərib, uzanmağa hazırlaşdı.

– Bəs sənin yerin var? – atası soruşdu. – Gəl kisənin üstündə uzan, mənsə yerdə uzanaram, soyuqlamaram, qocayam...

– Bəs Lyuba nəyə görə özünü boğmaq istəyib? – Nikita piçildədi.

– Sənin boğazınmı ağrıyrı, nədi? – atası soruşdu.
– Keçib-gedər!.. Səndən ötrü lap özünü öldürdü, dari-xirdi, bax buna görə... Düz bir ay Potudan çayı boyu, çayın qıraqıyla irəli-geri yüz verst getmişdi. Elə bilirdi boğulubsan, üzə çıxacaqsan, səni görmək istəyirdi. Sənsə, sən demə, bax burada yaşayırsan. Bu, yaxşı deyil...

Nikita Lyuba barədə düşünürdü, yenə qəlbə dərdlə, qüssəyələ doldu.

– Sən tək yat, ata, – Nikita dedi. – Mən gedim Lyubaya baş çəkim.

– Tərpən, – atası razılaşdı. – İndi getmək yaxşıdır, sərindir. Mənsə sabah gələrəm, danışarıq...

Nikita slobodadan çıxıb bomboş uyezdin ana yoluyla qaçıdı. Yorulub bir müddət addımla gedirdi, sonra qaranlıq çöllərlə boş, yüngül havada yenə qaçırdı.

* * *

Gecədən xeyli keçmiş Nikita Lyubanın pəncərəsini döyüb bir vaxt yaşıł rənglə rənglədiyi pəncərə taxtalarına toxundu – indi taxtalar zülmət gecədən göy görünürdü. O, üzünü pəncərə şüşəsinə söykədi. Çarpayıdan sallanan ağ mələfədən otağa işıq saçılırdı, Nikita atasıyla birgə düzəltdiyi uşaq mebelini gördü – mebel salamat idi. Bu zaman Nikita pəncərə çərçivəsini bərk döydü. Amma Lyuba yenə cavab vermədi, onu tanımaq üçün pəncərəyə yaxınlaşmışdı.

Nikita alaqqapının üstündən aşdı, dəhlizə, sonra otağa girdi, – qapılar bağlı deyildi: burada yaşayan var-yoxunun ogrularından qorunmasının qayğısını çəkmirdi.

Çarpayıda başını adyalla bürümüş Lyuba uzanmışdı.

– Lyuba! – Nikita onu astadan çağırıldı.

– Nədi? – Lyuba adyaların altından soruşdu.

O yatmadı. Bəlkə də, qorxu içində, xəstə halda uzanmışdı, yaxud pəncərənin döyülməsini, Nikitanın səsini yuxusayırdı.

Nikita çarpayının qırığında oturdu.

– Lyuba, gələn mənəm! – Nikita dilləndi.

Lyuba adyali üzündən atdı.

– Tez yanına gəl! – qız əvvəlki, incə səsiylə xahiş eləyib əllərini Nikitaya uzatdı.

Lyuba bütün bunların hamısının indicə yox olacağın-dan qorxurdu; o, Nikitanın əllərindən yapışış özünə doğru çəkdi.

Nikita özgə, sevdiyi adamı özünün ehtiyacı olan qəlbini içində yerləşdirməyə çalışan adam kimi, Lyubanı var gücüylə qucaqladı; amma tez özünə gəlib utandı.

– Ağrımadı? – Nikita soruşdu.

– Yox! Hiss eləmirəm, – Lyuba cavab verdi.

O, qızın təskinlik tapması, qəddar, miskin qüvvəsinin özünə qayıtması üçün ona hər şeyi arzuladı. Amma Nikita Lyubayla yaxın sevgisindən qızı həmişə tanıdığından daha yüksək sevinc almadi, – yalnız onu hiss eləyirdi ki, indi ürəyi bütün bədəninə hökmranlıq eləyir, öz qanını miskin, amma zəruri zövqlə bölüşür.

Lyuba Nikitadan xahiş elədi, bəlkə, peçi qalasın, axı bayırda hələ uzun müddət qaranlıq olacaq. Qoy ocaq ota-ğa işiq salsın, onsuz da daha yatmaq istəmir, dan yerinin ağarmağını gözləyib Nikitaya baxacaq.

Amma dəhlizdə daha odun yox idi. Buna görə də Nikita bayırda anbardan iki taxta qopartdı, doğrayıb xirdaladı, dəmir sobanı qaladı. Ocaq alışanda Nikita sobanın ağızını açdı ki, eşiyyə işiq düşsün. Lyuba çarpayıdan düşüb Nikitaya üzbez işiq olan yerdə oturdu.

– İndi yaxşısan, mənimlə yaşamağa heyfin gəlmir? – O soruşdu.

– Yox, yaxşıyam, – Nikita cavab verdi. – Artıq səninlə xoşbəxt olmayı öyrənmişəm.

– Sobanı yaxşı qala, bərk üzümüşəm, – Lyuba xahiş elədi.

O, indi təkcə nimdaş gecə köynəyindəydi, ariqlamış bədəni gecəyarısının sərin toranlığında üzümüşdü.

TUTQUN GƏNCLİYİN DAN YERİNDƏ

I

Valideynləri vətəndaş müharibəsində yatalaqdan bircə gecədə öldürülər. Onda Olqanın on dörd yaşı vardı, atasının qatar tərtibatçısı işlədiyi dəmir yol stansiyası yanındakı kiçik qəsəbədə tək, qohum-əqrəbasız, köməksiz qaldı. Ata-anasını qonşularla tanışlar köməkləşib dəfn eləyəndən sonra qız bir neçə gün boş, yiyesiz mənzildə tək qaldı. Olqa mətbəxin, otağın döşəməsini yudu, yiğişirdi, bundan sonra ney-ləyəcəyini, necə yaşayacağını bilmədən taburetin üstündə oturdu. Qonşu – nənə qızə fincanda sıyıq gətirdi ki, arıq, yaşına görə çox çəlimsiz olan yetim bir şey yesin, Olqa da hamısını tərtəmiz yedi. Nənə gedəndən sonra Olqa paltar – anasının köynəyini, atasının dizliyini, onların alt və üst paltarlarından qalanları – yumağa başladı. Axşam atasıyla-anası sağ, xəstə olanda yatdıqları carpayıya uzandı. Səhər obaşdan qalxdı, yuyundu, yatağı yiğişirdi, otağı süpürüb dedi: “Yenə yaşamaq lazımdı!” – anası tez-tez belə deyirdi. Sonra Olqa mətbəxə getdi, əl-ayaq eləməyə başladı, ölen anası kimi, nahar tədarükü gördü; bişirməyə bir şey yox idi, ərzaq-filan qalmamışdı, amma bununla belə, Olqa boş qazanı peçin odluğunuñ üstünə qoydu, mütəkkəni götürdü, ona dirsəklənib anasının elədiyisayaq peçin yanında qəmər batdı. Sonra bütün qabları dönə-dönə silib masanın siyirməsinə qoydu, saatə baxdı, daşını siferblata doğru dartıb düşündü: “Atam növbədən vaxtindəmi gələcək, gecikəcəkmi? Əgər marşrut tərtib olunacaqsa, onda gecikəcək...” – Olqanın anası, adətən, öz ərinin “ata” adlandırıb, belə fikirləşirdi. İndi yetim qız da fikirləşirdi, anası kimi hərəkət eləyirdi, bunun sayesində də tək yaşamaq ondan ötrü asan olurdu. Anasının əvəzinə bütün təsərrüfat işlərini görəndə, onun sözlərini təkrar eləyəndə, ehtiyac üzündən ah çəkəndə, dirməzcə mətbəxdə oturanda da qız xəyalına gətirirdi ki, anası hələ qəlbində bir qədər sağlamdır, onu özüylə birgə hiss eləyirdi.

Axşam Olqa dibində nə vaxtsa atasının tökdüyü kerosin olan çıraqı yandırıb pəncərənin qabağına qoysdu. Hava qaralanda atasını gözləyən anası da belə eləyirdi. Atası evə yaxınlaşanda hələ uzaqdan öskürüb burnunu çəkirdi ki, arvadıyla qızı atanın gəldiyini eşitsinlər. Amma indi bayırda həmişə sakitlikdi: camaat kəndin yemək-içməkli yerlərinə dağlışmışdı, ya da zəif, xəstə halda öz evlərində yatırdılar, bir neçə həyətdəsə ölü düşmüştü. Olqa, bununla belə, hava qaralanacaq atasını, yaxud yanına gələcək kimisə gözləyirdi, amma heç kəs, nə qonşu – nənə, nə də başqa adamlar yetimi yadına salırdı, çünki özlərinin dərdi, qaygısı başdan aşındı. Buna görə də ata-anasının çarpayışına uzanıb tək yuxuladı. Qız evdə iki gün də qalıb, gecələdi, sonrada stansiyaya getdi. Uzaqlarda, Volqa sahilindəki quberniya şəhərində xalası yaşayırıd; o, iki il əvvəl anasına qonaq gəlmışdı, Olqanın təxəyyülündə varlı, xeyirxah qadını idi. Xalası anasının doğma bacısı idi, hətta üzdən də ona oxşayırıd, qız da tezliklə onun yanına getmək istəyirdi ki, xalasının yanında yaşasın, anası üçün darixmasın. Ölməmişdən qabaq, xəstə vaxtı anası deyirdi, əgər Olqanın qismətində yaşamaq varsa, qoy dünyada tək-tənha qalmamaq üçün xalasının yanına getsin; anasının bacısı onu həm yedirər, həm geyindirər, həm də oxumağa verər. İndi qız anasını xatırlayıb, onun sözünə əməl elədi.

* * *

Vağzal bomboşdu; burjuylarla müharibə cənub tərəfə uzaqlaşmışdı. Vağzal platformasının üzbeüzündə dəmir yolunun üstündə bir balaca, köhnə parovoz, iki boş yük vaqonu dururdu. Parovozun kabinəsindən qızı maşinist köməkçisi baxırdı; o, qızın ata-anasını tanıyırıd, öldükənləri bilirdi, ona görə də yetim qızı maşına çağırıdı. Qız pilləkənlə parovoza qalxdı; mexanik içində yemək olan qırmızı dəsmalı açdı, oradan dörd bişmiş kartof çıxardı; sonra kartofları ocaqda qızdırıcı, duz səpib Olqaya iki kartof verdi, ikisisə özü yedi. Olqa istəyirdi mexanik onu öz evinə aparsın, qız kişinin yanında yaşayar, ona öyrəşərdi. Amma parovoz mexaniki qızı xoş söz demədi, yalnız yedizdirib, boş dəsmalı gizlətdi. O özü böyük külfət tuyəsiydi, artıq bir qarnı doydurub-doydurmayacağını qət eləyə bilmirdi.

Olqa axşam şər qarışanacaq, içində Qırmızı Ordu əsgərləri olan isti vaqonlardan ibarət uzun qatar vağzala yaxınlaşanacan parovozda oturdu.

– Mən daha gedim, xalamın yanına getməliyəm, – Olqa mexanikə dedi. – Hələ sağ olanda anam tapşırmışdı.

– Bir halda ki lazımdır, onda get, – mexanik dilləndi.

Olqa parovozdan düşüb Qırmızı Ordu qatarına sarı yönəldi. Bütün vaqonların qapısı açıq idi, bütün Qırmızı Ordu əsgərləri bayır çıxmışdilar, onlardan bəziləri vağzal platformasında gəzisirdilər, ətrafdə olanlara – su qülləsinə, stansiyanın yanındaki evlərə, uzaqlara, adı taxıl zəmilərinə baxırdılar. Dörd əsgər sink vedrələrdə stansiya mətbəxindən şorba gətirirdi; Olqa şorba dolu həmin vedrələrə yaxınlaşış içinə baxdı; oradan dadlı ətlə şüyüd qoxusu gəlirdi, amma bu, əsgərlərdən ötrüydü, çünki onlar müharibəyə gedirdilər, güclü olmaliyidilar, Olqasa bu şorbanı yeyə bilməzdi.

Vaqonlardan birinin yanında fikirli əsgər durmuşdu; o, yeməyə getməyə tələsmirdi, yoldan, müharibədən dincəldirdi.

– Əmi, olarmı, mən də sizinlə gedim? – Olqa xahiş elədi.

– Məni doğma xalam gözləyir...

– Bəs o, harada yaşayır? – əsgər soruşdu: – Uzaqda?

Olqa şəhərin adını dedi, əsgər də razılaşdı ki, uzaqdır, piyada gedib çata bilməzsən, qatarlasa, bəlkə də, ora səhərə çatarsan.

Bu zaman vaqona əllərində şorba vedrəsi olan iki əsgər yaxınlaşdı, arxalarincə daha bir neçə əsgər çörək, tənbəki, qazanda sıyıq, sabun, kibrit, başqa ərzaq gətirirdi.

– Bax, bu qız xalasının yanınacaq getməyi xahiş eləyir, – əsgər yaxınlaşan yoldaşlarına dedi. – Onu götürmək lazımdımı, görəsən?

– Niyə də yox, – qoy getsin! – qoltuğunda iki çörək gələn əsgər dedi. – Gəlin olmağa yaramaz – balacdı, bacı olmağasa – yarayar...

Olqanı vaqona mindirdilər, ona qaşıq, iri çörək parçası verdilər, o da həmin sink vedrədən şorba yemək üçün əsgərlərin arasında oturdu. Az sonra əsgərlərdən biri sezdi ki, yerdə oturub yemək ondan ötrü çətindir, qızı dizləri üstə durmağı tapşırırdı – onda qaşığıyla yağıñ üzdüyü, mal ətinin olduğu qatı dibindən götürəcək.

Şam yeməyindən sonra qatar tərpəndi. Qırmızı Ordu əsgərləri Olqanı yuxarı taxta qoydular, ora isti, sakit idi, üstünə də gecə, yaxud səhər ayazından üzüməsin deyə iki şinel örtdülər.

II

Əsgərlər Olqanı səhər xeyli gec oyatdilar. Qatar böyük bir stansiyada dayanmışdı; naməlum parovozlar uzaqda yad səslə uğuldayırdı, günəş Olqanın yaşadığı qəsəbədə çıxığı tərəfdən yox, başqa tərəfdən işq saçırı. Əsgərlər Olqa ya bişmiş çörəyin yarısıyla bir parça donuz piyi bağışladılar, onu qucaqlarına götürüb vaqondan yerə düşürdülər.

— Xalan burada yaşayır, — dedilər. — Onun yanına get, oxu, böyük adam ol, sənin vaxtında yaşamaq gözəl olacaq.

44 — Mənsə xalamin harada yaşadığını bilmirəm, — Olqa aşağıdan dilləndi; o, indi köhnə tumanında, ayaqyalın, əlin-də çörək tək dayanmışdı.

— Axtarıb taparsan, — fikirli əsgər cavab verdi. — Adam-lar göstərərlər.

Amma Olqa çıxb getmirdi; o, əsgərlərlə vaqonda qal-maq, onlarla birgə yollandıqları yerə getmək istəyirdi. Qız əsgərlərə artıq bir qədər isinişmişdi — hər gün mal ətiylə şorba yemək istəyirdi.

— Yaxşı, yavaş-yavaş get, — onu vaqondan tələsdirdilər.

— Axi siz dediniz, mənim vəziyyətim yaxşı olacaq, bəs nə vaxt? — o, dərhal xalasının yanına, Allah bilir, hara çıxb get-məkdən qorxa-qorxa soruşdu.

— Bir az döz, — bayaqkı, fikirli əsgər ona cavab verdi.

— İndi qayğımız çıxdu: ağların axırına çıxməq lazımdı.

— Dözerəm, — Olqa razılaşdı. — İndisə salamat qalın, mən xalamin yanına gedirəm.

* * *

Xalasını yalnız lap axşama yaxın axtarıb tapdı. O, bütün rastlaştıqlarından, görkəmlərindən xeyirxahlıq yağan adam-lardan soruşurdu, amma Tatjana Vasil'yevna Blaqixin yaşa-dığı yeri kimsə bilmirdi. Olqanın əlindən çörəyi yoldan ötən, bir dişdəm almağı xahiş eləyən adam qapdı, amma çörəyi

bütöv götürüb kənara çəkildi, qızı dedi, indi çörəklə möhtə-kirlilik eləmək qadağandır. Olqa daha heç kəs əlindən alma-sın deyə, əsgərlərin verdiyi donuz piyini tələm-tələsik yedi, sonra su istəmək üçün bir həyətə girdi. Ahil qadın ona bir dolça su gətirdi, dedi, verməyə başqa bir şeyi yoxdur.

– Mən sədəqə yiğmiram axı, xalamın yanına gəlmışəm,
– Olqa dedi.

– Xalan kimdi ki? – həyətdəki qadın şübhəylə soruşdu.

Olqa xalasını ətraflı təsvir elədi; bu vaxt qadın nədənsə ah çəkdi, qızı hara getmək lazım gəldiyini göstərdi: sağ tərəfdəki tinə get, orada rənglənməmiş pəncərə taxtaları olan üçüncü ev görəcəksən, ər-arvad Blaqixlər elə orada yaşayırlar, uşaqlarisa yoxdu.

– Yoxdu? – Olqa soruşdu.

– Yoxdu, – qadın təsdiq elədi, – uşaqlar belə adamlar-dan doğulmağı sevmirlər.

Olqa rənglənməmiş pəncərə taxtaları olan balaca taxta evi tapdı, alaq otları basmış həyətə girib bağlı qapını döyüd. İçəridən narazı, sakit səs, sonra addım səsləri eşidildi, ardınca qapı açıldı – elə bil, gecəymiş kimi, cəftə sürgüylə bağlanmışdı. Ayaqyalın, saçı dağınıq Tatyana Vasilyevna Olqanın qabağına çıxıb qızı nəzərdən keçirdi. Olqa qarşı-sında xalasını gördü; o, Tatyana Vasilyevnanın ata-anasına qonaq gələndə, uşaqlıqda xatırladığı kimi, onun şən, xeyir-xah olduğunu fikirləşirdi, indisə xalası qızı laqeyd nəzərlər-lə baxırdı, atasız-anasız yetimin yanına gəldiyinə sevinmirdi.

– Bura niyə gəlibəsən? – xalası soruşdu.

– Anam tapşırıdı, – Olqa dilləndi. – Axı o, indi atamlı bir-gə ölüb, mənsə tək yaşayıram... Xala, onlar daha yoxdular.

Tatyana Vasilyevna önlüyünün ucunu qaldırıb gözlərini sildi.

– Bizim qohumlar çox yaşamırlar, – dedi. – Axı mən də yalnız üzdən sağlamam, özümsə o dünyalığam... E-eh, yox, o dünyalığam!

Olqa xalasına təəccübələ baxırdı, – indi o, qızı xeyirxah görünürdü, çünkü ölmüş bacısıyla özünün dərdini çəkirdi.

– Yaşayırsan, yaşayırsan, dərd çəkməyə də vaxt tapmır-san, – Tatyana Vasilyevna ah çəkdi. – Sən get hələ bayırda otur, – o, bacısı qızına tapşırıdı, – mən döşəmələri təzəcə yumuşam, yır-yığış eləmişəm, girməyə yer yoxdu...

– Mənsə həyətdə duracağam, burada ot bitib, – Olqa dedi.

Amma Tatyana Vasilyevna incidi:

– Sənin həyətdə nə işin var! Burada toyuqlar gəzirlər, onsuz da yumurtlamırlar, sənsə oturub onları ürküdəcəksən. Otusa dovşanlara yem üçün biçirik, üstündə gəzmək olmaz... Ciğirlə darvazadan çölə çıx!

* * *

Olqa küçəyə çıktı, küçənin ortasında üst-üstə yiğilmiş köhnə relslər vardi, onların arasında artıq dəfələrlə otlar bitib qurumuşdu, indi də təzədən bitmişdi. Qız həmin relslərin üstündə oturdu, – relslər məhz xalasının yaşadığı evin pəncərəsiylə üzbüüz idi, – xalasının otaqlarında döşəmələrin nə vaxt quruyacağını, həmin vaxt onu çağırıb yedirəcəklərini gözləməyə başladı.

Amma artıq bütün yoldan ötənlər keçib-getmişdilər, kəndlilər arabalarda öz kəndlərinə yollanmışdilar, stansiyadan kisələrdə taxıl daşıyan kənd arabaçılarının da ayağı kəsildi, – axşam düşdü, hava qaraldı. Olqanın yalın ayaqları üzüdü, o, ayaqlarını altına yiğib soyumuş relslərin üstündə oturaraq mürgülədi. Sonra gözlərini açıb gördü ki, indi xalasının pəncərələrində işiq yanır, küçədəsə başdan-başa qorxudan bütün adamların qaçıb evdə gizləndikləri, qapını dəmirlə bağlıqları güclə görünən, naməlum məxluqların doluşduğu uşaqlığın qorxunc sakit gecəsidir. Olqa tələsik xalasının yanına qaçıdı. Alaqqapı bağlı idi, ona görə də qız işiq gələn pəncərəni döyüdü. İçəridən pərdəni çəkdilər, oradan Olqaya üzünü qalın qara saqqal basmış yaşılı adamın iri sıfəti baxırdı; o, elə bil, yeməyini əlindən almağa gəldiklərindən qorxub nəyisə tezcə uddu, çox xırda olduqlarından, heyvanının kimi çəkingən görünən gözləriylə diqqətlə qaranlığa baxdı. Həmin adamın arxa tərəfində üstündə şam yeməyi olan masa görünürdü, indi Tatyana Vasilyevna masanın üstündən çörəyi, qabları tələsik yiğişdirirdi.

Olqa pəncərədən qırqağa çəkildi. Az sonra alaqqapı aralandı. Oradan xalası başını çıxarıb baxdı:

– Niyə döyürsən? Bızsə elə bilirdik çoxdan çıxb gedibsən...

– Nə vaxt çağıracağınızı gözləməkdən yoruldum, – Olqa dedi. – Küçədə tək qorxuram...

– Yaxşı, gəl də... – xalası çağırıldı.

Xalasının mətbəxiylə otağı təmiz, səliqəli, rahat idi, varlı evlərindəki kimi gözəl qoxu gəlirdi. “Mən burada yaşamağacağam, – Olqa fikirləşdi. – Burada olmaz: deyərlər, hər şeyi batırsan”.

Tatyana Vasilyevnanın pəncərədən baxan əri yenə şam yeməyini yemək üçün masa arxasında oturdu.

– Öz uşaqlarımızdan Allah canımızı qurtardı, əvəzində onları qohumlarımız səpələyirlər, – Tatyana Vasilyevna ah çəkdi. – Görürsən, Arkaşa, bacım qızıdır, indi atasız-anasız yetimdir: onu yedir, geyindirib-kecindir!..

– İcazənizlə sevinək! – Tatyana Vasilyevnanın əri etinaslıqla, elə bil, öz-özünə dedi. – Hə, qızı yemək ver, qoy bu gün burada yatsın... Yoxsa hələ ona görə cavab vermək də lazımlı gələr!

– Bəs onunçün nə salacağam axı! – xalası səsləndi.

– Axı artıq bir şeyimiz yoxdu: nə mələfə, nə adyal, nə təmiz yastıqüzü!

– Mən eləcə taxtın üstündə yatacağam, üstümü öz palṭarımıla örtəcəyəm, – Olqa razılaşdı.

– Qoy gecələsin, – əri, Arkadi Mixayloviç arvadına dedi.

– Özünsə indi vəhşilik eləmə, yoxsa sovet hakimiyyəti sənə göstərər!

Tatyana Vasilyevna əvvəl fikrə getdi, sonraqa qəzəbləndi.

– Mənə nəylə göstərəcək axı?.. Sovet hakimiyyəti nədir, fikirləşir ki, adamlar mələklərə taydırlar – onlarsa uşaq törədlər, özləri də ölürlər, – qoy o sovet hökuməti də uşaqları yedizdirsin!..

– Yedizdirər, – xalasının əri yağılı sıyığı qaşıqla yeyə-yeyə inamlı dedi.

– “Yedizdirər!” – Tatyana Vasilyevna ərinin ağızını əydi.

– Əgər valideynləri daim doğub-törəyirlərsə, onları kim yedizdirəcək! Mən ki sovet hakimiyyətinin necə çətinlik çəkdiyini biliram, mənim ki ona rəğbətim var!..

– Məni yedizdirmək lazımlı deyil, yatmaq istəyirəm, – Olqa dilləndi, o, sandığın üstündə oturub üzünü ev sahibinin qarşısındaki sıyıq nimçəsindən döndərdi.

Xalasının əri qaşığını silib nimçənin yanına qoydu, yetim qızı dedi:

– Otur, qarnını doydur, burada qalıb.

Olqa masanın arxasında oturub buğda sıyığını nimçə-nin dibindən sıyıra-sıyıra yavaş-yavaş yedi.

– Bax belə, bəs deyirdin məni yedirtmək lazımq deyil, yatmaq istəyirsən, – xalası dilləndi, tez-tələsik sandığın üstünə üzsüz yastıq atdı ki, qız uzanıb yatsın.

– Bir azca da yeyim, – Olqa cavab verdi; o, bir də yarım qaşıq sıyıq götürdü, sonra qaşığı tərtəmiz yalayıb səliqəylə masanın üstünə qoydu. – Daha yeməyəcəyəm, – məlumat verdi.

– Artıq doymusən? – Tatyana Vasilievna mehriban səslə soruşdu.

– Yox, daha istəmirəm, – Olqa dedi.

– Yaxşı, daha uzan yat, dincəl, – xalası onu sandığın üstünə dəvət elədi. – Yoxsa indi işi söndürəcəyik: kerosini əbəs yerə niyə yandıraq ki!

Olqa sandığın üstünə uzandı, sakitcə bütün bədəniylə bütünlüyü ki, özünü isti hiss eləsin, bərk taxtanın üstündə yumşaq yataqdakı kimi yatdı, çünki dünyada başqa yeri yox idi.

III

Səhər əmiylə xala tez oyandılar, əmi dəmir yol maşınısti idи, yük vaqonunda növbəti səfərinə çıxırıldı. Tatyana Vasilievna ərindən ötrü yola bol yemək – iri parça donuz piyi, çörək, isti horra üçün bir stəkan buğda, dörd bişmiş yumurta – qoydu, maşinist də isti pencəyini geyinib, küləkdə soyuğa verməsin deyə, şapkasını başına qoydu.

– İndi bu cür necə yaşayaq axı? – Tatyana Vasilievna piçılııyla ərindən soruşdu.

– Nolub? – Arkadi Mixayloviç dedi.

– Görürsənmi onu, – xalası Olqanı göstərdi, – yeni vədövlətimiz yatır ki!

– O sənin qohumundu, – əri cavab verdi, – onunla özün neyləyirsən elə, mənəsə evdə rahatlıq olsun.

Əri gedəndən sonra xala yatmış bacısı qızının qəşərində oturdu, əlini yanağına dayayıb dərdə batdı, astadan piçildədi:

– Gəlib yixilmisan – əminlə xalanın yatrı çoxdu axı: yedizdirəcəklər, geyindirib-kecindirəcəklər, cehizlə də əre verəcəklər!.. Deməzsənmi, məni bəxşış qəbul eləyin – bax,

ayaqyalınam, bircə tumandayam, acam, çirkliyəm. Bədbəxt yetiməm... Bəlkə, Allah eləyecək, siz – əmimlə xalam tezliklə ölcəksiniz, mən də burada ev yiyesi kimi qalacağam: sizin əlləşib-vuruşub qazandığınızı bir göz qırıpmında dağıdacağam!.. Nolar, əzizim, qoy cəhənnəm şeytanları səni öz yanlarına aparsınlar, səni isə mənim var-dövlətimin tozunu silməyə də qoymaram, bir tikəmi də yeyə bilməzsən!.. Kişi bütün günü işdədir, küləyin, soyuğun qabağındadır, mənsəsə səhərdən axşamacan ayağımı qatlayıb oturmuram, bir buna bax, hazırlına nazir çıxdı: məni sevindirin, yedizdirin... Olqa, niyə elə hey yatırsan? – qəfildən Tatyana Vasilyevna ucadan çağrırdı. – Buna bax, deməzsənmi yorulubsan, çoxdan durmaq vaxtıdır! Mən sənin üzündən əlimi heç bir işə vura bilmirəm!..

Olqa üzünü divara çevirib hərəkətsiz uzanmışdı; o, dizlərini az qala çənəsinə söykəyib, əllərini qarnının üstündə çarpezlayıb, nəfəsini sinəsinə verib, qızdırmaq üçün başını aşağı əyib balaca bir cismə çevrilmişdi; üzülmüş boz paltar qızı örtürdü, amma bu paltar artıq əyninə gəlmirdi – gödək olurdu, yalnız Olqa lap büzüşüb uzandığından bəs eləyirdi; gündüsə yeniyetmənin ariq ayaqları az qala dizlərinəcən açıq qalırdı, qolları paltarının qırçınlarıyla yalnız dirsəkləri-nəcən örtülürdü.

– Yatmiram, – Olqa dedi.

– Onda bəs niyə uzanmışan, axtı otağı yiğisdirmaq vaxtımdır!

– Mən sizə qulaq asırdım, – qız cavab verdi.

Xalası acıqlandı:

– Sən hələ əməlli-başlı böyüməmisən, amma indidən görünür ki, acidilsən!

Olqa qalxıb paltarını qaydaya saldı. Tatyana Vasilyevna dilləndi:

– Get yuyun, sonra samovar qaynadacağam. Deyəsən, yemek istəyirsən!

Olqa dillənmədi; indi nə fikirləşmək lazıim gəldiyini, neyləyəcəyini bilmirdi.

Çay içəndə xalası Olqaya bir qədər qara suxarıyla bişmiş yumurtanın yarısını verdi, o biri yarısınısa özü yedi. Olqa veriləni yedi, masa örtüyünün üstündən suxarı qırıntılarını da yiğib ağızına atdı.

– Yoxsa hələ doymamışan? – xalası soruşdu. – İndi səni doydurmaq da olmaz!.. Evdən çıxarsan, sənsə dolab-lardan qırıntı toplamağa başlayacaq, üstəlik, tabaqlara girəcəksən. Amma mən elə indi bazara getməliyəm, səni bütün günü evdə necə tək qoya bilərəm?

– Mən indi gedəcəyəm, sizdə qalmaram, – Olqa ona cavab verdi.

Xalası razi halda gülümsündü.

– Nolar, get, deməli, getməyə yerin var... Darixandasə bizə qonaq gələrsən. Belə daha yaxşı olar ki.

– Darixanda gələrəm, – Olqa söz verdi və çıxıb getdi.

* * *

Bayırda səhər idi, Göydə günəş işiq saçırdı; artıq tezlik-lə payız gələcək, amma hələ gelməyib, yalnız ağacların yarıpaqları bir qədər saralıb. Olqa yad, böyük şəhərin evlərinin böyrü ilə getdi, amma bütün naməlum yerlərə, əşyalara həvəssiz baxırdı, çünkü indi xalasına görə kədərlənirdi, bu kədər də qəlbində incikliyə, qəddarlıqla yox, etinasızlıqla çevrilirdi; indi yeni bir şey görmək ondan ötrü maraqsız olmuşdu, elə bil, bütün həyat onun qarşısında qəfildən olmuşdu. O, ötüb-keçən cürbəcür adamlarla birlikdə irəli gedir, ətrafinda gördükələrini dərhal unudurdu. Sarı rəngli bir evin üzərində elanlarla plakatlar asılmışdı, adamlar dayanıb yazılıları oxuyurdular. Orada yazılısı Olqa da oxudu. Plakatda harasa, yeddi dərəcəli tarif cədvəli üzrə hansı dərəcəyəsə maaşa işçi tələb olunduğu yazılmışdı, sonra elan edilirdi ki, universitetə təqqud, yataqxana verilməklə dinləyicilər qəbul olunur. Olqa universitetə getdi, – o, yataqxanada yaşamaq, oxumaq istəyirdi; valideynlərinin yanında yaşayanda artıq dörd qış məktəbə getməmişdi.

Üniversitetin yataqxanasında kimsə yox idi, hamı yemək-xanaya getmişdi, amma stulda bir qoca gözətçi oturub barmaqlarıyla içindən islanmış çörək parçalarını çıxara-çıxara dəmir parçdan çörək doğramacı yeyirdi. O, Olqaya dedi, yaşının azlığına, yetkinləşmədiyinə görə indi universitetə qəbul eləməzlər, qoy əwəlcə aşağı məktəbdə savad öyrənsin.

– Mən yataqxanada yaşamaq istəyirəm, – Olqa dedi.

– Burada yaxşı nə var! – qoca ona cavab verdi. – Doğmalarınla yaşa, orada sənə daha yaxşı olacaq.

– Baba, qoy doğramacın qalanını mən yeyim, – Olqa xahiş elədi. – Bir az qalib, onsuz da tamam yeyə bilməyəcəksən, islanañlarınsa artıq hamisini çıxarıbsan...

Qoca parçını yetimə verdi.

– Ye: hələ balacasan, sənə bəs eləyər, bəlkə, doyacaqsan... Bəs özün kimin qızısan?

Olqa doğramacını yeməyə başlayıb cavab verdi:

– Mən heç kəsin qızı deyiləm, özüm özümünəm.

– Bir buna bax, özü-özünükünə bax! – qoca dilləndi.

– Bəs mənim doğramacımı niyə yeyirsən? Özün öz var-dövlətindən yeyərdin, keflə yaşayardın...

– Qalanını özün ye, burada hələ qalib... Məni adam kimi qəbul eləmirlər!

IV

51

Yeməkxanadan gələn dəftərxana qulluqquları Olqanı şəfqətlə qəbul elədilər. Müdir kiçik dəmiryol agentlərinin hazırlıq kurslarına yetim qalmış fəhlə qızını yaşamaq üçün qəbul, lazımı hər şəylə təmin eləmək xahişiyələ məktub yazdı. Gözətçi qoca axşam Olqanı həmin ünvana apardı, kursların komendantı da Olqa üçün yataqxanada balaca, ağıardılmış otaqda eynilə bu cür çarpayı, dolabin yanında yer – çarpayı və dolab ayırdı; dəhlizin o biri tərəfində şagirdlərin yaşıdlıqları çoxlu başqa otaq da vardi. Komendant Olqaya sabahı gün səhərdən müdir gələndə kurslara daxil olmasına anket-lər doldurmaqla qeydiyyatdan keçirməyi tapşırıdı.

Bir neçə gün Olqa öz yataqxana rəfiqələrinə, yeni həyatına öyrəsirdi, sonra duyu ki, burada özünü yaxşı hiss eləyir. Səhər-axşam kursun nəzdindəki hazırlıq kurslarında oxuyurdu. Günorta də naharla istirahət fasılısiydi. Müdir Olqanın ehtiyacı olduğundan, yeməkxanada yemək pulunu verə bilmədiyindən xəbər tutub təzə şagirdə təqaüdünü yarıyay qabaqcadan, üstəlik, norma üzrə düşən başşəmlər, alt paltarı, sap, iki cüt corab, üst gödəkçəsi və başqa şeylər verməyi tapşırıdı.

İndi ata-anasının ölümünün, xalasının yanında gecələməsinin, bütün adamların onsuz keçindiyi, kimsəyə lazım olmadığı duyusunun Olqanın qəlbində doğurduğu həyə-

can ara vermişdi. Olqa başa düşürdü ki, o, daha əziz, sevimlidir, çünkü ona pul, yemək verdilər, elə bil, valideynləri dirilmişdilər, yenə evdə, onların yanında yaşayırıdı. Deməli, bütün adamlar, bütün sovet hakimiyəti qızı özləri üçün gərəklı sayırlar, onsuz özlərini pis hiss eləyəcəklər.

Olqa da qəlbən rahat, xoşbəxt olduğunu hiss edib, cidd-cəhdlə oxuyurdu, yalnız aradabir qəlbi ata-anasının ovunmayan xatirələriylə üzüldürdü, qız istəyirdi ki, indi onu yenidən yedirdib oxudan, amma yaxşı tanımadığı bütün adamlar yox, kimsə – ata-anası kimi ayrıca bir adam sevsin.

Olqa gecələr oyanıb unudurdu ki, yataqxanada yatır, ona elə gəlirdi, toranlıqda yanındakı köhnə çarpayılarda ata-anası yatırlar, stansiyadan manevr eləyən parovozun fiti eşidilir, uzaqlarda itlər öz yiyələrinin həyət anbarlarına yiğilmiş var-dövlətinə qoruya-qoruya hürüşürler. Amma gözləri toranlığa azaciq öyrəşirdi, qız da yatan rəfiqəsini – qonşusunu, on beş yaşılı Lizani görürdü. Rəfiqəsi həmişə üsulluca sakit bədənilə nəfəs ala-alə yatırıdı; ola bilsin, yuxusunda qızılıq öncəduyumu – gələcək xoşbəxt həyatını görürdü; iri binanın qalın divarlarının o tərəfindən həmişə, elə bil, uzaqlaşan, amma gecə əməyindən, adamların hərəkatindən təzədən yaranan uzun-uzadı uğultu eşidilirdi.

Olqa sinifdə çoxları kimi yarıyetim olan Lizayla yanaşı otururdu: qızın atasını imperialist müharibəsində öldürmüş-dülər, cavan qadın olan anasısa yeməkxana müdirlinə ərə getmişdi, daha qızının qayığısını çəkmədən səs-küylü, tox həyata, hansısa ictimai fəaliyyətə baş vurmuşdu. Amma Lizzanın qarşısında başqa yaxın adamlar peyda olmuşdular: anasını itirib, yataqxanada rəfiqələr tapmışdı, Leninin kim, inqilabın nə olduğunu öyrənmişdi, – ehtiyac kədəri də, yetimlik də bu vaxtacan kasib, bədbəxt olan qəlbindən əl çəkmişdi, çünkü o, həyatı yalnız anasıyla birgə, öz otağının tənhalığında, üstündə yatdıqları, unla qamqalaq tapanda hərdənbir yemək bisirdikləri soba-kürsünün yanında aclığa, kədərə tab gətmək zərurəti kimi hiss eləyirdi. Sonra anası ərinin yanına çıxbıq getdi. Qızına da çörək gətirməyi unudurdu...

Rəfiqələr, yataqxana, elm öyrənmək, özfəaliyyət dərnəkləri, yeməkxanada bütün hazır yeməklərdən yemək – bu, uşaq qəlbini bezdirən ev bezginliyi, daimi çörəyin qayığısını çəkmək deyildi.

Olqa əvvəlcə onu burada nəyə görə yedizdirdiklərini, təmiz, isti yerdə yaşamağa imkan verdiklərini, niyə oxumaq-dan əlavə işləməyin lazım gəlmədiyini, yalnız düşünmək, oxumaq, axşamlar klubda qarmon çalınanda musiqiyə qulaq asmaq, bütün həyatı təsvir eləyən kitablar oxumaq gərək olduğunu başa düşmürdü. Olqa qorxurdu onu məktəbdən, yataqxanadan qovarlar, cüntki hələ elə bir iş görməyib ki, qızı sevşinlər, yedizdirlər, etibar eləyib xalqın var-dövlətini ona xərcəsinlər. O, ehtiyacdən, daldalanacaqsız yerlərdə gecələməkdən qorxmasa da, yataqxanadakı bu xoşbəxt, şən həyatdan, azadlıq hissindən, kurslarda kitablardan və müəllimlərdən qazandıqlarından məhrum olmağa heyfi gəlirdi; artıq indi əvvəlki kimi gizlədilmiş, sakit ürəklə yaşamaq istəmirdi, – əvvəl bilmədiklərinin hamısını duymaq istəyirdi.

* * *

Oktyabr inqilabının ildönümü şərəfinə gecədə Olqa həyatında ilk dəfə Əmək Sarayından gətirilmiş royalda uzun-uzadı musiqiyə qulaq asdı, bunun yaxşı olduğuna görə yox, həyatın darixdırıcı, adı ola bilməyəcəyinə, eyni zamanda sehrli, usaq, yaxud yeniyetmə qəlbində olan həqiqi öncə-duyumuna oxşar olmasının zəruriliyinə görə ağladı.

Olqa yanındakı stulda oturan Lizadan soruşdu:

– Liza, bizi buradan evə qovmazlar? Axi daha mənim evim yoxdur! Bütün bunların hamısını bizim üçün kim eləyir?
– Lenin, – Liza dedi. – O heç vaxt bizə toxunmaz!
– Niyə axı? – Olqa soruşdu.

Liza təəccübəldəndi:

– Niyə?.. Ona görə ki, o, bizi də sevir, biz gələcək adam-larıq, biz kommunizm olacaq... Bızsız hamının vəziyyəti pis olar.

Olqa fikrə getdi, o, Lizanı başa düşmədi.

– Bəs o kommunizm necə olacaq? Axi çalışmaq lazımdı.
– Lenin hər şeyin necə olduğunu bilir! – Liza asanlıqla cavab verdi.

Olqa Leninin portretinə baxdı. “O artıq qocadı, – fikir-ləşdi, mənim atam kimi, biz çoxlu çörək yeyirik, paltarları tez köhnəldirik, dünənsə kurslara beş araba odun gətirdilər, – özümüz işləməkdən ötrü tez oxumalı, böyüməliyik”. Onun boyu balaca, bədəni çəlimsiz idi, bunu özü də bilirdi.

“Təki ölməyim, – bir daha qaygiləndi, – bu yaxınlarda yata-laqla qrip gəzirdi, axı Lenin bizi son qəpiklərini xərcləyir, biziş qəfildən xəstəlikdən ölürik, heç nə eləyə bilmərik, hətta onu heç vaxt görə bilmərik”.

Olqa axşam başını bürüyüb özünün həyatını, ümumi həyatı düşünməyə başladı; o, öz-özlüyündə Lenini özü və bütün kasib, yaxşı adamlar üçün canlı, əsas ata kimi təsəvvür elədi – bu fikirdən qəlbində aydın, şəksiz inam duydu, elə bil, bütün tutqun torpaq onun qarşısında işiqlı, təmiz peyda oldu, miskin dolanacağını, daldalanacağını itirmek qorxusu ötüb-keçdi, çünkü bəyəm Lenin onu incidərdimi, yaxud dünyada tək, ümidsiz, doğmasız qoyardımı?.. Olqa dünyyanın düzgün nizamını sevirdi ki, hər şey orada yerində, anlaşılıqlı olsun, – ondan ötrü dünya barədə düşünmək daha yaxşı, yaşamaq daha fərəhli idi.

54

Zəifləmiş, arıq şagirdlərə, əgər özləri istəyirdilərsə, nahara əlavə – ikinci boşqab şorba, yaxud sıyıq verirdilər. Təhsilinin ilk vaxtları Olqa da tez-tez yeyib doymaq üçün özünə əlavə götürürdü, amma indi əlavə istəməyə ara vermişdi, həmişə ikinci yeməyin ikiqat payını yeyən Lizaya narazılıqla baxırdı. Olqanın qırmızı respublika ərzağına heyfi gəldi ki, Qırmızı Ordu əsgərlərinə, fəhlələrə – ondan daha çox lazımlı olan hər kəsə çox çörək qalsın.

Amma bir neçə aydan sonra, yaza yaxın yeməkhanada qəfildən ərzaq verməyi dayandırdılar, bütün oxuyan şagirdlərə təqaüd paylanmasına ləngitdiłər. Sonra məlum oldu ki, bunun günahkanı ağ zabitlər, quberniya ərzaq komitəsində, maliiyyə şöbəsində qulluq eləyənlər, onlara sovet qulluğunu etibar eləyənlərdi.

Liza cəmi iki gün yeməyib üçüncü gün ağladı, Olqasa ağlamadı. Olqa səhər tezdən evin müxtəlif azad sakinlər yaşayın üçüncü mərtəbəsinə getdi, mənzil sahiblərindən ev işləri istədi – həmin gün dərsi buraxdı. Amma sahiblər qənaət üzündən bütün işləri özləri görürdülər, yalnız bir mənzildə gonbul qadın, Polina Eduardovna ona döşəmələri yumağı tapşırıdı, çünkü həddən artıq kök olduğundan özü əyilib-qalxmaqdə çətinlik çəkirdi. Olqa bu işə görə bir girvənkə çörək, iki tikə qənd, hələ bir qədər də pul aldı.

Olqa yataqxanaya qayıdır Lizani, gündüz dərslərinin qurtarmasını gözlədi, çörəklə qəndi onunla yarıbayarı

böldü. Liza öz payını yedi, amma doymadı, yenə acliqdan kədərləndi.

– De görüm, bu gün hansı dərslər vardi? – Olqa ondan soruşdu.

– Bu gün maraqsız dərslər oldu! – Liza cavab verdi.

Olqa qasqabağını salladı:

– Nə qədər ki bizə təqaüd vermirlər, indi özünlə mənim əvəzimə oxu, – dedi. – Mən də səni yedizdirəcəyəm, sən-dən dərsləri köçürəcəyəm, axşamlarsa dərslərimi hazırlaya-cağam...

Liza soruşdu:

– Bəs indi neyləyəcəksən?

– Gedib camaatın döşəməsini yuyacağam, uşaqlara baxacağam, iş hər yerdə çoxdu, – Olqa kədərlə cavab verdi. – Sənsə oxu, təkbaşına səni yedizdirərəm.

– Yemək istəyirəm, – Liza dilləndi. – Sənin çörəyin və bir tikə qəndinlə doymadım.

– İndi sənə yenə çörək gətirərəm, – Olqa söz verib otaqdan çıxdı.

* * *

O, xalasının yanına yollandı, amma dərhal evə girməyə qorxurdu, küçədə, xalasının evinin pəncərəsiylə üzbəüzdəki relslərin üstündə oturdu. Allah bilir, kimin olan köhnə rels-lər əvvəlki yerindəydi, Olqa da görüş, tanışlıq təbəssümüylə onları sığalladı. Xeyli oturdu, xalasının iki dəfə pəncərədən ona baxdığını gördü, Olqa artıq qış soyuğunda üzüsə də, indi qohumlarının evinə getmək qızdan ötrü daha çətin idi.

Axşam Tatyana Vasilyevna alaqapıdan bayırə çıxb bacısı qızını çağırdı:

– Gəl də, niyə oturursan!.. Mənim sıyığimdən dad...

Olqa evə girdi, dəmir nimçədə xalasının ona verdiyi sıyığı yedi; Arkadi Mixayloviç evdə yox idi, amma Tatyana Vasilyev-na tələsdirirdi ki, Olqa tez yesin, çünkü çıxb getməliydi, hətta tələsdiyindən yetimə çörək verməyi də unutmuşdu, Olqa da xalasının yanına ona görə gəlmışdı ki, Lizaya çörək aparsın.

Tatyana Vasilyevna bacısı qızına çörəksiz sıyıq yedizdi-rib, gözlənilmədən dedi:

– Bir az da otur, hələ getməyin tezdi, – qəfildən önlüyü ilə yaşı olmayan, yaxud çox az yaşı olan gözlərini sildi.

Sonra xalası Olqaya danışdı ki, bir azdan dəmir yol yeməkxanasına getməlidir: əri Arkadi Mixayloviç indi həmişə əvəz olunanda elə parovozdaca yuyunur, sonra qoca vaxtında bir ofisiant-xörəkpəylayan qadınla – Maruska Vixrovayla tapışlığı yeməkxanaya gedir, bu xəyanəti dəqiqləşdirmək üçün ora getməlidir...

– Xala, – Olqa ona müraciət elədi, – mənə iri çörək parçası verin.

Xala dinməzcə yetimə baxdı, hələ bir müddət fikirləşdi.

– Hə də, götür görək, – xalası bütün həyatının məhv olmasından hiddətlənmış halda dilləndi. – Hamısı birdi, indi yaşamaq mənə qismət deyil... Bələli başım...

Tatyana Vasil'yevna ağlayır, özü-özünə, sonra ərinə, viran qalmış evinə ağrı deyirdi. Olqasa ərzaq saxlanan dolabı özbaşına açdı, oradan bişmiş kömbənin birini götürdü. Xalası ona baxır, amma heç nə demirdi, yalnız Olqa köməni bölüb çörəyin yarısını əlinə götürəndə Tatyana Vasil'yevna qışqırıb daha bərkdən ağladı.

– Bax, mənim ömrümün də sonu çatdı, – astadan dedi. – İndi kimi yedirdib-içirdim, evdə kimi gözləyim...

Olqa xalasına tezliklə yenə baş çəkəcəyinə söz verib onunla vidalaşdı; o tələsirdi.

– Heç olmasa, sənsə yanına gəl! – Tatyana Vasil'yevna xahiş elədi. – Sən ki görürsən, nə hala düşmüşəm, heç adama da oxşamıram...

* * *

Yataqxanada Olqa Lizanı tapdı; qız artıq dərsin birini buraxıb məşğələdən qayıtmışdı. Olqa çörəyi ona verib yeməyi tapşırırdı, özüsə geri qalmamaq üçün bu gün keçilmiş fənlər üzrə hazırlaşmağa başladı. Liza çörək gəvələyirdi, rəfiqəsinə gün ərzində sınıfda nə baş verdiyini danışındı, amma özü dərsləri pis mənimseməmişdi, dövri rəqəmlərin nə demək olduğunu bilmədi.

– Çalışmaq lazımdı, – Olqa ona dedi. – Niyə dərslərdə axıracan oturmursan? Oturanda da nə barədə fikirləşirsən? Ay səni, dərdli başçığaz!

– Sənin nə işinə! – Liza incidi. – Sabah nə yeyəcəyik? – o, köksünü ötündü.

– Bu gün yediyimizdən, – Olqa cavab verdi, – mən taparam. Bizim gələcək adamlar olduğumuzu söyləmək artıqdır, axı sən hər şeydən çox ölməkdən qorxursan, dövri sayları da yadında saxlamamışan... Keçmiş burjua adamları beləyidilər – ah çəkirdilər, qorxurdular, özlərisə qırx-əlli il yaşayırdılar... Biz salamat qalmalıyıq, bizi Lenin sevir!

Liza çörək yeməyə ara verib dedi:

– Mən daha belə eləməyəcəyəm, gəl dərslərimizi birgə hazırlayaq, qarnım quruldayırdı, yemək istəyirdim.

– Nədi, səndə qarından başqa bir şey yoxdumu?

– Olqa incidi. – Haradasa şürun olmalıdır!

Rəfiqələr ümumi masa arxasında oturub dərslərini hazırlamağa başladılar, işiq hələ onların fikirli halda aşağı əyilmiş, indi ürəklərindən qidalanan qanla işləyən insan beynlərinin olduğu başlarını uzun müddət işiqlandırdı. Amma az sonra qeyri-ixtiyari mürgülədilər, bir anlığa diksinib gülümsündülər, çarpayılara uzanıb rahat uşaq yuxusuyla yatdılar.

* * *

Səhəri Olqa özünü və Lizanı yedizdirmək üçün yenidən adamların üstünə getdi, Lizasa hələ ikisinin əvəzinə təkcə oxumalı idi.

Olqa arvadını erkən itirmiş bir kişinin gəlib-gedən dayəsi işləməli oldu – heç yerde başqa ev işi yox idi. Uşaq cəmi yaşıyarımlıqdı, adı Yuşkaydı, Olqa da Yuşkanın atası axşam zavoddan qayıdanacan onunla doqquz-on saat bir otaqda olmaliydi, bu işə görə Olqa ev sahibindən yeməklə Xalq İaşə Komissarlığının tarifi üzrə maaş almaliydi.

Olqa Yuşkanı sevdı; o, iribaşlı, qarasaçı, otaqdakı bütün hadisələri, əhvalatları diqqətlə, etinasızlıqla izləyən boz, durugözlü uşaq idi; o, adətən, ağlamırdı. Hiddətlənmədən, incimədən bütün körpə çətinliklərinə dözdürdü. Olqanı uşağın bir xüsusiyyəti cəlb elədi: o, qızın bağışladıqlarını əvvəlcə alır, sonra hamısını geri qaytarırırdı, əlinin altında – yüyrükдə, yaxud oynayıb-iməklədiyi döşəmədə – olan bir şeyi də onların üstünə əlavə eləyirdi. Əgər Olqa ona köhnə oyuncağı verirdisə, oğlan əvəzində o vaxtacan oynadığı taxta çələyi bağışlayırdı, hələ əmziyi, yaxud ondan ötrü adı olan başqa şeyi verməyə can atırdı. Olqa Yuşkaya sıyıq yedirdəndə o halda həvəslə yeyirdi ki, dayə də onunla birgə yesin – bir

qaşıq onun ağızına, o birini öz ağızına qoysun, yoxsa uşaqları yemək istəmirdi. Yuşka, yəqin, hələ anasını yadırğamayıb, Olqanın əvvəlki sevgisiylə onun yanına qayıdan anası olduğunu fikirləşib, əlləriylə dayənin sinəsini yoxlayır, şikayət dolu nəzərlərlə qızı baxırıdı. Dayə onun əllərini aralayırdı, tərgidirdi, amma Yuşka inanmırkı, deyəsən, sorub doymaşa macal tapmadığı ana südünə doğru can atırdı; onda Olqa bir dəfə uşağın xahişinə tab gətirməyib, döşünün birini onun ağızına verdi, çünkü hələ döşü rüşeym halındaydı, çox balacayıdı. Amma Yuşka döşdən heç bir qida almayıb acıgözlük lə dodaqlarını marçıldadırdı, sonra, hər halda, razi qaldı. Elə bil, doğrudan da, yeyib doymuşdu. Yuşka az sonra Olqanın əlini qucaqlayıb, unudulmuş, ona qaytarılmış xoşbəxtliyindən yuxuya getdi. O hələ dayəsinə bu xoşbəxtliyə görə heç nə verə bilmirdi.

58

Olqa hər axşam Lizaya öz payından yemək apara-apara düz bir ay dayəlik etdi, sonrası iş ehtiyacı ötüb-keçdi: kursantlara bütün təqaüd borclarını tamamilə verdilər, yeməkxanaya ərzaq gətirməyə başladılar. Amma Olqa artıq Yuşkanı tək, köməksiz qoya bilmirdi; demək olar, hər gün dərslər arasındaki nahar fasılısındə, ya da axşam məşğələlərdən sonra ona baş çəkirdi.

Artıq Yuşkanın başqa, qoca dayəsi vardi, amma Yuşka Olqanı qaridan uca, sevimli sayırdı, həmişə ona doğru can atırdı, döşünü tapmaşa çalışırdı, Olqa da gizlicə, qarı qıraqda qurdalananda, onları görməyəndə öz quru qız döşünü sormaq üçün Yuşkaya verirdi.

Yuşkanın atası, otuz yaşlı mexanik-dizelçi uşaqla onun yanında qulluq eləyib əzizləyəndə dinməzcə Olqaya baxır, öz-özünə piçildiyirdi: "Yazılıq, yazılıqlı!". O, Olqanın heç vaxt Yuşka üçün ögey ana ola bilməyəcəyindən təəssüflənirdi, üzünü oğlundan və Olqadan döndərib pəncərəyə baxır, pəncərənin tutqunlaşdığını gördü, çünkü qeyri-ixtiyari axan yaşdan gözləri torlanırdı.

Yeni dayə-qarı Olqanın xoşuna gəlmədi; o, indi Yuşkanı yalnız böyük ehtiyatla etibar eləyə bilirdi; buna görə də Olqa körpələr evi axtarır, Yuşkanı ora düzəltmək üçün atanı dilə tuturdu. Ata əvvəlcə tərəddüd eləyirdi, – inanmırkı ki, dövlət dayələri, tarif cədvəliylə maaş alan həmkarlar təşkilati üzvləri uşaqlar üçün analarını əvəz eləyə bilərlər, amma

Olqa ona etirazını bildirdi ki, özü də dövlət, sovet dayəsidir, o da dövətdən tarif cədvəliylə maaş alırdı. Bu zaman ata fikrə getdi və Yuşkanı körpələr evinə aparmağa razı oldu.

V

Üç ildən, kursları bitirəndən sonra Olqayla Lizanı dəmir yol xəttinə təcrübəyə göndərdilər. Yola düşməzdən qabaq Olqa Yuşkayla vidalaşıb, ondan ötrü ağladı. Böyümüş uşaq artıq çoxdan Olqanı “ana” çağırmağa alışmışdı; onu qucaqlayıb, ayrılıq vaxtı çatanacan özündən qırğına buraxmırıdı.

Həmin vaxt Olqanın on yeddi, Lizanın on səkkiz yaşı vardı. Rəfiqə kimi dairxmasınlar, yaxşı işləsinlər deyə, qızları birgə oxuduqları şəhərin yaxınlığındakı kiçik Serqa stansiyasında təcrübə keçməyə göndərdilər. Burada kontorcu, qapançı işləməli, stansiya növbətçisini əvəz eləməli, hətta parovozların manevrini idarə eləməyi öyrənməliydilər.

Yay gəlmışdı, stansiyanın yaxınlığında yaşayış qəsəbəsi yox idi, buna görə də stansiya rəisi kursant qızları lap o başda saxlanan, qoşunları daşımaq üçün təchiz olunmuş yük vaqonunda yerləşdirdi.

Əvvəlcə rəfiqələr stansiya parovozunda təcrübə keçmək istədilər, stansiya rəisi də bununla razılaşdı – onlar bütün uzun yay günlərini “O-v” seriyalı köhnə parovozda növbətçilik elədilər. Yaşlı maşinist olan adam məzuniyyətə çıxmışdı, onu indi yaşı otuzu keçmiş qaradınməz köməkçi İvan Podmetko əvəz eləyirdi, Olqayla Lizasa onun birgə köməkçisi idilər. Podmetko qızları öz üsuluyla – maşında necə işləmək lazım gəlmədiyini – öyrətməyə başladı.

– Görürsən, indi parovozum yerindən tərəpənməyəcək, mənsə buxarı buraxıram, – Podmetko deyirdi. O, tənzimləyicini açırdı, amma maşın tərəpənmirdi.

Olqayla Liza bunun nəyə görə baş verdiyini tapmaliydlar.

– Məsafə azdır, reversi¹ çevir! – Olqa başa düşürdü.

– Hə, düzdü, – Podmetko gülümşəyirdi. – Bəs əgər indi maşını irəli sürsəm, sonrasa reverslə geri versəm, tənzimləyicinə tamam açıq qoysam, – Podmetko təklif eləyirdi, – onda məndə nə alınar?

¹ Revers – maşının geriyə hərəkətinə imkan verən mexanizm

– Əger yelçəkən kranları açmasan, silindirlərin qapaqlarını qopardarsan, ya da porşenin oxunu əyərsən, ya da dişləni xarab eləyərsən, – Olqa ona məlumat verirdi.

– Hər bir axmağa aydındı, – Podmetko razlaşırdı. – Bəs qazanı yandıra bilərsiniz? Sizi öyrədərəm... Hə, bunu sonra, indisə gedin bütün maşını silin ki, par-par parıldasın, sonra da özünüz yuyunun, parovozda pintlə adamlar kimi nə çirkli-paslı oturmusunuz, axı çirk – artıq sürtünmə və ölümdür!.. Mənə baxıb fikirləşin!

Parovozda üçaylıq işdən sonra Liza kontorda, stansiya rəisinin yanında işləməyə – qatarların cədvəl üzrə hərəkəti sənətini öyrənməyə başladı, Olqasa anbara – qapançıya köməkçi göndərildi; o, dəmir yollarının əsas işi olan yüksəməliyyatları işini dəqiqliklə bilmək istəyirdi.

Payızın axırında hər iki kursantın təcrübə məşğələləri başa çatırdı: qızlar indi kurslara geri qayıtmalı, imtahanları verməli, daimi, adı qulluğa təyinat almaliydlər. Onları çətin ki bir yerə təyin edəyilər, rəfiqələr də ayrılmaliydlər. Tez-tez ayaqlarını çölə sallayıb, öz yaşayış vaqonlarında oturur, özlərini irəlidə gözləyən böyük həyat barədə danışırlar. Onların qarşısında gecələr soyulan tutqun, böyük, kədərli, amma gəncliyi gözləyən gələcək zaman kimi mehriban, sehrlili çöl dururdu.

* * *

Serqa stansiyasından həmişəlik getməzdən bir qədər əvvəl Olqa bir dəfə səhər şəfəqləri doğanda ayıldı. Liza başını yataq vaqonundan götürdüyü boz dəmiriyol adyalına bürüyüb böyründə möhkəm yatmışdı. Hərbi vaqonda adət elədikləri istilik, sakitlik vardi, rəfiqələr uzun yay ərzində vaqonda rahatlıq yarada bilmisdilər. Onların qaranlıq, sakit sığınacağını parovozun uzaq, həyəcanlı, yel kimi çox sürətlə şığıyan fiti doldurmağa başlayırdı. Bu vaxt Olqa nəyə görə oyandığını başa düşdü: yəqin, parovoz daha əvvəl, o yatan-də fit verirdi. Dərhal yerindən durub Lizanı oyatdı:

– Qalx... Onun əyləcləri tutmur!

Olqa paltarını taburetin üstündən qapıb geyinməyə başladı. Parovoz uzaqdan yaxınlaşa-yaxınlaşa yenə səsləndi. Olqa maşının “söylədiklərinə” diqqətlə qulaq asdı.

“Yox, – fikirləşdi, – o, vaqonların açıldığını xəbər verir”.

O, qapını itələdi, vaqondan atılıb stansiyaya doğru qaçdı; artıq Lizanı gözləməyə vaxtı yox idi, qoy sübə tezdən tək yatsın, üstündəki adyalı götürməsin.

Vağzal binasının üzbüüzündəki üçüncü yolda tənha parovoz durardı; stansiyada yeganə parovoz idi, ətrafında vağzal binasından başqa heç nə görünmürdü, indi çöl də işiqli, bomboş idi. Parovozdan yaxınlaşan qatarə tərəf iki adam – ahil maşinist və köməkçisi İvan Podmetko baxındı; onlar qatarın vaqonları qopanda nə baş verəcəyini gözləyirdilər, qaydaya görə, poçt qatarlarından başqa, bütün qatarlar Serqa stansiyasından sərnişin qatarları kimi – hərəkətdə, dayanmadan ötürdü.

Həmin gecə stansiyada stansiya rəisinin özü növbə cəkirdi. O, indi platformada dayanmışdı, furajkasını çıxarıb uzun enişə gələn, yaxınlaşan qatarın siqnalına qulaq asırdı.

Olqa onun yanına qaçıdı:

– Eşidirsiz, onun vaqonları açılıb!
– Eşidirəm, – stansiya rəisi narazı halda dilləndi, qəfil-dən yorulmuş adam kimi kədərlənib incidi. – Axi niyə bütün bu hadisələr mənim növbətçiliyimdə baş verir? Doğrudan-mi, mənə rahatlıq lazım deyil?..

Olqa rəisə cavab vermədi; o, yaxınlaşan fəlakətə sarı baxındı; çəşib qalmış rəis də o tərəfə göz qoyurdu.

Uzaqdan stansiyadan dümdüz sərt, uzun yoxuşa qalxan yol görünürdü, oradan, uzun enişdən sinəsini irəli verib, bütün buxarını püskürdüb, bütün sürətiylə parovoz gəldi.

Həmin parovoz gah açılma barədə fit verə-verə, gah da ara keçidi istəyə-istəyə aradabir həyəcanla uğuldayırdı.

Stansiya rəisi diqqətlə Olqaya baxdı.

– Axi açılan hərbi vaqonlardır!.. Tez bir tədbir görmək lazımdır!

Olqa ondan xahiş elədi:

– Əmr verin!
– Bu dəqiqə, – stansiya rəisi həyəcan içində, tələsik dilləndi, – indi beynimə bir fikir gələr!
– Uzun çəkəcək, – Olqa dedi, – lazım deyil, özüm bilirom...

O, platformadan aşağı endi, manevr qatarına çatıb maşının kabinəsinə qalxan pilləkənin dəstəyindən yapışdı. Sonra stansiya rəisinə sarı çevrildi:

– Qonşu stansiyani xəbərdar eləyin, ara keçidi verin!
– sonra astadan fisildayan, dinc parovoza atıldı.

Stansiyanın çıxış semaforu bağlıydı. Stansiya rəisi ona baxıb platformadan yox oldu.

– Sifon¹! – Olqa parovoza girib dərhal dilləndi. – Burada nə oturub baxırsınız?

İvan Podmetko dinməzcə sifonun kranını çevirdi, ocaq-xananın qapısını açıb ora dolu kürəklə kömür atmağa başladı. Alov boruyla eşiyə sorulmağa macal tapmırıldı, uzun qırmızı dilləriylə açıq olduğundan parovoz budkasının içinə soxulurdu.

– Mənimlə gedərsən? – Olqa maşının sahibindən – ahil, sakit maşinistdən soruşdu.

Mexanik dərhal cavab vermədi: fikirləşdi, çənəsində saqqalının qalın tükklərini sığallayıb dilləndi:

– Eniş uzundu: qəzaya düşərik... Axı Serqadan o tərəfdə də Volqaya doğru eniş davam eləyir – orada, yalnız stansiyada kiçik meydança var. Mənimsə ailəm böyükdür...

Çıxış semaforunu stansiya rəisi açdı. Hərbi qatarnı parovozu lap yaxında fisildayırdı. Olqa mexanikə dedi:

– Yaxşı, biz getməliyik – sən düş, öz balalarını qor!

Podmetko hələ də tələsik ocaqxananı doldururdu.

– Bəs sən? – Olqa ondan soruşdu.

– Mənə olar, – Podmetko cavab verdi. – Gəl görək!

Mənim uşağım yoxdu!

Vağzalın platformasına stansiya rəisi çıxdı; o, irəli uzadılmış əlində açıq-sarı bayraq tutmuşdu: sərəncam üzrə ehtiyatlı hərəkat. Ağır qatarsa yaxında polad çarxlarıyla guruldayırdı, parovoz da yenidən qəza barədə ulayırdı.

Stansiya parovozunun sürücüsü sakitcə yerə endi, guya, maşın xidmətinə dəxli olan ümumi işin dalınca yollanmış kimi, yolun qırğııyla asta-asta getdi.

Ötüb-keçən qatar stansiya rəisini Olqadan gizlətmışdı. Əvvəlcə parovoz şütyüüb keçdi. Onun arxasında ulaya-ulaya, cirildaya-ciğildaya, yayların dəlisov oyunuyla qapıları taybatay açıq olan bir neçə vaqon ötdü. “Bəs Liza haradır axı?.. – Olqa fikirləşdi. – Doğrudanmı, yatıb eşitmır?..”. Vaqonların açıq qapılarından bir anlığına Qırmızı Ordu

¹ *Sifon* – parovoz ocağında hava cərəyanını gücləndirmək üçün cihaz

əsgərləri görünməyə başladılar; onlar sürətdən, vaqonların silkələnməsindən qorxub vurnuxan atları gənc qollarının qüvvəsiylə saxlayırdalar, atlar da dirnaqlarıyla vaqonların divarlarının taxtalarını qoparmışdilar, ona görə də taxtaların kəsiklərində oduncaq görünürdü.

Parovoz vaqonlarla ötüb-keçdi, platformada da parovozdan atılmış dəmir çubuq düşüb qaldı. Stansiya rəisi dəmiri götürdü, onun içindən yazı çıxarıb oxudu: "Otuz-qırx vaqon açılıb. Arxamdakindan uzaqlaşıram. Keçid verin, irəlini də xəbərdar eləyin. Mexanik A.Blaqix".

Stansiya rəisi əlində həmin məktub platformadan atıldı, relslərin üstündən qaça-qaça keçib kağızı Olqaya verdi.

Olqa məktubu alıb oxudu, parovozun qatarın baş hissəsiylə gəldiyi tərəfə baxdı.

Oradan, üfüqdən qatarın şığıyan arxası yaxınlaşır, dərhal böyüürdü. İndi yalnız vaqonun sürətdən göz qabağında böyükən küt, dümdüz qabaq hissəsi görünürdü.

Olqa stansiya rəisinin məktubunu gizlətməyə üstündə yer tapmayıb, ağızına qoydu, reversin dəstəyini bir neçə dəfə axıracan irəli çevirdi, tənzimləyicini buxarın açılmasına doğru hərəkət etdirdi: parovoz yerindən tərpəndi.

Manevr parovozu artıq stansiyadan çıxb getmişdi, amma rəis, hər ehtimala qarşı, dayanacaq siqnalını – qırmızı disklə boş əlinin ovcunu qatara doğru qaldırdı. Onun qarşısında qatarın ildirim və sərbəst sürətin musiqisi kimi iyirmi-otuz vaqondan ibarət arxa qismi peyda oldu; vaqonların əksər hissəsi açıq platformalı idi. Həmin platformalarda yüngül toplar, mətbəx vardı, brezentlə örtülmüş müxtəlif hərbi müxəllefat dururdu. Qırmızı Ordu əsgərləri platformalarda rahatca oturub öz mahnilərini oxuyurdular. Yalnız onların komandiri bir əyləc vaqonunun dirəyindən yapışib dinməzcə irəli baxındı, həmin vaqonun altındaki əyləc də stansiya rəisinin qeyri-iradi sezdiyi kimi bərk-bərk sixilmişdi, amma enişəsağı şığıyan heyəti bir vaqonla saxlamaq mümkün deyildi.

Stansiya rəisi dərhal növbətçi otağına – istismar xidməti şöbəsinə yaxınlaşmaqdə olan hadisə barədə xəbər verməyə getdi.

Olqanın sürdüyü parovoz sürətdən bərk silkələnirdi, amma o, buxarın həcmini və sürəti azaltmadı. Qız aradabır suölçən şüşəyə, manometrə və arxaya, onu açılmış sərbəst

vaqonların qovduğu yerə baxırdı. İvan Podmetko qazanlar- da təzyiqi yaxşı saxlamaq, irəli getmək üçün ocağa fasiləsiz kömür doldururdu. Amma geri baxıb şübhə eləyirdi: qatarın açılmış quyruğu onları sürətlə yaxalayırırdı.

– Vaqonları saxlaya bilmərik, toqquşarıq, – o dedi.
– Ölmək lazım gələcək.

– Tullan! – Olqa ona məsləhət gördü.
– Bəs sən? – Podmetko soruşdu.
– Mən tək qalacağam, – Olqa cavab verdi.
– Mən də səninlə qalacağam, – o dedi. – Öhdəsindən gələrik.

Artıq Olqanın maşını son sürətlə gedirdi; çarxların dişlələri öz hərəkətlərinin sürətindən, demək olar, görünmürdü. Maşının vəziyyətini indi yalnız Olqa bilirdi. Başsız heyət onun qatarından daha sürətlə gəlir, qaçan maşını demək olar, birbaşa yaxalayırırdı.

– İvan! – o qışkırdı. – Tez ocağı körük'lə! Sən alovun üstünü kömürlə basdırıbsan, – mənim başıma nə iş açırsan?

Podmetko maşanı götürüb cövlan eləyən alovun içənə soxdu. Amma parovozla başsız vaqonların arasındaki məsafə get-gedə daha da azalırdı. “Doğrudanmı? – Olqa fikirləşdi. – Doğrudanmı, indi ölcəyəm? İstəmirəm!”.

Birdən qız onu qovan dəlisov qatardakı açıq platformalarda oxunan əsgər mahnisini eşitdi. “Ölməyəcəyəm!” – qət elədi, başını parovoz kabinəsinin pəncərəsindən xeyli eşiyy çıxarıb, indi ondan ötrü çətin olacağını gördü: vaqonlar sürətlə gəlib qızın yüngül parovozunu aşıracaq.

O, İvan Podmetkoya sarı çevrildi.

– Çix get! İndi bizə çırplılacaq.

İvan, üstəlik, hələ bir az fikirləşdi.

“Suyu buraxmaq lazımdı, daha sürətlə gedərik”, – sonra silindrlərin yelçəkən kranının qolunu çəkdi, sonra pilləkənin dəstəyindən yapışb aşağıda gözdən itdi: deyəsən, öz canını qurtarmaq üçün yoluñ qıraqındakı qumluğa tullandi.

Olqa Podmetkonun yox olduğunu gördü, bir vaxtlar rəhmətlik anasının söylədiyi kimi, “İlahi!” piçıldadı. Sonra heç nə düşünməyə macal tapmadı. O, maşına dəyən zərbəni hiss elədi, qatar canlı, şüurlu bir şey kimi irəli atıldı. Olqa pəncərədən arxaya boylandı – nə olub? – elə bu zaman da ikinci, gurultulu küt zərbə duydu. “Vay yaziq!

– qorxuya ucadan öz-özünə dedi. – Qoy mahnını sənsiz oxusunlar!” – sonra Olqa tənzimləyicini bağladı, çarxların altına qum buraxdı, geriyə hərəkətə keçdi, tənzimləyiciylə buxarı var gücüyle geri buraxdı, parovozun əyləcinin kranını axıracan çəkdi. Onun maşını bir anlığa yerində mixlanıb qaldı, – Olqa dərhal hava əyləcini buraxdı, arxaya hərəkətlə ona zərbə endirən vaqonları sıxdı, amma geridəki söykənmiş vaqonların ətaləti hələ sönməmişdi – onlar da sürətin böyük qüvvəsilə parovozun arxa tərəfini tənha mexanikin olduğu kabinəyə doğru kip sıxışdırıldı. Olqa nə baş verdiyini anladı, maşinist yerində yumağa döndü: “Bu, xalamin əri, əclaf Blaqix Arkadi Mixayloviçdir, o, vaqonları açıb! Dişlərim arasında kağız vardi, onu harada itirdim? Liza həradadır, doğrudanmı, hələ yatır?”.

Olqa maşında sıxlırdı. Necə boğulduğunu – bütün – başdan-ayağa, paltarıyla birlə – yad qüvvənin onu qaynar qazanın dəmir cisminə sıxlığı, bir vaxtlar Yuşka soran döşlərinin qopduğunu hiss eləyirdi.

65

Manevr parovozu hətta relslərdən çıxmadı, maşında yalnız arxa tərəf qazana doğru sürüşdü, amma əgər parova toxunan ön vaqonlardan birinin qoşqu cihazlarını nəzərə almasaq, açılmış vaqonlar salamat qaldı. İndi bütün qatar küləksiz səhər günəşiyə işıqlanmış hündür torpaq yiğinının üzərində, dümdüz çölün ortasında sakitcə durmuşdu. Əsgərlər və komandır əvvəlcə otluğa düşüb parovoz yaxınlaşdırılar. Parovozda tanımadıqları tənha qadın yuxu, yaxud ölüm içində uzanmışdı. Bu vaxt komandirlə köməkçisi parovozun budkası üzərindəki tavanı sökdülər, qadını maşından çıxarıb oradan əsgərlərin əlləri üzərinə endirdilər.

Bundan sonra komandır kənara çəkilib ucadan dedi:

– Dörd nəfər burada qalır! Qalanlar – qaçışla geri, stansiyaya doğru. Birinci dörd nəfər yaralını gətirir, sonra onu başqa dörd adamın əlinə, onlarsa – o birilərə ötürürülər! Vəssalam.

Yarım saatdan sonra Olqa əsgərlərin qucağında geri – Serqa stansiyasına çatdırıldı. Elə onunla da qızı yolda qoymayan eşelon komandiri gəldi. O, dəmir yol teleqrafında hərbi dairə komandanlığı ilə əlaqə saxlayıb, baş verənlər barədə məlumat çatdırıldı: mexanikin başıyla sinəsi

yaralanıb; bütün əsgərlər salamatdırılar, əmlaka ziyan dəymeyib; sərbəst sürətin sonrakı inkişafı halında açılmış vaqonlar mütləq Volqa körpüsünün qarşısındakı yarımdairədə, ya da düz körpünün üstündə relsdən çıxardı; ya da vaqonlar qatarın soxulacağı, çayın o tərəfindəki, körpünün arxasındaki stansiyaya çırılırları. Hərbi dairədən məlumat verdiyər ki, iki həkim, müalicə üçün bütün avadanlıqla birgə “təcili yardım” sanitar avtomobili göndərirlər; avtomobil şose ilə düz gedəcək, təyin olunan stansiyaya sürətli parovozdan tez catacaq.

Komandir teleqraf otağında divanın üstündə uzanmış Olqaya sarı əyildi:

– Kimi görmək istəyirsiniz? İndi çağırarıq, bəlkə, qohumlarınızı, yaxud dostlarınızı?

– Yuşkanı, – Olqa dedi. – Başqa heç kəs lazım deyil, qoy mənim əvəzimdə dünyanın bütün adamları yaşasınlar...

– Yaxşı, – komandir dillənib teleqrafçıya ötürməyə hazırlaşmaq işarəsi verdi. – Bəs bu Yuşka kimdi?

– Uşağımızdır, – Olqa dilləndi.

Komandir ananın cavan olmasından təəccübləndi, amma heç nə demədi.

* * *

Olqa uzun-uzadı, səbirlə xəstə yatdı, amma sağaldı, yaşamaga başladı, indiyəcən də yaşayır.

FRO

O, uzun müddətə, demək olar, biryolluq uzaqlara getdi, sürət qatarının parovozu uzaqlaşıb bomboş düzənlikdə uzun-uzadı ayrılıq fiti verdi. Adamlarını yola salanlar sərnişin platformasından enib, oturaq həyatlarına geri qayıtdılar, yükdaşıyan əlində lifli süpürgəylə gəldi, saya oturmuş gəminin göyərtəsini təmizləyirmiş kimi, perronu süpürməyə başladı.

– O yana çəkilin, vətəndaş, – yükdaşıyan bir cüt təkayağa müraciətlə dilləndi.

Qadın poçt qutusu asılmış divara sarı çəkilib, qutunun üstündə məktubların götürülmə müddətlərini göstərən yazını oxumağa başladı: tez-tez aparırdılar, hər gün məktub yazmaq olar. O, barmağını qutunun dəmirinə toxundurdu – çox möhkəmdi, heç kəsin məktubu buradan itib-batmaz.

Vağzalın arxa tərəfində yeni salınmış dəmiryolcular şəhəri yerləşirdi; evlərin bəyaz divarlarında ağaç yarpaqlarının kölgələri titrəşirdi, yay axşamının günəşti təbiəti və evləri aydınca, qüssəylə işiqlandırırdı, elə bil, bura nəfəs almaq üçün havanın çatışmadığı şəffaf boşluqdan keçib töküldü.

Gecə düşməzdən qabaq aləmdə hər şey həddən artıq aşkar, gözqamaşdırıcı, şəffaf görünürdü – aləm buna görə ona mövcud olmayan kimi gəldi.

Cavan qadın heyrətindən bu qədər qəribə işığın ortasında ayaq saxladı: yaşadığı iyirmiillik ömründə belə boşalmış, bərq vuran, lal yer görməmişdi; hiss eləyirdi ki, hava-nın yüngüllüyündən, sevdiyi adamın qayılacağı ümidindən ürəyi zəifləyir. O, bərbərxananın pəncərəsində öz əksini gördü: görkəmi bayağıdı, saçları pirtlaşıq, qat-qatdı (belə saç dəbini bir vaxtlar on doqquzuncu əsrə saxlayırdılar), boz dərin gözləri gərginliklə, elə bil, saxta mehribanlıqla baxır, – o, gedən adəmi sevməyə alışib, cisminin daxilində, adı, darixdirci qəlbinin ortasında ikinci, doğma həyatın intizar çəkib böyüməsi üçün onun tərəfindən daim, fasılısız sevilməsini istərdi. Amma özü istədiyi kimi – qüvvətlə, daimi sevə bilməzdi; bəzən yorulurdu, bu zaman dərddən ağlayırdı ki, qəlbə şiddətlə sevə bilmir.

O, təzə üçotaqlı mənzildə yaşayırıdı; otağın birində dul atası – parovoz maşinisti olurdu, digər ikisində qadın indi sirlı elektrik cihazlarını sazlayıb işə salmaq üçün Uzaq Şərqə getmiş əriylə yerləşmişdi. Əri mexanizmlərin köməyilə bütün dünyanın, bəşəriyyətin rifahı və zövqü üçün, yaxud daha nə üçünsə – arvadı bunu dəqiq bilmirdi – dəyişdirməyə ümidi eləyib, həmişə sirlı maşınlarla məşğul olurdu.

Atası yaşılandığından işə az çıxırdı. O, ehtiyat mexanik işləyirdi, xəstələnən adamları əvez eləyirdi, təmirdən çıxan parovozların sinaqdan keçirilməsində çalışırdı, yaxud yaxın məsafləyə gedən azvaqonlu qatarları süründürdü. Bir il bundan qabaq onu pensiyaya göndərməyə cəhd göstərdilər. Qoca bunun nə demək olduğunu bilməyib razılaşdı, amma azadlıqlıda dörd gün yaşayıb beşinci gün semaforun yanına çıxdı, dəmir yol zolağında təpəciyin üstündə oturdu, qatarların qabağında ağır-ağır gedən parovozların arxasında aqlar gözləriylə baxa-baxa orada gecə düşənəcən eləcə qaldı. Həmin vaxtdan maşılara baxmaq, rəğbətlə, xəyalla yaşamaq, axşama yaxınsa, elə bil, ağır səfərdən qayıtmış kimi, yorğun halda evə dönmək üçün hər gün həmin təpəciyə gedirdi. Mənzildə əllərini yuyurdu, nəfəsini dərirdi, deyirdi, doqquz mininci enişdə vaqonlardan birinin əyləc qəlibi qopub, yaxud başqa buna oxşar bir şey baş verib, sonra çəkinə-çəkinə su tənzimləyicisinə bərk sürtülmüş sol ovcunu yaqlamaq üçün qızından vazelin istəyirdi, şam eləyirdi, donquldanırdı. Tezliklə də rahatca yuxuya gedirdi. Səhəri istefada olan mexanik təzədən dəmir yol zolağına gedirdi. Müşahidələr, göz yaşları, rəğbət, tənha qoca coşqunluğu içinde növbəti gününü keçirirdi. Əgər, onun fikrincə, gələn parovozda nasazlıq vardısa, yaxud maşinist maşını lazımlı olduğu kimi sürmürdüsə, öz hündür mühakimə və göstəriş məntəqəsindən ona qışqırırdı: "Suyu artıq vurmusan! Kranı aç, əclaf! Firıldaqçı!"; "Quma qənaət elə, yoxuşda qalar-san! Niyə onu axmaqcasına səpirsən?"; "Bəndləri six, buxarı hədər eləmə: səninkı maşındır, yoxsa hamamdır?". Qatarın yanlış tərtibi zamanı, yüngül boş platformalar qatarın başında və ortasında olanda, qəfil əyləmə vaxtı az qala sixılanda müstəqil mexanik təpəciyin üstündən arxadakı bələdçini yumruğuyla hədələyirdi. Ən geridə qalan maşinistin maşını gələndə, qatarı keçmiş köməkçisi Veniamin

sürəndə qoca həmişə parovozda dərhal çatışmazlıq tapır, – onun vaxtında belə deyildi – maşinistə səhlənkar köməkçiye qarşı ölçü götürməyi məsləhət görürdü: “Veniaminci-yəz, Veniaminci-yəz, onun ağız-burnunu əz!” – qoca mexanik öz yerindən ona qışqırırdı.

Tutqun havalarda özüylə çətir götürürdü, ondan ötrü təpəciyə naharisa yeganə qızı gətirirdi, çünkü qoca axşam ariq, ac, razı qalmadığı iş şövqündən qəzəblənmiş halda evə qayidanda atasına yazığı gəlirdi. Amma bu yaxınlarda ahillaşmış mexanik öz təpəciyindən bağırıb söyəndə ona deponun partiya təşkilatçısı yoldaş Piskunov yaxınlaşdı. Partiya təşkilatçısı qocanın qoluna girib depoya apardı. Deponun qulluqcusu təzədən qocanı parovoz xidmətinə yazdı. Mexanik bir soyuq maşının budkasına girdi, qazanın yanında oturub, öz xoşbəxtliyindən məmənun halda, bir əlilə parovozun qazanını təzədən qoşulduğu bütün əməkçi bəşəriyyətin qarnı kimi qucaqlayıb mürgülədi.

– Frosya! – ərini uzaq yola ötürüb, stansiyadan qayıdan sonra ata qızına dedi. – Frosya, mənə bişmişlərdən gəvələməyə bir şey ver, birdən gecə yola çıxmaq üçün çağırıralar.

O, hər dəqiqə səfərə çağıracaqlarını gözləyirdi, amma qocanı nadir hallarda – üç-dörd gündən bir, yiğma, asan marşrut olanda, yaxud başqa yüngül ehtiyac yarananda çağırırdılar. Bununla belə, ata işə ac, hazırlıqsız, qəzəbli çıxmağa qorxur, buna görə də öz-özünü aparıcı dəmir kadı sayıb, daim sağlamlığının, çevikliyinin, düzgün qidalanmasının qayğısına qalırdı.

– Vətəndaş mexanik! – bəzən qoca şəxsən özünə müräciət eləyib ləyaqətlə, aydın tərzdə deyirdi, cavabında, elə bil, uzaqdakı alqışlara qulaq asıb çox mənali halda susurdu.

Frosya pilətənin dəmir qutusundan camı çıxarıb, atasına yemək verdi. Axşam günəşi mənzili tamam işığa qərq olmuşdu, işıq düz Frosyanın qızan və arasıksılmədən axan qanını, həyat hissini hərəkətə gətirən ürəyinin olduğu cismi-nə çatırdı. O, otağına keçdi. Masanın üstündə ərinin uşaqlıq şəkli vardi; uşaqlığının sonrakı vaxtında bir dəfə də olsun şəkil çəkdirməmişdi, çünkü özüylə maraqlanmırıldı, öz sifətinin vacibliyinə inanmırıldı. Saralış kartonda iri, körpə başlı, solğun köynəkli, ucuz şalvarlı ayaqyalın oğlan dururdu;

onun arxa tərəfində sehrli ağaclar ucalırdı, uzaqda fəvvarəylə saray yerləşirdi. Oğlan hələ o qədər də tanımadığı aləmə maraqla baxır, öz arxasında fotoqrafın tablosundakı gözəl həyata fikir vermirdi. Gözəl həyat isə əlində oyuncaq əvəzinə ot saplağı tutmuş, torpağa sadəlövh çilpaq ayaqlarıyla toxunan enli, vəcd dolu, çəkingən sifətli oğlanın özündəydi.

Artıq axşam düşmüşdü. Qəsəbə naxırçısı sağmal inəkləri çöldən gecələməyə gətirdi. İnəklər iyələrinin yanında rahatlanmaq istəyib, böyüüründülər: qadınlar, ev sahibləri inəkləri həyətə aparırdılar, uzun gün gecənin ağuşunda soyuyurdu; Frosya qaranlıqda, gedən adama qarşı sevgi xoşbəxtliyi və xatirəsi içində oturdu. Bayırda ilahi xoşbəxt məkan başlanan yolda şam ağacları uzanır, naməlum bala-ca quşlarının zəif səsləri axırıncı mürgülü nəğmələri oxuyur, zülmət köməkçiləri olan çəyirtkələr öz çəkingən, dinc səslərini çıxarırdılar, hər şeyin qaydasında olduğunu yatmayıb gördükleri barədə cirildayırdılar.

Atası Frosyadan kluba gedib-getməyəcəyini soruşdu: orada bu gün yeni quruluş, çiçək müsabiqəsi və bələdçilər ehtiyatından oyunbazların çıxışı var.

– Yox, – Frosya dedi, – getməyəcəyəm. Ərimdən ötrü darixacağam.

– Fedkadan? – mexanik dilləndi. – O gələcək, bir il keçər – burada olacaq... Darix özünçün, nolar! Bəzən bir-iki sutkalığa gedirdim – rəhmətlik anan onda da darixirdi: meşşandı!

– Mənsə meşşan deyiləm, bununla belə, darixıram!
– Frosya təccübə dilləndi. – Yox, yəqin, mən də meşşanam...

Atası onu sakitləşdirdi:

– Sən haradan meşşan oldun axı!.. İndi meşşanlar yoxdur, onlar çoxdan ölüblər. Sən meşşan olmaq üçün çox yaşayıb-oxumalısan: onlar yaxşı qadın idilər...

– Ata, öz otağına get, – Frosya dedi. – Tezliklə sənə şam yeməyi verəcəyəm, indi tək qalmaq istəyirəm.

– İndi şam eləmək vaxtı! – atası razılaşdı.

– Yoxsa bir də gördün depodan gəlib çağırıldılar, bəlkə, kimsə xəstələnib, sərxoşluq eləyib, yaxud ailədə qalma-qal baş verib, azmi şey var. O zaman dərhal getməliyəm, hərəkət heç vaxt dayana bilməz! Eh, Fedka, indi sənin sürət qatarın şütyür, onun üçün yaşıl siqnallar yanır, qırx

kilometr qabaqda ondan ötrü yolu boşaldırlar, mexanik uzaqlara baxır, onun maşını elektrik işiqländirir – hər şey qaydasındadır!

Qoca getməyə ləngiyirdi, ayaqlarını götürüb-qoyurdu, sonra da donquldanırdı: parovoz qəlbinə və aqlına hakim olmayanda qızının, yaxud başqa adamın yanında olmağı xoşlayırdı.

– Ata, get yeməyini ye! – qızı tapşırıq verdi, o, çeyirtkələrin səsinə qulaq asmaq, bayırda gecənin şam ağaclarını görmək, əri barədə düşünmək istəyirdi.

– Yaman zibilə düşmüsən! – atası astadan dilləndi, çıxıb getdi.

* * *

Frosya atasını yedirdib, evdən çıxdı. Klubda vurhavur vardi. Orada musiqi çalınırdı, sonra bələdçilərin ehtiyatından oyunbazların xorunun oxuduğu eşidilirdi: “Ah, küknar, nə küknardır! Üstündəki nə qozalardır!”, “Tu-tu – tu-tu: parovoz, ru-ru-ru-ru: təyyarə, pır-pır-pır-pır: buzqıran... Bizimlə birgə əyil, bizimlə birgə dikəl, tu-tu-ru-ru söylə, hər bir tabut tərpənəcək, daha çox plastik, mədəniyyət, istehsal bizim məqsədimizdi!”.
71

Klubdakı camaat tərpəşirdi, oyunbazlarının ardınca sevinc xatırınə çəkinə-çəkinə Mizildanır, əzab çəkirdi.

Frosya yan keçdi; artıq buradan o tərəfə boşluqdur, əsas yolun hər iki tərəfindən qoruyucu ağaclar başlanırdı. Uzaqdan, şərq tərəfdən sürət qatarı gəlirdi, parovoz böyük məsafədə çalışırdı, maşın məkanı döyüşlə alırdı, öz cəbhəsindən irəli bərəq vuran gur işiq salırdı. Bu qatar haradasa Uzaq Şərqə şütyüən sürət qatarıyla rastlaşmışdı, bu vaqonlar Frosyanın sevdiyi adamlı ayrılığından sonra onu görmişdə, indi özündən sonra ərilə yanaşı olmuş sürət qatarını böyük diqqətlə nəzərdən keçirirdi. Frosya geri – stan-siyaya getdi, amma o getdiyi müddətdə qatar dayanıb yola düşdü; sonuncu vaqon bütün qarşılaşlığı və ötüüb-keçən adamları unudub zülmətdə gözdən itdi. Perronda və vəzgəlin içində Frosya bir nəfər də yad, təzə adam görmədi – sər-nişinlərin heç bri sürət qatarından düşmədi, qarşidan gələn sürət qatarı və əri barədə soruşmağa kimsə yox idi. Bəlkə, kimsə onu görüb, nəsə bilir!

Amma vağzalda yalnız yerli əhəmiyyətli gecəyarısı qatarını gözləyen iki qarı oturmuşdu, gündüzkü kişi yenə Frosyanın ayaqları altından zibili süpürməyə başladı. Onlar durub fikrə getmək istəyəndə həmişə süpürürlər, kimsə xoşlarına gəlmir.

Frosya süpürgəçi kişidən bir az aralandı, amma kişi yenə ona yaxınlaşdı.

– Bilmirsiniz, – o, kişidən soruşdu. – İki nömrəli sürət qatarı sağ-salamatmı gedir. Qatar buradan gündüz yola düşüb. Nədi, stansiyaya onun barəsində heç bir xəbər verməyiblər?

– Perrona qatar yaxınlaşanda çıxməq lazımdır, – süpürgəçi dilləndi. – İndi qatar gözlənilmir, vağzala gedin, vətəndaş... Həmişə burada cürbəcür adamlar gəzir, evdə çarpaçılarında uzanıb qəzet oxuyayırlar. Yox, bunu eləməzlər – zibilləməyə getmək lazımdı...

Frosya yollarla, oxlarla vağzalın o biri başına getdi. Orada yük parovozlarının girdə deposu, kömürverən mexanizm, qalıq xəndəyi, parovoz dairəsi vardı. Uca fənərlər üzərində buxarla tüstü dumanı qalxan yeri aydın işıqlandırıldı: bəzi maşınlar yola çıxməq üçün buxar buraxıb ucadan guruldayır, digərləri su altında soyuyub buxarlanırırdı.

Frosyanın yanından çalovşəkilli dəmir kürəklə dörd qadın ötdü, onların arxasında bir kişi – naryadçı, yaxud briqadır gedirdi.

– Burada kimi itirmisən, gözəl qız, – kişi Frosyadan soruşdu. – İtirdin – tapmazsan, gedən qayitmaz... Gedək, nəqliyyata kömək elə!

Frosya fikrə getdi.

– Kürək ver! – o dilləndi.

– Al mənimkini, – briqadır kürəyini qadına verdi. – Arvadlar! – o biri qadılara dedi. – Gedin üçüncü xəndəyi düzəldin, mənsə birincidə olacağam...

O, Frosyanı parovozların öz ocaqlarını təmizlədikləri qalıq xəndəyinə aparıb işləməyi tapşırırdı, özüsə çıxb getdi. Xəndəkdə isti qalığı eşiyyə ata-ata artıq iki qadın işleyirdi.

Frosya da onların yanına endi, böyründə tanımadığı rəfiqələrinin olduğundan məmənun halda işləməyə başladı. Yanıq iyi ilə qazdan nəfəs almaq çətin idi, qalığı yuxarı atmaq zəhlətökən, naqolay idi, çünkü xəndək ensiz, isti idi.

Əvəzində Frosyanın qəlbi yüngülləşdi: burada vaxtını keçirirdi – adamlarla – rəfiqələri ilə – yaşayırırdı, ulduzlarla, elektriklə işıqlandırılmış ucsuz-bucaqsız azad gecəni görürdü. Sevgi qəlbində sakitcə uyuyurdu; sürət qatarı uzaqlara çıxb getmişdi, adı vaqonun üst taxtında Sibirlə əhatə olunmuş əziz adamı yatırdı. Qoy yatsın, heç nə fikirləşməsin! Qoy maşinist lap uzaqlara baxsın, qəzaya imkan verməsin.

Tezliklə Frosyayla daha bir qadın xəndəkdən çıxdı. İndi atılmış qalığı platformaya yüklemək lazımdı. Qadınlar kömür külünü platformanın üstünə ata-ata bir-birinə baxır, dincəlmək, nəfəs almaq üçün aradabir danışıldılar.

Frosyanın rəfiqəsinin otuz yaşı vardı. O, nədənsə, üzüyür, kasibyana paltarını düzəldir, yaxud ona görə özünə yazıçı gəlirdi. Onu həbsdən bu gün buraxmışdır, orada pis adamin böhtanı ucbatından dörd gün yatmışdı. Əri gözətçi işləyir, berdankayla bütün gecəni kooperativin ətrafında dolaşır, ayda altmış manat alır. Həbsdə olanda gözətçi ondan ötrü göz yaşı tökürdü, buraxmaları üçün rəisin yanına gedirdi, qadınsa həbsə qədər bir yarıməşquyla yaşayırırdı, həmin məşuq qeyri-ixtiyari, açıqlandığından (ola bilsin, əzginlikdən, yaxud qorxudan) öz dələduzluğundan danışır, sonra, görünür, qorxub, şahid lazım gəlmədiyindən onun başını əkmək istəyib. Amma indi özü ilişib, qoy cəzasını çəksin, qadınsa əriylə azadlıqda yaşayacaq; işi var, indi çörək satır, paltarisa ikilikdə birtəhər qazanarlar.

Frosya qadına dedi, onun da dərdi var: əri uzaqlara gedib.

– Çıxb getmək – ölmək deyil, geri qayıdar! – fəhlə rəfiqəsi təskinlik verib dilləndi. – Mənsə orada, həbsdə darixirdim, dərd çəkirdim. Əvvəl oturmamışdım, öyrənməmişdim, əgər otursaydım, onda o qədər dərd çəkməzdəm. Axi mən həmişə elə günahsız adam olmuşam ki, dövlət dəyib-dolaşmayıb... Oradan çıxb evə gəldim, ərim sevinib ağladı, məni qucaqlamağasa qorxur: elə bilir, cinayətkarəm, sanballı adamam. Mənsə elə bu cürəm, sadəyəm... Axşam da o, növbəyə getməli idi, çox kədərləndik. Berdankanı götürür: “Gedək, – deyir, – səni meyvə şirəsinə qonaq eləyim”. Mənisə dərd bürüyür, ötüb-keçmir. Ona bufetə tək getməyi tapşırdım, qoy şirin suyu özü tək içsin, pulumuz yiğilanda, həbsxana dərdi qəlbimdən silinəndə bufetə

gedərik. Ona belə dedim, özümsə yola, bura işləməyə gəldim. Bəlkə, fikirləşirəm, haradasa çinqıl səpirlər, relsləri dəyişirlər, ya da başqa bir iş görürər. Gecə vaxtı olsa da, iş həmişə olur. Fikirləşdim, orada alamların yanında olaram, qəlbimlə uzaqlaşaram, yenə sakitləşərəm. Doğrudan da, indi səninlə söhbət eləyirəm, elə bil, doğma əmiqizimə rast gəlmışəm... Hə, gəl platformanı qurtaraq – kontorda pul verərlər, səhər gedib çörək alaram... Frosya! – O, qalıq xəndəyinə qışqırdı: orada yuxarıdakının adamı işləyirdi.

– Orada çox qalıb?

– Yox, – o biri Frosya cavab verdi, – az qalıb, ancaq tör-töküntüdür...

– Bura qalx, – berdankalı gözətçinin arvadı ona tapşırıdı. – Tez qurtaraq, gedək haqq-hesabımızı alaq.

Onların ətrafında səs-küylə uzaq səfərlərə çıxməq üçün güc toplayan, yaxud öz nəfəslərini havaya buraxıb dincələ-dincələ soyuyan parovozlar yiğişməga başladı.

Naryadçı gəldi.

– Hə, vəziyyət necədi, arvadlar? Xəndəyi qurtardınız?.. Aha! Yaxşı, kontora tərpənin, mən indi gəlirəm. Oradasa pul alacaqsınız – orada baxarıq: kim klubə rəqs eləməyə, kim evə uşaq dölləndirməyə gedəcək! İşiniz çoxdu.

Kontorda qadınlar imza atdlar. Yefrosinya Yevstafyeva, Natalya Bukova, savadı olmayan daha bir Yefrosinyanın əvəzində “Yeva” sözünə oxşayan, axırında oraq-çəkicələ üç hərf. Adama üç manat iyirmi qəpik alıb evlərinə getdilər. Frosya Yevstafyevayla gözətçinin arvadı, Natalya birgə gedirdilər. Frosya yeni rəfiqəsini yuyunub üst-başını qayda-ya salmaq üçün evə dəvət elədi.

* * *

Atası başdan-ayağa geyinmiş, hətta qalın qış pencəyində, parovoz nişanlı şapkada mətbəxdəki sandığın üstündə yatırdı: o, qəfil çağırış, ya da müəyyən bir texniki qəza gözləyirdi, bu zaman bir an içində fəlakətin ortasında peyda olmalıydı.

Qadınlar dinməzcə öz işlərini gördülər, bir az pudralanıb getdilər. İndi artıq gec idi, yəqin, artıq klubda rəqs-filan başlanmışdı. Nə qədər ki Frosyanın əri adı vaqonda yatır, onsuz da qəlbini onu duymur, xatırlamır, sevmir, qadın, elə

bil, xoşbəxtlikdən, dərddən azad halda bütün dünyada tək-di, indi bir az rəqs eləmək, musiqiyə qulaq asmaq, başqa adamlarla əl-ələ tutmaq istəyir. Səhər, əri orada tək oyananda, dərhal da onu xatırlayanda Frosya, ola bilsin, ağlayacaq.

Qadınlar klubacan qaça-qaça getdilər. Yerli qatar ötüb-keçdi: gecəyarıdı, hələ çox gec deyil, klubda özfəaliyyət caz-orkestri çalışır. Frosya Yevstafyevanı dərhal məşinist köməkçisi “Rio-Rita” valsına rəqsə dəvət elədi.

Frosya xoşbəxt görkəmlə rəqs eləyirdi: o, musiqini sevirdi, ona elə gəlirdi, musiqidə kədərlə xoşbəxtlik əsl həyat-dakı, öz qəlbindəki kimi ayrılmaz tərzdə birləşib. Rəqs elə-yəndə özünü, demək olar, unudurdu, az qala yuxuda təec-cüb içinde olurdu, bədəni gərginləşmədən lazımı hərəkəti özü tapırdı, çünkü Frosyanın qanı melodiyadan qızışırı.

– Bəs artıq çiçək yarışı olub? – O, tərəf-müqabilindən astaca, nəfəsi təngiyə-təngiyə soruşdu.

– Elə bayaq başa çatdı, niyə gecikdiniz? – məşinist köməkçisi Frosyanı həmişə sevirmiş və daim ondan ötrü darixirmiş kimi, eyhamla dilləndi.

– Ah, çox təəssüf! – Frosya dilləndi.

– Bura xoşunuza gəlir? – tərəf-muqabili soruşdu.

– Əlbəttə, xoşuma gəlir! – Frosya cavab verdi. – Bura çox gözəldir.

Natalya Bukova rəqs eləməyi bacarmırdı, o, zalda divarın dibində dayanıb əlində öz gecə rəfiqəsinin şlyapasını tutmuşdu.

Fasilədə orkestr dincələndə Frosyayla Nataşa sitro¹ içirdilər, iki şüşə boşalmışdır. Nataşa bu klubda bircə dəfə, o da çoxdan olmuşdu. O, təmiz, bərbəzəkli zala çəkingən sevinclə baxırdı.

– Fros, ay Fros! – o piçildədi. – Nədi, sosializmdə bütün otaqlar beləcə olacaq, yox?

– Bəs necə olacaq? Əlbəttə, belə olacaq! – Frosya dilləndi. – Hə, bəlkə, bir qədər yaxşı olacaq.

– Bu, pis olmazdı! – Natalya Bukova razılaşdı.

Fasilədən sonra Frosya yenə rəqs eləyirdi. Onu indi manevr dispetçeri dəvət eləmişdi. “Mənim körpəm” fokstrot musiqisi çalınırdı, dispetçer yanağını Frosyanın saçlarına

¹ Sitro – spirtsiz içki.

sixmağa çalışıb tərəf-müqabilini bərk-bərk qucaqlamışdı, amma bu açıq-aşkar nəvazış Frosyanı həyəcanlandırmır-dı, o, uzaqdakı adamı sevirdi, biçarə ürəyi gərginliklə, küt-küt döyündürdü.

– Yaxşı, adınız nədir ax? – tərəf-muqabili rəqsin ortasında onun qulağına deyirdi. – Sifətiniz mənə tanışdı, amma atanızın kim olduğunu unutmuşam.

– Fro! – Frosya cavab verdi.

– Fro? Rus deyilsiniz?

– Əlbəttə ki yox!

Dispetçer fikrə getdi.

– Niyə də olmasın? Axi atanız rusdur: Yevstafyevdi!

– Əhəmiyyəti yoxdur, – Frosya piçıldadı. – Mənim adım Frodu.

Onlar dinməzcə rəqs eləyirdilər. Camaat divarın dibində dayanıb oynayanlara baxırdı. Cəmi üç cüt adam oynayırdı, qalarınlar utanırdılar, ya da bacarmırdılar. Frosya başını dispetçerin sinəsinə yaxınlaşdırıldı, o, gözlərinin altında qızın gur, köhnə dəbdə daranmış saçlarını gördü, bu zəifləmiş etibar xoşuna gəlir, izzəti-nəfsini oxşayırıdı. Dispetçer camaatın qarşısında fəxr eləyirdi. Hətta ehtiyatla qızın saçlarını sığallamağı bacardı, amma ətrafdakıların xəbər tutmasından qorxurdu. Bundan başqa, camaatın arasında sözləşdiyi nişanlısıvardı, sonra həmin bu Frosyayla yaxınlığına görə qol-qabırğasını sindirardi. Buna görə də dispetçer nəzakət xatırınə qadından azacıq aralındı, amma Frosya başını onun sinəsinə, qalstukuna söykədi, başının ağırlığı altında – qalstuk yana sürüşdü, köynəkdənsə çılpaq bədəninin bir hissəsi göründü. Dispetçer musiqinin kəsilməsini gözləyə-gözləyə qorxu, narahatlıq içində rəqsə davam eləyirdi. Amma musiqi get-gedə daha vəcdlə, daha qızığın çalınırkı, qadın onu qucaqlayan dostundan geri qalmırdı. Kişi hiss elədi ki, qalstukun altında çılpaq qalmış sinəsiylə, kişilik tüklərinin bitdiyi yerlə qıcıqlayan su dam-cıları axır.

– Ağlayırsınız? – dispetçer qorxdu.

– Bir azca, – Fro piçıldadı. – Məni qapının ağızına aparıñ. Daha rəqs eləməyəcəyəm.

Tərəf-muqabili rəqsini qısaltmadan Frosyanı çıxışa apar-dı, o da dərhal adamların az olduğu dəhlizə çıxdı.

Nataşa rəfiqəsinin şlyapasını gətirdi. Frosya evə getdi, Nataşasa ərinin gözətlədiyi kooperativ anbarına sarı yönəldi. Həmin anbarla yanaşı tikinti materialları anbarı vardi, orada yaraşlı qadın gözetçilik eləyirdi, Nataşa da ərinin həmin gözetçi qadınla gizli sevgisinin, rəğbətinin olub-olmadığını yoxlamaq istəyirdi.

* * *

Səhəri gün Frosya Sibir stansiyasından, Ūraldan o tərəfdən teleqram aldı. Əri ona yazırıdı:

“Əziz Fro, səni sevirəm, yuxuda görürəm”.

Atası evdə yox idi. O, qırmızı guşədə oturub söhbət eləmək, “Qudock” qəzetini oxumaq, dərtici sahədə gecənin necə keçməsindən xəbər tutmaq, sonra yol tanışıyla pivə içmək, ruhi maraqları barədə qısaca danışmaq məqsədilə onu bufetə çəkmək üçün depoya getmişdi.

Frosya dişlərini təmizləmədi, üzünə azca su vurub eləbelə yuyundu, daha az zahiri gözəlliyinin qayğısına qaldı. O, vaxtını, sevgi hissindən başqa, ayrı bir şeyə sərf eləmək istəyirdi, indi öz bədəninə qadın meyli yox idi. Frosyanın otağının üstündə, üçüncü mərtəbədə elə hey dodaq qarmonunun qısa səsləri eşidildi; sonra musiqi kəsilirdi, amma tezliklə yenə səslənirdi. Frosya bu gün hələ səhər açılmamış oyanmışdı, sonra təzədən yuxuya getmişdi, – bu zaman da gücünü işə sərf elədiyindən nəğməyə nəfəsi çatmayan, boş-boşuna gücənən quşcuğaz nəğməsinə oxşar həmin adı melodiyani başı üzərində yenə eşidirdi. Orada, yuxarıda balaca oğlan, depo xarratının oğlu yaşayırıdı. Yəqin, atası işə getmişdi, anası paltar yuyurdu – o darixirdi, çox darixirdi. Frosya yemək yeməyb dərsə – dəmir yol rabitəsi və siqnalizasiyası kursuna getdi.

Yefrosinya Yevstafyeva dörd gün kursda olmamışdı, yəqin, artıq rəfiqələri ondan ötrü darixmişdilar, Frosyaya onların yanına həvəssiz gedirdi. Öyrənmə bacarığına, texniki elmlər üzrə mövzuları dərindən mənimsədiyinə görə Frosyaya kursda çox şeyi bağışlayırdılar; amma özü bütün bunlara necə nail olduğunu aydın başa düşmürdü – çox şeylərdə o, ərini, maşın mexanizmlərini öz bədəni kimi dəqiqliklə hiss eləyən və iki texniki institut bitirmiş adamı yamsıla-maqla yaşayırıdı.

Əvvəlcə Frosya pis oxuyurdu. Qəlbini Pupin qarqaraları, releli qoşqular, yaxud naqılın müqavimətinin hesablanması cəlb eləmirdi. Amma ərinin ağızından bir dəfə həmin sözlər çıxdı, üstəlik də o, hətta anlaşılmaz, maraqsız maşınları təcəssüm etdirən xəyalı səmimiyyətlə ondan ötrü sırlı, ölü predmetlərin canlı işini, maşınların yaşamasına şərait yaranan həssas təxminlərin sırlı keyfiyyətini izah elədi. Frosyanın əri şəxsi duyğusu kimi elektrik cərəyanı gərginliyinin səviyyəsini hiss eləmək xüsusiyətinə malikdi. O, əlinə və fikrinə toxunan hər şeyi cana gətirirdi, buna görə də hər hansı bir mexaniki qurğuda güc axını barədə həqiqi təsəvvür yaradırdı, metalın maşın cisminin əzabkeş səbirli müqavimətini bilavasita hiss eləyirdi.

Həmin vaxtdan qarqaralar, Uinston körpücükləri, sixılma mexanizmləri, işiq gücü vahidləri Frosyadan ötrü müqəddəs şeylər oldu, elə bil, sevdiyi adamın cana gəlmış üzvləri idilər; qız onları anlamağa, həm ağlında, həm qəlbində saxlamağa başladı. Çətin hallarda Frosya evə gəlib bezgin-bezgin deyirdi: "Fyodor, orada mikrofaradlar, bir də dəyişən cərəyanlar var". Gündüz ayrılığından sonra Fyodor arvadını qucaqlamadan özü müvəqqəti mikrofarada, dəyişən enerjiyə çevrilirdi. Frosya əvvəl istəmədiklərini, anlamadıqlarını, demək olar, gözləriylə görürdü. Bu, çöldəki rəngbərəng otlar kimi, eynilə sadə, təbii, cazibəli əşyalardı. Gecələr Frosya tez-tez darixirdi ki, tənha qadındır, özünü mikrofarad, parovoz, elektrik hiss eləyə bilməz, Fyodorsa bilər – o, barmaqlarını ehtiyatla ərinin hərarətli kürəyində gəzdirirdi; Fyodor yatır, oyanmırıldı. O, həmişə, nədənsə, qızığın, qəribəydi, pulunu boş yerə xərcləməyi sevirdi, səs-küy altında yata bilirdi, hər cür yeməyi – dadlı və dədsiz – eyni tərzdə yeyirdi, heç vaxt xəstələnmirdi, sovet Cənubi Çininə getməyə, orada əsgər olmağa hazırlaşırdı...

İndi Yevstafyeva kursda ötəri, dağınıq fikirlə otururdu, növbəti mühəzirələrdən heç nə mənimsemirdi. O, lövhədən dəftərinə cərəyan əks-sədasının vektor diaqramını həvəssiz köçürürdü, müəllimin doymuş dəmirin ali harmoniyaların yaranmasına təsiri haqqında dediklərinə kədərlə qulaq asırdı.

Fyodor yox idi, indi rabitə və siqnalizasiya qızı çəkmirdi, elektrik cərəyanı da yad olmuşdu. Pupin qarqaraları,

mikrofaradlar, Ülinston körpüçükləri, dəmir oxları ürəyində qurmuşdu, cərəyanın ali harmoniyalarını qətiyyən anla-mırdı; onun yaddaşında elə hey uşaq dodaq qarmonunun yeknəsəq nəgməsi səslənirdi: “Ana paltar yuyur, ata işə gedib, tezliklə gəlməyəcək, darixıram, tək darixıram”.

Frosya mühazirədən diqqətini yayındırıb dəftərində öz fikirlərini yazımağa başladı: “Mən axmağam, mən miskin qızam, Fedya, tez gəl, rabitə və siqnalizasiyani öyrənərəm, bir də gördün, öldüm, məni dəfn eləyib Çinə gedərsən”.

* * *

Evdə atası geyim-kecimli, papaqlı oturmuşdu. Bu gün onu mütləq səfərə çağıracaqlar – kişi belə güman eləyirdi.

– Gəldin? – o, qızından soruşdu: evə kimsə gələndə sevinirdi; pilləkəndəki bütün addım səslərinə qulaq asırdı, elə bil, daim onu papağına tikilmiş xoşbəxtlik gətirən qeyri-adi qonaq gözləyirdi.

– Sənə yağlı sıyıq qızdırırm? – atası soruşdu. – Mən qıvrığam.

Qızı imtina elədi.

– Yaxşı, kolbasa qızardaram!

– Yox! – Frosya dilləndi.

Ata bir müddət susdu; sonra yenə, amma daha çəkinə-çəkinə soruşdu:

– Bəlkə, qoğalla çay içəsən? Axı mən dərhal qızdıraram...

Qızı susurdu.

– Bəs dünənki makaronlar!.. Əl dəyməyib, səninçin saxlamışam.

– Daha əl çəkməzsənmi! – Frosya dilləndi. – Heç olmasa, səni Üzaq Şərqə ezam eləyəyilər.

– Xahiş elədim, götürmədilər, deyirlər, qocasan, gözlərin yaxşı görmür, – ata izah elədi.

O, Frosyanın indicə öz otağına gedəcəyindən qorxurdu, amma qızının yanında olub söhbət eləməyini istəyirdi, qoca Frosyanı yanında saxlamaq üçün bəhanə axtarırdı.

– Niyə bu gün dodaqlarını boyamamışan? – ata soruşdu. – Yoxsa bütün pomada qurtarıb? Onda indi aptekə qaçıb alaram...

Frosyanın boz gözlərində yaş göründü, o, otağına getdi. Ata tək qaldı; qoca mətbəxi yiğisdirmağa, əl-ayaq eləməyə

başladı, sonra çömbəlib pilətənin qızdırıcısının qapısını açdı, başını ora soxub, makaron dolu sapılcanın üzərində ağıladı.

Qapını döydülər, Frosya çıxbı açmadı. Qoca başını qızdırıcıdan çıxardı, bütün əsgilər cırkli halda asılmışdı, üzünü süpürgəyə silib qapını açmağa getdi.

Depodan çağırmağa gəlmişdilər.

– Qol çək, Nefed Stepanoviç; bu gün saat səkkizdə gelməlisən – nasaz parovozu əsaslı təmirə müşayiət eləməyə gedəcəksən. Üç yüz onuncu yiğma qatara qoşacaqlar, yeməklə paltar götür, bir həftədən tez qayıtmayacaqsan...

Nefed Stepanoviç kitaba qol çekdi, çağırmağa gələn çıxbı getdi. Qoca dəmir sandığını açdı – orada artıq hələ dünənki çörək, soğan, bir parça da qənd vardi. Mexanik ora bir ovuc un, iki alma əlavə elədi, fikrə gedib yol sandığına iri asma kilid vurdı.

Sonra ehtiyatla Frosyanın otağının qapısını döyüdü.

– Qızım!.. Qapını arxamca bağla, mənsə reysə çıxıram – iki həftəliyinə. “Şa” seriyalı parovoz veriblər, soyuqdu, amma bunun eybi yoxdu.

Frosya dərhal çıxmadı, artıq atası gedəndən sonra çıxbı mənzilin qapısını bağladı.

– Çal! Niyə calmırsan? – Frosya yuxarı, dodaq qarmonu olan oğlanın yaşadığı yerə üz tutdu.

Amma oğlan, yəqin, gəzməyə getmişdi, – uzun yay günüydü, külək gecə ərzində yuxulu, xoşbəxt şam ağaclarının arasında uyuyurdu. Müsiqici hələ balacaydı, hələ bütün aləmdən əbədi sevgi üçün yeganə bir şey seçməmişdi, qəlbi həyatın var-dövlətindən özü üçün bir şey oğurlamadan boş-boşuna sərbəstcəsinə döyündürdü.

Frosya pəncərəni açdı. İri yatağa sərilib mürgülədi. Havanın yuxarı axınından şam ağaclarının budaqlarını necə zəif-zəif xişildatdığını, uzaqdakı bir cırçırmanın havanın qaralmasını gözləməyib cirildadiği eşidilirdi.

Frosya oyandı; hələ aləm işıqlı idi, yaşamaq üçün qalkmaq lazımlı gəlirdi. O, qızmar hərarətlə dolu, batan günəşin canlı izləriylə örtülü səmaya baxdı, elə bil, xoşbəxtlik onun zahirindən insanın daxilinə nüfuz eləsin deyə, orada təbiət tərəfin-dən özünün bütün saf qüvvələriylə yaratdığı səadət vardi.

Frosya iki yastığın arasında qısa tük tapdı; bu tük yalnız Fyodora məxsus ola bilərdi. O, tükü işıqda nəzərdən

keçirdi – tük ağıdı, Fyodor artıq iyirmi doqquz yaşındaydı, başında iyirmiyəcən tük ağarmışdı. Atasının saçı da ağarmışdı, amma o, heç vaxt, hətta onların yatağına yaxın gəlmirdi. Frosya Fyodorun yastığını qoxuladı, – yastıq hələ onun bədəninin, onun başının qoxusunu verirdi, yastıqzü ərinin başı axırıncı dəfə üstündən qalxandan sonra yuyulmamışdı. Frosya sifətini Fyodorun yastığında gizlədib saktləşdi.

Yuxarıda, üçüncü mərtəbədə oğlan qayıtdı, dodaq qarmonunda bu gün səhər açılmamış çaldığı həmin mahnını çalmağa başladı. Frosya qalxıb ərinin tükünü masasının üstündəki boş qutunun içində qoydu. Oğlan çalmağına ara verdi – yatmaq vaxtıdır, axı erkən qalxır, – ya da işdən gələn atasıyla məşğul oldu, onun dizlərinin üstündə oturur. Anası qənddoğrayanla qəndi xirdalayıb deyir: “Alt paltarı almaq lazımdır, köhnələr üzülüüb, yuyanda çırlır”. Ata susub fikirləşir: “Belə keçinərik”.

81

* * *

Frosya bütün axşamı stansiyanın yollarında, yaxın meşələrdə, çovdar basmış çöllərdə gəzdi. O, dünən işlədiyi qalıq xəndəyinin yanında oldu – qalıq yenə də, demək olar, yetərin-cəydi, amma kimsə işləmirdi. Nataşa Bukova, Allah bilir, harada yaşayırıdı, Frosya dünən onu axtarmamışdı; rəfiqələrinin, tanışlarının yanına getmək istəmirdi, hamının qabağında nədənsə utanrırdı – başqlarıyla öz sevgisi barədə danişa bilmirdi, ayrı cür həyatса ondan ötrü maraqsız, ölüydü. O, Nataşanın tək-tənha ərinin berdankayla gəzdiyi kooperativ anbarının yanından keçdi; Frosya sabah arvadıyla meyvə suyu içməsi üçün kişiyə bir neçə rubl vermək istəyirdi, amma utanrırdı.

– Keçin, vətəndaş! Burada durmaq olmaz: bura anbardır, dövlət yeridir, – Frosya dayanıb gödəkçəsinin dərinliklərində pulu əlləşdirəndə gözətçi ona dedi.

Anbarlardan o tərəfdə baş almış yararsız torpaqvardı, orada alçaq, cod, pis qoxulu ot bitmişdi. Frosya həmin o yerə gəlib çəlimsiz otun kiçik aləminin ortasında yorğun-yorğun dayandı, ona elə gəlirdi, buradan ulduzlaracan iki kilometr olardı.

“Ah, Fro, Fro, heç olmasa səni bir adam qucaqlayaydı!”.

Frosya evə qayıdır dərhal yatağı uzandı, çünkü dodaq qarmonunda çalan oğlan artıq çoxdan yatırdı, cırcıramalar

da cırıldamağa ara vermişdilər. Amma nəsə onun yuxuya getməsinə mane olurdu. Frosya toranlıqda ətrafına boyalanıb qoxuladı: onu bir vaxtlar yanında Fyodorun yatdığı yastıq narahat eləyirdi. Hələ də yastıqdan hərarətli, tanış bədənin zəifləmiş, torpaqsayağı qoxusu gəlirdi, həmin qoxudan da Frosyanın qəlbində qüssə yaranırdı. O, Fyodorun yastığını mələfəyə büküb dolabda gizlətdi, sonra tək, yetim kimi yuxuya getdi.

* * *

Frosya daha rabitə və siqnalizasiya kursuna getmədi – onsuza da daha elm başına girmirdi. O, poçtalyonun kimsəni tapmayıb geri aparacağından qorxa-qorxa evdən bayırı çıxmır, Fyodordan məktub, ya da teleqram gözləyirdi. Amma artıq dörd, sonra altı gün keçdi, Fyodorsa birinci teleqramdan başqa heç bir xəbər göndərmədi.

82

Atası nasaz parovozu aparıb reysdən qayıtdı; o, səfərə çıxıb işlədiyinə görə, çoxlu adam, uzaq stansiyalar, cürbəcür hadisələr gördüyüünə görə xoşbəxt idi; indi uzun müddət xatırlamaq, fikirləşmək, danışmaq üçün bunlar bəs eləyərdi.

Amma Frosya heç şey soruşmadı; bu zaman atası ona özü soyuq parovozun necə getdiyi, gecələr yolüstü stansiyaların çilingərlərinin maşından hissələri sökməsinlər deyə yatmadığı, harada ucuz giləmeyvə satıldığı, haradasa giləmeyvələri yazda şaxta vurduğu barədə danışmağa başladı. Frosya ona heç bir cavab vermirdi, hətta Nefed Stepanoviç qızına markizet¹ barədə, Sverdlovskdakı sünü ipək barədə danışanda da atasının dedikləriylə maraqlanmadı.

“Faşistdimi, nədi? – atası onun haqqında fikirləşdi.
– Onu anasının bətnində necə yaratmışam? Yadımda deyil!”.

Frosya Fyodordan nə məktub, nə də teleqram alıb, poçt şöbəsində məktubdaşıyan işləməyə başladı. Fikirləşirdi, məktublar, yəqin, itir, buna görə də məktubları ünvanlara özü sağ-salamat aparmaq istəyirdi. Fyodorun məktub-larınisa yad adəmin ona gətirməsindən daha tez almaq istəyirdi, onun əlində məktubları itməzdı. Poçt ekspedisiyasına digər məktubdaşıyanlardan qabaq gəlirdi – yuxarı mərtəbədəki oğlan hələ dodaq qarmonunu calmağa başlamışdan göndərişlərin seçilib bölüşdürülməsində könüllü

¹ *Markizet* – nazik, şəffaf parça

iştirak eləyirdi. O, qəsəbəyə gələn bütün zərflərin üzərindəki ünvanları oxuyurdu – Fyodor ona məktub-filan göndərmirdi. Bununla belə, Frosya səliqəylə, gündə iki dəfə məktubları evlərə aparırdı, ümid eləyirdi ki, o məktublarda yerli sakinlər üçün təskinlik var. Səhər dan yeri ağaranda qəsəbənin küçəsiylə hamilə kimi qarnının üstündə ağır sumka tez-tez gedirdi, qapıları döyürdü, məktubları, göndərişləri alt paltrindrində adamlara, yarıçılpaq qadınlara, böyüklerdən tez oyanmış uşaqlara verirdi. Hələ işıqlaşmamışdı, mavi səma ətrafindəki yerlərin üzərində durdu, Frosyasa artıq işləyirdi, narahat qəlbini yorulsun deyə ayaqlarını haldan salmağa tələsirdi. Bir çox ev sahibləri qızı həyat barədə sorğu-suala tuturdular, göndərişləri alanda suallar verirdilər: “Ayda doxsan iki manata işləyirsiniz?” – “Hə, – Frosya deyirdi. – Çixilandan sonra bu qədər qalır”. “Krasnaya nov” jurnalının bir alıcısı sınaq üçün ona ərə getməyi təklif elədi: nə alınacaq, bəlkə, xoşbəxt olacaq, xoşbəxtliksə faydalıdı. “Buna necə münasibət bildirərsiniz?” – abunəçi soruşdu. “Fikirləşərəm”, – Frosya cavab verdi. “Fikirləşməyin! – ev sahibi məsləhət gördü. – Mənə qonaq gəlin, əvvəlcə məni hiss eləyin: mehriban, mütalieli, mədəni adamam – görürsünüz-mü, nəyə abunə yazılıram! Bu, jurnalı, redkollegiyanın redaktəsilə çıxır, orada ağıllı adamlar var, görürsünüz, orada da adam bir deyil, biz də iki nəfər olacaq! Axi bu, çox mötəbərdi, sizin də əqli qadın kimi nüfuzunuz daha çox olacaq!.. Qızsa – bir şey deyil, təkdir, antiictimai bir şeydi!”

Frosya məktub, yaxud torbayla yad adamların qapısı ağızında dayanıb çox şey öyrəndi. Onu çaxıra, çərəzə qonaq eləmək isteyirdilər, öz şəksi, mövcud talelərindən qızı şikaytlənirdilər. Həyat heç yerdə boş, sakit deyil.

* * *

Fyodor gedəndə dərhal iş yerinin ünvanını xəbər verməyi vəd eləmişdi: harada olacağını özü dəqiq bilmirdi. Amma budur, gedişindən on dörd gün keçmişdi, ondansa xəbər-ətər yoxdu, qız da hansı ünvana məktub yazacağını bilmir. Frosya bu ayrılığa döyürdü, o, poçtu get-gedə daha sürətlə daşıyırdı. Ürəyini kənar işlə məşğul eləmək, ümidi-ziliyinin öhdəsindən gəlmək üçün get-gedə daha tez-tez nəfəs alırdı. Amma bir dəfə ikinci poçtu daşıyanda küçənin

ortasında özündən ixtiyarsız qışqırdı. Frosya sinəsində qəfil-dən nəfəsinin sıxıldığını, ürəyinin qopub düşdüğünü hiss etmədi, uca, ahəngdar səslə qışqırdı. Onu ötüb-keçənlər gördülər. Frosya özünə gəlib poçt sumkasıyla düzənliyə qaçıdı. Çünkü özünün itib-batan nəfəsinə çatınlıklə dözürdü; orada yerə yixilib ürəyi boşalanacaq qışqırdı.

Frosya qalxb oturdu. Paltarını düzəldib gülümsündü, indi özünü yenə yaxşı hiss eləyirdi, daha qışqırmaq lazım deyildi.

Frosya poçtu paylayandan sonra teleqraf şöbəsinə girdi, orada ona Fyodordan ünvan, həm də öpüslə teleqram verdilər. Evdə dərhal, yemək yemədən ərinə məktub yazmağa başladı. Bayırda günün necə başa çatdığını görmürdü, yatmadan qabaq dodaq qarmonu çalan uşaqa qulaq asmırıldı. Atası qapını döyüb qızına bir stəkan çay, yağlı bulka gətirdi, elektrik işığını yandırdı ki, Frosya toranlıqda gözlərini xarab eləməsin.

84

Gecə Nefed Stepanoviç mətbəxdəki sandığın üstündə mürgülədi. Onu artıq altı gün idi depoya çağırıldılar; qoca güman eləyirdi ki, bu gecə mütləq çağıracaqlar, pilləkəndə çağıracaq adamın addım səslərini gözləyirdi.

Gecə saat birdə Frosya əlində qatlanmış kağız mətbəxə girdi.

- Ata!
- Nədir, qızım? – qoca yarıyoaq, sərvaxt yatırdı.
- Teleqramı poçta apar, mən yorulmuşam.
- Birdən mən getdim, çağırmağa gəldilər? – ata qorxdu.
- Gözləyər, – Frosya dilləndi. – Axi sən tez qayıdacaq-san... Amma teleqramı özün oxuma, orada pəncərəyə ver.
- Oxumayacağam, – qoca söz verdi. – Bəs sən axı məktub da yazırdın, gətir bir yerdə aparım.
- Nə yazdığını sənə dəxli yoxdu... Pulun var?

Atasının puluvardı; o, teleqramı götürüb yola düşdü. Poçt-teleqraf kontorunda qoca teleqramı oxudu. “Azmi şey olar, – qət elədi, – bəlkə, qızım yanlış bir şey yazır, baxmaq lazımdı”.

Teleqram Fyodora, Uzaq Şərqə ünvanlanırdı: “İlk qatarla gəl, arvadın – qızım Frosya nəfəs yollarının ağırlaşmasından ölüm ayağındadı. Nefed Yevstafyev”.

“Cavanlıq məsələləridi” – Nefed Stepanoviç fikrindən keçirib, teleqramı pəncərəyə uzatdı.

– Mən Frosyanı bu gün gördüm axı! – teleqraf xidmətçisi dilləndi. – Doğrudanmı, xəstələnib?
– Deyəsən, belədir, – maşinist izah elədi.

* * *

Səhər Frosya atasına yenə pocta getməyi – səhhətinin pişləşməsi ilə əlaqədar könüllü işdən azad olmaq barədə ərizəni aparmağı tapşırıdı. Qoca yenə getdi, onsuz da depo-yə getmək istəyirdi.

İki sutkadan sonra “təcili” cavab gəldi: “Gəlirəm, narahatam, əzab çəkirəm, mənsiz dəfn eləməyin, Fyodor”.

Frosya ərinin gəldiyi vaxtı dəqiq hesabladı, telegramın gəldiyinin yeddinci günü əsə-əsə, kefikök halda vağzalın perronunda gəzişirdi. Transsibir ekspresi Şərqdən gecikmədən gəldi, Frosyanın atası elə burada, perrondaydı, amma qızının əhvalini korlamamaq üçün uzaq gəzirdi.

Ekspressin mexaniki qatarı stansiyaya dəbdəbəli sürətlə, ahəstə çatdırıldı, əyləci istəklə basdı. Nefed Stepanoviç bunu müşahidə eləyə-eləyə, hətta bura nəyə görə gəldiyini unudub, ağladı.

Qatardan bu stansiyada bircə sərnişin düşdü. Onun başında şlyapa, əynində uzun mavi plaşvardı, çuxura düşmüş gözləri diqqətdən parıldayırdı. Ona doğru bir qadın qaçıdı.

– Fro! – sərnişin dillənib çamadanı perrona tulladı.

Ata sonra həmin çamadanı götürüb qızıyla kürəkəninin arxasında apardı.

Yarı yolda qızı atasına sarı döndü:

– Ata, depoya get, xahiş elə ki, səni səfərə göndərsin-lər, axı həmişə evdə oturmaq səndən ötrü darixdircidir...
– Darixdircidi, – atası razılaşdı. – İndi gedərəm. Bu çamadanı al.

Kürəkəni qoca maşinistə baxırdı.

– Salam, Nefed Stepanoviç!
– Salam, Fedya! Xoş gəlmisən!
– Sağ olun, Nefed Stepanoviç...

Cavan oğlan daha nəsə demək istəyirdi, amma qoca çamadanı Frosyaya verdi, o tərəfdəki depoya getdi.

– Mən səni sevirəm, darixmişəm, – Fyodor qüssəylə dilləndi.

Frosya kədərləndi.

– Qorxuram bir vaxt məni atasan, onda, doğrudan da, ölürem.

Fyodor əyilib onun yanağından öpdü.

– Əgər ölsəm, onda hamını, məni də unudacaqsan, – dedi.

Frosya dərddən özünə gəldi.

– Yox, ölmək maraqsızdır. Bu, süstlükdür.

– Əlbəttə, süstlükdü, – Fyodor gülümsündü; o, qızın dəbdəbəli, elmi sözlərini sevirdi. Əvvəllər Fro, hətta ondan xüsusi olaraq xahiş eləyirdi ki, ona müdrik sözlər öyrətsin, Fyodor qızdan ötrü bütöv bir dəftər müdrik və mənasız sözlər yazmışdı: “A” deyən adam “b” də deməlidir”, “Küncə qoyulmuş daş”, “Əgər belədisə, məhz belədi” və ilaxır. Amma Fro yalani başa düşdü. Qız Fyodordan soruşdu: “Əgər gərək yoxdusa, həm də istəmirəmsə, nəyə görə “a” hərfindən sonra “b” hərfini söyləmək lazımdır?”.

* * *

Onlar evdə dərhal dincəlmək üçün uzandılar, sonra yuxuya getdilər. Üç saatdan sonra ata qapını dövdü. Frosya qapını açdı, qocanın dəmir sandığa yemək qoyub təzədən getməsini gözlədi. Yəqin, onu reysə təyin eləmişdilər. Frosya qapını bağlayıb təzədən yatağa uzandi. Onlar oyananda artıq gecəydi. Bir qədər səhbət elədilər, sonra Fyodor Fronu qucaqladı, səhərəcən susdular.

Səhəri gün Frosya tələsik yemək hazırladı, ərinin yedirtdi, özü də yedi. O, indi hər şeyi birtəhər, saliqəsiz, dadsız eləyirdi, amma nə yeyib-içdikləri ikisinin də eyninə deyildi, təki öz sevgi vaxtlarını maddi, kənar ehtiyaclara sərf eləməsinlər.

Frosya Fyodora indi yaxşı, səylə oxuyacağı, çox biləcəyi, ölkədə hamının daha yaxşı yaşaması üçün işləyəcəyi barədə danışındı.

Fyodor Froya qulaq asdı, sonra ona öz fikirləri, layihələri – güc enerjisinin naqilsiz, ionlaşdırılmış hava vasitəsilə ötürülməsi, bütün metalların möhkəmliyinin onların ultra-səs dalğalarıyla emalı nəticəsində artırılması, insanın əbədi həyatını təmin eləməyə qabil – buna görə də səmayla bağlı qədim dönyanın arzusu indi həyata keçə bilər – xüsusi işıq, istilik, elektrik şəraitinin olduğu yüz kilometr hündürlükdəki

stratosfer barədə – ətraflı izahat verdi. Frosyanın xətrinə, eyni zamanda bütün qalan adamların xətrinə çoxlu başqa şeylər düşünüb gerçəkləşdirməyə söz verdi.

Frosya artıq yorulmuş ağızını açıb ərinə ləzzətlə qulaq asındı. Söhbəti qurtarib qucaqlaşdırıllar – onlar dərhal, elə indi, gələcək halal zəhmətləri şəxsi və ümumi xoşbəxtlik üçün nəticə verməmişdən qabaq xoşbəxt olmaq istəyirdilər. Heç bir ürək yubanmanı sevmir, ağrıyrı, elə bil, heç nəyə inanmır. Fikirlərdən, söhbətlərdən, zövqdən yorulduqlarından yatıb təzədən gümrah, düşündüklərini həyata keçirməyə hazır oyanırdılar.

Frosya istəyirdi uşaqları olsun; o, uşaqlarını tərbiyə eləyəcək, onlar böyüyüb atalarının işini, kommunizm və elm işini axıra çatdıracaqlar. Fyodor xəyal şiddəti içində Frosyaya bəşəriyyətə var-dövlət bəxş eləyəcək sırılsıla təbiət qüvvələri, insanın miskin ruhunun köklü dəyişiklikləri barədə sözlər piçildiyirdi... Sonra öpüşüb bir-birinə nəvazış göstərirdilər, xeyirxah arzuları, elə bil, dərhal da gerçəkləşib zövqə çevrilirdi.

Axşamlar Frosya evdən çıxıb, özü və əri üçün ərzaq alırdı, indi ikisinin də elə hey iştahası artırdı. Artıq dörd sutkaydı bir-birindən ayrılmadan yaşayırdılar. Ata hələ indiyəcən səfərdən qayitmamışdı, yəqin, soyuq vaqonu yenə uzaqlara aparmışdı.

* * *

İki gün də keçəndən sonra Frosya Fyodora dedi, bir az da bir yerdə beləcə olacaqlar, sonrasa işə, həm də həyata başlamaq lazımdı.

- Elə sabah, ya da birisi gün səninlə əsl həyata başlayacağıq, – Fyodor dillənir, Fronu qucaqlayırdı.
- Birinci gün! – Fro piçiltıyla razılaşıldı.
- Səkkizinci gün Fyodor yuxudan kədərli oyandı.
- Fro! Gedək işləyək, gedək lazım olduğu kimi yaşa-yaq... Sən yenə rabitə kursuna girməlisən.
- Sabah! – Fro piçildədi, ərinin başını əlləri arasına aldı. Fyodor ona gülümsünüb razılaşdı.
- Bəs nə vaxt, Fro? – Fyodor sonrakı gün soruşurdu.
- Tezliklə, tezliklə, – mürgülü, müləyim Fro cavab verirdi; əli ərinin əlindən yapmışdı. Fyodor arvadının alhnından öpdü.

Bir dəfə Frosya gec oyandi, bayırda gün çoxdan qalxmışdi. O, otaqda tək idi, əriyle ayrılmaz görüşünün, güman ki, onuncu, yaxud on ikinci günü gedirdi. Frosya dərhal yataqdan qalxdı, pəncərələri taybatay açdı, tamam unutduğu dodaq qarmonunun səsini eşitdi. Qarmon yuxarıda çalınmırıldı. Frosya pəncərədən baxdı, anbarın yanında ağaç vardı, ağaçın üstündə iri uşaq başlı, ayaqyalın oğlan oturub dodaq qarmonu çalırdı.

Bütün mənzildə qəribə sakitlik var idi. Fyodor harasa getmişdi. Frosya mətbəxə çıxdı. Orada atası taburetdə oturmuşdu, şapkali başını mətbəx masasının üstünə qoyub mürgüləyirdi. Frosya onu oyatdı.

– Nə vaxt gəldin?

– Hə? – qoca dilləndi. – Bu gün, səhər tezdən.

– Bəs sənə qapını kim açdı? Fyodor?

– Heç kəs, – atası dedi, – qapı açıqdı... Məni Fyodor vağzalda tapdı, orada skamyanın üstündə yatırdım.

– Bəs niyə vağzalda yatırdın, nədi, yerin yoxdu? – Frosya incidi.

– Nolar! Ora öyrəşmişəm, – atası dilləndi. – Fikirləşdim, sizə mane olaram...

– Yaxşı görək, yalançı! Bəs Fyodor haradadır, nə vaxt gələcək?..

Atası dilini sürüdü.

– O gəlməyəcək, – qoca dedi, – getdi...

Fro atasıyla üz-üzə durub susurdu. Qoca diqqətlə mətbəx əsgisinə baxır, davam eləyirdi:

– Səhər sürət qatarıvardı, minib Uzaq Şərqə getdi. Bəlkə, deyir, sonra Çinə gedəcəyəm – məlum deyil.

– Daha nə dedi? – Frosya soruşdu.

– Heç nə, – atası cavab verdi. – Mənə evə gedib səni qorumağı tapşırıdı. Bütün işlərini qurtaran kimi deyir, ya buru qayıdacaq, ya səni öz yanına aparacaq.

– Hansı işlərini? – Frosya baş açmadı.

– Bilmirəm, – qoca dilləndi. – Dedi, sən hər şeyi bilirsən: kommunizm, ya da başqa bir şeydi.

Frosya atasından əl çəkdi. O, otağına getdi, başını pəncərədən bayır çıxarıb, oğlanın necə dodaq qarmonu çalğına baxdı.

– Ay oğlan! – səslədi. – Mənə qonaq gəl.

– Bu dəqiqə, – qarmonçu cavab verdi.
O, ağacın üstündən qalxdı, qarmonunu köynəyinin ətəyinə silib, evə doğru yollandi.

Fro gecə köynəyində iri otağın ortasında tək dayanmışdı. Qonağını gözləyə-gözləyə gülümsəyirdi.
Ola bilsin, axmaqdır, ola bilsin, həyatı iki qəpiyə dəymir, onu sevib qorumaq lazımlı deyil, amma əvəzində iki qəpiyi necə iki rubla çevirməyi təkcə özü bilir.

– Əlvida, Fyodor! Sən mənim yanımı qayıdacaqsan, mən də səni gözləyəcəyəm!

Balaca qonaq bayır qapısını çəkinə-çəkinə döydü. Frosya onu içəri buraxdı, oğlanın qarşısında döşəmədə oturdu, müsiqiçini gözdən keçirməyə başladı: bu adam, yəqin, Fyodorun haqqında ona xoş sözlər söylədiyi həmin bəşəriyyətdi.

ÜÇÜNCÜ OĞUL

Vilayət şəhərində qarı öldü. Onun əri, yetmiş yaşlı pensiyaçı fəhlə teleqraf kontoruna getdi, müxtəlif diyarlara və respublikalara eyni məzmunlu altı teleqram vurdu: "Anan öldü gəl atan"

Teleqrafin ahil xidmətçisi pulu uzun-uzadı sayırdı, hesabı qarışdırındı, qəbz yazılırdı, titrəyən əllərilə möhür vururdu. Qoca ona taxta pəncərədən qızarmış gözləriylə çəkinə-çəkinə baxır, dərdi öz ürəyindən qovmaq üçün fikri dağınıq halda nəsə düşüñürdü. Ona elə gəlirdi, ahil xidmətçi qadın da qəlbisiniqdir, ruhu həmişəlik küskündü, – ola bilsin, o, dul, yaxud insafsızcasına atılmış arvad idi.

İndi budur, o, asta-asta işləyir, pulu qarışdırır, yaddaşını, diqqətini itirir; hətta adı, asan zəhmət üçün də insana daxili xoşbəxtlik lazımdır.

Qoca ata teleqramları göndərəndən sonra evə qayıtdı, o, uzun masanın böyründə, mərhum arvadının soyuq ayaqlarının yanında kətildə oturdu; siqaret çəkir, kədərli sözlər piçıldırdı, qəfəsdəki atmalarda atılıb-düşən boz quşun yeknəsəq həyatına göz qoyurdu, aradabir ağlayırdı, sonra sakitləşirdi, cib saatinə doldururdu, arxasındaki təbiətdə havanın dəyişdiyi – gah islaq, yorğun qar lopalarıyla birgə yarpaq düşür, gah yağış yağır, gah da ulduz kimi soyuq, gecikmiş günəş işiq saçırı; qoca gözlərini pəncərəyə dikir, oğullarını gözləyirdi.

Birinci böyük oğul – elə sonrakı gün – aeroplana uçub gəldi. Qalan beş oğul sonrakı iki sutka müddətində toplaşdı.

Onlardan biri, yaşına görə üçüncü, babasını heç vaxt görməmiş altıyaşlı qızıyla gəldi.

Ana masanın üstündə artıq dördüncü gün idi gözləyirdi, amma xəstəlikdən, ariq-quru olduğundan o qədər səliqəliydi ki, cismindən ölüm qoxusu gəlmirdi; oğullarına mükəmməl, sağlam həyat vermİŞ qarı özünə qənaətcil, balaca xəsis bədən saxlamışdı, uşaqlarını sevmək, onlarla fəxr eləmək xətrinə ölüncən, heç olmasa ən miskin görkəmdə uzun müddət özünü qoruyub saxlamağa çalışmışdı.

İri kişilər – iyirmi yaşından qırx yaşınacan – masanın üstündəki tabutun ətrafında dinməzcə dayandılar. Onlar altı nəfər idilər, yeddinci, boyca ən kiçik oğlundan balaca, ondan zəif ataydı. Baba yarlaçıq bəbəklərinin arasından aq, qırılımayan gözləriylə azacıq ona baxan ölüün, tanımadığı qarının qarşısında duyduğu qorxudan gözlərini qırpan nəvəsinin əlindən tutmuşdu.

Oğullar dərdə səssiz dözmək üçün sıfətlərini əyə-əyə aradabir, xəsis yaşı axıda-axıda ağlayırdılar. Ataları artıq ağlamırdı, hamidan qabaq təkcə ağlayıb qurtarmışdı, indisə öz oğullarının qüdrətli alılığına gizli həyəcanla, yersiz sevinc-lə göz qoyurdu. Onlardan ikisi dənizçi – gəmi komandirləri, biri Moskva artisti, biri – qızı olan, fizik, kommunistdi, ən balacası aqronomluq oxuyurdu, böyük oğulsu aeroplann zavodunun sex rəisiydi, sinəsində fəhlə ləyaqətinə görə ordeni vardi. Bütün altısı və yeddinci ata olmuş ananın ətrafında dinməzcə durmuşdular, bir-birindən öz ümidişliklərini, öz uşaqlıq xatırələrini, uzun minnətsiz anın içində doğulan, həmişə – min verstdən də – onları tapan, daim, hesabat vermədən hiss elədikləri, bu duyğudan daha da gücləndikləri həyatda daha cəsarətlə uğur qazandıqları, indisə məhv olmuş sevgi xoşbəxtliyi barədə xatırələrini gizlədə-gizlədə sakitcə ağı deyirdilər. İndi anaları meyitə çevrilmişdi, o, daha kimsəni sevə bilməzdi, laqeyd yad qarı kimi uzanmışdı.

Onun hər bir oğlu indi özünü tənha, pis hiss eləyirdi, elə bil, haradasa, qaranlıq çöldəki köhnə evin pəncərəsi qabağında çıraq yanındı, bu çıraq gecəni, uçan böcəkləri, göy otları, havadakı müğmığaların viziltisini – burada doğulanların atıb getdikləri köhnə evi əhatə eləyən bütün uşaqlıq aləmini işıqlandırırdı; həmin evdə oradan gedənlərin geri qayıda bilmələri üçün qapıları heç vaxt bağlanmamışdı, amma heç kəs geri qayıtmırıldı. İndisə, elə bil, gecə pəncərəsində işıq qəfildən söndü, reallıqsa xatırələrə çevrildi.

* * *

Qarı öləndə qoca ərinə tapşırılmışdı ki, oğullarını incitməmkən, onların tabutun arxasında rahatça getmələrindən ötrü keşiş o, evdə olanda dua oxusun, aparıb qəbirə sallamaqsa keşisiz də olar. Qarı Allaha o qədər inanmındı

ki, ömrü boyu sevdiyi əri dua sədaları mum şamların işığı altında onun ölümündən sonrakı üzü üzərində daha artıq həsrat çəkib kədərlənsin; o, həyatla təntənəsiz, yaddaşsız vidaslaşmaq istəyirdi. Uşaqlarının gəlışindən sonra qoca uzun müddət bir keşiş axtardı, nəhayət, axşama yaxın evə özü kimi qoca, adı, mülki paltar geyinmiş, pəhrizli bitki yeməyindən çəhrayı rəngli, içində naməlum xırda məqsədli fikirlər parıldayan diri gözlü bir adam gətirdi. Keşiş yan бизinin üstündə hərbi komandir çantasıyla gəldi; çantada özünün dini şeylərini – ətir, nazik şamlar, kitab, əl ağacı, zəncirli kiçik buxurdan gətirmişdi. O, şamları tabutun ətrafına düzüb yandırdı, buxurdandakı buxuru üfürdü, dərhal, xəbərdarlıq eləmədən kitabdan oxuyub Mizildədi. Otaqdakı oğullarayağa durdular: özlərini nədənsə narahat hiss eləyib utan-dilar. Onlar gözlərini yerə dikib tabutun qarşısında hərəkətsiz, bir-birinin arxasında durmuşdular. Oğulların qarşısında ahil adam xırda, anlaqlı gözləriylə mərhum qarının varislər qvardiyasına baxa-baxa tələsik, demək olar, istehzayla oxuyur, Mizildəndi. Keşiş onlardan qismən qorxur, qismən hörmət eləyirdi, görünür, onlarla söhbətə girişməkdən, hətta sosializm quruculuğu qarşısında vəcdə gəldiyini söyləməkdən boyun qaçırmazdı. Amma oğullar susurdular, heç kəs, hətta qarının əri də xəç çevirmədi – bu, ibadətdə iştirak eləmək yox, tabutun yanında qarovalda durmaqdı.

Keşiş cənazə duasını tələsik bitirib, tez şeylərini yiğisdir-di, sonra tabutun ətrafindəki şamları söndürdü, öz var-yoxunu yena komandir çantasına qoydu. Ata onun ovcuna pul basdı, keşiş ləngimədən ona baxmayan altı kişinin sırası arasından keçib qorxa-qorxa qapının arxasında yox oldu. Əslindəsə, o, bu evdə ehsana məmnuniyyətlə qalardı, mühabibələrin, inqilabların perspektivləri barədə danışardı, gizlicə rəğbət bəslədiyi, amma sıralarına girə bilmədiyi yeni dünyadan nümayəndəliyilə görüşdən uzun müddətə təskinlik tapardı; o, tənhalıqda parlaq gələcəyə, yeni nəsillərin çəvrəsinə soxulmaq üçün nə vaxtsa birdəfəlik fədakarcası-na igidlik göstərməyi arzulayırdı, – hətta bundan ötrü yerli aerodroma onu oksigen maskası olmadan paraşütlə ən yüksək hündürlüyə qaldırmaları, oradan aşağı buraxmaları barədə ərizə vermişdi, – amma ona aerodromdan cavab verməmişdilər.

Axşam ata ikinci otaqda altı yataq açdı, qız nəvəsinisə çarpayısında yanına, rəhmətlik qarının qırx il yatdığı yerə qoydu. Çarpayı tabutun olduğu elə həmin iri otaqdaydı, oğullarla o biri otağa keçdilər. Uşaqlar soyunub uzanananacaq ata qapının arasında durdu, sonra qapını örtdü, hər yerdə işığı söndürüb nəvəsinin yanında yatmağa getdi. Nəvəsi artıq adyalı başına çəkib enli çarpayıda təkcə yatmışdı.

Qoca gecə toranlığında nəvəsinin başı üzərində dayandı; yağan qar bayırda göyün olan-qalan yaygın işığını toplaşdırır, pəncərədən keçib otağın qaranlığını işıqlandırırırdı. Qoca qapağı açıq tabuta yaxınlaşdı, arvadının əlindən, alnından, dodaqlarından öpüb qariya dedi: “İndi dincəl”. O, ehtiyatla nəvəsinin yanında uzandı, qəlbinin hər şeyi unutması üçün gözlərini yumdu. Qoca mürgüləyib qəfildən yenə oyandı. Oğullarının yatdığı otağın qapısı altından işiq sızılırdı – orada işığı təzədən yandırmışdılar, içəridən gülüş, səs-küylü söhbat eşidilirdi.

Qız səs-küydən qurcalanmağa başladı, ola bilsin, o da yatmadı, yalnız gecəylə ölü qarı qarşısında qorxudan başını adyalın altından çıxara bilmirdi.

Böyük oğul içiboş metal pərlər barədə maraqla, inanlırıçı vəcdlə danışındı, onun səsi tox, güclü səslənirdi, sağlamlığı vaxtında düzəldilmiş dişləri, qırmızı dərin qığırdağı hiss olunurdu. Dənizçi qardaşlar xarici limanlarda baş verən əhvalatları danışır, sonra gülüşürdülər ki, ataları onların üstünə hələ uşaqlıq, yeniyetməlik illərində örtdükləri adyalları salıb. Bu adyallara yuxarıdan – aşağıdan düzgün salmaq, ayaqlarının olduğu cıraklı, tərli tərəfiylə üzlərini örtməmələri üçün üzərində “baş”, “ayaq” sözləri yazılmış ağ bez zolaqlar tikilmişdi. Sonra dənizçilərdən biri artistlə tutası, uşaqlıqdə, bir yerdə yaşıdları vaxtda olduğu kimi, döşəmədə süpürləşməyə başladılar. Kiçik oğulsa, hər ikisini tək bircə sol əlində qaldırmaga söz verib, onları qızışdırırdı. Görünür, bütün qardaşlar bir-birini sevir, görüşdükloruna sevinirdilər. Artıq uzun illərdi hamısı bir yerdə gəlməmişdi, gələcəkdə məlum deyildi bir də nə vaxt yiğışacaqlar. Ola bilsin, yalnız atalarının dəfninə gələcəkdilər? İki qardaş süpürləşib stulu aşırı, həmin məqamda bir dəqiqəliyə sakitləşdi, amma, görünür, analarının ölü olduğunu, heç nə eşitmədiyini xatırlayıb, öz işlərinə davam elədilər. Az

sonra büyük oğul artistdən asta səslə bir şey oxumağı xahiş elədi: axı o, yaxşı Moskva mahnları bilirdi. Amma artist dedi, haradan, nədən, hansı sözdən başlamaq ondan ötrü çətindir. "Yaxşı, başımı bir şeylə bürüyün", – Moskva artisti xahiş elədi. Onun üzünü nəyləsə örtdürlər, o, başlamaqdan utanmamaq üçün örtüyün altından oxumağa başladı. Oxuduğu müddətdə kiçik oğul orada nə işsə gördü, buna görə də o biri qardaşı çarpayıdan üçüncüsünün, döşəmədə uzananın üstünə aşdı. Hamısı gülüşdü, kiçik oğula tez yixılanı təkcə sol əliylə qaldırıb yerinə qoymağı əmr elədilər. Kiçik qardaş qardaşlarına astadan cavab verdi, onlardan ikisi gülüşdü – elə ucadan gülüsdülər ki, qız nəvə qaranlıq otaqda başını adyalın altından çıxarıb səsləndi:

– Baba! Ay baba! Yatırsan?

– Yox, yatmiram, elə-belə, – qoca cavab verib çəkinə-çəkinə öskürdü.

94

Qız özünü saxlaya bilməyib hıçkırdı. Qoca onun üzünü sığalladı: üzü islaqdı.

– Nədir, ağlayırsan? – qoca piçiltıyla soruşdu.

– Nənəmə yazığım gəlir, – nəvə dedi. – Hamı yaşayır, gülür, təkcə o ölüb.

Qoca cavab vermədi. O, gah burnunu çəkir, gah da öskürdü. Qız qorxdı, babasını daha yaxşı görmək, yatmadığını bilmək üçün pəncələri üstə qalxdı. O, qocanın üzünə baxıb soruşdu:

– Bəs niyə sən də ağlayırsan? Mən ağlamıram.

Baba onun başını sığallayıb piçiltıyla cavab verdi:

– Belə... Ağlamıram, məndən tər axır.

Qız qocanın baş tərəfindən çarpayıda oturdu.

– Sən qaridan ötrü darıxırsan? – dedi. – Yaxşısı budur, ağlama: qocasan, tezliklə öləcəksən, onda onsuz da ağlamayaçaqsan.

– Ağlamayacağam, – qoca astadan cavab verdi.

* * *

O biri səs-küylü otaqda qəfildən araya sükut çökdü. Oğullardan kimsə bundan qabaq nəsə dedi. Orada dərhal hamı səsini kəsdi. Bir oğul yenə astadan nəsə dedi. Qoca səsindən üçüncü oğlunu – alim-fiziki, qızın atasını tanıdı. Bu vaxtacan onun səsi eşidilmirdi: heç nə demir, gülmürdü.

O, nə isə deyib, bütün qardaşlarını sakitləşdirdi, onlar hətta söhbəti də kəsdilər.

Az sonra oradan qapı açıldı, gündüzdəki kimi geyinmiş üçüncü oğul çıxdı. O, tabutdakı anasına yaxınlaşdı, daha kimsəyə qarşı bir hiss olmayan tutqun sıfətinin üzərinə əyildi.

Gecədən xeyli keçdiyindən sakitlik çökdü. Küçəylə kimsə keçmir, maşın ötmürdü. Beş qardaş qonşu otaqda qırmızıdanmırıldılar. Qoca və nəvəsi diqqət üzündən nəfəs almadan öz oğluna və atasına göz qoyurdu.

Üçüncü oğul qəfildən qəddini düzəltdi, qaranlıqda əlini uzadıb tabutun qırğıından yapışdı, amma bununla özünü saxlaya bilmədi, yalnız onu masanın üstüylə bir az kənara sürüsdürüb özü döşəməyə yixildi. Onun başı adı bir şey kimi döşəmənin taxtasına dəydi, amma oğul heç bir səs çıxarmadı – yalnız qızı qışqırdı.

Beş qardaş alt paltarında qardaşlarının yanına qaçıdı, onu aylıtmak, sakitləşdirmək üçün yanlarına apardı. Bir müddətdən, üçüncü oğul özünə gələndən sonra hələ gecə saat ikiyə işləsə də, bütün qalan oğullar artıq formalarını, paltarlarını geyinmişdilər. Onlar tək-tək, gizlicə uşaqlıqda yaşadıqları evin otaqlarına, həyətə, evi bürümüş bütün gecəyə dağlılışdilar, sözlər piçildaya-piçildaya, şikayətlənə-sıklığın aqladılar, elə bil, ana hər birinin başının üstündə durmuşdu, onu eşidir, kədərlənirdi ki, ölüb, öz uşaqlarını onun həsrətini çəkməyə məcbur elədi; əgər bacarsayıdı, ondan ötrü bir kimsə əziyyət çəkməsin, övladları öz qəlbini, cismini ona sərf eləməsin deyə, daim yaşayıb qalardı. Amma ana uzun yaşamağa tab gətirmədi.

* * *

Səhər altı oğlu tabutu çıyılınrinə götürüb basdırmağa apardı, qocasa nəvəsinin əlindən tutub arxalarınca getdi; o, indi artıq qarının həsrətini çəkməyə alışmışdı, onu da bu altı qüvvətli adamın dəfn eləyəcəyindən, həm də bundan da yaxşı dəfn eləyəcəyindən məmnunu və fəxr eləyirdi.

SEMYON

(köhnə vaxtların hekayəsi)

Yeddi yaşlı uşaq həyatının bütün uzun yay günlərini işlə məşğul olurdu: hələ özündən də kiçik olan iki qardaşının qayığını çəkirdi. Ən balaca bacısına hələlik anasının özü baxırdı, böyük yeddi yaşlı oğul da, elə bil, bir müddət qızdan dincəlirdi. Amma bilirdi ki, tezliklə bacısı da onun öhdəsinə veriləcək, çünkü oğluna bunun yeməkdən olduğunu desə də, anasının qarnı yenə qalxırırdı. Yeddi yaşlı Semyon Ponomaryovun ata-anası xeyirxah adamlılar, buna görə də anası daim uşaq doğurdu; birinə azacıq dös verib, dərhal artıq başqasını dölləndirirdi.

96

— Qoy yaşınsılar, — atası arvadının yenə doğduğunu eşidib deyirdi, — orada qalıb neyləyəcəklər?

— Ata, ora haradır elə? — Semyon soruşurdu. — Onlar orada ölüdülər?

— Bəs necədilər ki? — atası deyirdi. — Bir halda ki bizim-lə yaşamırlar, deməli, ölüdülər.

— Onlar orada əziyyət çəkirlər? — Semyon öyrənirdi.

— Görürsən, hamısı bura soxulur, deməli, əziyyət çəkir-lər, — atası məlumat verirdi. — Bizim yanımızda özlərini yaxşı hiss edirlər, böyük oğlansan — özün bilirsən, amma orada daha pisdi...

— Bizim vəziyyətimiz pisdi, — anası çörəyin yumşaq yeri-ni ən balaca qızının ağızına soxaraq deyirdi. — Oh, pisdi...

Atası anasına çəkingən, iti nəzərlərlə baxırdı:

— Eybi yoxdu. Qoy böyüşünlər: orada yaşamayaçaqlar ki, ora daha pisdi.

Doğulandan sonra Semyon yalnız üç-dörd il körpəlik-də dincəlib yaşadı, sonra dincəlməyə vaxtı olmadı. Atası özü səbətlə dəmir təkərlərdən araba düzəltdi, anasına nahar hazırlayanacan kiçik qardaşını həyətdə gəzdirməyi tapşırırdı. Günorta balaca qardaşı yatırdı, amma tez də oyanıb ağla-yırdı; belə vaxtda onu yenə həyətdə dövrə vurub, anbarın, ayaqyolunun, bağın qapısının, artırmanın, hörmə çəpərin küçə qapısının, yenə də anbarın yanından keçib, gəzdirmək

lazım gəldi. Sonra daha bir qardaşı doğulub böyüyəndə Semyon eyni vaxtda ikisini də arabada oturdur, onları da əldən düşənəcən dövrələmə gəzdirirdi. Heydən düşüb pəncərədən anasından çörək istəyirdi, anası da ona bir tikə çörək verirdi, Semyonsa təzadən cidd-cəhdə arabanın dəstəyindən yapışib, həyatın samanı, zibilli, daşları, adda-budda otları arasında itələyə-itələyə uzun səyahətə çıxırı: oğlan yuxulu gözlərilə onlara yuxarıdan aşağı baxır, onlarla nə barədəsə piçıldışır, yaxud beynindən keçirirdi ki, gördük-ləri də onun kimidilər, darixmağın yeri yoxdu, axı samanlar da, otlar da susur, darixmir. Semyon bəzən arabadıq qardaşlarıyla söhbət eləyirdi, amma körpələr onu az başa düşür, ağlamağı sevirdilər; əger uzun-uzadı ağlayırdılarса, onda Semyon başlarına vurub, onları cəzalandırırdı, amma bu nadir hallarda baş verirdi. Semyon görürdü qardaşları yaziq adamlardı, bəlkə də, qorxudan ağlayırdılar ki, onları ölü olduqları, doğulmazdan qabaq olduqları yerə geri qovarlar. "Qoy yaşasınlar", – Semyon razılaşırı. Aradabir Semyon pəncərədən boylanıb anasından soruşurdu:

- Ana, vaxtdı?
- Yox, yox, onları yenə gəzdir! – anası otaqdan cavab verirdi.

Anası orada axırıncı qızını bələyir, yedirir, yırğalayırdı, alt palтарlarını yamayıb abira salır, döşəmələri yuyurdu, olan-qalan pulu var-dövlət kimi qoruyurdu, özü qucağında qız uşağı anbarın yanından, kişilərin gətirdikləri, təsadüfən arabadan saldıqları, atlara yüngül olsun deyə sonra yerdən götürmədikləri – odun başqasınınındı, atlarsa özündündü – odunları yiğmağa gedirdi.

* * *

Semyonun atası min verstlərlə Moskvaya, oradan da o tərəfə uzanan şose yolunun qıraqındaki dəmirçixanada dəmirçi işləyirdi. Ata evə yalnız yatmağa gəlirdi, səhərsə hamidan tez oyanır, bir parça çörək götürür, çıxıb gedirdi. Qışda, yayda gecələrsə o, qaranlıq düşəndə gelirdi, ən böyük oğlu Semyonu nadir hallarda oyaq görürdü. Yatmadan qabaq atası, adətən, döşəmədə yatan uşaqların arasında dizi üstə sürüünürdü, üstlərini yorğanla yaxşı-yaxşı örtürdü, bir-bir başlarını sıqallayırdı, onları sevdiyini, yazığı gəldiyini

söyləyə bilmirdi, elə bil, yoxsul həyatları üçün onlardan üzr istəyirdi; sonra atası elə döşəmədə, uşaqların yanindaca yatan anasının böyründə uzanırdı, soyuq, donmuş ayaqlarını onun isti ayaqlarının üstünə qoyub yuxuya gedirdi.

Səhər uşaqlar oyanıb ağlamağa başlayırdılar – yemək, içmək istəyirdilər, üstəlik, yaşamaq onlardan ötrü qəribə, xoşagelməz şey idi, bədənlərində daim nəsə ağrıyırı, çünki hələ sümükləri bərkiməmişdi. Təkcə Semyon ağlamırdı, o, qida ehtiyacına dinməzcə tab gətirirdi, əvvəlcə qardaşlarının qayğısını çəkirdi, sonra da anasıyla birgə balaca qardaşlarından artanı, yaxud əbəs yerə yeməyi atmamaq üçün təsadüfən xarab olanı, kiflənəni yeyirdi. Anası artıq yaşılıydı, yemək istəyəndə çox əziyyət çəkə bilməzdi, amma Semyon naharacan güclə döyürdü. Qardaşlarını arabada gəzdirə-gəzdirə kədərlənirdi, çünki acıdan ürəyi ağrıyırı, o, ağlaşır, yadından çıxarmaq üçün sakitcə dişlərini qıçırdadı. Qardaşları arabadan ona baxırdılar, bir halda ki böyük qardaşları nədənsə qorxur, onlar da qorxudan qışkırmaga başlayırdılar. Bu vaxt Semyon atılmış soba külü içərisindən odun kömürü parçası tapır, yaxud artırmanın divarından suvaq qoparıb qardaşlarına verirdi; onlar kömürü sormağə, udmağə girişirdilər, ac gözlükdən çıurmağa ara verirdilər. Semyonsa arabanı qardaşlarıyla birgə anbarın, hinin arxasına, hörmə çəpərlə anbar divarının arasında qanqalın bitdiyi, tənəklərin, zir-zibilin olduğu yerə sürürdü, özüsə küçəyə çıxırdı. Küçədə yad evlərin yanından keçir, gözləriylə yerə atılmış bir şey axtarırdı. Alma, yaxud kök dişləyi tapmağı hər şeydən çox istəyirdi. Belə şeyləri tapanda yeyirdi, sevincdən ürəyi zəifləyirdi, dərhal gülür, tez geri – qardaşlarının yanına qaçırdı – onlar tək qalıb arabadan düşər, iməkləyib harasa gedər, birdəfəlik itərdilər. Semyon qaça-qaca köynəyinin ətəyini qaldırıb öz qarnına baxırdı; ona elə gəlirdi qarnında ona gah əziyyət verən, gah nəvazış göstərən başqa bir kimsə var, amma yaxşı olardı orada heç kəs olmayıyadı, təkcə dərdsiz-qəmsiz yaşamaq daha yaxşıdır.

Qardaşları, doğrudan da, arabadan özbaşlarına düşmüsdürlər – biri yalnız iməkləməyi bacarırdı, o birisə artıq yavaş-yavaş yeriyirdi. Yeriyən uzağa gedə bilməmişdi – rastına çıxan şeylərin hamısı alnına, böyrünə, qarnına dəyirdi, tezçə də ağrından yixılıb ağladı. Ondan kiçik, iməkləyən

qardaşı Petka daha təhlükəliydi; o, hələ tamam yumşaq, körpəlikdən gonbuldu, yavaş-yavaş iməkləyirdi, qabağına çıxan şeylər ona az toxunurdu, buna görə də çəpərin yarığından asta-asta sürünen keçə, uzaq özgə həyatların otluğunda – kolluğunda gizlənə, yaxud it damında yuxuya gedə bilərdi.

Semyon qardaşlarını yenidən arabaya mindirib, dünyada necə yağışların, ildirimlərin, varlıların yaşadıqları şəhərlərdə necə qüllələrin olduğunu – artıq o kifayət qədər yaşayıb, hər şeyi də görüb – danışa-danışa onları gəzdirir; meşənin qırğında dəmir evi var, ora gecələr gedir ki, orada təkbaşına dəhşətli həyat yaşısan, cüntki canavarların padşahıdır. Qardaşları ona qorxa-qorxa, inana-inana qulaq asırdılar; balacasının, Petkanın ağılı o qədər də kəsmirdi, amma bununla belə, qorxurdu. Semyonun özü də öz hekayələrinə maraqla qulaq asırdı, doğrudan, dəmir evi olmasa da, gecələr canavarların padşahı vəzifəsini yerinə yetirməsə də, həqiqətən, öz xəyalında xoşbəxt idi. Qardaşları ağızlarını açıb, kirpiklərini qırpmacı unudub Semyona ilahi, dəhşətli insan kimi baxırdılar; onların danışmali bir şeyləri yox idi, həm də azacıq söz deməyi bacarırdılar, buna görə də uşaqlar qulaq asıb, özlərini unudurdular.

Amma Semyonun qəfildən hər iki qardaşına yazığı geldi; onların, hətta özlərini xəyallarında yaxşı canlandırmaga ağılları da çatmırı, hələ təkcə öz həyatlarını sevməyə öyrəşməmişdilər. üşaqlar böyük qardaşlarına sadəlövhəsinə, yazılıq-yazılıq baxırdılar, gözləri şirin sevinc, uydurulmuş fikir, yaxud qürur ifadə eləmirdi, xoşbəxtliyin onların içində, yaxud kənardə baş verməsinin əhəmiyyəti yox idi, təki o xoşbəxtlik mövcud olaydı, onlar şübhə eləməmək üçün bunu bilyədilər.

– Mən qəsdən padşah işləmirəm, – Semyon kədərlə deyirdi. – Onda evə pul, ya da mal əti gətirərdim, yoxsa evdə ehtiyacımız var, heç nə çatışmır.

– Sən də mal ətini oğurlayıb anama ver, – Semyondan sonra ikinci olan beşyaşlı Zaxar məsləhət görürdü. – Anamın dərddən başı ağrıyrı, mənə deyirdi, – Zaxar xatırlayırdı; o, artıq samovarı odlamaq üçün talaşa yiğmağı bacarırdı, nahar vaxtı anasının onun tikəsini kəsməməsinə göz qoyurdu – atasına ondan çox düşməlidir, Semyona lap azacıq

çox, Petkayasa hamidan az verilməlidir, hələ böyüməyib,
çox yeyib köpər.

* * *

Bir dəfə nahardan qabaq anası pəncərədən Semyona qışkırdı ki, tez evə gəlsin. Onun doğuş ağrıları başlanmışdı, Semyona tapşırıldı, Kapişkanın – mamaça arvadın yanına getsin, onu çağırınsın. Semyon dərhal qarının əlindən tutub gətirdi, mamaçanı əvvəllər də tanıydırdı. Kapişkanın olub-qalan bircə laxlayan dişi vardi, o, bu dişiyələ alt dodağını tuturdu, yoxsa dodağı aşağı sallanırdı, bu vaxt da boş ağızının qaranlıq uçurumu görünürdü. Gecə yatmaq vaxtı gələndə Kapişka alt çənəsini üst çənəsinə yaylıqla bağlayırdı, çünkü ağızı yuxuda aralanırdı, ora özlərinə isti yer axtaran milçəklər girirdilər. Kapişkanın üzü çoxdan kişi üzünə oxşamağa başlamışdı, qocalıqdan, ola bilsin, qəzəbindən yaşıl rəngə çalırdı, üst dodağında aq tüklər çıxmışdı. Qarı o qədər arıqdı, Semyon əlindən tutub evə aparanda bədənində nəyinsə səs sallığıını, cırıldadığını eşidirdi, yəqin, damarları sümüklərinə sürtünürdü.

Kapişka lap balaca, əl boyda bacısını – qız usağını anasından alıb Semyona verdi, ona uzun müddət evə gəlməməyi tapşırıldı. Semyon bacısını arabaya, iki qardaşının arasına qoyub dedi, anası yenə doğur, indi daha pis yaşaya-caqlar. O, uşaqları sakit yer olan hinə apardı, orada hamısı mürgülədi, çünkü artıq günorta olmuşdu, nahar vaxtıydı, anasına xəstələnmişdi. Semyon uşaqları arabada yırğaladı ki, daha bərk yatsınlar, özüsə evə gedib qaranlıqda gizləndi. O, uşaqların necə doğulduğlarını, nəyə görə yaşadıqlarını öyrənmək istəyir, dərddən, qorxudan titrəyirdi. Anası otaqda gah qışqırır, gah inildəyir, gah da nəsə piçildayırırdı.

Kapişka qab-qacağı dinqıldadırı, parçanı cırıb əsgî eləyirdi, gündəlik ev işi kimi əlləşirdi.

– Sənsə ağlama, qəm yemə, qızım! – Kapişka Semyonun anasına deyirdi. – Qoy sənin yanında uzanım, bəlkə, halın yaxışlaşdı!...

Kapişka bir qədər hıqqıldadı, sonrasa otağa sakitlik çökdü. Yəqin, qarı anasının yanına döşəməyə sərilmiş kilimin üstünə uzandı. Anasının, elə bil, öz əzabını ötürməyə tələsə-tələsə necə tez-tez, çətin nəfəs aldığı eşidilirdi.

– Sənə çətindi, bəs ona necə, çətin deyil? – Kapişka deyirdi.

– Kimə, nənəcan? – anası tələsik, ağlamamağa çalışacaqlaşa soruşdu.

– Bax, ona, doğulana! – Kapişka dilləndi. – Axi ruh onun bədəninə, ən dar yerə, bədənin ortasına indi daxil olur, ora soxulur, bütün damarları sixib dartır... Sənə nə var, doğacaqsan, güləcəksən, sonra yenə uşaqa qalacaqsan, nəylə məşğul olasan axı?

– Mən daha doğmayacağam, – anası yorğun-yorğun dedi.

– Doğrudanmı, doğmayacaqsan? – qarı dilləndi. – Ay sənə inandım ha!... Onları, qızım, doğmayacaqsan, bulancaqsan, çürüyəcəksən, başdan-ayağa iy verəcəksən – ömür sürdüyünü xatırlamayacaqsan, hirslı olacaqsan... Əziyyət cəkmək, sağ-salamat olduğunu bilmək daha yaxşıdır!

Anası yenə inildədi.

– Yenəmi çətindi? – Kapişka dedi. – Yaxşı, nəfəs ver, nəfəs ver, əməlli-başlı nəfəs ver! Gəl bir yerdə eləyək, mən də doğacağam! – qarı qaqqıldamağa, nəfəs verməyə başladı; o, doğan qadına təskinlik vermək, heç olmasa təkcə zahirən onun əzablarının bir hissəsini özünə götürmək xatirinə bu məsələdə anasından çox çalışırdı.

Semyon intizardan, qüssədən titrədi; otaqdan nəsə turş, elə bil sidik qoxusu gəlirdi, oğlan oturur, qorxurdu. Uzaqda, həyətdə, hinin arxasında dərhal kiçik bacısı Nyuşka nədənsə qışqırı – bəlkə də, arabadan başıüstə yixilmişdi. Amma bacısının qışqırtısı qəfildən kəsildi, sanki bu qışqırtı yerli-dibli yox idi, yalnız ona elə gəlmışdı. Semyon ora uşaqları yoxlamağa qaçıdı. Arabanın içində təkcə balaca Petka yatırdı, Zaxarkayla Nyuşkasa artıq oradan harasa çıxmışdilar: yəqin, bacısını Zaxar çıxarmışdı, qızın özü arabadan düşə bilməzdi. Semyon ətrafa göz gəzdirdi, Zaxarın kiməsə: “Ay heyvanın biri, sən niyə doğuldun!” dediyini eşitdi. Semyon hİNə girdi. Orada toranlıqda, boş toyuq tarlarının altında Zaxarka balaca bacısının qarnının üstündə oturmuşdu, əlləriylə onu boğurdu. Qız onun altında arxası üstə uzanmışdı, hinin şirkli torpağını çılpaq ayaqlarıyla qaziya-qaziya özünə kömək eləməyə, nəfəs almağa çalışırdı. Qızın yaş dolu gözləri sakitcə, artıq,

demək olar, laqeyd halda Zaxarkanın üzünə baxırdı, gənbul əllərinisə qardaşının onu boğan əllərinə dayamışdı. Semyon arxadan yumruqla Zaxarkanın sağ yanağına vurdu. Zaxarka bacısının üstündən aşdı, sol gicgahı hinin divarındaki hörmə ağaçına dəydi; oğlan heç ağlamadı da, əksinə, dərhal başındakı kəskin ağrıdan özünü itirdi. Semyon qardaşını harası gəldi, bir neçə dəfə də vurdu, amma tezliklə özünə gəldi, vurmaqdan əl çəkib özü ağladı. Artıq bacısının kefi kökəlmüşdi, iməkləyə-iməkləyə yaxın gəldi, böyük qardaşı ona diqqət yetirənəcən gözlədi. Semyon qızı qucağına götürdü, ovcunun birini tüpürçəkləyib, yaş dolu gözlərini sildi, sonra onu arabaya aparıb orada layla çaldı, bacısı da itaətlə, qorxmuş halda balaca qardaşının yanında yuxuya getdi.

Zaxarka hindən özü çıxdı; sağ yanağında qan qurumuşdu, amma daha incitmirdi. "Yaxşı, – Semyona dedi, – böyüyəndə hər şeyi yadına salaram!" – anasının yenə doğduğunu, nahar hazırlamadığını bilə-bilə arabanın yanında yerə uzanıb yatdı. Semyon da arabanın kölgəsində uzanıb, qırub günüşü üzünə düşənəcən yatdı.

Amma həyatda öz xoşbəxtliyindən qaça bilmədiyin bir vaxt var. Bu xoşbəxtlik xeyirdən, başqa adamlardan yox, böyüyən qəlbinin qüvvəsindən, öz hərarətilə, fikirlərilə qızınan cisminin dərinliklərindən doğulur; insanın içində bəzən nəsə sərbəst, taleyinin faciəviliyindən asılı olmadan, əzablarına qarşı nəsə doğulur – bu, şüursuz sevinc ovqatıldı; amma həmin xoşbəxtlik, adətən, zəif olur və insan özünə gəlib, vacib ehtiyacları ilə məşğul olanda tezliklə sönürlər. Semyon tez-tez özü də bilmədən yuxudan xoşbəxt oyanırdı, sonra özünə gəlirdi, yaşamağı xoşladığını unudurdu.

* * *

Axşam atası dəmirçixanadan gəlib, çuqun qazanda sıyıq bişirməyə başladı. Anası artıq qız doğmuşdu, zəiflədiyindən yatırdı. Kapişka sıyıqın bişməyini gözlədi, bütün ailəylə yemək yedi, atasına dedi, ona pul versin, çünkü bundan sonra da yaşamaq istəyir, amma yaşamaq imkanı yoxdu. Atası ona qırx qəpik verdi. Kapişka pulları yaylığının ucuna düyünlədi, gecələdiyi yerə çıxıb getdi.

Sonraki gün ata səhər tezdən işə getdi, anasa qalxa bilmədi. Buna görə də Semyon bütün işləri tək gördü. Əvvəlcə arabayla hovuzdan iki vedrə su gətirdi, sonra uşaqları yuyundurmağa, geyindirməyə, yedirməyə başladı. Bundan başqa, otağı yiğisdirməli, anasından ötrü sıyıq-horra bişirməli, çörəklə süd almalı, haradasa gizlənməmələri, ayaqyoluna düşməmələri, yanğın törətməmələri üçün iki qardaşına baxmalı idi.

Anası dinməzcə, zəif gözlərilə Semyona, onun necə qayğı çəkib işlədiyinə baxırdı. Təzə doğulmuş qız yanında uzanmışdı, artıq döşünü sorur, əmirdi.

Günorta Semyon bütün uşaqlara çörəklə süd, anasına sıyıq yedirdi, uşaqlar yixilib yatdılar. Semyon artıq ailəni axşam nə ilə yedirəcəyini fikirləşməyə başlamışdı, çünkü naharda hamısını yemişdilər, ehtiyat, qalıqsa yox idi. Semyon qabları yuyub borc taxilla un istəmək üçün ev sahibinin yanına getdi.

– Hə, qorxuram verməyəsiniz axı! – ev sahibi dedi; onun qırıq desyatın¹ torpağı vardi, o, torpağı kəndlilərə icarəyə verirdi, özüsə heç bir iş görmürdü, divanda, yaxud qatlama çarpayıda uzanıb Qatsukun xaç təqvimini oxuyurdu. Semyon çoxdan ev sahibindən xaç təqvimini xahiş eləyib almaq, oradakı şəkillərə baxmaq istəyirdi.

– Verəcəyik, – Semyon dedi. – Bax, atam maaş alacaq, mən də gətirəcəyəm...

Ev sahibi Semyona iki funt çörək, bir ətək buğda verdi.

– Fikir ver ki, sizin çəvirkələr həyəti murdarlaşınlar!
– ev sahibi dedi. – Zaxarka bu gün üç yeri batırıb, get təmizlə...

– İndi gedib təmizlərəm, – Semyon söz verdi. – Axı onlar hələ balacadılar, başa düşmürələr.

– Əgər görsəm, başına bir qapaz salacağam, dərhal da başa düşəcək! – ev sahibi dedi.

– Yaxşısı budur, onları döyməyin, – Semyon xahiş elədi, – yoxsa gecə evinizi yandıraram!

– Görürsənmi, necə yaramazdı!.. – ev sahibi yanıb-yaxıldı, amma Semyon artıq çörək və buğdayla birgə gözdən itmişdi.

Həyatın uşaqlı yay günü bütün quşlar, qarğalar, toyuqlar yeyib doyanacan uzun, çətin keçirdi; onlar artıq səslərini kəsəndə, yeməkdən-yorğunluqdan mürgüləməyə

¹ Desyatın – 1,092 hektara bərabər yer ölçüsü

başlayanda hava qaraldı, yaxnılıqdakı şose yolla arabaların kəndə sarı necə getdiyi, yol qıraqındakı dəmirçixanalarda dəmirçilərin necə taqqıldatlıları eşidildi.

Semyonun ailəsində anasıyla bütün uşaqlar hələ yatıldır, o, təkcə sandığın üstündə oturub, kiminsə oyanmasını gözləyirdi, — sərbəstlikdə tək yaşamağa alışmamışdı, varlığını yenə kədər bürüyürdü, qəlbini yenə də qayğı istəyirdi. Amma Semyonun gözləri yumulmağa başlayırdı, o, başını sandığın üstünə qoydu, yadına bir şey salmağa çalışıb hər şeyi unutdu, yuxuya getdi.

Amma bütün analar az yatırlar. Semyonun anası da tezliklə gözlərini açdı.

— Semyon! — dedi. — Peçi qala, çuqun vedrədə su qoy, uşaqları çızmızdır!..

Semyon dərhal sandığın üstündəki yerindən dik atıldı. Amma oğlan hələ dincəlməmişdi, yuxuda qızınmamışdı, indi zəiflikdən titrəyirdi.

— Halim pisdir, — anası dilləndi, — atanın dalınca get, qoy işdən tez gəlsin.

— Bu dəqiqə, — Semyon dilləndi. — Ana, daha uşaq doğma, mən əldən düşdüm.

— Daha doğmayacağam, — anası cavab verdi; o, arxası üstə kilimin üstündə uzanmışdı, uşaq doğub əldən düşdüyündən güclə nəfəs alındı.

Yeni doğulmuş qız anasının yanında dərin yuxuya getmişdi, artıq canlı olduğunu başa düşmürdü. Semyon ən balaca bacısına təəccübə baxırdı: lap indicə doğulub, hələ heç nə görməyib, elə hey yatır, oyanmaq da istəmir, elə bil, həyat ondan ötrü maraqsızdır.

— Semyon, əlini alnıma qoy, gör necə soyuqdu, — anası dilləndi. — Əgər ölsəm, əvəzimdə uşaqlara qulluq elə, axı atanın vaxtı yoxdu, çörəkpulu qazanır...

Semyon anasının yanında uzanıb alnını yoxladı — alnı soyuq, islaqdı, burunusa nazilmiş, gözləri ağarmışdı.

— Bütün içalatım tökülib, elə bil, bomboşam, — anası dedi. — Sən ən böyükən, sən qardaş-bacılarını qorу, bəlkə, heç olmasa, onlar adam oldular...

Anası Semyonun başını əlləri arasına alıb tapşırdı:

— Atanın dalınca get.

* * *

Semyon atasının dalınca getdi, amma o, dərhal gələ bilmədi, hələ üç təkərə shin çəkməliydi, sahibi də işin qurarmağını gözləyir. “Dözər, ölməz, – dəmirçixananın yiyesi Semyonun anası barədə dedi, – arvadlarımız hər ay ölməyə hazırlaşırılar!”. Semyon qayıdış sobanı qaladı, qazanı üstünə qoydu, şam yeməyinə taxıl sıyığı bişirməyə başladı. Uşaqlar artıq oyanmışdır. Zaxarka sobanın yanında durub ocağa talaşalar atırdı ki, sıyıq tez, ləzzətli bişsin, Petkasa iməkləyib anasının yanına getmişdi, onun üzünə baxır, elə bil, hələ sağ-salamat olduğunu, sadəcə, xəstələndiyini, ağladığını yoxlaya-yoxlaya əlləriylə üzünü siğallayırdı.

Atası dəmirçixandan adəti üzrə qaranlıq düşəndə qayıtdı. O, Semyonun uşaqlardan artırdığını yeyib, anasının böyründə yatmağa uzandı. Semyon hələ yatmamışdı, o, atasının anasını necə ehtiyatla qucaqladığını, yanağından öpdüyüünü gördü; anası üzünü atasına çevirdi, balaca uşaq kimi donmuş, boşalmış bədənini bir yerə yiğib bütüdü. Atası bir qədər uzanıb qalxdı, kiçik anbara getdi. O, oradan köhnə iri yorğan gətirib onunla elə hey inildəyən atasının üstünü örtdü. Yeni qızı o, anasından alıb öz qucağına qoydu, çünkü əgər axşam ağlasaydı, ana artıq onunla məşğul ola bilməzdi. Semyon bütün gecəni yatmaq istəmirdi, qorxurdu ki, anası ölü, ya da atası yuxuda bilmədən balaca qızı basıb əzər, amma gözləri öz-özünə yumuldu, onları yalnız səhər, Zaxarka üstünə çıxıb qulağına çırtma vuranda açdı.

Atası yeni doğulmuş ağlayan qızı yırğalaya-yırğalaya otaqda gəzişirdi. Anası hələ də döşəmədə, kilimin üstündə uzanmışdı, üstünə adyal, onun da üstündən yorğan örtülmüşdü. O, başını bürümüşdü, qalxmırdı.

Semyon baxmaq, səhər tezdən neyləyəcəyini, uşaqlara nə hazırlayacağını, maaşa qədər haradan borc pul alacağını soruşmaq üçün anasına yaxınlaşdı.

– Üstünü açma, – atası Semyona dedi, – səhərə yaxın oldu. Tərpən, Kapışkanın dalınca get.

– Niyə Kapışkanın dalınca? – Semyon soruşdu.

– Qoy indi bizdə yaşasın, – atası dedi. – Heç olmasa, uşaqlara baxar, nahar hazırlayar. Qoca qadındı.

– Kapişka nəyimizə lazımdır! – Semyon dilləndi.

– Qoca qurbağanın biridi, – Zaxarka dedi. – O elə hey tiñacaq, özümüzə də yemək çatmır!

Semyon yeni bacısını qucağına aldı. Petkayla balaca bacısı (artıq böyük bacısı) döşəmədə oturmışdular, cürbəcür zir-zibildən, əsgî parçalarından özlərinə şey-şüy, var-dövlət düzəldir, dinməzcə bir-birilə oynayırdılar.

– Bəs indi necə yaşayaq? – Semyon dillənib və yazıq-yazıq sir-sifətini qırışdırıldı; dərdi yavaş-yavaş isti dalğalarla qəlbindən boğazına doğru qalxırdı, amma hələ göz yaşları-nacan çatmamışdı. – İndi südəmər uşağa nə yedirəcəyik, axı o da ölcək...

– O, hələ balacdı, – atası deyirdi, – hələ yaşamayıb, heç nə bilmir. Onu anasıyla birlə basdırmaq lazımlı gələcək.

Semyon ağlayan yeni bacısını qucağında yırğaladı, qız yuxuya gedib səsini kəsdi. O, körpəni müvəqqəti anasının ayağının yanında kılımin üstünə qoydu.

– Ata, keçi neçəyədi? – Semyon soruşdu.

– Hə, yəqin, baha deyil, mən bilmirəm, – atası cavab verdi.

– Maaşına bizə keçi al, – Semyon xahiş elədi. – Zaxarka onu çöldə otarmağa gedəcək, axşamsa mən keçinin südünü sağib qaynadacağam, biz özümüz anam olmadan qızı yedirərik. Ona əmziklə süd içirdəcəyəm, – əmzik alaq, şüşənin ağızına taxaq... Təkcə özün Zaxarkaya de ki, o, çöldə keçinin südünü əmməsin, axı o, nəfsini saxlaya bilmir!

– Mən sənin keçindən heç nə əmməyəcəyəm, – Zaxarka söz verdi. – Onun südü şirin deyil, anam çoxdan mənə vermişdi.

Ata susurdu. O, bir-bir uşaqlarına, bütün gecəni böyründə qızınan, amma bununla belə, qızına bilməyən, indi də donub ölmüş arvadına baxırdı, – dəmirçi qəlbini yüngül-ləşdirmək üçün nə fikirləşməli olduğunu bilmirdi.

– Onlara ana lazımdı, keçi yox, – atası dilləndi. – Axı, Semyon, təkcə sən böyüksən, onların hamısına hələ balacadılar...

Semyon indi təkcə köynəkdəydi, çünkü ayılandan şalvarını geyinməyə macal tapmamışdı. O, altdan-yuxarı atasına baxıb dilləndi:

– Gel onların anası mən olum, başqa bir kəs yoxdu...

Ata böyük oğluna bir söz demədi. Ondan Semyon kətilin üstündən anasının donunu, tumanını götürdü, başına çəkib geyindi. Don uzundu, amma Semyon onu yiğisdirib dedi:

– Eybi yoxdu, kəsib-gödəldərəm.

Ölmüş anası ariqdi, buna görə də əgər uzun olmasayı, don Semyonun əyninə gələrdi. Ata böyük oğluna baxıb fikirləşdi: “Artıq səkkiz yaşına girib”. İndi don geymiş kədərlilə uşaqlı sifəti olan Semyon eyni zamanda həm oğlana, həm qızı oxşayırırdı. Əgər bir qədər böyüsəydi, onu hətta qızı oxşatmaq olardı, qızsa elə qadın kimi bir şeydi; qız, demək olar, anadı.

– Zaxarka, həyətə düş, Petkayla Nyuşkanı arabada gəzdir ki, yemək istəməsinlər, – anasının tumanını geymiş Semyon dedi. – Vaxtı çatanda mən sizi çağıraram. Atamlı işimiz çoxdu.

– Səni küçədə uşaqlar “qız” deyib cırnadacaqlar! – Zaxar güldü. – Sən indi sarsaq qızsan, oğlan deyilsən!

Semyon süpürgəni götürüb üstündə anasının uzandığı kilimin ətrafinı süpürmeye başladı.

– Qoy cırnatsınlar, – Semyon Zaxarkaya cavab verdi, – onlar cırnadıb bezəcəklər, mənsə nə olursa olsun, qız olmağa öyrəşəcəyəm... Tərpən, burada əl-ayağa dolaşma, uşaqları arabaya qoy, yoxsa bax, süpürgəni görürsən!

Zaxarka Petkani yanına çağırıldı, o da oğlanın dalinca həyətə iməklədi, Nyuşkanınsa ağırlığına güclə tab gətirib qucağına götürdü.

Atası kənardı durub, bir qədər hönkürtüylə ağladı. Semyon otağı yiğisdirib atasına yaxınlaşdı.

– Ata, gəl əvvəlcə anamı soyunduraq, onu yumaq lazımdır... Sonra sən ağlayacaqsan, elə mən də ağlayacağam, mən də isteyirəm – bir yerdə ağlayacağıq!

NİKİTA

Ana səhər tezdən həyətdən çölə işləməyə gedirdi. Ailədə ata yox idi; ata çoxdan əsas işə – müharibəyə getmişdi, oradan da qayıtmamışdı. Ana hər gün gözləyirdi ki, ata qayıdacaq, amma o, gəlib çıxməq bilmirdi.

Komanın və bütün həyətin yeganə sahibi kimi beş yaşlı Nikita qalırdı. Çıxbı gedəndə ana tapşırırdı ki, Nikita həyətə od vurmasın, toyuqların anbarda, çəpərin dibində yumurtladıqları yumurtaları yiğsin, özgələrin xoruzu həyətə gəlib xoruzlarını dimdikləməsin, nahara da masanın üstündəki südlə çörəyi yesin, axşama yaxınsa anası qayıdacaq, onda ana isti şam yeməyi verəcək.

– Əzizlənmə, Nikituşka, sənin atan yoxdu, – anası deyirdi. – Sən indi ağıllısan, burada – evdə, həyətdə bütün nə varsa bizimdir.

– Mən ağılliyam, burada nə varsa bizimdir, atamsa yoxdur, – Nikita deyirdi. – Sənsə tez gəl, ana, yoxsa mən qorxuram.

– Nədən qorxursan axı? Göydə günəş işiq saçır, dörd tərəfindəki çöldə adamlar var, sən qorxma, sakitcə təkbaşına yaşa...

– Hə, bəs günəş uzaqdadır axı, – Nikita cavab verirdi, – onu da bulud örtəcək.

Nikita tek qalıb, bütün səssiz daxmanı – otağı, sonra rus sobasının olduğu o biri otağı dolaşdı və kölgəliyə çıxdı. Kölgəlikdə iri, kök milçəklər vizıldırı, hörümçək künçdəki torun ortasında mürgüləyirdi, qarğı yeriyə-yeriyə kandar-dan keçib gəlmışdi, daxmanın suvanmış torpağında özünə yem axtarırdı. Nikita onların hamısını – qarğaları da, hörümçəkləri də, milçəkləri də, həyətdəki toyuqları da tanıyrıdi, artıq onu bezdirmişdilər, onların yanında darıxırıdı. O, indi bilmədiyini öyrənmək istəyirdi. Buna görə də Nikita həyətin o başına getdi, qaranlıqda boş çəlləyin durduğu anbara gəldi. Yəqin, çəlləyin içində kimsə, tanımadığı balaca bir adam yaşayırıd; o, gündüzlər yatırdı, gecələrsə bayra çıxır, çörək yeyir, su içir, bir şey fikirləşirdi, səhərisə təzədən çələkdə gizlənib yatırdı.

— Mən səni tanıyıram, sən orada yaşayırsan, — Nikita pəncələri üstə qalxıb, yuxarıdan qaranlıq dərin çelləyə dedi, sonra da üstündən onu yumruqla döyəclədi. — Qalx, yatma, tənbə! Qişda nə yeyəcəksən? Get dari döy, sənə əmək-günü verərlər!

Nikita dinşədi. Çelləkdən səs çıxmırıldı. “Ölübmü, nədi!” — Nikita fikirləşdi. Amma çelləyin taxta dibi cirildadi, Nikita günahdan kənar qaçdı. O başa düşdü, deməli, yadelli sakın böyüyüstə çevrildi, ya da qalxıb Nikitanın dalınca qaçmaq istəyirdi.

Amma o çelləkdə yaşayan necə adamdı? Nikita dərhal onu xəyalında təsəvvür elədi. Bu, balaca, amma canlı adamdır. Saqqalı uzundu, yerə çatırdı, gecə gəzəndə də istər-istəməz saqqalıyla zir-zibili, samanı süpürürdü, buna görə də anbarda təmiz suvaq qalırdı.

Bu yaxınlarda anasının qayçısı itmişdi. Ola bilsin, qayçını saqqalını kəsmək üçün götürən oydu.

109

— Qayçını ver! — Nikita astadan xahiş elədi. — Atam mühabibədən gəlib onsuz da alacaq, o, səndən qorxmur. Ver!

Çellək susurdu. Kəndin qırğındakı meşədə kimsə ah çəkdi, çelləkdə də balaca sakın tutqun, qorxulu səslə ona cavab verdi: mən buradayam!

Nikita anbardan qaçıb həyətə çıxdı. Göydə xeyirxah Günəş işiq saçırı, indi bulud onu örtməmişdi, Nikita qoruması üçün qorxu içində Günəşə baxdı.

— Orda, çelləkdə bir adam yaşayır! — Nikita göyə baxabaxa dedi.

Xeyirxah Günəş hələ də göydə işiq saçırı, cavabında ona isti simasıyla baxırdı. Nikita gördü ki, Günəş sağ vaxtı, həmişə ona qarşı mehriban olan, gülümsəyə-gülümsəyə üzünə baxan ölmüş babasına oxşayır. Nikita fikirləşdi ki, babası indi Günəsdə yaşayır.

— Baba, sən haradasan, sən orada yaşayırsan? — Nikita soruşdu. — Orada yaşa, mənsə burada anamlı yaşayacağam.

Dirrikdən o tərəfdə qanqal və gicitkən kolluğunun içində quyu vardi. Oradan artıq çoxdandı su götürmürdülər, çünki kolxozda yaxşı suyu olan başqa quyu qazmışdilar.

Həmin ucqar quyunun dibində, onun yeraltı zülmətin-də Günəşin altıyla axan təmiz səmali-buludlu şəffaf su görünürdü. Nikita quyunun ağızından əyilib soruşdu:

– Siz orada neyləyirsiniz?

Ona elə gəlirdi ki, orada, dibdə balaca su adamları yaşayırlar. Onların necə olduğunu bilirdi, belələrini yuxuda görmüşdü, ayılıb tutmaq istəmişdi, amma onun əlindən qaçıb otluğun içiyələ quyuya, öz evlərinə getmişdilər.

– Mən sizə göstərərəm, – Nikita quyuya dedi. – Siz bura-da niyə yaşayırsınız?

Qəfildən quyunun suyu bulandı, orada kimsə səhəngi-ni şappıldatdı. Nikita qışqırmaq üçün ağızını açdı, amma içindən səs çıxmadı, o, qorxudan donub qaldı, yalnız ürəyi titrəyib dayandı.

“Burada həm də divlə onun balaları yaşayırlar!” – Nikita başa düşdü.

– Baba! – o, Günsə baxıb ucadan qışqırdı. – Baba, sən oradasan? – sonra Nikita geri, evə qaçıdı.

Anbarın yanında özünə gəldi. Anbarın hörmə divarının altında iki torpaq lağım vardi. Orada da gizli sakinlər yaşa-yırdılar. Bəs onlar kimlər idilər? Bəlkə, ilanlardı? İlanlar gecə çıxarlar, daxmaya soxularlar, yuxuda anasını çalarlar, anası da ölürlər.

Nikita tez evə qaçıdı, orada masanın üstündən iki parça çörək götürüb gətirdi. O, lağımların ağızına çörək qoyub ilanlara dedi:

– Ay ilanlar, çörək yeyin, gecələrsə bizim yanımıza gel-meyin.

Nikita ətrafa göz gəzdirdi. Dirrikdə köhnə müqəvvə dururdu. Nikita ona baxıb gördü ki, bu, adam başıdır. Müqəvvənin gözləri, burnu, ağızı vardi, o, sakitcə Nikitaya gülümsəyirdi.

– Sən də burada yaşayırsan? – oğlan soruşdu. – Bizim kəndə qarış, torpağı əkəcəksən.

Cavabında müqəvvə qaqqıldı, onun üzü incik ifadə aldı.

– Düşmə, lazımdır, yaxşısı budur, orada yaşa! – Nikita qorxub dedi.

İndi bütün kənd sükut içindəydi, kimsənin səsi eşidilmirdi. Ana uzaq çöldədir, onun yanına qaçıb getməyə macal tapmazsan. Nikita incik müqəvvadan daxmanın kölgəsinə çəkildi. Ora qorxulu deyildi, orada ana bayaq evdəydi. İndi daxmada isti oldu. Nikita anasının ondan ötrü qoyduğu

südü içmək istəyirdi, amma masaya baxıb gördü ki, masa da adamdı, ancaq dörd ayağı üstündə durub, əllərisə yoxdu.

Nikita kölgəlikdən artırmaya çıxdı. Uzaqda – dirriklə quyunun o tərəfində köhnə hamam vardi. Hamam əllə qızdırılırdı, anası deyirdi, babası sağ olanda o hamamda çim-məyi sevirdi.

Hamamçıgaz köhnə, başdan-başa tökülmüş, darıxdirıcı daxmaydi.

“Bu, nənəmizdi, o, ölməyib, daxma olub! – Nikita baba-sının hamamı barədə qorxu içində fikirləşdi. – Görürsənmi, özüycün yaşayır, bax, onun başı o boru deyil, başdı, başında da iri ağız var. O, qəsdən hamam görünür, əslindəsə, o da adamdı. Mən görürəm!”.

Özgenin xoruzu küçədən həyətlərinə girdi. Xoruz üzdən yazda ayrı kənddəki toyda kef eləmək üçün sel gələn çayı üzüb keçmək istəyəndə boğulmuş saqqallı, ariq tanış naxırçıya oxşayırırdı.

111

Nikita qət elədi ki, naxırçı ölü olmaq istəməyib, xoruz olub; deməli, xoruz da insandı, amma gizli insandı. Hər yerdə adamlar var, amma onlar adam kimi görünmürlər.

Nikita sarı çiçəyə doğru əyildi. O kimiydi? Nikita çiçəyə diqqətlə baxıb, girdə üzündə tədricən insani ifadənin necə yarandığını gördü, bax, budur, artıq xırda gözləri, burnu, canlı nəfəs qoxusu verən açıq, islaq ağızı görünməyə başladı.

– Mənsə fikirləşirdim ki, sən, doğrudan da, çiçəksən!
– Nikita dedi. – Qoy baxım görüşüm, sənin içində nə var, bağırsaqların varmı?

Nikita saplaşğı – çiçəyin gövdəsini sindirdi, onun içində süd gördü.

– Sən balaca uşaq idin, sən öz ananı əmirdin.
O, köhnə hamamın yanına getdi.
– Nənə! – Nikita astadan hamama dedi. Amma nənənin kələ-kötür sıfəti oğlana, yad adama baxan kimi, hiddətlə baxdı.

“Sən nənəm deyilsən, başqasasan!” – Nikita fikirləşdi.
Hörmə tikanlar Nikitaya tanımadığı çoxlu adamin üzləri kimi baxırdılar. Hər bir üz də yad idi, onu sevmirdi. Biri açıqla gülümsəyirdi, digəri Nikita barədə qəzəblə nəsə

fikirləşirdi, üçüncü tikansa qurumuş qolları – budaqlarıyla hörmədən yapmışdı, Nikitanın dalınca qaçmaq üçün hörmədən tamam çıxmaga hazırlaşırıdı.

– Siz niyə burada yaşayırsınız? – Nikita dedi. – Bura bizim həyətimizdi.

Amma adamların tanış olmayan, hiddətli üzləri hər yerdə tərpənmədən, diqqətlə Nikitaya baxırdı. O, qanqallara baxdı – onlar xeyirxah olmalıdır. Amma qanqallar da indi iri başlarını qəzəblə tərpədir, onu sevmirdi.

Nikita yerə uzanıb üzünü torpağa söykədi. Yerin təkin-də səslər uğuldayırdı, orada, deyəsən, qatı qaranlıqda çoxlu adam yaşayırdı, onların oradan günəş işığına çıxməq üçün əllərilə necə cırmaqladıqları eşidilirdi. Nikita qorxu içində qalxdı ki, hər yerdə kimsə yaşayır, hər yerdən oğlana yad gözlər baxır, onu görməyənsə torpağın altından, oyuqdan, anbarın qaralan girişindən yanına çıxməq istəyir. O, daxmaya sən döndü. Daxma ona yoldan ötüb-keçən uzaq kənddəki qoca xala kimi baxır, piçıldayırdı: “Ah, yolsuzlar, sizi dün-yaya buğda çörəyini havayı gəvələməyə gətiriblər”.

– Ana, evə gəl! – Nikita uzaqdakı anasından xahiş elədi.

– Qoy sənə yarım əməkgünü yazsınlar. Bizim həyətə özgə-lər gəlib yaşayırlar. Onları qov!

Ana oğlunu eşitmədi. Nikita sarayın arxasına getdi, o, müqəvvə-başın torpaqdan çıxıb-çıxmadığını baxmaq istəyirdi; müqəvvənin ağızı iridir, dirrikdəki bütün kələmi yeyər, bəs onda anası qışda kələm şorbasını nədən bişirə-cək? Nikita uzaqdan dirrikdəki müqəvvaya çəkinə-çəkinə baxdı. Qırış-qırış dərisi olan, tutqun, adamayovuşmaz üz donuq gözlərlə Nikitaya baxırdı.

Kimsə uzaqdan, kəndin qırağındakı meşədən ucadan qışqırdı:

– Maksim, haradasan?

– Yerdə! – müqəvvə-baş dərin əks-səda verdi.

Nikita çöldəki anasının yanına qaçmaq üçün geri döndü, amma yixıldı. O, qorxudan dondu; ayaqları indi yad adama çevrilmişdi, sözünə baxmırıdı. Onda qarnı üstə süründü, elə bil, hələ balacaydı, yeriə bilmirdi.

– Baba! – Nikita piçıldayıb göydəki xeyirxah Günəşə baxdı.

Bulud işığı üstələdi, indi Günəş görünmürdü.

– Baba, yenə bizim yanımıza yaşamağa gel!

Baba-Günəş buludların arxasından göründü, elə bil, öz gücdən düşmüş, yerdə sürünen nəvəsini görmək üçün dərhal üzündən tutqun kölgəni kənara itəldi. Babası indi ona baxırdı. Nikita fikirləşdi, babası onu görür, ayağa qalxıb anasının yanına qaçıdı.

O, uzun müddət qaçıdı. Tozlu, boş yolla bütün kənd küçəsini qaçıb keçdi, sonra əldən düşüb kəndin qırğındakı dərz anbarının kölgəsində oturdu.

* * *

Nikita çox oturmadı. Amma özü də hiss eləmədən başını yerə qoyub yuxuya getdi, yalnız axşama yaxın oyandı. Təzə naxırçı kolxoz naxırını aparırdı. Nikita irəli, çöldəki anasının yanına getmək istəyirdi, amma naxırçı ona dedi ki, artıq gecdi, Nikitanın anası çoxdan çöldən evə qayıdır.

Evdə Nikita anasını gördü. O, masanın arxasında oturmuşdu, çörək yeyib süd içən qoca əsgərdən gözlərini çekmədən baxırdı.

Əsgər Nikitaya baxdı, sonra stuldan qalxıb onu qucağına götürdü. Əsgərdən hərarət, nəsə xeyirxahlıq, əmin-amanlıq, çörəklə torpaq qoxusu gəlirdi.

Nikita tutulub susdu.

– Salam, Nikita, – əsgər dedi. – Sən, gərək ki, məni çoxdan unutmusan, mən səni öpüb müharibəyə gedəndə hələ südəmər uşaq idin. Mənsə səni xatırlayır, yadıma salırdım.

– Sənin atan evə gəlib, Nikituşka, – anası dillənib önlüyünün ətəy ilə göz yaşını sildi.

Nikita atasına – onun üzünə, əllərinə, sinəsindəki medal-lara baxdı, köynəyinin parıldayan düymələrinə toxundu.

– Bəs sən yenə bizdən getməyəcəksən?

– Yox, – atası dilləndi. – Daha ömrüm boyu səninlə yaşayacağam. Azğın düşməni məhv elədik, səninlə anan barədə düşünmək vaxtıdır...

Səhəri Nikita həyətə çıxdı, həyətdə yaşayanların hamisina – qanqallara da, anbara da, hörmədəki tikanlara da, dirrikdəki müqəvvə-başa da, babasının hamamına da uca-dan dedi:

– Bizə atam gəlib. O, ömrü boyu bizimlə yaşayacaq.

Həyətdə hamı susurdu: görünür, hamı ata-əsgərdən qorxmuşdu, yerin altında da sakinlikdi, kimsə oradan eşiyə, işığa sürünmürdü.

– Gəl yanına, Nikita. Orada kiminlə danışırsan?

Atası anbardaydı. O, baltaları, kürəkləri, mişarları, iskə-nələri, rəndələri, məngənələri, təsərrüfatda olan cürbəcür dəmirləri nəzərdən keçirir, əliyle yoxlayırırdı.

Atası aralanıb, Nikitanın əlindən tutdu və harada nəyin və necə durduğuna, nəyin salamat olduğuna, nəyin də çürüdü-yünə, nəyin lazımlı olub-olmadığına baxa-baxa həyəti dolaşdı.

Nikita, dünənki kimi, həyətdəki hər şeyin üzünə baxırdı, amma indi onların heç birində gizli adam görmürdü; heç birinin nə gözü, nə burnu, nə ağızı, nə də şər həyatı vardi. Hörmələrdəki çubuqlar kor, ölü, qurumuş qalın çubuqlardı, babasının hamamısa köhnəlikdən torpağa batmış, yaprıxmış evciyəzdi. Nikita indi hətta təəssüfləndi ki, hamamı ölürlər, daha olmayacaq.

Atası balta dalınca anbara girdi, dirrikdəki köhnə müqəvvanı odun kimi doğramağa başladı. Müqəvvə dərhal dağıldı, başdan-ayağa çürümüşdü, quru cəsədi atasının baltası altından tüstüylə qalxırdı.

Müqəvvə-baş yox olanda Nikita atasına dedi:

– Sən olmayıandasə, o, söz deyirdi, diriydi. Yerin altında onun bədəni, ayaqları vardi.

Ata oğlunu evə, daxmaya apardı.

– Yox, o, çoxdan ölüb, – ata dedi. – Hamısını diri elə-yən sənsən, çünkü sənin xeyirxah qəlbini var. Səndən ötrü daş da canlıdı, ayda da rəhmətlik nənən təzədən yaşayır.

– Günəşdəsə babam yaşayır! – Nikita dedi.

Gündüz ata daxmanın döşəməsini dəyişmək üçün anbarda taxtaları yonurdu, o, Nikitaya da iş verdi – çəkiclə əyri mismarları düzəltməyi tapşırıdı.

Nikita çəkiclə böyük adam kimi həvəslə işləməyə başladı. Birinci mismarı düzəldəndə onda dəmir papağının altından üzünə gülümsəyən balaca, xeyirxah adamı gördü. Mismarı atasına göstərib dedi:

– Nəyə görə başqların qəzəbliydi – qanqal da, müqəvvə-baş da, su adamları da qəzəbliyidilər, amma bu, xeyirxah adamdı?

Ata oğlunun sarışın saçını sıgalladı, ona cavab verdi:

- Onları sən uydurubsan, Nikita, onlar yoxdular, onlar bərk deyillər, buna görə də qəzəblidilər. Bu balaca mismar-adamısa sən öz əməyinlə qazanmışan, ona görə xeyirxahdı.
- Nikita fikrə getdi.
- Gel həmişə zəhmət çəkək, hər şey də diri olacaq.
- Yaxşı, oğlum, – atası razılaşdı. Ata inanırkı ki, Nikita özünün bütün uzun ömründə xeyirxah insan kimi qalacaq.

YUŞKA

116

Çoxdan, ötən vaxtlarda bizim küçədə görkəmcə qoca bir adam yaşayırıdı. O, böyük Moskva yolunun qıraqındakı dəmirçixanada çalışırıdı; baş dəmirçinin əlaltısı – köməkçi işləyirdi, çünkü gözləri pis görürdü, qollarının qüvvəsi az idi. O, dəmirçixanaya su, qum, kömür gətirirdi, görük basırdı, baş dəmirçi döyəndə maşayla zindanın üzərində qızmış dəmiri tuturdu, atları nallamaq üçün dəzgahın yanına gətirirdi, görüləsi bütün başqa işləri görürdü. Qocanın adı Yefimdi, amma hamı onu Yuşka çağırırdı. O, boyca balaca, arıqdi; qırışmış sıfətində biğ-saqqal əvəzinə orada-burada təkəm-seyrək ağ tüklər bitmişdi; gözlerisə korun gözləri kimi ağıdı, o gözlərdə qurumayan yaşsayaq həmişə nəm vardi.

Yuşka dəmirçixana sahibinin mənzilində, mətbəxdə yaşayırıdı. Səhər dəmirçixanaya gedirdi, axşamsa geri, gecə-ləməyə qayıdırıdı. Dəmirçixana sahibi ona işi müqabilində çörək, şorba, horra verirdi, Yuşkanın çayı, qəndi, paltarisa özünüküydü; o bunları öz maaşına – ayda yeddi manat altmış beş qəpiyə almaliydi. Amma Yuşka çay içmirdi, qənd almırkı, su içirdi, uzun illər boyusa dəyişib-eləmədən eyni paltarı geyinirdi: yayda işdən qaralıb qaxac olmuş, qığılçım-larla deşilmiş, bir neçə yerindən ağ bədəni görünən köynək-şalvarda, ayaqyalın gəzirdi, qışdasa köynəyinin üstündən ölmüş atasından qalan yarımkürkü də keçirirdi, ayağınasa payızdan tikdiyi keçə çəkmələri geyinirdi, bütün ömrünün hər bir qışında elə eyni cütü gəzdirirdi.

Yuşka səhər tezdən küçəylə dəmirçixanaya gedəndə qocalar, qarilar qalxıb deyirdilər, bax, Yuşka artıq işə getdi, durmaq vaxtı, – cavanları oyadırdılar. Axşamsa Yuşka sığınacağına keçib gedəndə adamlar deyirdilər, şam eləyib yatmaq vaxtıdır, bax, Yuşka da yatmağa getdi.

Balaca uşaqlar, hətta yeniyetmə olanlar da sakitcə gedən qoca Yuşkanı görəndə küçədə oynamaya ara verir, onun dalınca qaçırlar, qışqırırlar:

– Bax, Yuşka gəlir! Odur, Yuşka!

Üşaqlar yerdən quru budaq, xırda daşlar, bir ovuc toz götürüb Yuşkaya atırdılar.

– Yuşka! – uşaqlar qışqırıldılar. – Sən, doğrudan, Yuşkan?

Qoca uşaqlara heç bir cavab vermirdi, onlara acığını tutmurdu; o, əvvəlki kimi, dinməzcə gedirdi, xırda daşlar, zirzibil dəyən üzünü örtmürdü.

Üşaqlar Yuşkanın sağ olmasına, özü də onlara açıqlanmamasına təəccübənlənirdilər. Sonra təzədən qocanı səsləyirdilər:

– Yuşka, sən həqiqisən, ya yox?

Sonra uşaqlar təzədən ona yerdən götürdüklərini atırdılar, qaçıb yanına gedirdilər, bütün böyük adamların elədikləri kimi, onları niyə söymədiyini, ağac götürüb arxalarında niyə qaçmadığını başa düşmədən ona toxunur, itələyirdilər. Üşaqlar özgə belə bir adam tanımadılar, fikirləşirdilər,

– Yuşka, doğrudanmı, sağdı? Yuşkaya əllərilə toxunub, yaxud onu vurub görürdülər o möhkəm, sağlamdı.

Onda uşaqlar Yuşkanı təzədən itələyir, ona torpaq topası atırdılar – bir halda ki, doğrudan da, dünyada yaşayır, yaxşısı budur, qoy açıqlansın. Amma Yuşka gedir, susurdu. Bu zaman uşaqlar özləri Yuşkaya açıqlanmağa başlayırdılar. Əğər Yuşka həmişə susur, onları qorxutmur, dallarınca qaçmırsa, oynamaq onlardan ötrü darixdıcı, xoşagəlməzdidi. Onlar da qocanı daha bərk itələyirdilər ki, qəzəblə cavab versin; şənləndirsən deyə ətrafında qışqırıldılar. Onda qorxu içində qocadan qaçıb aralanardılar, sevinclə təzədən uzaqdan cırnadardılar, sonra gecənin qaranlığında, evlərin kölgəsində, bağların, dirriklərin qalınlığında gizlənmək üçün onu öz yanlarına çağırardılar. Amma Yuşka onlara toxunmur, cavab vermirdi.

Üşaqlar Yuşkanı tamam dayandıranda, yaxud da onu həddən artıq bərk vuranda isə, qoca onlara deyirdi:

– Neyləyirsiniz, mənim əzizlərim, neyləyirsınız, balcalar!.. Siz, deyəsən, məni sevirsiniz!.. Mən nəyə görə sizin hamınıza lazımmam?.. Dayanın, mənə toxunmaq lazım deyil, atdığınız torpaq gözümə düşüb, görmürəm.

Üşaqlar onu eşitmır, başa düşmürdülər. Hələ də Yuşkanı itələyir, ələ salırdılar. Üşaqlar sevinirdilər ki, ona istədiyin hər şey eləmək olar, qocasa onlara heç nə eləmir.

Yuşka da sevinirdi. Uşaqların nəyə görə onu ələ saldıqlarını, əzab verdiklərini biliirdi. Qoca inanırdı ki, uşaqlar onu sevirlər, onlara lazımdı, amma insanı sevməyi bacarmırlar, sevgi üçün neyləmək lazım gəldiyini bilmirlər, buna görə də incidirlər.

Pis oxuyanda, yaxud valideynlərinə qulaq asmayanda evdə ata-analar uşaqlarına irad tuturdular: "Bax, sən də Yuşka tək olacaqsan! – Böyüyəcəksən, Yuşka kimi yayda ayaqyalın, qışdasa nazik keçə çəkmədə gəzəcəksən, hamı səni incidəcək, çayı qəndlə içməyəcəksən, yalnız su içəcəksən!".

Yaşlı, ahil adamlar da küçədə Yuşkaya rast gəlib bəzən onu incidirdilər. Yaşlı adamların ağır dərdləri, yaxud inciklikləri vardı, ya da kefli olurdular, bu zaman ürəkləri quduz hiddətlə dolurdu. Dəmirçixanaya, yaxud yatmağa evə gedən Yuşkanı görüb, yaşlı adam ona deyirdi:

– Sən nə belə kef içində, ayrı cür gəzirsən burada? Xüsusi nə fikirləşirsən belə?

Yuşka ayaq saxlayırdı, qulaq asır, cavabında susurdu.

– Sözün yoxdumu-nədi, heyvanın biri! Sən mənim yaşadığım kimi, sadə, namusla yaşa, altdan-altdan heç şey fikirləşmə! De, necə lazımdır, elə yaşayacaqsan? Yaşayacaqsan? Aha!.. Hə, yaxşı.

Söhbətə davam elədiyi müddətdə Yuşkanın susduğunu görüb, yaşlı adam əmin olurdu ki, Yuşka hər şeydə günahkardı, dərhal da onu vururdu. Yuşkanın çəkingənliliyindən yaşlı adam hiddətlənirdi, onu əvvəl istədiyindən də artıq döyürdü, bununla da dərdini müvəqqəti unudurdu.

Yuşka sonra uzun müddət yolda tozun içində yixilib qalırdı. Aylılıb özü qalxırdı, bəzənsə dəmirçixana sahibinin qızı dalınca gəlir, onu qaldırıb özüylə aparırıdı.

– Ölsən, yaxşı oları, Yuşka, – sahibin qızı deyirdi. – Niyə yaşayırsan?

Yuşka ona təəccübə baxırdı. O, yaşamaq üçün doğulduğu halda, niyə ölməli olduğunu başa düşmürdü.

– Məni ata-anam dünyaya gətiriblər, onlar belə istəyiblər, – Yuşka cavab verirdi. – Mənə ölmək olmaz, həm də dəmirçixanada atana kömək eləyirəm.

– Sənin əvəzinə başqası tapılardı, köməkçiyə bir bax!

– Məni, Daşa, xalq sevir!

Daşa gülürdü:

— İndi sənin yanağından qan axır, keçən həftəsə qulağını ciriblər, sənsə deyirsən — xalq səni sevir!..

— O məni anlayışsız sevir, — Yuşka deyirdi. — Adamların qəlbi kor olur.

— Onların qəlbi kor olsa da, gözləri iti görür, — Daşa dillənirdi. — Tez gəl görək! Onlar qəlblə sevsələr də, səni hesabla vururlar.

— Hesabla onlar mənə açıqlanırlar, bu doğrudu, — Yuşka razılaşırırdı. — Küçəylə getməyə imkan vermirlər, bədənim işikəst eləyirlər.

— Ay səni, Yuşa, Yuşka! — Daşa köksünü ötürürdü.

— Atam deyir sən hələ qoca deyilsən axı!

— Qoca nədi!.. Sinəm uşaqlıqdan əziyyət verir, xəstəlik-dən bu günə düşmüşəm, qoca olmuşam...

* * *

119

Yuşka bu xəstəliyinə görə hər yay bir aylığa sahibinin yanından çıxbı gedirdi. O, piyada, deyəsən, qohumlarının yaşadığı uzaq, ucqar kəndə yollanırdı. Onların necə qohum olduqlarını heç kəs bilmirdi.

Hətta Yuşkanın özü yaddan çıxarırdı, bir yay kənddə dul bacısının, o biri yaysa bacısı qızının yaşadığını deyirdi. Sonrakı dəfə kənddə, daha sonrakı dəfəsə düz Moskvaya yolladığını deyirdi. Adamlarsa fikirləşirdilər ki, uzaq kənddə Yuşkanın özü kimi həlim, adamlara yük olan sevimli qızı yaşayır.

İyunda, yaxud avqustda Yuşka ciyinin içərisində çörək olan heybə salır, bizim şəhərdən çıxbı gedirdi. Yolda o, otların, meşələrin etriyələ nəfəs alırı, səmada peydə olub üzən, işiqlı hava istisində yox olan buludlara baxırı, daşlı yatağında guruldayan çayların səsinə qulaq asırı, Yuşkanın sinəsi dincəlirdi, o daha öz naxoşluğunu — vərəmi hiss eləmirdi. Yuşka ins-cins olmayan uzaq yerlərə gedib daha canlı varlıqlara öz sevgisini gizlətmirdi. O, nəfəsindən xarab olmasına deyə, nəfəs almamağa çalışma-çalışa torpağa əyi-lib çiçəkləri öpürdü, ağacların qabığını sığallayırdı, cığırдан ölüb düşmüş kəpənəkləri, böcəkləri qaldırır, özünü onlarsız yetimləşmiş hiss eləyib uzun-uzadı üzlərinə baxırı. Amma canlı quşlar səmada ötürdülər, çeyirkələr, böcəklər, işlək cırçıramalar otların içinde şən səslər çıxarırlılar, buna görə də Yuşkanın qəlbində yüngüllük vardı, onun sinəsinə

çığcıkların rütubət, gün işığı qoxusu verən şirin havası dolurdu.

Yuşka yolda dincəlirdi. O, yol qıraqındakı ağacların kölgəsində oturur, rahatlıq, isti içində mürgüləyirdi. Dincəlib, cöldə nəfəs alıb daha xəstəliyini yadına salmirdi, sağlam adam kimi kefikök halda yoluna davam eləyirdi. Yuşkanın qırx yaşı vardi, amma xəstəlik ona artıq çoxdan əziyyət verirdi, vaxtından qabaq qocalmışdı, ona görə də hamiya qoca görünürdü.

Beləcə, Yuşka hər il çöllərdən, meşələrdən, çaylardan keçib onu orada kiminsə gözlədiyi, ya da kimsənin gözləmədiyi – bunu səhərdə heç kəs bilmirdi – uzaq kəndə, yaxud Moskvaya gedirdi.

Bir aydan sonra Yuşka adəti üzrə geri – səhərə qayıdırıldı, təzədən səhərdən axşamadək dəmirçixanada işləyirdi. O, təzədən əvvəlkitək yaşamağa başlayırdı: təzədən uşaqlar, böyüklər, küçənin sakinləri Yuşkanı ələ salırdılar, cavabsız axmaqlığına görə ona irad tutur, onu incidirdilər.

Yuşka sonraki ilin yayınacan sakitcə yaşayırıldı, yayın ortasındasə heybəsini ciyininə salırdı, il ərzində qazanıb yiğdiği pulu, cəmi yüz manatı ayrıca kisəciyə qoyur, həmin kisəciyi boynundan asıb qoynunda gizlədir, Allah bilir, hara, kiminsə yanına çıxb gedirdi.

Amma ildən-ilə Yuşka get-gedə daha zəifləyirdi, onun həyatının günləri bu cür keçib gedirdi, sinəsindəki xəstəlik cisiminə əziyyət verir, onu əldən salırdı. Bir yay Yuşkanın öz uzaq kəndinə yollanmaq müddəti yaxınlaşanda o, heç yerə getmədi. Adəti üzrə axşam, artıq hava qaralanda dəmirçixanadan sahibinin yanına gecələməyə gəldi. Yuşkanı tanıyan kefikök yol adamı onu ələ saldı:

– Torpağımızı niyə tapdayırsan, Allahın müqəvvası! Heç olmasa ölüb-eləyəydin, sənsiz daha şən olardı, yoxsa darıxməqdan qorxuram...

Bu yerdə Yuşka, deyəsən, ömründə birinci dəfə incidi:

– Mən sənə neyləmişəm, nəylə mane oluram!.. Valideynlərim həyata gətiriblər, qanuni doğulmuşam, mən də sənin kimi bütün aləmə gərəyəm, deməli, mənsiz də keçinmək olmaz!...

Yoldan ötən Yuşkaya axıracan qulaq asmayıb ona açıqlandı:

– Nə danışırsan! Sən nə dedin? Sən məni, ləp məni özünlə bərabər tutmağa necə cəsarət eləyirsən, yaramaz eybəcər!

– Mən bərabər tutmuram, – Yuşka dedi, – lazım gələndəsə, hamımız bərabərlik...

– Sən mənim başıma ağıl qoyma! – yoldan ötən qışqırdı. – Mən özüm səndən ağılliyam! Buna bax, dil açdı, mən sənə ağıl öyrədərəm!

Yoldan ötən qolaylanıb qəzəbinin gücüylə Yuşkanın sinəsindən itələdi, o, arxası üstə yixildi.

– Dincəl, – yoldan ötən bunu deyib evinə çay içməyə getdi.

Yuşka sərilib üzü üstə çevrildi, daha tərpənmədi, yerindən də qalxmadı. Az sonra yaxınlıqdan bir adam, mebel emalatxanasının xarratı ötürdü. O, Yuşkanı səslədi, sonra onu arxası üstə çevirdi, qaranlıqda Yuşkanın açıq, donuq ağı gözlərini gördü. Onun ağızı qaraydı; xarrat Yuşkanın ağızını ovcuya sildi, başa düşdü ki, bu, şorالanan qandı. O, Yuşkanın başının üzüşağdı durduğu yeri də yoxladı, hiss elədi ki, orada torpaq nəmdı, oranı Yuşkanın boğazından axan qan isladıb.

– Ölüb, – xarrat köksünü ötürdü. – Əlvida, Yuşka, bizim hamımızı da bağışla. Səni adamlar çıxdaş elədilər, hakimin kim olacaq!..

Dəmirçixana sahibi Yuşkanı dəfnə hazırladı. Sahibin qızı Yuşkanın cəsədini yudu, onu dəmirçinin evindəki masanın üstünə uzatdılar. Mərhumun meyiti üstünə onunla vidalaşmağa bütün adamlar – qocalar, uşaqlar, Yuşkanı tanıyan, həm ələ salan, həm sağ vaxtı əziyyət verən bütün camaat gəldi.

* * *

Sonra Yuşkanı dəfn eləyib unutdular. Amma Yuşkasız yaşamaq adamlar üçün çətin oldu. İndi bütün qəzəb, ələsalma adamların arasında qalırdı, onların arasında sərf olunurdu, çünkü hər cür özgə qəzəbinə, hiddətinə, istehzasına, şərinə cavab vermədən tab gətirən Yuşka yox idi. Yuşkanı təzədən, yalnız payızın ortalarında yada saldılar. Tutqun, yağılı günlərin birində dəmirçixanaya gənc bir qız gəldi, sahibindən – dəmirçidən soruşdu: Yefim Dmitriyeviçi haradan tapsın?

– Hansı Yefim Dmitriyeviçi? – dəmirçi təəccübləndi.
– Bızdə başdan-binadan burada belə adam olmayıb.

Qız qulaq asdı, amma çıxb getmədi, dinməzcə nəyisə gözlədi. Dəmirçi onu süzdü: bu yağışlı hava ona nə qonaqdı belə, gətirib. Qız körpəlikdən çəlimsiz, boyca balacaydı, amma zərif saf üzü o qədər incə və çəkingəndi, iri boz gözləri elə qüssəylə baxırdı ki, elə bil, indicə yaşla dolacaqdı, qızı baxa-baxa dəmirçinin ürəyi yumşaldı, qəfildən də başa düşdü:

– Bəlkə, o, Yuşkadi? Elədir ki var – pasportuna görə Dmitriç yazılırdı...

– Yuşka, – qız piçıldadı. – Düzdür. O, özünü Yuşka adlandıırırdı.

Dəmirçi susdu.

– Bəs sən onun nəyisən? Qohumusan yoxsa?

– Heç kəsi. Mən yetim idim, Yefim Dmitriyeviçsə məni, balaca qızı Moskvada bir ailəyə qoydu, sonra pansionu olan məktəbə verdi... Hər il o, mənə baş çəkməyə gəlirdi, ilboyu yaşamağım, oxumağım üçün pul gətirirdi. İndi mən böyüümüşəm, artıq universiteti bitirmişəm, Yefim Dmitriyeviçsə bu yay məni görməyə gəlmədi. Mənə deyin, o, hardadı? Deyirdi, iyirmi beş il sizin yanınızda işləyib...

– Yarım əsrin yarısı keçdi, bir yerdə qocalmışıq, – dəmirçi dilləndi.

O, dəmirçixanani bağlayıb qonağı qəbiristanlığa apardı. Orada qız üzüstə onu uşaqlıqdan yedizdirən, onun qənd yeməsi üçün heç vaxt özü qənd yeməyən adamın, ölü Yuşkanın yatdığı torpağa düşdü.

Qız Yuşkanın xəstəliyini bilmirdi, indi özü həkimlik oxub qurtarmışdı, onu dünyada hər şeydən çox sevən, qəlbinin bütün hərarəti, işığıyla sevdiyi kəsi müalicə eləmək üçün bura gəlmişdi...

O vaxtdan uzun müddət keçmişdi. Həkim qız həmişəlik bizim şəhərdə qaldı. O, vərəmli xəstələr üçün xəstəxanada işləməyə başladı; vərəmli xəstələrin olduğu evləri gəzir, işinə görə kimsədən pul götürmürdü. İndi özü də qocalıb, amma hələ də bütün günü əzabları yüngülləşdirməkdən, ölümü əldən düşənlərdən uzaqlaşdırmaqdan usanmadan xəstə adamları müalicə eləyib sakitləşdirir. Hami da şəhərdə Yuşkanın özünü, həkimin onun qızı olmadığını çoxdan unudub, onu xeyirxah Yuşkanın qızı kimi tanırı.

ULYA

Bir vaxtlar dünyada gözəl uşaq vardi. İndi onu bütün adamlar unudublar, adının necə olduğunu da yaddan çıxıblar. Kimsə uşağı – nə adını, nə üzünü – xatırlamır. Təkcə nənəm o gözəl uşağı xatırlayırdı, onun barəsində, necə uşaq olduğu barədə də mənə o danışdı.

Nənəm dedi ki, uşağıın adı Ulyaydi, o, qız idi. Balaca Ulyanı görənlərin hamısı ürəklərində vicdan ağrısı duyurdu, çünkü Ulya üzdən zərif, olduqca mehriban idi, ona baxanlarınsa heç də hamısı namuslu, xeyirxah deyildi.

Onun iri aydın gözləri vardi, hər bir adam görürdü ki, o gözlərin dərinliyində, lap dibində dünyada ən başlıca, ən sevimli olan bir şey var; hər bir adam Ulyanın gözlərinə diqqətlə baxıb o gözlərin dibində özü üçün ən vacib, ən xoşbəxt şeyi görmək istəyirdi... Amma Ulya gözlərini qırkırdı, ona görə də kimsə onun aydın gözlərinin dərinliyində olanı görməyə macal tapmırıldı. Adamlar Ulyanın gözlərinə təzədən baxanda bəziləri artıq orada gördükərini anlamağa başlayırdılar, Ulya kirpiklərini təzədən qırkırdı, onun gözlərinin dibində nə göründüyüünü axıracan öyrənmək mümkün deyildi.

Amma bir adam Ulyanın gözlərinin lap dibinə baxıb orada nə olduğunu görməyə macal tapdı. Həmin adamın adı Demyandi; o, bol məhsul olan illərdə buğdanı kənd-lilərdən ucuz alıb, acılıq illərində baha satmaqla yaşayırırdı, buna görə də özü həmişə tox, varlıydı. Demyan Ulyanın gözlərinin lap dərinliklərində özünü gördü, həm də hamiya göründüyü özünü yox, əslində olan özünü – acgöz cəhəngiyə, vəhşi nəzərləriylə – gördü; Demyanın gizli qəlbə açıq-aydın üzündə yazılmışdı. Demyan da özünü tanıyan vaxtdan yaşadığı yerdən çıxıb getdi, uzun müddət kimsə onun barəsində bir söz eйтmədi, az qala onu unutmağa başladılar.

Ulyanın gözlərində bir əsl həqiqət eks olunurdu. Əgər qəddar adamin gözəl üzü, zəngin geyimi vardisa, onda Ulyanın gözlərində eybəcər, bər-bəzək əvəzinə yaralarla örtülmüş görünürdü.

Ülyanın özü gözlerində həqiqətin eks olunduğunu bilmirdi. O, hələ balacaydı, ağılı kəsmirdi. Başqa adamlarsa onun gözlerində özlərinə baxmağa macal tapmirdilər, amma hamı Ülyaya tamaşa eləyirdi, fikirləşirdi ki, o, dünyada varsa, yaşamağa dəyər.

* * *

Ülya doğma anasıyla doğma atasını tanımirdi. Onu yay vaxtı yol qırağındakı quyunun yanında, şam ağacının altın-da tapmışdılар. Qız onda bir neçə həftəydi dünyaya gəlmışdi; qalın şala bükülmüş halda yerdə durur, iri gözləriylə rəngi dəyişən səmaya baxırdı: səma gah boz, gah mavi, gah tamam qara olurdu.

Xeyirxah adamlar Ülyanı evlərinə apardılar, bir uşaqsız kəndli ailəsəsə onu övladlığa götürüb adını Ülyana qoydu. Ülya da öz erkən uşaq həyatını ögey valideynlərinin komasında yaşıdı.

O yatanda gözləri yarıqapalı olurdu, elə bil, yarıqapalı gözlərlə baxırdı. Səhərə yaxın, bayırda hava işıqlaşandasa Ülyanın yarlaçıq gözlerində daxmanın pəncərəsindən bayırdağı hər şey eks olunurdu. O, stulun üstündə yatırdı, üzünü səhər günü işıqlandırırdı. Pəncərədən o tərəfdə dikələn söyüdüün budaqları, ilk ötəri günəşlə qızarmış buludlar, ötüb-keçən quşlar – bütün bunlar bir dəfə bayırdaydılarsa, ikinci dəfə Ülyanın gözlərinin dərinliklərində işıqlanırdılar; amma Ülyada buludlar da, quşlar da, söyüdüün yarpaqları da bütün adamların gördüklərindən daha yaxşı, daha aydın, daha şəndilər.

Ögey valideynləri Ülyanı elə sevirdilər ki, ondan ötrü darixbı hər gecə yuxudan oyanırdılar. Taxtdan düşüb Ülyaya yaxınlaşırdılar, alaqqaranlıqda yatmış, doğma qızlarından daha əziz olan yad qızı uzun-uzadı baxırdılar. Onlara elə gəlirdi, qızın yarlaçıq gözlərindən işıq saçılır, kasib daxma həmin məqamda gənclik çağlarının bayramlarındakı kimi gözəl olurdu.

– Ülya, deyəsən, tezliklə oləcək, – ana astadan deyirdi.

– Sus, qara tökmə, – ata deyirdi. – Balaca vaxtında niyə ölsün?

– Belələri uzun yaşamlılar, – ana yenə deyirdi. – Gözləri yatanda yumulmur. – Onların kəndində belə bir inam vardi ki, yatanda gözləri yumulmayan uşaqlar tez ölürlər.

Ana neçə dəfə Ulyanın göz qapağını əliylə aşağı eləmək istəmişdi, amma ata qorxutmamaq üçün ona toxunmamağı tapşırmışdı. Gündüz Ulya künçdə əsgilərlə oynayanda, suyu gil camdan dəmir parça boşaldanda ata, elə bil, balaca bədəninə ziyan toxundurmamaq üçün yenə də qızına toxunmağa ehtiyat eləyirdi.

Ulyanın sarı saçları uzandı, hörüyə çevrildi, elə bil, saçlarında külək ilişib qalmışdı. Qızın yumşaq sıfətisə yuxudada, oyaq vaxtı olduğu kimi, harasa dikilmişdi, qayğılıydı. Ata-anaya onda elə gəlirdi, Ulya ona əziyyət verən nəyisə soruşmaq istəyir, amma soruşa bilmir, çünkü danışmağı bacarmır.

Ata Ulyadan ötrü doktor-feldşer çağrırdı. Bəlkə, ata fikirləşdi, hansısa bir dərdi var, doktor ona kömək eləyər. Doktor Ulyanın nəfəsinə qulaq asdı, dedi, böyüyəndə hər şey ötüb keçəcək.

– Bəs niyə hamının xoşuna gəlir? – ata doktordan soruşdu. – Təki bir az pis olaydı!

– Bu, təbiətin oyunudu, – doktor cavab verdi.

Atayla ana incidilər.

– Nə oyun! – dedilər. – Axı o, canlıdı, oyuncaq deyil.

O biri adamlar hələ də əslində özlərinin necə olduqlarını görmək üçün Ulyanın gözlərinə baxmağa çalışırdılar. Ola bilsin, kimsə, doğrudan da, öz-özünü görürdü, amma bu barədə danışmirdi, hamiya da deyirdi, baxmağa macal tapmadı, çünkü Ulya gözlərini qırpdı.

Bütün adamlar xəbər tutdular ki, Ulyanın gözləri rəngini dəyişir. Əgər o, yaxşı şeylərə – səmaya, kəpənəyə, inəyə, çiçəyə, ötüb-keçən kasib babaya baxırdısa, gözləri şəffaf işıq saçırı, özündə şər gizlədən şeylərə baxandasə gözləri tutqunlaşırırdı, heç nə görmək olmurdu. Yalnız Ulyanın gözlərinin lap dərinliyində, düz özəyində həmişə eyni cür aydın işıq olurdu, o işıqda baxdığı insan, yaxud əşya haqqında hamiya zahirdən görünən yox, gizlicə daxildə gizlənib görünməyən həqiqət eks olunurdu.

* * *

Ulyanın iki yaşı tamam olanda dil açmağa başladı, o, aydın, az-az danışındı, az söz bilirdi... Çöldə, kənd küçəsində hamının gördüyü, bildiyi şeyləri görürdü. Amma Ulya

həmişə gördüklərindən təəccüblənirdi, bəzənsə baxdığını göstərə-göstərə qorxudan qışqırıb ağlayırdı.

– Nolub? Nolub, Ülenka? – ata ondan soruşub, Ulyanın nədən narahat olduğunu bilməyə-bilməyə qucağına götürürdü. – Mənə niyə belə baxırsan? Orada naxır həyətə girir, buradasa mən səninləyəm.

Ülya ataya qorxa-qorxa baxırdı, elə bil, ondan ötrü yad adamdır, heç vaxt onu görməmişdir. Qorxu içində yerə düşür, atadan qaçıb uzaqlaşırdı. Eyni cür də anasından qorxur, ondan gizlənirdi.

Ülya yalnız qaranlıqda, gözləri heç bir şey görməyəndə sakit olurdu.

Ülya səhər oyanıb dərhal evdən qaçmaq istəyirdi, o, qaranlıq anbara, yaxud yarganında qumsal mağara olan çölə gedirdi, ata-anası tapanacan orada qaranlıqda otururdu. Atası, yaxud anası onu qucağına götürəndə, sinələrinə sıxıb gözlərindən öpəndə Ülya qorxusundan ağlayıb tir-tir əsirdi, elə bil, valideynləri nəvaziş göstərmirdilər, sanki, onu canavarlar tutmuşdu.

Əgər Ülya otların üstüylə uçan ürkək kəpənəyi görürdüsə, qışqıra-qışqıra ondan qaçıb uzaqlaşırdı, qorxmuş üzəyi hələ uzun müddət çırpınırdı. Ülya hamidan çox da bir qaridan, nənəmdən qorxurdu, nənəm o qədər qocaydı, ona bütün qarılardan da nənə deyirdilər. Nənəm Ülyanın yaşadığı daxmaya az-az gəlirdi. Gələndəsə həmişə qızı ağı undan kökə, ya bir tikə qənd, ya düz qırx gün toxuduğu əlcək, ya da Ülyaya lazımlı olan bir şeyi pay gətirirdi. Qoca nənə deyirdi, artıq ölüb gedərdi, axı vaxtı çatıb, ancaq indi ölə bilməz: Ülyanı yadına salan kimi, zəif üzəyi cavan üzəyi sayaq təzədən canlanıb döyüñür: o, Ülyaya sevgisiylə, ona mərhəməti, sevinciyə nəfəs alır.

Ülyasa nənəmi görən təki ağlamağa başlayırdı; o, tutqunlaşmış gözlərini nənəmdən çəkmir, qorxusundan əsirdi.

– O, həqiqəti görmür! – nənəm deyirdi. – O, xeyirdə şər, şərdə xeyir görür.

– Bəs niyə gözlərində əsl həqiqət görünür axı? – ata soruşurdu.

– Elə ona görə! – yenə qoca qarı deyirdi. – Onun elə özündə bütün həqiqət işiq saçır, özüsə işığı anlamır, hər şey qızı tərsinə görünür. Yaşamaq ondan ötrü korun yaşamasından daha pisdir. Kaş ki kor olaydı.

“Bəlkə, elə nənə düz deyir, – bu vaxt ata fikirləşirdi.
– Ulya pisi yaxşı, xeyiri şər görür”.

Ulya çicəkləri sevmirdi, onlara heç vaxt əl vurmurdu, yerdən zir-zibili ətəyinə yiğib qaranlıq bir yerə çəkilirdi, zibili əlləriylə qarışdırı-qarışdırı gözlərini yumub orada tək oynayırıldı. O, kənddə yaşayan başqa uşaqlarla dostluq eləmirdi, onları görəndə evə qaçırdı.

– Qorxuram! – Ulya qışqırırdı. – Onlar qorxuncurlar.

Bu zaman ana Ulyanın başını sinəsinə sıxırdı, elə bil, uşağı gizlətmək, onu öz qəlbində ovutmaq istəyirdi.

Kəndin uşaqlarisa əziz-xələf deyildilər, mehribandılar, saf üzləri vardi, Ulyaya doğru can atrı, ona gülümsəyirdilər.

Ana Ulyanın nədən qorxduğunu, gözəl yaziq gözlərinin dünyada qorxulu nə gördüyüünü başa düşmürdü.

– Qorxma, Ulenka, – ona deyirdi, – heç nədən qorxma, axı yanındayam.

Ulya anasına baxıb yenə qışqırırdı:

– Qorxuram!

– Axı kimdən qorxursan, bu, mənəm!

– Mən səndən qorxuram: sən qorxuncsan! – Ulya deyir, anasını görməmək üçün gözlərini yumurdu.

127

* * *

Kənddə bir qız da böyüyürdü; onun dörd yaşı vardi, adı da Qruşaydı. Ulya təkcə onunla oynamaya başlayıb qızı sevdi. Qruşanın sıfəti uzundu, buna görə ona “madyansifət” ayaması qoymuşdular, incik xasiyyətliydi; o, hətta atasıyla anasını sevmirdi, söz vermişdi, tezliklə evdən çox-çox uzaqlara qaçacaq, heç vaxt qayıtmayacaq, çünkü bura pisdir, ora yaxşıdır.

Ulya əllərini Qruşanın üzünə çəkib deyirdi ki, gözəldir. Ulyanın gözləri Qruşanın qəzəbli, qasqabaqlı üzünə heyranlıqla baxırdı, elə bil, Ulya qarşısında gözəl üzlü mehriban sevimli rəfiqəsini görürdü. Qruşasa bir dəfə qeyri-ixtiyari Ulyanın gözlərinə baxdı, orada özünü əslində olduğu kimi görməyə macal tapdı. O, qorxusundan qışqırıb evə qaçıdı. Həmin vaxtdan Qruşa daha xeyirxah qəlblı oldu, evdə pis olduğuna görə valideynlərinə acığlı tutmurdu. Təzədən pis olmaq istəyəndəssə Ulyanın gözlərindəki dəhsətli görkəmini xatırlayırdı, özündən qorxurdu, dinc, çəkingən olurdu.

Çiçəkləri, mehriban adamların sifətlərini qorxunc gör-mək Ülyaya qüssə gətirsə də, o, bütün balaca uşaqlar kimi, çörək yeyirdi, süd içirdi, bununla da böyüyürdü. Həyatda tez keçir, tezliklə Üyanın əvvəlcə beş yaşı, sonra da altı, yeddi yaşı tamam oldu.

Həmin vaxt onların kəndinə çıxdan hara çıxb getdiyi bəlli olmayan kişi, Demyan qayıtdı. O, kasib, adı adam kimi döndü, hamı kimi torpaq əkməyə başladı, bundan sonra qocalanadək abırla yaşadı. O, hətta istəyirdi ki, Üyanı ona qızlığa versinlər, çünkü qoca, tək-tənhaydı, amma Üyanın ögey valideynləri razi olmadılar. Qızı evə gətirəndən özləri onsuz yaşaya bilmirdilər.

Beş yaşından Ülya qışqırmağa, qorxudan qaçmağa ara verdi: o, yalnız qarşısında qoca nənəm, yaxud başqa abırlı adam kimi mehriban, gözəl adam görəndə dərdə-qəmə batır, tez-tez ağlayırdı. Amma hələ də iri gözlərinin dərinliyində baxdığı adamın əsl obrazı işq saçırdı. Amma özü həqiqəti yox, yalanı görürdü. Onun, elə bil, heyrətdən donmuş sadəlövh, kədərli gözləri nə gördükərini anlamadan bütün dünyaya baxırdı.

Üyanın yeddi yaşı tamam olanda ögey valideynləri ona özlərinin kim olduğunu, Üyanın doğma ata-anasının harada yaşadıqlarını, sağ olub-olmadıqlarını bilmədiklərini söylədilər. Ögey valideynləri bunu götür-qoy eləyib dedilər. İstəyirdilər qız gerçəyi başqa adamlardan yox, onlardan öyrənsin; yad adamlar bir vaxt ona eyni sözü söyləyəcəklər, amma pis deyərlər, uşağın qəlbini yaralayarlar.

– Bəs onlar da qorxuncurlar? – Ülya doğma valideynləri barədə soruşdu.

– Yox, qorxunc deyillər, – ögey atası dedi. – Səni dünyaya gətiriblər, sənə onlardan əziz adam yoxdur.

– Sən yalanı görürsən, qızım, – ögey anası ah çekdi.
– Sənin gözlərin nəzərlidi.

* * *

O vaxtdan Ülya daha kədərli yaşamağa başladı. Yay ötürdü, Ülya da qərara gəldi ki, payiza yaxın onu atan doğma ata-anasını bu dünyada tapmaq üçün evdən çıxb gedəcək.

O yay hələ başa çatmamışdı ki, kəndə cariqliq geyinmiş, çiyində çörək dağarcığı olan yaşlı bir kəndli qadın gəldi.

Uzaqdan gəldiyi, yorulduğu görünürdü. O, yaxınlığında qoca şam ağacı olan yol qirağındaki quyunun yanında oturdu, ağaca baxdı, sonra qalxıb elə bil çoxdan qoyduğu, unutduğu bir şeyi axtara-axtara ağacın ətrafındaki torpağı yoxlamağa başladı. Qadın ayağını soyunub Demyanın yaşadığı daxmaya yaxınlaşdı, dikin üstündə oturdu.

Ötüb-keçən bir kəs yox idi, adamlar çöldə işləyirdilər, yolcu qadın da uzun müddət tək-tənha oturdu. Sonra həyat-lərin birindən bir qız çıxdı. O, yad qadını görüb ona yaxınlaşdı.

– Sən qorxunc deyilsən, – iri gözü saf işiq saçan qız dedi.

Yolcu qızı baxdı, onu qucağına götürdü, sonra qucaq-layıb bağına basdı. Qız qorxub qışqırmadı. Onda qadın uşağın hər iki gözündən öpdü, özüsə ağladı: o, Ulyanın öz qızı olduğunu gözlərindən, boynundakı xaldan, bütün bədənindən, özünüñ titrəyen qəlbindən bildi.

– Cavandım, ağılsızdım, səni adamların ümidiñə burax-dım, – qadın deyirdi. – İndi sənin dalınca gəlmışəm.

Ulya qadının yumşaq, isti sinəsinə sığınıb mürgülədi.

– Mən sənin ananam, – qadın bunu deyib Ulyanın yarı-qapalı gözlərindən öpdü.

Anasının öpüşü Ulyanın gözlərinə şəfa verdi, həmin gündən günəşin şəfəq saçdığı işiqli dünyani bütün başqa adamlar kimi eynilə adı tərzdə görməyə başladı. O, boz, aydın gözləriylə sakitcə irəli baxır, heç kəsdən qorxmurdı. Gözəli, yaxşını düzgün görürdü, yer üzündə olanlar indi ona qorxunc, eybəcər, doğma anasının yoxluğundakı kimi, şər, qəddar şeylərsə gözəl görünmürdü.

Amma həmin vaxtdan Ulyanın gözlərinin dərinliklərində heç nə görünmədi; o gözlərdəki gizli həqiqət obrazı yox oldu. Həqiqətin daha gözlərində işiq saçmadığından Ulya kədər hiss eləmədi, bundan xəbər tutub doğma anası da dərdə-qəmə batmadı.

– Həqiqəti görmək adamlara gərək deyil, – anası dedi, – onu özləri bilirlər, bilməyənlərsə görüb inanmayacaqlar...

O vaxt qoca nənəm öldü, daha mənə Ulya barədə heç nə danışa bilmədi. Amma xeyli müddət ötəndən sonra özüm bir dəfə Ulyanı gördüm. Gözəl bir qız olmuşdu, o qədər gözəldi ki, adamlara gərək olandan da artıq; buna görə də adamlar qızı tamaşa eləyirdilər, amma ürəklərisə Ulyaya laqeyd qalırdı.

QAYITMA

130

Qvardiya kapitanı Aleksey Alekseyeviç İvanov ordudan tərxis olunub evə qayıdır. Bütün müharibə boyunca xidmət elədiyi hissədə İvanovu haqlı olaraq təəssüflə, sevgiyələ, hörmətlə, musiqiyələ, şərabla yola salırdılar. Yaxın dostları, yoldaşları İvanovla birgə dəmiryol stansiyasına getdilər, orada son dəfə vidalaşıb İvanovu tək qoydular. Amma qatar uzun müddət gecikdi, bu müddət başa çatandan sonra, əlavə yenə gecikdi. Artıq soyuq payız gecəsi düşmüşdü; vağzal müharibədə dağılmışdı, gecələməyə yer yox idi, İvanov da yol maşınıyla hissəyə geri qayıdı. Sonrakı gün İvanovun xidmət yoldaşları onu yenə yola salırdılar; yenə mahni oxuyurdular, tərxis olunanla əbədi dostluq əlaməti olaraq qucaqlaşırdılar, amma artıq öz hissələrini daha qısa ifadə eləyirdilər, əhvalat dostların dar dairəsində baş verirdi.

Sonra İvanov ikinci dəfə vağzala getdi; o, vağzalda öyrəndi ki, dünənki qatar hələ də gəlib çıxmayıb, buna görə də İvanov, əslində, təzədən hissəyə gecələmək üçün qayıda bilərdi. Amma üçüncü dəfə yolasalma yaşamaq, yoldaşlarını narahat eləmək yaxşı çıxmazdı, İvanov da perronun boş asfaltının üstündə darixa-darixa qaldı.

Stansiyanın çıxış yolayıcısının yanında yolayıran postunun salamat qalmış budkası dururdu. Həmin budkanın böyründəki oturacaqda pambıq gödəkçəli, isti yaylıqlı bir qadın əyləşmişdi; o, dünən də öz şeylərinin yanında oturmuşdu, indi də qatarı gözləyə-gözləyə otururdu. İvanov dünən hissəyə gedəndə fikirləşmişdi: bəlkə, bu yalqız qadını da dəvət eləsin, o da isti daxmada tibb bacılarının yanında gecələyər, bütün gecəni niyə donsun, məlum deyil, yolayıranın budkasında qızına bilər, ya yox. O, fikirləşənəcən yol maşını tərpəndi, İvanov da bu qadını unutdu.

İndi həmin qadın hələ də tərpənmədən dünənki yerindəydi. Bu mətanət, səbir qadın qəlbinin ən azı onun şeylərə, güman ki, qayıtdığı evinə münasibətdə sədaqətini, dəyişməzliyini bildirirdi. İvanov qadına yaxınlaşdı: bəlkə də, ona tək qaldığı vaxtdakından o qədər də darixdıcı olmayıacaqdı.

Qadın İvanova sarı döndü, o da onu tanıdı. Bu, qız idi, onu “Maşa-kisəçi qızı” adlandırdılar, çünkü, həqiqətən də, hamam xidmətçisinin, kisəçinin qızı olduğundan bir vaxtlar özünü belə adlandırmışdı. Müharibə ərzində, aradabir, Maşanın, bu kisəçi qızının yeməkhanada sərbəst muzdla aşpaz köməkçisi işlədiyi hərbi aviasiya dəstələrindən birinə baş çəkəndə onunla rastlaşındı.

Həmin məqamda onları əhatə eləyən payız təbiəti ölgün, kədərliydi. Maşayla İvanovu buradan evə aparacaq qatar, Allah bilir, boz məkanın harasındaydı. İnsanın qəlbini təskinlik verəcək, onu əyləndirəcək yeganə şey başqa insanın qəlbiyidi.

İvanov Maşayla söhbətləşdi, əhvalı yaxşılaşdı. Maşa zahidən gözəgLəlimli, sadəqəlblı, iri fəhlə əlləri, sağlam, cavan bədəniylə xeyirxah idi. O da evə qayıdırı, indi yeni, mülki həyatda necə yaşayacağını fikirləşirdi; qız hərbi rəfiqələrinə öyrəşmişdi, onu böyük bacı kimi sevən, ona şokolad bağışlayan, iri boy-buxununa, əsl bacılardakı kimi, bütün qardaşları eyni sevgiyələ, kimsəni ayırmadan yerləşdirdiyi qəlbini görə “gen-bol Maşa” adlandırdıqları təyyarəcilərə öyrəşmişdi. İndisə evə, artıq yadırğadığı qohumlarının yanına getmək Maşa üçün qeyri-adi, qəribə, hətta qorxuluğu.

İvanovla Maşa indi özlərini arzusuz, kimsəsiz hiss eləyirdilər; amma İvanov uzun müddət üzgün-kədərli vəziyyətdə qala bilmədi; ona elə gəlirdi belə dəqiqələrdə kimsə uzaqdan ələ salır, əvəzinə xoşbəxt olur, o da yalnız üz-gözünü turşutmuş sarsaq kimi qalır. Buna görə də İvanov tezçə həyatı işlərə baş qoşurdu, yəni özünə müəyyən bir məşğulliyət, yaxud təskinlik, yaxud özünün dediyi kimi, sadə köməkçi sevinc tapır, bununla da öz məyusluğundan yaxa qurtarırdı.

O, Maşaya yaxın oturub xahiş elədi, yoldaşcasına üzündən öpməyə icazə versin.

– Mən azacıq öpəcəyəm, – İvanov dedi, – yoxsa qatar gecikir, onu gözləmək dərİxdiricidi.

– Yalnız qatar gecikdiyinə görə? – Maşa soruşub İvanovun üzünə baxdı.

Sabiq kapitanın görkəmcə otuz beş yaşı vardi; küləklərin yaladığı, günəşin yandırıldığı üzünün dərisi qəhvəyi rəngdəydi; İvanovun boz gözləri Maşaya ciddi, hətta

utancaq nəzərlərlə baxırdı, o, düzünə də olsa, nəzakətlə, hörmətlə danışındı. Maşaya onun dərin, xırıltılı yaşlı adam səsi, tutqun kobud sıfəti, o sıfətdəki güc və acizlik ifadəsi xoş gəldi. İvanov qəlyanındaki odu istini hiss eləməyən baş barmağıyla söndürüb icazə intizarında nəfəs aldı. Maşa İvanovdan aralındı. Ondan güclü tənbəki, qızardılmış quru çörək, bir qədər şərab – alovdan yaranan, yaxud özləri alov törədə biləcək təmiz şeylərin qoxusu gəlirdi. Bel çıxırdı ki, İvanov yalnız elə tənbəki, suxarı, pivə, şərabla qidalanır.

İvanov xahişini təkrar elədi:

– Mən ehtiyatla, üzdən öpəcəyəm, Maşa... Elə bilin sizin əminizəm.

– Artıq təsəvvür eləmişəm... Təsəvvür eləmişəm ki, siz əmim yox, atamsınız.

– Bəs belə de... Onda icazə verərsiniz...

– Atalar qızlarından soruşturlar, – Maşa güldü.

Sonra İvanov öz-özünə etiraf elədi ki, Maşanın saçları meşənin xəzan yarpaqları kimi qoxuyur və o saçları heç vaxt unuda bilmədi... İvanov dəmiryol xəttindən uzaqlaşış Maşaya özünə qayğanaq bişirmək üçün balaca tonqal qaladı.

* * *

Gecə qatar gəlib İvanova Maşanı onların səmtinə, vətənlərinə apardı. İki sutka bir yerdə getdilər, üçüncü sutkasa Maşa iyirmi il qabaq doğulduğu şəhərə çatdı. Maşa vaqonda şeylərini yiğişdirdi, İvanovdan belindəki əşya kisəsini rahatlamağı xahiş elədi, amma İvanov, hələ mənziləcən bir sutkadan artıq yolu qalsa da, onun kisəsini öz çıyninə keçirdi, Maşanın arxasında qaqqondan çıxdı.

Maşa İvanovun diqqətindən heyrətlənmiş, kövrəlmışdı. O, doğulub-yaşadığı, amma indi onun üçün, demək olar, qurbanə çevrilən şəhərdə dərhal tək qalmağa qorxurdu. Maşanın ata-anasını buradan almanın qovub aparmışdır, Allah bilir, harada tələf olmuşdular, indisə vətənində Maşanın yalnız əmisi qızıyla iki xalası qalmışdı, Maşa da onlara qəlbən bağlılıq duymurdu.

İvanov dəmiryol komendantının yanında şəhərdə düşdüyüünü qeyd etdirib Maşaya qaldı. Əslində, o, dörd il görədiyi arvadıyla iki uşağının gözlədiyi evinə mümkün qədər tez getməliydi. Amma İvanov ailəsiylə sevinc, həyəcan dolu

görüşü təxirə saldı. Niyə belə elədiyini o özü də bilmirdi, – bəlkə də, ona görə ki, bir az da sərbəst gəzib-dolaşmaq istəyirdi.

Maşa İvanovun ailə vəziyyətini bilmirdi, qız utancaqlığı üzündən bu barədə ondan soruşturmamışdı. O, İvanova başqa bir şey barədə düşünmədən xeyirxah qəlbi üzündən eti-bar elədi.

İki gündən sonra İvanov irəli, doğma yerlərə gedirdi.

Maşa vağzalda onu yola salırdı. İvanov adəti üzrə onu öpdü, nəzakətlə surətini ömürlük xatırlayacağına söz verdi.

Maşa cavabında gülüb dedi:

– Məni ömürlük xatırlamaq nəyə gərəkdi? Belə şəy lazımlı deyil, bir də siz, onsuz da, unudacaqsınız... Mən ki sizdən heç şəy xahiş eləmirəm, məni unudun.

– Mənim əziz Maşam! Siz əvvəl haradaydınız, niyə lap evvəllər sizə rast gəlməmişəm?

– Mən mühabibəyəcən onillikdə oxuyurdum, lap çox-dansa heç həyatda yox idim.

Qatar gəldi, onlar vidalaşdırılar. İvanov çıxbı getdi, Maşanın evdə tək qalıb necə ağladığını görmədi, çünkü qız kim-səni – taleyinin heç olmasa bir dəfə rast gətirdiyi nə rəfi-qələrini, nə yoldaşlarını unuda bilirdi.

İvanov vaqonun pəncərəsindən şəhərciyin ömründə bir də çətin görəcəyi yoltrafi balaca evlərinə baxır, fikirləşirdi ki, elə bu cür balaca evdə, amma başqa şəhərdə arvadı Lyuba uşaqları Petka və Nastyayla yaşayır, onu gözləyirlər; o, hələ hissədən arvadına telegram göndərmişdi ki, ləngimədən evə gəlir, onu, uşaqları mümkün qədər tez öpməyi arzulayır.

Lyubov Vasilievna, İvanovun arvadı üç gün dalbadal qərbdən gələn bütün qatarların qabağına çıxdı. O, işdən icazə alırdı, normanı yerinə yetirə bilmirdi, gecələr divar saatının kəfkirinin necə asta, etinasız tərpəndiyinə qulaq asa-asə sevincindən yata bilmirdi. Dördüncü gün Lyubov Vasilievna əgər gündüz gəlsə, atalarını qarşılıamaq üçün vağzala uşaqlarını – Pyotrla Nastyanı göndərdi, gecə qatarının qabağınasa yenə özü çıxdı.

* * *

İvanov altıncı gün gəldi. Onu oğlu Pyotr qarşıladı; indi Petruşka artıq on iki yaşından içindəydi, atası da öz yaşından

böyük görünən ciddi görkəmli yeniyetmənin simasında öz oğlunu dərhal tanımadı. Pyotr balacaboy, arjaz, amma iribaşlı, genişalınlı oğlandı, üzü də sakit, elə bil, artıq həyat qayğılarına vərdişiyydi, xırda qonur gözlərisə işıqlı dünyaya tutqun-tutqun, narazi baxırdı, elə bil, hər yerdə yalnız nizam-sızlıq görürdü. Petruşka səliqəylə geyinib-kecinmişdi: ayaq-qabiləri köhnə, amma hələ yararlıydı, şalvari, gödəkçəsi nimdaş, atasının mülki paltarından kəsilib-tikilmiş, amma dəlmə-deşiksizdi, lazımı yerləri közənmişdi, lazım olan yerə yamaq salınmışdı, Petruşka tamam balaca, kasib, amma səliqəli kişiciyəzə oxşayırdı. Atası təəccübənib ah çəkdi.

– Sən atamsanmı? – İvanov onu azaca yuxarı qaldırib, qucaqlayıb öpəndə Petruşka soruşdu. – Deməli, atamsan!

– Atanam... Salam, Pyotr Alekseyeviç!

– Salam... Niyə gec gəldin? Biz hey gözləyirdik.

– Yavaş gələn, Petya, qatardı... Ananla Nastya necədilər, sağ-salamatdır?

– Yaxşıdlar. – Pyotr dedi. – Neçə ordenin var?

– İki, Petya, üç də medal.

– Bızsə anamla fikirləşirdik sinəndə boş yer yoxdu. Anamın da iki medalı var, xidmətlərinə görə veriblər... Sənin nə az yükün var – bircə çantadır!

– Mənə bundan artıq lazım deyil.

– Bəs sandığı olan üçün vuruşmaq çətindi? – oğlu soruşdu.

– Ona çətindi, – ata razılaşdı. – Bir çantayla asandi. Orada heç kəsin sandığı olmur.

– Mənsə fikirləşirdim olur. Mən öz var-yoxumu sandığda saxlayardım, çantada sınb-əzilir.

O, atasının əşya kisəsini götürüb evə apardı, ata onun arxasında getdi.

* * *

Ana onları evin artırmasında qarşılıdı; o, işdən yenə icazə almışdı, elə bil, ərinin bu gün gələcəyini qəlbən hiss eləmişdi. Sonra vağzala getmək üçün əvvəlcə zavoddan evə gəldi. O, Semyon Yevseyeviçin evə gəlib çıxmasından qorxurdu: bəzən gündüz gəlməyi xoşlaysırdı; onun belə bir vərdişi – günorta gəlib beş yaşı Nastya və Petruşkayla oturmağı vardi. Düzdür, Semyon Yevseyeviç heç vaxt boş gəlmir,

həmişə uşaqlar üçün bir şey – konfet, yaxud qənd, yaxud ağ bulka, ya da sənaye mallarına order gətirir. Lyubov Vasilyevnanın özü Semyon Yevseyeviçdən heç bir pis şey görməmişdi; bir-birini tanıdları iki il ərzində Semyon Yevseyeviç ona qarşı mehribandı, uşaqlarasa doğma atadan, hətta başqa atalardan daha diqqətli münasibat bəsləyirdi. Amma Lyubov Vasilyevna bu gün istəmirdi ki, əri Semyon Yevseyeviç görsün; o, mətbəxi, otağı yiğisidirdi, evdə səliqə olmalıdır, yad bir şey gözə dəyməməlididi. Sonra, sabah, yaxud birisi günsə o, ərinə bütün həqiqəti olduğu kimi özü danişar. Xoşbəxtlikdən, Semyon Yevseyeviç bu gün görünmədi.

İvanov arvadına yaxınlaşış onu qucaqladı, aralanmadan, sevdiyi adamın unudulmuş, tanış hərarətini duya-duya beləcə durdu.

Balaca Nastya evdən çıxdı, xatırlamadığı atasına baxıb, əlləriylə ayaqlarından yapışdı, onu anasından aralamağa başladı, sonra aqladı. Petruşka ciyində atanının kisəsi dinməzcə ata-anasının yanında dayanmışdı; bir az gözləyib dilləndi:

— Bəsdir, yoxsa Nastka aqlayacaq, o, başa düşmür.

Atası anasından aralanıb qorxudan aqlayan Nastyanı qucağına götürdü.

— Nastka! — Petruşka onu səslədi. — Özünü ələ al, — mən kimə deyirəm! Bu, atamızdır, bizim doğmamızdı!..

Ata yuyunub evdə masanın arxasında oturdu. O, ayaqlarını uzatdı, gözlərini yumdu, qəlbində səssiz sevinc, sakit razılıq hiss elədi. Müharibə ötüb-keçmişdi. Bu illər ərzində onun ayaqları minlərlə yer yol getmişdi, üzündə yorğunluq qırışları vardi, yumulu bəbəkləri altındakı gözlərini ağrı doğrayırdı — onlar indi toranlıqdə, yaxud qaranlıqdə dincəlmək isteyirdi.

O oturduğu müddətdə ailəsi bayram süfrəsi hazırlamaq üçün otaqda, mətbəxdə əl-ayağa düşmüşdü. İvanov evdəki şeylərin hamısına — divar saatına, qab-qacaq dolabına, divardakı termometrə, stillara, pəncərənin qabağındakı güllərə, rus mətbəx peçinə sırayla baxırdı... Onlar burada onsuz uzun müddət yaşamışdilar, ondan ötrü darixmişdilar. İndi qayıtmışdı, onsuz kədər, yoxsulluq içində yaşamış doğmaları kimi hər biriyə təzədən tanış ola-ola onlara baxırdı. O, evin

oturuşmuş doğma qoxusuyla – odunun şöləsiylə, uşaqlarının bədənlərinin istisiylə, peçin odluğundaki yanıqla nəfəs alırdı. Bu qoxu elə həminki, dörd il əvvəlki kimiydi, onszız dağılıb-dəyişməmişdi. Müharibə müddətində müxtəlif ölkələrin yüzlərcə evində olsa da, İvanov heç yerdə bu qoxunu hiss eləməmişdi; orada başqa qoxu gəlirdi, amma doğma ocağın xüsusiyyəti yox idi. İvanov Maşanın qoxusunu, onun saçının necə qoxu saçdığını da xatırladı; bununla belə, o saçlar meşə yarpaqları, naməlum ot basmış yol, ev yox, təzədən narahat həyat qoxusu verirdi. İndi o, Maşa-kisəçi qızı neyləyir, mülki həyat yaşamağa öyrəşdimi? Allah körməyi olsun...

İvanov evdə hamidan çox Petruşkanın əl-ayaq elədiyini görürdü. Özü işlədiyi azmiş kimi, o, anasıyla Nastyaya neyləmək, nə eləməmək, necə düzgün eləmək lazımlığından barədə göstəriş verirdi. Nastyaya Petruşkaya itaətlə qulaq asındı, artıq atasından yad adam kimi qorxmurdı; onun həyatda hər şeyi düzgün, ciddi eləyən canlı, diqqətli uşaq sıfəti, xeyirxah qəlbini varındı, buna görə də Petruşkadan incimirdi.

– Nastyaya, parçın içindəki kartof qabığını boşalt, mənə qab lazımdı.

Nastyaya itaətlə parçı boşaldıb yudu. Ana bu vaxt tələsə-tələsə əlüştü, artıq Petruşkanın yandırıldığı peçə qoymaq üçün mayasız yoğrulmuş piroq hazırlayırdı.

– Əlli ol, ana, əlli ol! – Petruşka komanda verirdi.
– Görürsən ki, peçi hazırlamışam. Eşələnməyə öyrəşib, staxanovçu!

– Bu dəqiqə, Petruşka, bu dəqiqə gətirirəm, – anası itaətlə deyirdi. – Kişmiş qoyum, vəssalam, axı atan, yəqin, çoxdan kişimiş yeməyib. Kişimiş çoxdan saxlayıram.

– O, kişimiş yeyib, – Petruşka dedi. – Bizim qoşunlara kişimiş də verirlər. Bizim döyüşülər, görürsən, necə sap-sağlam gəzirlər, onlar yemək yeyirlər... Kartof soy, nahara sapılıcada kartof qızardacaq... Təkcə piroqla ailəni doydura bilməzsən!

Anası piroqu hazırlayanın Petruşka iri tutqacla şorba dolu çuqun qazanı peçin içinə qoydu ki, ocaq boş-boşuna yanmasın, dərhal da peçdəki odun özünə də göstəriş verdi:

– Niyə pintlə yanırsan, – buna bax, hər tərəfə qurcuxursan! Düz yan. Düz yeməyin altını qızdır, meşədə odun üçün

ağaclar boş yerəmi bitib-nədi... Sənsə, Nastya, niyə talaşanı peçə necə gəldi soxubsan, öyrətdiyim kimi qoymaq lazımdı. Kartofun qabığını da yenə qalın soyursan, əksinə, nazik soymaq lazımdı niyə kartofun içini yonursan; bundan yeməyimiz ziyan çəkir... Sənə bu barədə demişəm, indi axırıncı dəfə deyirəm, sonra başından qapaz alacaqsan!

— Petruşka, niyə Nastyani dinc qoymursan, — ana çəkinə-çəkinə dedi. — O, sənə neyləyi? Bəyəm elə kartof soya bilərmi ki, dəllək soyan kimi, sənə nazik olsun, heç yerdə içində dəyməsin... Ata gəlib çıxb, sənsə elə hey acıqlanırsan!

— Mən acıqlanmiram, işdən danışıram... Atanı yedirtmək lazımdı, o, müharibədən gəlib, sizsə olub-qalanı korla-yırsınız... Kartofların qabığında bütün il ərzində nə qədər yeməyimiz itib?.. Əgər doğar donuzumuz olsaydı, onu təkcə qabıqla bəsləyib, sərgiyə göndərmək olardı, sərgidəsə bizə medal verərdilər... Görərdiniz, nolardı, sizsə başa düşmürsünüz!

İvanov belə bir oğlunun böyüdüyünü bilmirdi, indisə oturub uşağın zəkasına təəccübənləndi. Amma ona balaca, utancaq Nastya daha çox xoş gəlirdi, o da xirdaca əlləriylə iş görürdü, əlləri artıq vərdişli, bacarıqlıydı. Deməli, evdə işləməyə çoxdan öyrəşmişdilər.

— Lyuba, — İvanov arvadından soruşdu, — sən niyə mənə heç nə demirsən axı, — bu müddət ərzində mənsiz necə yaşamışan, işdə nəylə məşğulsan?

Lyubov Vasilievna indi ərindən gəlin kimi utanırdı, onu yadırğamışdı. Hətta əri ona müraciət eləyəndə qızarırdı, sifəti gəncliyindəki kimi İvanova bu qədər xoş gələn utancaq, qorxmuş ifadə alındı.

— Babat, Alyoşa... Biz babat yaşayırdıq. Uşaqlar az xəstələnirdilər, mən onları böyütdüm... Pisi odu ki, uşaqların yanında yalnız gecələr oluram. Kərpic zavodunda, presləmədə işləyirəm, yolum uzaqdır...

— Harada işləyirsən? — İvanov başa düşmədi.

— Kərpic zavodunda, presləmədə. Axı mənim ixtisasım yox idi, əvvəlcə həyatdə qara fəhləydim, sonra məni öyrətdilər, presləməyə qoydular. İsləmək yaxşı şeydi, ancaq uşaqlar həmişə təkdilər... Görürsən, necə böyüküblər. Özləri hər şeyi bacarırlar, elə bil, böyük adamdilar, — Lyubov Vasilievna astadan dilləndi. — Bu yaxşılığıjadımı, Alyoşa, bilmirəm...

– Sonra məlum olacaq, Lyuba... İndi hamımız bir yerde yaşayacağıq, sonra araşdırarıq – yaxşı nədi, pis nədi...

– Səninlə hər şey daha yaxşı olacaq, yoxsa mən təkcə bilmirəm – nə düzdür, nə yaxşı deyil, buna görə də qorxurdum. İndi uşaqları necə böyüdəcəyimizi sən özün fikirləş...

İvanov durub otaqda gəzişdi.

– Belə, deməli, deyirsən ki, burada kefiniz ümumiyyətlə, pis deyilmiş?

– Pis deyildi, Alyoşa, artıq hər şey ötüb-keçdi, dözdük. Amma səndən ötrü çox darixirdiq, qorxurduq ki, heç vaxt qayıdır gəlməyəcəksən, başqları kimi, orada həlak olacaqsan...

O, artıq dəmir qəlibə qoyulmuş piroqun üstündə ağladı, göz yaşı da xəmirin üstünə töküldü. Piroqun üstünə yenicə yumurta çəkirdi, indi bayram piroqunu göz yaşıyla yağlaya-yağlaya ovcunu xəmirin üstüylə gəzdirirdi.

Nastya üzünü anasının tumanına sixib çıqlarını qucaqladı və altdan-altdan sərt nəzərlərlə atasına baxdı.

Atası ona sarı əyildi:

– Sənə nolub?... Nastenka, sənə nolub? Məndən incimisən?

O, qızı qucağına götürüb başını sığalladı.

– Sənə nolub, qızım? Məni tamam unutmusan, mən müharibəyə gedəndə sən balacaydın...

Başını atasının çyninə qoyub, Nastya da ağladı.

– Sənə nolub, Nastenkacan?

– Anam ağlayır, mən də ağlayacağam.

Peçin odluğunun yanında çəşqin halda duran Petruşka naraziydi.

– Sizin hamınıza nolub?.. Kefsizlik azarına tutuldunuz, peçdəsə isti azalır. Təzədənmi qalayacağıq-nədi, bəs bizə odun üçün yeni orderi kim verəcək! Köhnəsinin hamısını alıb yandırıldıq, anbarda azacıq – on girdin qalıb, o da ağaçqovaqdı... Ana, isti çəkilməmiş xəmiri gətir görək.

Petruşka peçin içindən şorba dolu iri çuqunu çıxardı, közləri altınə çəkdi, Lyubov Vasilyevnasa, elə bil, Petruşkanın işinə daha tez yarımağa çalışmaça çalışma peçin üstünə, ikinci piroqa yumurta vurmağı unudub, iki piroq qəlibi qoydu.

* * *

Doğma evi İvanov üçün qəribə, hələ bir qədər anlaşılmaz idi. Artıq çox uzun görünən də, mehriban, utancaq üzlü arvadı əvvəlkiydi, ondan doğulmuş, amma müharibə ərzində böyümüş – elə belə də olmaliydi – uşaqları da elə həminkiyilər. Amma İvanova evinə qayıtmağının sevincini bütün qəlbilə hiss eləməyə nəsə mane olurdu, – güman ki, ev həyatını həddən artıq yadırğamışdı, hətta ən yaxın, doğma adamlarını dərhal başa düşə bilmirdi. O, Petruşka-ya, böyümüş ilkinə – oğluna baxırdı, onun ana-bacısına necə komanda, öyündə verdiyinə qulaq asırdı, oğlanın ciddi, qayğılı üzünə baxırdı, utana-utana özünə etiraf eləyirdi ki, oğluna atalıq hissi, oğlu kimi ona meyli yetərli deyil. İvanov Petruşkanın sevgiyə, qayğıya başqalarından daha çox ehtiyacı olduğunu, ona indi yazıçı gəldiyini dərk elədiyindən, öz laqeydiliyinə görə daha da utanırdı. İvanov ailəsinin onsz yaşadığı həyatdan dəqiq xəbərdar deyildi, Petruşkanın niyə belə xasiyyəti olduğunu hələ aydın başa düşə bilmirdi.

Süfrə arxasında, ailəsinin içində otura-otura İvanov öz borcunu anladı. O, mümkün qədər tez bir işin qulpundan yapışmaliydi, yəni pul qazanmaq, arvadına uşaqları düzgün tərbiyə eləməkdə yardım göstərmək üçün işə girməliydi, – onda hər şey tədricən yaxşılığa doğru gedəcək, Petruşka uşaqlarla əylənəcək, kitab oxuyacaq, əlində tutqac peçin yanında komanda verməyəcək.

Petruşka süfrə arxasında hamidan az yedi, amma qabağındakı bütün çörək qırıntılarını yiğib ağızna atdı.

– Sənə nolub, Pyotr, – atası ona müraciət elədi, – qırıntı yeyirsən, öz piroq payınısa axıracan yeməmisən... Ye! Anan sənə sonra yenə kəsər.

– Hamisini yemək olar, – Petruşka qaşqabağını sallayıb dilləndi, – mənəsə bəs eləyər.

– Qorxur ki, əgər çox yeməyə başlasa, Nastya da ona baxıb çox yeyəcək, – Lyubov Vasilyevna sadəqəlbliklə dedi, – onunsa heyfi gəlir.

– Sizinsə heç nəyə heyfiniz gəlmir, – Petruşka etinasız-lıqla dedi. – Mən istəyirəm sizə çox çatsın.

Atayla ana bir-birinə baxıb oğullarının sözündən dik-sindilər.

– Bəs sən niyə pis yeyirsən? – ata balaca Nastyadan soruşdu. – Pyotramı baxırsan-nədi? Yaxşı ye, yoxsa balaca qalarsan...

– Mən çox böyümüşəm, – Nastya dedi.

O, piroqun balaca tikəsini yedi, o biri, daha iri tikəsinisə irəli sürüşdürüb salfetkayla örtdü.

– Niyə belə eləyirsən? – anası ondan soruşdu. – İstəyirsən, sənin piroquna yağı sürtüm?

– İstəmirəm, doydum...

– Yaxşı, yesənə... Niyə piroqu geri itələdin?

– Çünkü Semyon dayı gələcək. Bunu ona saxlamışam. Piroq sizin deyil, özüm onu yemədim. Mən piroqu yastiğın altına qoyacağam, yoxsa soyuyar...

Nastya stuldan düşdü, salfetkaya bükülmüş piroqu carpayıya aparıb yastiğın altına qoydu.

Ananın yadına düşdü ki, 1 May üçün bişirəndə Semyon Yevseyeviç gələnədək soyumasın deyə o da piroqu yastiğın altına qoymuşdu.

– Bu Semyon dayı kimdi? – İvanov arvadından soruşdu.

Lyubov Vasilyevna nə deyəcəyini bilmirdi, sonra dilləndi:

– Kim olduğunu bilmirəm... Uşaqların yanına tək gəlir, arvadını-uşaqlarını almanın öldürübər, bizim uşaqlara öyrəşib, onlarla oynamağa gəlir.

– Necə oynamağa? – İvanov təəccübləndi. – Burada, sənin yanında nə oynayırlar ax? Onun neçə yaşı var?

Petrişka cəld anasına və atasına baxdı: anası cavabında ataya heç nə demədi, yalnız Nastyaya kədərlə nəzərlərlə baxırdı, atası pis-pis gülümsündü, stuldan qalxıb papiros yandırdı.

– Bəs bu Semyon dayının sizinlə oynadığı oyuncاقlar hani? – sonra o, Petruşkadan soruşdu.

Nastya stuldan düşdü, dolabın yanındakı o biri stulun üstünə çıxdı, dolabdan kitablar götürüb onları atasına gətirdi.

– Bunlar kitab-oyuncaqlardır, – Nastya atasına dedi, – Semyon dayı onları mənə ucadan oxuyur: elə maraqlı Mişkadi ki, o, oyuncaqdi, həm də kitabdı...

İvanov qızının verdiyi kitab-oyuncağı aldı: ayı Mişka, oyuncaq top, Domna nənənin yaşadığı, nəvəsiylə kətan toxuduğu balaca ev haqqındaydı.

Petruşkanın yadına düşdü ki, artıq peçin borusundakı nəfəsliyi örtmək lazımdı, yoxsa ev soyuyar.

Nəfəsliyi örtüb atasına dedi:

– O səndən qocadır – Semyon Yevseiç! Bizə xeyir verir, qoy yaşasın...

Petruşka hər ehtimala qarşı pəncərəyə baxıb sezdi ki, göydəki buludlar, sentyabrda olmalı buludlar deyil.

– Nəsə, – Petruşka dilləndi, – buludlar yaman qaralıb, deyəsən, qar yağacaq! Yoxsa sabah qış özünü vaxtından əvvəl yetirəcək? Bəs onda neyləyəcəyik axı: kartofun hamısı çöldədi, evdə hazırlıq yoxdu... Bir vəziyyəti görürsənmi!..

İvanov oğluna baxırdı, dediklərini eşidirdi, qarşısında öz utancaqlığını hiss eləyirdi. O, artıq iki ildi ailəsinə gələn Semyon Yevseyeviçin kim olduğunu, kimin – Nastyanın, yaxud gözəgəlimli arvadının yanına gəldiğini arvadından daha dəqiq soruşmaq istəyirdi, amma Petruşka təsərrüfat işləriylə Lyubov Vasilyevnanın başını qatdı.

– Ana, mənə səhərə çörək kartoçkalarını, yardım talonlarını ver. Kerosin talonunu da ver – sabah axırıncı gündü, odun kömürü də götürmək lazımdı, sənsə kisəni itirmisən, orada da qabı özümüzdən olmaqla verirlər, indi haradan istəyirsən kisə tap, ya da təzə parçalardan tik, biz kisəsiz yaşaya bilmərik. Nastkasa qoy sabah sudan ötrü həyətə kimsəni buraxmasın, yoxsa quyudan çox su götürürler: qış tezliklə gələcək, onda suyun səviyyəsi enəcək, bizim də badyanı sallamaq üçün kəndrimiz çatışmir, qarisa yeməyəcəksən, onu da əritməyə yenə odun lazımdı.

Petruşka sözlərini deyə-deyə, eyni zamanda peçin yanını süpürür, mətbəx şeylərini nizamla düzürdü. Sonra peçin içindən şorba dolu cuqunu çıxardı.

– Bir az piroqdan daddiq, indi çörəklə etli şorba yeyəcəyik, – Petruşka hamiya göstəriş verdi. – Sənsə, ata, sabah səhər rayon sovetinə, hərbi komissarlığa getməlisən, tez qeydiyyata düşərsən – sənə tez kartoçka alarıq.

– Gedərəm, – atası itaətlə dilləndi.

– Get, yadından çıxarma, yoxsa səhər yatıb qalarsan, unudarsan.

– Yox, unutmaram, – atası söz verdi.

Ailə müharibədən sonraki ilk ümumi naharını, şorbayla eti sükut içində yedi, hətta Petruşka da sakit oturmuşdu,

elə bil, ata-anayla uşaqlar birgə oturmuş ailənin səssiz sevincini qeyri-ixtiyari sözlə pozmağa qorxurdular.

Sonra İvanov arvadından soruşdu:

– Lyuba, paltarınız necədi – yəqin, köhnəlib?

– Köhnə paltar da gəzirdik, indisə təzəsini geyinəcəyik, – Lyubov Vasilyevna gülümsündü. – Mən uşaqların əynindənə vardı yamadım, sənin kostyumunu, iki şalvarını, bütün alt paltarını da onların əyninə tikdim. Bilirsən, artıq pulumuz yox idi, uşaqlarla geyindirmək lazımdı.

– Düz eləmisən, – İvanov dedi, – uşaqlardan heç nəyi qızırğalanma.

– Qızırğalanmirdim, mənə aldığın paltonu da satdım, indi sıriqlıda gəzirəm.

– Onun geyindiyi sıriqlı qıсадı, soyuqlaya bilər, – Petruşka fikrini bildirdi. – Mən hamama ocaqçı düzələcəyəm, maaş alacağam, ona palto düzəldərəm. Bazarda əldə satırlar, gedib qiymətini öyrəndim, orada münasibləri var...

– Sənsiz, sənin maaşın olmadan keçinərik, – ata dedi.

Nastya nahardan sonra burnunun üstünə iri eynək taxdı, pəncərənin qabağında oturub anasının indi işdə əlcəyinin altından taxlığı əlcəyi yamamağa başladı – artıq soyuq idi, bayırda payız idi.

Petruşka bacısına baxıb ona açıqlandı:

– Sən nə nadincilik eləyirsən, niyə Semyon dayının eynəyini taxmisan?..

– Axi mən eynəklə baxıram, eynəkli deyiləm.

– Nolsun? Görürəm! Bax, gözlərini xarab eləyəcək, kor olacaqsan, sonraşı şıkəst kimi ömrün boyu təqaüdlə yaşayacaqsan. Sənə elə bu dəqiqə eynəyi çıxar, deyirəm. Əlcəyi yamamağın da daşını at, anam yamayar, ya da mən özüm boşalanda məşğul olaram. Dəftəri götür, “bir”lər yaz – nə vaxt məşğul olduğun artıq yadından çıxıb!

– Nədir, Nastya oxuyur? – ata soruşdu.

Ana cavab verdi ki, hələ yox, balacadır, amma Petruşka Nastyaya hər gün məşğul olmayı tapşırır. O, qızı dəftər alıb, Nastya hər gün “bir” yazar. Petruşka həm də qabağına üstə gəlib çıxa-çıxa balqabaq ciyidləri qoyur, bacısına hesabı öyrədir, Nastyaya hərflərisə Lyudmila Vasilyevna özü öyrədir.

Nastya əlcəyi qıraqa qoyub dolabın siyirməsindən dəftər-qələm çıxardı, Petruşkasa hər şeyin nizamla yerinə yetirildiyindən razı halda anasının sıriqlisini geyinib həyətə, sabahki gün üçün odun yarmağa getdi; Petruşka, adətən, yardığı odunları axşam evə gətirib peçin arxasına yiğirdi ki, orada qurusun, sonra daha hərarətlə, daha qənaətlə yansın.

* * *

Axşam Lyubov Vasilyevna şam yeməyini tez verdi. O, istəyirdi uşaqlar bir qədər tez yuxuya getsinlər, əriylə təklikdə oturub söhbət eləmək mümkün olsun. Amma uşaqlar şam yeməyindən sonra uzun müddət yatmadılar; taxta divanda uzanmış Nastya xeyli adyalın altından atasına baxdı, həmişə, qışda da, yayda da yatdığı rus peçinin üstündə uzanmış Petruşkasa çevrikirdi, niqqıldayrdı, nəsə piçildiyirdi, hələ bir müddət də sakitləşmədi. Amma gecənin gec vədəsi çatdı, Nastya da baxmaqdan yorulmuş gözlərini yumdu, Petruşkasa peçin üstündə xoruldadi.

Petruşka ayıq, ehtiyatlı yatırdı, həmişə qorxurdu ki, gecə nəsə baş vera bilər – yanğın olar, ogrular – quldurlar evə soxularlar, yaxud qapının çənbərini keçirməyi yadından çıxarar, qapısa gecə açılar, ev tamam soyuyar – onun xəbəri olmaz. İndi Petruşka mətbəxin yanındakı otaqda söhbət eləyən valideynlərinin həyəcanlı səsindən ayıldı. Gecənin hansı vaxtı – gecəyərədi, yoxsa artıq səhərə yaxındı, bilmirdi, ata-anasına yatmırıldılar.

– Alyoşa, səs salma, uşaqlar oyanarlar, – anası astadan deyirdi. – Onu söymək lazım deyil, yaxşı adamdı, sənin uşaqlarını sevirdi...

– Bizə onun sevgisi lazım deyil, – atası dedi. – Öz uşaqlarımı özüm sevirəm... Görürsənmi, özgənin uşaqlarını sevirmiş! Mən sənə attestat göndərdim, sən özün də işlədin, o Semyon Yevseiç sənə niyə lazım oldu? Mənsə orada sənin barəndə başqa şey düşünürdüm. Deməli, məni axmaq yerinə qoymusən...

Ata susdu, sonra qəlyanını odlamaq üçün kibrıt yanındı.

– Nolub, Alyoşa, sən nə danışırsan! – ana ucadan səsləndi. – Axi uşaqlara baxmışam, onlar, demək olar, xəstələnməyiblər, canları da salamatdır!

— Yaxşı, nolsun!.. — ata deyirdi. — Başqalarının dörd uşağı qalmışdı, pis də yaşamırdılar, uşaqları da bizimkilərdən pis böyüümeyiblər. Sənin Petruşkansa gör necə bir adama çevrilib — baba kimi fikir yürüdür, oxumağısa, yəqin ki, unudub.

Petruşka peçin üstündə ah çəkib söhbətin ardına qulaq asmaq üçün yalandan xoruldadı. “Yaxşı, — fikirləşdi, — qoy baba olum, hazır yeyəndə kefin yaxşıydı!”

— Amma o, həyatda bütün ən çətin, ən vacib şeyləri bilir! — anası dedi. — Heç savaddan da geri qalmayacaq.

— Sənin bu Semyonun kimdi belə? Başımı piylədiyin yetər, — ata açıqlandı.

— O, yaxşı adamdır.

— Onu sevirsənmi-nədi?

— Alyoşa, mən sənin uşaqlarının anasıyam.

— Yaxşı, sonra! Düz cavab ver!

— Mən səni sevirəm, Alyoşa. Mən anayam, amma çoxdan, yalnız səninlə, unutmuşam nə vaxt, qadın olmuşam.

Atası susur, qaranlıqda qəlyan çəkirdi.

— Mən səndən ötrü darixirdim, Alyoşa... Düzdür, uşaqlar yanımdaydılar, amma onlar səni əvəz eləyə bilməzlər, mənsə hey uzun qorxulu illərdə səni gözləyirdim, səhərlər yuxudan oyanmaq istəmirdim.

— Bəs o, hansı vəzifənin sahibidir, harada işləyir?

— O, bizim zavodun maddi təchizatında çalışır.

— Aydındır. Firildaqcıdır.

— O, firildaqcı deyil. Mən bilmirəm... Bütün ailəsi Mogil-yovda tələf olub, üç uşağıvardı, qızı artıq gəlin idi.

— Dəxli yoxdur, əvəzində başqa, hazır ailə — üstəlik, hələ cavan, gözəgəlimli arvad qazanıb — beləliklə, yenə rahat yaşayır.

Ana cavab vermədi. Sakitlik çökdü, amma az sonra anasının ağladığını eşitdi.

— O, uşaqlara sənin barəndə danışındı, Alyoşa, — anası dilləndi, Petruşka onun gözlərində gilələnmiş iri göz yaşlarını sezdi. — O, uşaqlara bizim uğrumuzda necə döyüsdüyüünü, əzab çəkdiyini deyirdi... Uşaqlar ondan soruşurdular: nəyə görə? O da onlara cavab verirdi: çünkü sən yaxşı adamsan...

— Görürsənmi, sizin bu Semyon-Yevsey necə adammış! Məni heç vaxt görməyib, amma yaxşılığıma danışır. Şəxsiyyətə bir bax!

– O səni görməyib. Qəsdən uydururdu ki, uşaqlar səni yadırğamasınlar, atalarını sevsinlər.

– Amma nəyə görə, bu, onun nəyinə gərəkdi? Səni daha tez ələ gətirmək üçün? Sən de görünüm, ona nə lazımdı?

– Ola bilsin, gözəl qəlb var, Alyoşa, ona görə belədir. Bəs niyə axı?

– Səfəhsən sən, Lyuba. Məni bağışla, lütfən. Heç nə qarşılıqsız olmur.

– Semyon Yevseiçsə tez-tez uşaqlara bir şey gətirirdi, hər dəfə gah konfet, gah un, gah qənd gətirirdi, bu yaxınlardasa Nastyaya keçə çəkmə gətirdi, amma ayağına olmadı – ölçüsü balacaydı. Özünəsə bizdən heç şey lazım deyil. Bizə də lazım deyildi, biz, Alyoşa, onun hədiyyələri olmadan keçinərdik, öyrəşmişik, amma o deyir, başqalarına qayıçı göstərəndə qəlbini rahatlıq tapır, tələf olmuş ailəsiylə bağlı o qədər də dərd çəkmir. Sən onu görəcəksən – məsələ sənin fikrləşdiyin kimi deyil.

– Bütün bunlar boş bir şeydi! – ata dedi. – Sən məni axmaq yerinə qoyma... Lyuba, səninlə darixıram, mənsə hələ yaşamaq istəyirəm.

– Bizimlə yaşa, Alyoşa...

– Mən sizinlə, sənsə Senka-Yevseykayla yaşayacaqsan?

– Mən onunla yaşamayacağam, Alyoşa. O daha heç vaxt bizi gəlməyəcək, ona deyərəm, daha gəlməsin.

– Belə, əgər daha yaşamayacaqsansa, deməli, yaşamışan?.. Eh, sən necəsən, Lyuba, bütün siz qadınlar beləsiniz.

– Bəs siz necəsiniz? – anası incik halda soruşdu. – Nə deməkdi – biz hamımız beləyik? Mən belə deyiləm... Mən gecə-gündüz işləyirdim, biz parovozların ocaqxanalarını hörmək üçün odadavamlı kərpic hazırlayırdıq. Mən zahir-dən ariq, qorxunc, hamiya yad olmuşam, məndən dilənci də pay istəməz. Mən də çətinlik çəkirdim, uşaqlar da evdə tək idi. Bəzən evə gəlirdim, gördüm ocaq qalanmayıb, heç nə bisirilməyib, qaranlıqdi, uşaqlar darixırlar, özləri indiki kimi təsərrüfatçılıq eləməyi dərhal öyrənməyiblər, Petruşka da oğlan uşağıdı... Sonra Semyon Yevseyeviç bizi gəlməyə başladı. Gəlir, uşaqlarla oturur. Axı o təktənha yaşayır. “Olarmı, – məndən soruşur, – sizə qonaq gəlim, sizdə qızınızım!” Ona deyirəm, bizdə də soyuqdu, odunumuz yaşıdı, osa mənə cavab verir: “Eybi yoxdu,

mənim bütün qəlbim donub, heç olmasa sizin uşaqların yanında oturdum, məndən ötrü peçi qalamaqsa lazım deyil". Dedim, yaxşı, hələlik gəlin: uşaqlar sizinlə olanda o qədər də qorxmayacaqlar. Sonra mən də alışdım, o gələndə hamımız özümüzü yaxşı hiss eləyirdik. Ona baxırdım, səni, bizim bir kəsimiz olduğunu xatırlayırdım... Sənsiz elə kədərlə, pis idi; qoy heç olmasa kimsə gəlsin, onda o qədər də darıxdırıcı olmur, vaxt da tez ötür. Sən olmayıanda vaxt bizim nəyimizə lazımdı!

– Yaxşı, sonra, sonra noldu? – atası tələsdirdi.

– Sonra heç bir şey. İndi sən gəldin, Alyoşa.

– Nolar ki, əgər belədirse, yaxşdı, – atası dedi. – Yatmaq vaxtıdır.

Amma anası atasından xahiş elədi:

– Hələ yatmağa tələsmə. Gel söhbət eləyək, sənin yanında elə sevinirəm ki.

“Heç cür sakitləşməyəcəklər, – Petruşka peçin üstündə fikirləşdi, – barışdilar, bu da yaxşdı; anam işə getmək üçün səhər tezdən qalxmalıdı, amma hələ də kef eləyir – vaxtsız sevindi, göz yaşlarını kəsdi”.

– Bəs bu Semyon səni sevirdi? – atası soruşdu.

– Dayan, gedim Nastyanın üstünü örtüm, yuxuda üstünü açır, üzüyər.

Anası Nastyanı adyalla bürüdü, mətbəxə girdi, dinşəmək üçün – Petruşka yatırı? – peçin yanında dayandı. Petruşka anasını anlayıb, xoruldamağa başladı. Sonra anası geri getdi, Petruşka onun səsini eşitdi:

– Yəqin, sevirdi. Mənə diqqətlə baxırdı, gördüm, mən necəyəm – bəyəm indi yaxşıyam? O çox əziyyət çəkmişdi, Alyoşa, kimsə onu sevməliydi.

– Bir halda ki sizin məsələniz beləydi, heç olmasa onu bircə dəfə öpəydin, – atası xeyirxahlıqla dilləndi.

– Hələ buna bax! O özü, istəməsəm də, iki dəfə məni öpdü.

– Bir halda ki sən istəmirsin, niyə belə eləyirdi?

– Bilmirəm. Deyirdi, özünü itirib, arvadı yadına düşüb, mən də bir az onun arvadına oxşayıram.

– Bəs o da mənə oxşayırmı?

– Yox, oxşamır. Sənə heç kəs oxşamır, sən təksən, Alyoşa.

– Mən təkəm, deyirsən? Say da elə birdən başlanır: bir, sonra iki.

– O mənim dodağımdan yox, yalnız üzümdən öpüb.

– Harandan öpdüyünün fərqi yoxdu.

– Yox, hamısı eyni şey deyil, Alyoşa... Sənin həyatdan nə basınç çıxır?

– Necə nə? Mən bütün müharibəni vuruşmuşam, mən ölümü səndən yaxın görmüşəm.

– Sən vuruşurdun, mənsə burada səndən ötrü əldən gedirdim, dərddən əllərim əsirdi, uşaqları dolandırmaq, düşmənlər – faşistlərə qarşı dövlətə fayda vermək üçünsə qeyrətlə işləmək lazım idi.

Anası sakit danışındı, yalnız qəlbini əziyyət çəkirdi, Petruşkanın da anasına yazıçılığını gəlirdi; bilirdi ki, o, pınəçiyyə artıq pul verməmək üçün özünü, onunla Nastyanın ayaqqabılarını yamamağı öyrənib, kartof müqabilində qonşuların elektrik sobalarını düzəldirdi.

– Mən də həyata, sənin intizarına dözmədim, – anası deyirdi. – Dözsəydim, ölərdim, biliräm, onda ölərdim, mənimsə uşaqlarım var... Mən başqa bir şey, Alyoşa, hər hansı bir sevinc hiss eləməliydim ki, dincələydim. Bir adam dedi, məni sevir, mənə bir vaxtlar sənin yanaşdığını kim, çox mehribancasına münasibət bəsləyirdi...

– O kimdi, yenə həmin Semyon-Yevseydi? – atası soruşdu.

– Yox, başqa adamdı. O, bizim həmkarlar ittifaqı rayon komitəsinin təlimatçısıdır, köçürürləndir...

– Yaxşı, cəhənnəm olsun, kimdisə! Bəs nə oldu, o, səni rahatladi?

Petruşka bu təlimatçı barədə heç nə bilmirdi, təəccüb-ləndi ki, onu niyə tanımır. “Görürsənmi, anamız da bəlalıymış”, – öz-özünə piçildədi.

Anası cavabında atasına dedi:

– Mən ondan heç nə, heç bir sevinc görmədim, sonra halim daha da pisləşdi. Qəlbim ona doğru dartinirdi, çünki ölürdü, o, mənə yaxın, lap yaxın olandasa laqeyd idim, həmin dəqiqələrdə öz ev qayğılarım barədə düşünürdüm, ona yaxın olmağa imkan verdiyimə görə təəssüflənirdim. Başa düşdüm ki, yalnız səninlə rahat, xoşbəxt ola bilərəm, yaxın olanda səninlə dincələ bilərəm. Sənsiz heç bir iş görə,

özümü uşaqlar üçün xilas eləyə bilmərəm... Bizimlə yaşa, Alyoşa, biz yaxşı yaşayacaqıq!

Petruşka atasının stuldan necə dinməzcə qalxdığını, qəlyanını yandırduğunu, kətildə oturduğunu eşitdi.

– Lap yaxın olanda onunla neçə dəfə görüşdü? – atası soruşdu.

– Tək bircə dəfə, – anası dedi. – Daha heç vaxt olmadı. Bəs neçə dəfə lazımdı?

– Nə qədər istəyirsən, öz işində, – atası dilləndi. – Bəs niyə deyirdin, uşaqlarımızın anasısan, yalnız mənimlə, o da çoxdan qadın olubsan...

– Bu, həqiqətdi, Alyoşa...

– Yaxşı, bu necə ola bilər, bunun hansı düzdü? Axı onunla da qadınıydın?

– Yox, mən onunla qadın deyildim, olmaq istəyirdim, ola bilmədim... Hiss eləyirdim, sənsiz məhv oluram, istəyirdim qoy kimsə mənimlə olsun, lap üzülmüşdüm, qəlbim qaralmışdı, artıq uşaqlarımı da sevə bilmirdim, onlardan ötrüsə, sən bilirsən, hər şeyə dözərəm, uşaqlar üçün mən sümüklərimi də qızırğalanmaram!...

– Dayan! – atası dedi. – Sən axı deyirsən, özünün bu təzə Senka-Yevseykanda səhv eləyibsən, guya, ondan heç bir sevinc almamışan, amma, hər halda, batmamışan, məhv olmamışan, salamat qalmışan.

– Mən batmadım, – anası pıçıldadı, – yaşayıram.

– Deməli, burada da mənə yalan danışırsan! Bəs sənin həqiqətin haradadı?

– Bilmirəm, – anası pıçıldı. – Heç nə bilmirəm.

– Yaxşı. Amma mən çox bilirəm, başıma səninkindən çox şey gəlib, – atası dilləndi. – Sən iblissən, başqa bir şey deyilsən.

Anası susdu. Atasının tez-tez çətin nəfəs aldığı eşidilərdi.

– Yaxşı, bax, mən evdəyəm, – o dedi. – Müharibə yoxdu, sənsə məni qəlbimdən yaraladın... Nolar, indi Senka-Yevseykaya yaşa! Sən məni gülünc elədin, oyuncaq yeri-nə qoydun, amma mən də adamam, oyuncaq deyiləm...

Atası qaranlıqda geyinib-kecirməyə başladı. Sonra kerosin lampasını yandırdı, masanın arxasında oturub qolundakı saatı doldurdu.

— Saat dörddü, — öz-özünə dedi. — Hələ qaranlıqdi. Düz deyirlər, qadın çıxdu, amma bir arvad da yoxdu.

Evə sükut çökdü. Nastya taxta divanın üstündə yuxuda ahənglə nəfəs alırdı. Petruşka isti peçin üstündə yastiğā siğındı, xoruldamalı olduğunu unutdu.

— Alyoşa! — anası mehriban səslə dedi. — Alyoşa, məni bağıشا!

Petruşka atasının necə inildədiyini, sonra şüşənin xırçıl-dadiğini eşitdi; pərdənin arasından Petruşka atasıyla ana-sının olduğu otağa qaranlıq çökdüyünü gördü, amma alov hələ yanındı. “O, lampanın şüşəsini basıb sindirdi, — Petruş-ka başa düşdü, — şüşə də heç yerdə yoxdu”.

— Əlini kəsmisən, — anası dedi. — Səndən qan axır, dolabdan dəsmal götür.

— Sus! — atası anasına qışqırdı. — Mən sənin səsini eşidə bilmirəm... Uşaqları oyat, elə indi oyat!.. Sənə oyat deyirlər! Mən onlara analarının necə olduğunu danışaram! Qoy bilsinlər!

Nastya qorxudan qışqırıb oyandı.

— Ana, — o səslədi. — Olar sənin yanına gəlim?

Nastya gecələr çarpayıda yatan anasının yanına gəl-məyi, onun adyalarının altında qızınmağı sevirdi. Petruşka peçin üstündə oturdu, ayağını aşağı sallayıb hamiya dedi:

— Yatmaq vaxtı! Məni niyə oyatdınız? Hələ səhər açılmayıb, eşikdə qaranlıqdır! Niyə səs-küy salıb işığı yandır-dınız?

— Yat, Nastya, yat, hələ tezdir, indi özüm sənin yanına gələcəyəm, — anası cavab verdi. — Sən də, Petruşka, qalx-ma, daha danışma.

— Bəs siz niyə danışırsınız? Atama nə lazımdı? — Petruş-ka dilləndi.

— Sənin nə işinə qalıb mənə nə lazımdı? — atası cavab verdi. — Bir bu serjanta bax!

— Sən niyə lampanın şüşəsini basıb sindirirsən axtı? Niyə anamı qorxudursan? O, onsuz da cansızdır, kartofu yağısız yeyir, yağısa Nastyaya verir.

— Bəs sən ananın burada neylədiyini, nəylə məşğul olduğunu bilirsən? — atası uşaq kimi şikayət dolu səslə qışqırıdı.

— Alyoşa! — Lyubov Vasilyevna çəkinə-çəkinə ərinə müraciət elədi.

— Bilirəm, hər şeyi bilirəm! — Petruşka dedi. — Anam səndən ötrü ağlayırdı, səni gözləyirdi, amma sən gəldin, o yenə ağlayır. Sən bilmirsən!

— Sən də hələ heç nə başa düşmürsən! — atası hırslaşdı. — Böyükənimizə bax bir!

— Mən hər şeyi çox yaxşı başa düşürəm, — Petruşka peçin üstündən cavab verdi. — Sən özün başa düşmürsən. Bizim işimiz var, yaşamaq lazımdı, sizsə səfəh adamlar kimi dalaşırsınız...

Petruşka susdu; o, yastiğının üstünə uzanıb özündən ixtiyarsız səssizcə ağladı.

— Evdə böyük ixtiyar sahibi olmusan, — atası dedi. — Bir də indi daha fərqi yoxdu, burada ağa kimi yaşı...

Petruşka göz yaşını silib atasına cavab verdi:

— Eh, sən necə atasan, nə danışırsan, özünsə yaşlısan, müharibədə də olmusan... Odur, sabah şikəstlər kooperasiyasına get, orada Xariton dayı piştaxta arxasında qulluq eləyir, kimsəni də aldatmır. O da müharibədəydi, sonra evə qayıdır. Get ondan soruş, hamıyla danışıb-gülür, özüm eşitmışəm. Arvadı Anyutadı, o, sürücülüyü öyrəndi, indi çörək daşıyır, özü də yaxşı adamdır, çörək oğurlamır. O da dostluq eləyirdi, qonaq da gedirdi, orada yedizdirirdilər. Onun həmin tanışı ordenliydi, qolları yox idi, tək-tük sənaye mallarının gətirildiyi mağazada başçı işləyir...

— Sən orada nə çərənləyirsən, yaxşısı budur, yat, bir azdan işıqlaşmağa başlayacaq.

— Siz də məni yatmağa qoymadınız... Hələ işıqlaşmağa çox var. Həmin qolsuz Anyutayla dostlaşdı, yaxşıca yaşamağa başladılar. Xaritonsa müharibədə yaşayırı. Sonra Xariton gəldi, Anyutayla dalaşmağa başladı. Bütün günü dalaşır, gecələr də çaxır içib yemək yeyir, Anyutasa ağlayır, heç nə yemir. Söyüd, söyüd, sonra əldən düşdü, Anyutani incitmədi, ona dedi: niyə sənin bircə qolsuzun olub, axmaq arvadsan, bax, mənim səndən başqa Qlaşkam da olub, Aproskam da olub, Maruskam da olub, sənin qohumun Nyuşkam da olub, hələ üstəlik, Maqdalinkam da olub. Özüsə gülür. Anyuta xala da gülür, sonra özü qürurlanırdı — onun Xaritonu yaxşı adamdı, ondan yaxşısı yoxdu, faşistləri

oldurüb, cürbəcür qadılardan da göz aça bilmir. Xariton dayı hər şeyi dükanda çörəyi sayib qəbul eləyəndə özü danışır. İndisə dinc, yaxşı yaşayırlar. Xariton dayisa yenə gülüb deyir: “Mən öz Anyutamı aldatdım, heç kəsim yox idi – nə Qlaşkam vardi, nə Nyuskam, nə Aproskam, üstəlik, Maqdalinkam da yox idi – əsgər vətənin oğludur, sarsaq yaşamağa vaxtı yoxdur, onun qəlbini düşmənə qarşıdır. Mən Anyutani qəsdən qorxutdum...“. Yixil yat, ata, işığı söndür, şüşəsiz alovu niyə tüstüldərsən...

İvanov Petruşkasının danışdığı əhvalata təəccübə qulaq asırdı. “Gör necə köpəkoğlu! – ata oğlu barədə düşünürdü. – Fikirləşirdim, indi mənim Maşam haqqında da deyəcək...”.

Petruşka taqətdən düşüb xoruldadı; o, indi, doğrudan da, yuxuya getdi.

* * *

151

O, hava lap işıqlaşanda oyandı, qorxdu ki, çox yatıb, səhərdən evdə bir iş görməyib.

Evdə təkcə Nastya vardi. O, döşəmədə oturub anasının hələ çoxdan aldığı şəkilli kitabı vərəqləyirdi. Kitabı hər gün vərəqləyirdi, çünkü başqa kitabı yox idi, barmaqlarını da hərflərin üstüylə gəzdirir, guya, oxuyurdu.

– Niyə səhər tezdən kitabı çırkləndirirsən? Onu yerinə qoy! – Petruşka bacısına dedi. – Bəs anam hani, işə gedib?

– İşə gedib, – Nastya astadan cavab verib kitabı örtdü.

– Bəs atam hara yox olub? – Petruşka evə, mətbəxə də, otağa da göz gəzdirdi. – O, əşya kisəsini götürdü?

– O, öz kisəsini götürdü, – Nastya dedi.

– Bəs sənə nə dedi?

– Demədi, ağızından-burnumdan öpdü.

– Belə-belə, – Petruşka dillənib fikrə getdi.

– Yerdən qalx, – bacısına tapşırıldı, – gəl səni yaxşı-yaxşı yuyum, geyindirim, səninlə küçəyə gedəcəyik...

Həmin vaxt onların atası vağzalda oturmuşdu. O, artıq iki yüz qram araq içmişdi, səhər tezdən də yol talonuyla yemək yemişdi. Hələ gecə Maşayla görüşmək, ola bilsin, daha heç vaxt ayrılmamaq üçün birdəfəlik onu qoymuş səhərə getməyi qət eləmişdi. Pisi o idi ki, o, saçılı təbiət qoxuyan kisəci qızından xeyli böyükdü. Amma bunun baş

tutub-tutmayacaqı orada məlum olacaq. Hər halda, İvanov ümid eləyirdi ki, Maşa onu görəndə heç olmasa bir az sevinçək, bu da bəsidi; deməli, onun da yeni yaxın, üstəlik də yaraşılı, şən, xeyirxah qəlbli adamı var. Sonrasa baxarıq!

Az sonra elə axşam İvanovun gəldiyi tərəfə gedən qatar yetişdi. O, əşya kisəsini götürüb, qatara minməyə getdi. "Bax, Maşa məni gözləmir, – İvanov düşündürdü. – Mənə deyirdi, onsuz da onu unudacağam, biz heç vaxt görüşməyəcəyik, mənsə indi Maşanın yanına birdəfəlik gedirəm".

O, vaqonun tamburuna girdi, qatar gedəndə mühabibəyəcən yaşadığı, uşaqlarının doğulduğu balaca şəhərə axırıcı dəfə baxmaq üçün orada qaldı... Atıb getdiyi evə bir də baxmaq istəyirdi, evi vaqondan görmək olar, çünkü yaşadığı evin yerləşdiyi küçə dəmir yol keçidinə baxır, qatar da həmin keçiddən gedəcək.

Qatar tərpənib stansiya yolayıcından, bomboş payız çöllündən keçib getdi. İvanov vaqonun dəstəyindən tutub tamburdan ona doğma olan evlərə, binalara, anbarlara, şəhərin yanğın qüllələrinə baxdı. O, yaxınlıqdakı iki hündür borunu tanıdı: biri sabunbişirmə, o birisə kərpic zavodunun üzərindəydi; indi Lyuba orada, kərpic presinin yanında işləyirdi; qoy daha istədiyi təki yaşasın, o da istədiyi kimi yaşayacaq. Bəlkə də, arvadını bağışlaya bilərdi, amma bunun nə mənası var? Onsuz da qəlbini ona qarşı qəddarlaşmışdı, orada müharibə günləri ərinin ayrılığı o qədər də darixdirici tənhalıqda keçməsin deyə başqasıyla öpüşüb-yasaşan adama rəhm yoxdu. Yoxsa Lyubanın yaşamaqda çətinlik çəkdiyinə, ehtiyac, dərd ona əzab verdiyinə görə öz Semyonu, yaxud Yevseyilə yaxınlığı heç də bəraət deyil, onun hisslerinin təsdiqidi. Bütün sevgilər ehtiyacdən, dərd-dən baş verir; əgər insanın heç nəyə ehtiyacı olmasaydı, dərd çəkməsəydi, heç vaxt başqa adamı sevməzdi.

İvanov yaşadığı, uşaqlarının qaldığı evə axırıcı dəfə baxmaq istəməyib, yatmaq üçün tamburdan vaqona keçməyə hazırlaşırıdı: boş yerə özünə əzab vermək lazım deyil. O, irəli – keçidə çox qalıb-qalmadığınına baxdı, dərhal da onu gördü. Burada kəndin şəhərə gedən torpaq yolu dəmir yolunu kəsib keçirdi; bu torpaq yolda arabadan tökülmüş saman, ot dəstələri, söyüd çubuqları, at peynini vardi. Həftənin iki bazar gündən başqa, adətən, bu yol boş olurdu;

nadir hallarda kəndli ot dolu arabayla şəhərə gedir, yaxud şəhərdən qayıdır. İndi də eləydi: kənd yolu boş idi; yalnız şəhərdən, yolu çıxdığı küçədən uzaqda tanımadığı iki uşaq qaçırdı: bir böyük, o biri ondan balacaydı, böyük balacanın əlindən tutub, onu tələsə-tələsə dalınca dartırdı, balaca nə qədər tələssə, ayaqlarını nə qədər cidd-cəhdə atsa da, böyüyə çata bilmirdi. Buna görə də böyük uşaq balacanı arxasında sürüyürdü. Şəhərin sonuncu evinin yanında onlar dayandılar, deyəsən, ora gedib-getməmələrini qərarlaşdırı-qərarlaşdırıvağzal tərəfə baxdalar. Sonra keçiddən adlayan sərnişin qatarına baxdalar, elə bil, qəfildən onu haqlamaq istəyib yolla düz qatara sari qaçıdlar.

İvanovun durduğu vaqon keçidi ötürdü. İvanov vaqona keçmək, başqa sərnişinlərin mane olmamaları üçün yuxarı dam taxtda uzanıb yatmaq məqsədilə kisəsini yerdən qaldırıdı. Amma həmin iki uşaq heç olmasa axırıncı vaqona qaçıb çatdalar, ya yox? İvanov tamburdan başını çıxarıb geri baxdı.

İki uşaq əl-ələ tutub hələ də yolla keçidə doğru qaçırdı. Onlar dərhal yixildilar, qalxdilar, yenə irəli qaçıdlar. Onlardan böyüyü boş əlini qaldırıdı, üzünü qatarın hərəkəti istiqamətində İvanova sari çevirib, elə bil, onun yanına qayıtması üçün kimisə səsləyə-səsləyə əliyle çağırırdı. Dərhal da təzədən yerə yixildilar. İvanov gördü böyüyünün bir ayağında keçə çəkmə, o birindəsə qaloş var – elə buna görə də tez-tez yixilirdi.

İvanov əldən düşüb yixılan uşaqları görmək istəməyib gözlərini yumdu, sinəsinin necə od tutub yandığını hiss elədi, elə bil, orada qəfasə düşüb çırpinan ürəyi bütün ömrü boyu uzun-uzadı, boş-boşuna çırpinmışdı, yalnız indi onun bütün mahiyyətini hərarətlə, diksintiyə doldurub azadlığa çıxmışdı. O, qəfildən əvvəllər bildiyi hər şeyi daha aydın, daha gerçek real anladı. Əvvəllər başqa həyatı yekəxanalıq, şəxsi maraq vasitəsilə hiss eləyirdi, indisə gözlənilmədən ona çıarpaqlaşmış qəlbıyla toxundu.

O, vaqonun pillələrindən qatarın arxasına, uzaqlaşan uşaqlara bir də baxdı. İndi artıq bilirdi ki, qaçanlar onun uşaqları – Petruşkayla Nastyadi. Uşaqlar, deyəsən, qatar keçiddən keçəndə onu görmüşdülər, Petruşka onu evə, anasının yanına çağırırdı, amma uşaqlara diqqətsiz baxdı, başqa şey barədə fikirləşirdi, öz uşaqlarını tanıtmamışdı.

İndi Petruşkayla Nastya qatarın çox gerisində, relslərin böyründəki qumlu ciğirlə qaçırdılar; Petruşka hələ də bala-ca Nastyanın əlindən tutmuşdu, qız ayaqlarıyla qaçmağı çatdırmayanda onu arxasında sürüyürdü.

İvanov əşya kisəsini vaqondan yerə tulladı, sonrasa vaqonun aşağı pilləsinə enib kisənin arxasında uşaqlarının qaçdığı həmin qumlu ciğira düşdü.

ÖLƏNLƏRİN İNTİQAMI

Uçurumdan səsləyirəm...

Ölülərin sözləri

Ana öz evinə qayıdırı. O, almanlardan qaçaqaçdaydı, amma, doğma yerdən başqa, heç yerdə yaşaya bilməmişdi və evə qayıdırı.

O, iki dəfə ara yerlərlə alman istehkamlarının yanından keçdi, çünkü burada cəbhə düzxətli deyildi, anasa kəsə, düz yolla gedirdi. Onun qorxusu yox idi, kimsədən çəkinmirdi, düşmənlər də ona toxunmurdular. Kədərli, pərişan saçlı, elə bil, kor olmuş kimi tutqun üzlü qadın çöllərlə gedirdi. Daha aləmdə nə olduğunu, dünyada nələr baş verdiyinin ondan ötrü fərqi yox idi, dünyada heç bir şey onu nə həyecanlandırma, nə sevindirə bilərdi, çünkü onun dərdi əbədi, kədəri sonsuzdu – ana bütün övladlarını itirmişdi. O, indi o qədər zəif, dünyadakı hər şeyə laqeydi ki, yolla küləyin apardığı quru ot gövdəsi kimi gedirdi, rastlaşdığı hər şey də qadına etinasız qalırdı. Həm də ondan ötrü daha da çətindi, çünkü hiss eləyirdi ki, ona kimsə lazım deyil, o özü də eynilə kimsəyə lazım deyil. İnsana ölməkdən ötrü bu yetərlidi, amma ölmədi; o, ömrünü yaşadığı evi, övladlarının döyüşdə, edamda öldükləri yeri görməli idi.

Öz yolunda o, almanlarla rastlaşırı, amma onlar bu qoca qadına toxunmurdular; bu qədər kədərli qarını görmək almanlara qəribə görünürdü, qadının üzündəki insani görkəmdən dəhşətə gəlirdilər, öz-özünə ölməsi üçün ona fikir vermirdilər. Həyatda vəhşi heyvanı, düşmən kəsi qorxudan adamların üzündə belə tutqun yad işiq olur, belə adamları həm məhv eləməyə kimsənin gücü çatmir, həm onlara yaxınlaşmaq mümkün deyil. Vəhşi heyvanla insan özlərinə oxşayanlarla daha həvəslə vuruşurlar, amma onlardan qorxan, gözə görünməz qüvvəyə məğlub olmaqdan çəkinib, belələrindən yan qaçırlar.

Qoca ana müharibənin içindən keçib, evinə qayıdırı. Amma indi onun doğma yerləri bomboşdu. Gillə suvanmış, sarı boyalı ilə rənglənmiş, fikrə getmiş insan başına oxşayan

kərpic soba borusu olan birailəlik balaca kasibyana ev alman atəşindən çoxdan yanmışdı, artıq qəbir yerinin üstündən qalxan ot özündən sonra kösov qoymuşdu. Bütün qonşu yaşayış yerləri də, bütün bu qədim şəhər də məhv olmuşdu, ətrafin hər yeri aydın, kədərli olmuşdu, sükuta qərq olmuş torpağın uzaq yerləri görünürdü. Bir müddət də keçəcək, adamların yaşadıqları yerləri yabani otlar basacaq, onu küləklər süpürəcək, yağış axınları yerlə yeksan eləyəcək, onda insan izi qalmayacaq, onun yer üzündə mövcudluğunun bütün əzablarını anlamağa da, xeyirli miras olmağa da, ondan gələcəkdə ibrət götürməyə də bir adam olmayacaq, çünkü kimsə sağ qalmayacaq. Ana da özünün bu son fikirləndən, yaddaşsız məhv olan həyatına görə qəlbindəki ağrıdan ah çəkdi. Amma onun qəlbi xeyirxahdı, həlak olanlara sevgisindən, özləriylə məzara apardıqları istəklərini həyata keçirmək üçün bütün ölenlərin əvəzinə yaşamaq istədi.

O, sənmüş yanğın yerinin ortasında oturub, öz evinin külüünü əlləriylə eşələrməyə başladı. Qarı öz qismətini biliirdi ki, ölmək vaxtı, ancaq qəlbi bu qismətlə barışmırı, çünkü əger ölsə, övladları haqqında xatirələr harada qalacaq, onun qəlbi də dayansa, onları öz sevgisində kim qoruyub saxlayacaq?

Ana bunu bilmirdi, təkbaşına düşünürdü. Ona əvvəllər yaraşıqlı, kök, indisə zəifləmiş, sakit, laqeyd cavan qadın, qonşu Yevdokiya Petrovna yaxınlaşdı; iki azyaşlı uşağını onlarla birgə şəhərdən gedəndə bombayla öldürmüştürlər, ərisə torpaq işlərində xəbər-ətərsiz itmişdi, o da uşaqlarını basdırmaq, ölü yerdə ömrünü başa vurmaq üçün geri qayıtmışdı.

– Salam, Mariya Vasilyevna, – Yevdokiya Petrovna dil-ləndi.

– Sənsən, Dunya, – Mariya Vasilyevna ona dedi.
– Yanımda otur, gəl səninlə söhbət eləyək. Başımı bitlə, çoxdan çımməmişəm.

Dunya itaətlə yanında oturdu; Mariya Vasilyevna başını onun dizinin üstünə qoydu, qonşu qadın da qarının başını bitləməyə başladı. İndi məşğuliyyət tapdıqlarına görə ikisi də yüngülləşmişdi; biri cidd-cəhdə çalışırdı, o birisə ona sığınmışdı, tanış adamlı yaxınlığın rahatlığı içinde mürgüləyirdi.

– Səninkilərin hamısı ölüb? – Mariya Vasilyevna soruşdu.

– Hamısı, bəs necə axı! – Dunya cavab verdi. – Sənin-kilərin də?

– Hamısı, heç kəs yoxdu, – Mariya Vasilyevna dedi.

– Bizim səninlə eynilə kimsəmiz yoxdur, – dərdinin dünyada hamının dərdindən böyük olmadığından razı qalan Dunya (özgələrin də eyni dərdi var) dilləndi.

– Mənim dərdim səninkindən böyük olar: mən əvvəllər də dul yaşayırdım, – Mariya Vasilyevna danışdı. – Axı iki oğlum burada – qəsəbənin yanında həlak oldu. Almanlar Petropavlovkadan Mitrofanyevsk anayoluna çıxanda onlar fəhlə batalyonuna daxil oldular... Qızımsa məni buradan lap uzaqlara apardı, o məni sevirdi, mənim qızım idi, sonra məndən uzaqlaşdı, başqalarını sevdı, qızım hamını sevirdi, onun birinə yazığı gəldi – o, xeyirxah qız idi, mənim qızım idi, – ona meyilləndi, o, xəsteydi, yaralıydı, lap meyitə dönmüşdü, qızımı da onda öldürdülər, yuxarıdan – aeroplandan öldürdülər... Mənsə qayıtdım, neyləyəydim axı! Bəs indi ney-ləyim! Məndən ötrü fərqi yoxdu! Özüm indi ölü kimiyəm.

– Neyləyəcəksən axı: ölü kimi yaşa, mən də elə yaşayıram, – Dunya dedi. – Mənimkilər ölüblər, səninkilər də ölüblər... Səninkilərin harada yatdığını bilirəm, – hamını aparıb basdırıldıqları yerdədilər, mən buradaydım, axı gözlərimlə görmüşəm. Əvvəlcə bütün öldürülmüş mərhumları saydilar, kağız tərtib elədilər, özlərininkini ayrıca qoysular, bizimkilərisə oradan da o tərfə apardılar. Sonra bizimkilərin hamısını lümlüt soyundurdular, əldə olunan bütün şeyləri kağıza yazdılar. Uzun müddət belə əlləşdilər, sonrasa basdırmaq üçün aparmağa başladılar...

– Bəs qəbri kim qazdı axı? – Mariya Vasilyevna narahat oldu. – Dərinmi qazdlar? Axı çılpaqları, donanları basdırıldılar, dərin qəbir daha isti olardı!

– Yox, dərin nədi! – Dunya məlumat verdi. – Mərmi çalası – bax, bu da sənin qəbrin. Oranı ağızınacan doldurdular, bəzilərinəsə yer çatmadı. Bunu görüb qəbirdəki ölülərin üstündən tankla keçdilər, rəhmətliliklər əzildilər, yer açıldı, qalanları da onların üstünə qoysular. Qazmağa həvəsləri yoxdur, öz qüvvələrini qoruyurlar. Üstlərinəsə azacıq torpaq atdlar, rəhmətliliklər indi orada uzanıb soyuqdan donurlar; bu cür əzaba – ömrü boyu çılpaq uzanmağa – yalnız ölülər düzürlər.

– Bəs mənimkiləri də tankla əzdilər, yoxsa onları üst-dən bütöv qoydular? – Mariya Vasilyevna soruşdu.

– Səninkilərim? – Dunya cavab verdi. – Mən bunu görə bilmədim ki... Hamısı orada, qəsəbənin arxasında, yolun lap qıraqında basdırılıb, gedərsən, görərsən. Mən onlara iki budaqdan xaç bağlayıb qoydum, bunun nə xeyri var axı; xaç yixılacaq, istəyirsən onu dəmirdən düzəlt, adam-larsa ölüləri unudacaqlar...

Mariya Vasilyevna Dunyanın dizinin üstündən qalxdı, qadının başını öz dizinin üstünə qoydu, özü onun başını bitləməyə başladı; işdən yüngülləşdi; əl işi xəstə, dərdli qəlbəi sağaldır.

* * *

Sonra, artıq axşam düşəndə Mariya Vasilyevna qalxdı; qoca arvad idi, indi yorulmuşdu; o, Dunyayla vidalaşb qaranlığa, uşaqlarının yatdığı yerə – iki oğlu yaxın yerdə, qızısa uzaqda – getdi. Mariya Vasilyevna şəhərin ətrafında yerləşən qəsəbəyə çıxdı. Əvvəllər qəsəbədə kiçik taxta evlərdə bağçılarla dirrikçilər yaşayırdılar; onlar evlərinin yanındaki sahəylə dolanır, lap əvvəllərdən bu cür yaşayırdılar. İndi artıq burada heç nə qalmamışdı, torpağın üzü də atəşdən yanmışdı, sakınlərisə ya ölmüşdülər, ya sərgər-dən olmuşdular, ya əsir alıb işləməyə, ölümə aparmışdilar.

Qəsəbədən düzənliyə Mitrofanyevsk anayolu uzanırdı. Anayolun hər iki tərəfində əvvəllər ağsöyüdlər bitmişdi, indi müharibə onları lap kökünəcən gəmirmişdi, artıq dünyannın sonu yaxınlaşmış, ora gedib çatan azmiş kimi, adamsız qalan yol darixdirıcı idi.

Mariya Vasilyevna iki çarpat bağlanan miskin, titrəyən budaqdan düzəldilmiş xaçın olduğu qəbir yerinə gəldi. Ana xaçın yanında oturdu; onun altında qarının öldürülmüş, təh-qır olunmuş, yad əlləriylə qəbrə atılmış çılpaq övladları yatırdı.

Axşam düşüb gecəyə çevrildi. Payız ulduzları göydə, elə bil, ağlamış kimi işiq saçdı, orada mərhəmətdən, əzab-verici bağlılıqdan kimsənin nəzərlərini çəkə bilmədiyi kədərli, cəlbedici qaranlıq torpağa tərpənmədən diqqətlə baxan heyratlı dolu, xeyirxah gözlər açıldı.

– Siz sağ olsaydınız, – ana torpaq altındaki ölmüş oğullarına piçıldadı, – siz sağ olsaydınız, nə qədər iş

görərdiniz, nə qədər tale sınaqdan keçirərdiniz. İndisə, neyləyək, daha ölmüşünüz, – yaşamadığınız həyat hədadi, onu sizin əvəzinizdə kim yaşayacaq?... Matveyin neçə yaşı vardı ax? İyirmi üç yaşındaydı, Vasilisə iyirmi altısındaydı. Qızımın da on səkkiz yaşı vardi, indi on doqquz yaşına girərdi, dünən onun ad günüydü... Sizə nə qədər qəlbimi sərf elədim, nə qədər qanım getdi, amma bir halda ki siz öldünüz, bir halda ki mən uşaqlarımı sağ saxlaya bilmədim, onları ölümdən qoruya bilmədim, deməli, azmiş, təkcə qəlbimlə qanım azmış... Onlar neyləsinlər, mənim uşaqlarimdalar, dünyaya gəlmələrinini xahiş eləməmişdilər. Mənsə onları doğurdum, fikirləşmirdim; doğmuşam, qoy özləri yaşasınlar. Amma, görünür, hələ yaşamaq çətindir, burada uşaqlar üçün heç nə hazır deyil, yenicə hazırlayırdılar, ancaq bacarmadılar!.. Burada yaşaya bilməzlər, yaşamağasa başqa yerləri yox idi, – biz analar neyləyək, biz də uşaq doğurduq. Bəs neyləyək ax? Tək yaşamağın nə xeyri var ki...

O, qəbrin torpağını sığalladı, üzünü ora söykədi. Yerdə sakitlikdi, səs-səmir eşidilmirdi.

– Yatırlar, – ana piçildədi, – heç kəs də tərpənməyəcək, – ölmək çətinmiş, onlar da əldən düşübər. Qoy yatsınlar, mən gözləyərəm – uşaqlarsız yaşaya bilmərəm, ölülsəz yaşamaq istəmirəm...

Mariya Vasilyevna üzünü yerdən qaldırdı; qızı Nataşanın onu çağırduğu qulağına gəldi, eşitdi, qız anasını sözsüz çağrırdı, elə bil, yalnız zəif ahiyla nəsə deyirdi. Ana qızının haradan çağırduğunu, çəkingən səsinin hardan – sakit çöldənmi, yerin altındanmı, yoxsa göyün ənginliyindən, həmin o parlaq ulduzdanmı – gəldiyini bilmək üçün ətrafa göz gəzdirdi. O, həlak olmuş qızı indi haradadi? Yoxsa daha heç yerdə yoxdu, ananın qulağına da Nataşanın yalnız öz qəlbində xatirələrlə səslənən səsi gelir?

Mariya Vasilyevna təzədən dinşədi, yenə dünyanın sükutundan qızının onu çağırın səsi eşidildi, bu səs çox uzaq idi, sükuta oxşayırıldı, amma aydın, mənasi dərk olunan idi, ümidi dən, sevincdən çin olmayanların çin olacağından, ölenlərin yaşamaq üçün bu dünyaya qayıdacaqlarından, ayrı düşənlərin bir-birini qucaqlayacaqlarından, daha bir də heç vaxt ayrılmayacaqlarından danışındı.

Ana qızının səsinin şən olduğunu sezdi, başa düşdü ki, bu, onun həyata qayıtmağa ümidi, inamını, ölenin sağ qalanlardan kömək gözlədiyini, ölü olmaq istəmədiyini bildirir.

“Sənə necə kömək eləyə bilərəm axtı, qızım? Mən özüm ölü kimiyəm, – Mariya Vasilyevna dedi; o, sakit, ağıllı danişirdi, elə bil, öz evində, rahatlıq içindəydi, bu yaxınlardakı, xoşbəxt həyatındaki kimi, uşaqlıyla söhbət eləyirdi. – Mən səni tək qaldırı bilmərəm, qızım; əgər bütün xalq səni sev-səydi, həm də yer üzündəki bütün yalanları düzəltsəydi, onda səni də, bütün həqiqi ölenləri də həyata qaytarardı: axtı ölüm elə birinci yalandır!.. Mənsə təkcə sənə necə kömək eləyə bilərəm? Yalnız özüm dərddən öləcəyəm, onda sənin yanında olacağam!”.

Ana uzun müddət qızına ağıllı, təskinə dici sözlər dedi, elə bil, Nataşayla iki oğlu torpağın altında ona diqqətlə qulaq asırdılar. Sonra mürgüləyib qəbrin üstündə yuxuya getdi.

* * *

Müharibənin gecəyarısı dan yeri yaxınlıqda doğdu, topların gurultusu oradan eşidildi; orada döyüş başladı. Mariya Vasilyevna oyandı, göydəki atəşə tərəf baxdı, topların ara verməyən nəfəsinə qulaq asdı. “Bizimkilər gəlirlər, – əmin oldu. – Qoy tez gəlsinlər, qoy yenə sovet hakimiyyəti olsun, o, xalqı sevir, o, işi sevir, o, adamlara hər şeyi öyrədir, o, narahatdı; bəlkə, uzun müddət keçəcək, xalq ölülərin həyata qayıtmamasına öyrəşəcək, ananın kimsəsizləşmiş qəlbini də onda rahat nəfəs alacaq, onda sevinəcək”.

Mariya Vasilyevna inanır, başa düşürdü ki, hər şey elə belə də, onun arzuladığı, öz qəlbini təskinlik vermək üçün istədiyi kimi də olacaq. O, uçan aeroplanylari görürdü, onları da uydurmaq, düzəltmək çətin idi, əgər adamların zəkası öz uşaqlarını ananın ehtiyaclarına yönəltsə, bütün ölenləri də torpağın altından həyata, gün işığına – uşaqlarını doğan və dəfn eləyən, onlarla ayrılıqdan ölen ananın yanına qaytarmaq mümkün olardı.

O, susmuş oğullarına daha da yaxın olmaq üçün təzədən yumşaq qəbir torpağına sıçındı. Övladlarının sükütu da onları öldürən bütün şər dünya üçün ittiham, uşaq cisinin qoxusunu, diri gözlerinin rəngini yadında saxlayan ana üçün dərd idi...

* * *

Günortaya yaxın rus tankları Mitrofanyevsk anayoluna çıxdı, baxış keçirmək, yanacaq doldurmaq üçün şəhərin kənarında dayandı; onlar indi irəliyə atəş açmirdi, çünki məhv olmuş şəhərin alman qarnizonu döyüşdən yayınmış, bir qədər əvvəl öz qoşunlarına doğru geri çəkilmişdi.

Tankdakı qırmızı əsgərlərdən biri maşından aralındı, indi üzərinə sakit günəşin işiq saçdığı torpağın üstüylə getməyə başladı. Əsgər artıq o qədər də cavan deyildi, yetkinləşmişdi, otların necə yaşadığına baxmağa öyrəşmiş kəpənəklərin, həşəratın hələ mövcud olub-olmadığını yoxlamağı sevirdi.

Əsgər iki budaqdan düzəldilmiş xaçın yanında üzünü torpağa söykəmiş qarını gördü. O, qariya sarı əyilib nəfəsinə qulaq asdı, sonraq qarının bədənini arxası üstə çevirdi, əminlik üçün qulağını da sinəsinə söykədi. “Ürəyi dayanıb, – əsgər başa düşdü, ehtiyat dolaq üçün üstündə gəzdirdiyi təmiz kətanla mərhumun dinclik çökmiş üzünü örtdü. – Onun yaşamağa da bir şeyi yoxmuş: bax, bədəni acliqdan, dərddən nə günə düşüb – dərisinin altından sümükləri görünür”.

– Hələ yat, – əsgər vidalaşanda ucadan dedi. – Kimin anası olursansa ol, mən də sənsiz yetim qaldım.

O, özgə anasıyla ayrılığının ağırlığını içində bir qədər də dayandı.

– İndi qaranlıqdasan, bizdən də çox uzaq düşdün... Neyləyək ax! İndi səndən ötrü dərd çəkməyə vaxtımız yoxdu, əvvəlcə düşməni məglub eləməliyik. Sonrasa bütün dünya ağılinı başına toplamalıdı, ayrı cür mümkün olmayacaq, yoxsa heç nəyin xeyri yoxdu!..

Əsgər geri getdi, ölülsiz yaşamaq da onun üçün darixidirici oldu. Amma hiss elədi ki, indi sağ qalmaq ondan ötrü daha vacibdi. Nəinki təkcə adamların həyatının düşməni olan yağını qırıb-çatmaq, həm də qələbədən sonra ölülərin bizə sükütlə vəsiyyət elədikləri ali həyatla yaşamaq lazımdı ki, onda da ölünlərin əbədi xatırəsi xətrinə, istəkləri həyata keçsin və qəlbləri susub aldadılmasın deyə, bu dünyadaki bütün ümidi lərini həyata keçirmək mümkün olsun. Ölülərin, dirilərdən başqa, etibar elədikləri bir kəs yoxdu – indi biz elə yaşamalıq ki, adamlarımızın ölümünə xalqımızın xoşbəxt, azad taleyi haqq qazandırsın, bununla onların ölümünün intiqamı alınsın.

ZAMANIN AXARI

162

Bu yaxınlarda, iyirmi il əvvəl Tiflisin ətrafında gildən və yararsız mədən daşlarından – tava daşlarından tikilmiş bala-ca ev vardı, evin içində torpaq döşəməli bir otaq vardı, oradakı taxta masanın arxasında cavan, kədərli qadın oturmuşdu, ağ parça tikirdi. Masanın üstündə həmişə – gecə-gündüz – kerosin lampası yanındı, çünki divarın dibində dəyişək tikənin anası, aciz kor qarı yatırdı. Qarı tutqun, yiyeşiz gözləriylə odun işığına baxır, onu hiss eləyirdi, işiq təskinlik, zülmət aləmdən gələn işiltılı səs kimi xoşuna gəlirdi. Qızı anasını sevirdi, artıq əmək, yeməyə qənaət hesabına kerosinə pul xərcləyirdi. Qadına kimsə qonaq gəlmirdi, onu sevəcək, əyləndirəcək elə bir tanışları yox idi, yalnız aradabir öz-özüne, məlum deyil nəyə görəsə, gülümşəməli olurdu; bəlkə, ona görə ki, ürək arasıkəsilməz kədərə dözmür, hərdənbir öz-özünə qəddini düzəltməyə, gərnəşməyə qabildi. Qadın və insan gözəlliyi onda hələ qalmışdı, amma yorğunluqla kədərli ehtiyac qocalıq kimi artıq onun sıfətini dumanlandırılmışdı, o da hamı üçün gözə görünməz, maraqsız olmuşdu.

İki gündən bir dəyişəktikən işini şəhərə aparır, parça götürürdü; yol getdiyi müddətdə dincəlirdi, təbiəti, ötüb-keçənləri, cürbəcür özgə şeyləri, uca dağları görürdü, xəyalında xoşbəxt olmaq üçün qəlbində kiminsə, başqasının öz həyatına oxşamayan həyatını təsəvvüründə canlandırdı.

Həyətdə, evin yaxın ətrafında qadının qızı – onbir yaşılı Tamara qaçıր, oynayırdı. Qız, əməlli-başlı yetim kimi, həmişə tək olurdu, çünki anasının onunla oynamaya vaxtı yox idi; ana qızıyla qarını dolandırmaq üçün işini güclə çatdırırdı, elə sürətlə tikməyə tələsirdi ki, qızına sevgisini duymağını unudurdu, cœurk ona analıq hissindən vacib gəlirdi.

Axşam Tamara evə qayırdı. Ana ona kor nənənin yatdığı yatacağın altında yer salırdı, qız da yuxuya gedirdi. Bütün gecəni lampanın işığı qadının üzünə düşürdü, bütün gecəni Tiflisin bir pəncərəsində işiq yanındı, gənc qadın bütün yatanlara, zənginlərə palтарla bəzək şeyləri hazırlayırdı, əllərilə ağları tikirdi. Evin ətrafında bir gecəliyə dayanmış kimi, yaxın

Qafqaz dağları dururdu, gündüz günəş çıxandasa uzaqlaşmış tək görünürdülər; işığın və zamanın necə çıxıb getdiyi o dağlardan məlum olurdu.

Səhər Tamara undan bişirdiyi kökəni qəndsiz çayla yeyirdi, sonra o biri kökəni qabda isladır, kor qarını yedirirdi. Qarı yeyib doyur, təzədən ölgün gözləriylə yanın lampaya baxırdı, lampanın zəif işığı qarının üzünü isidirdi; o, yenidən yatrı, ölürdü. Qızı bütün günü lampanın yanında tək oturub – bəzən gecəyarısınaçan, bəzən səhərəcən – tikirdi.

* * *

Tamara öz uşaq işləri üçün gözdən yayınırdı, amma qız orada şənlənmirdi, on bir yaşında artıq bütün kasıbların ağılıyla – xəyalla yaşıyirdi. O, rəfiqəsinin əlində oyuncaq görürdü, ona yaxınlaşmadan gizlice fikirləşirdi ki, həmin oyuncaq onundur, artıq bu oyuncağı əlində tutur, sevincdən ləzzət alır. Əgər böyük rus qızı velosipeddə gedirdisə, Tamara hesab eləyirdi ki, həmin velosiped də onundur, bir küncdə gizlənib velosipedinin durduğu yerin havasına əlləriylə toxunurdu. O, dünyada xoşuna gələn, hər şeyə maraqlı, boş-boşuna yaşaya bilməyən, daim mülkiyyətlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalan xəsis qəlbinin sevəbildiyi hər şeyi özünə götürürdü. Bir dəfə Tamara özgə həyətində köhnə, atılmış şəkil gördü, o şəkildə boyra ilə dağ çəkilmişdi – dağ uzaq axşamın ortasında dururdu, alçaq meşəylə örtülmüşdü, meşənin kənarında balaca bir daxma vardi, daxmada artıq gecə işığı yanındı. Tamara arzulamağa başladı ki, tezliklə həmin balaca daxmada yaşayacaq, bura onun evi olacaq, bütün meşəli dağ xoşbəxt ömür sürdüyü səltənəti, ölkəsi olacaq.

Bir dəfə kor qarı özü gözlərini yumdu, qızından xahiş elədi, lampanı söndürsün, kerosini daha yandırmamasın. Bayırda yay gününün günortasıydı. Dəyişək tikən lampanın işığını azaldıb qariya yaxınlaşdı.

– Məni çevir, – qarı xahiş elədi.

Qızı anasının üzünü divara çevirdi – qarı öldü.

Dəyişək tikən lampanı söndürüb təzədən tikməyə oturdu, amma sezdi ki, lampasız görməyi yadırğayıb: gözlərin-dən yaş axır, əziyyət çəkirdi. Ona görə də lampanı təzədən yandırdı, balaca pəncərədəki işq daha ona lazım deyildi.

* * *

Bir ildən sonra dəyişək tikən qadın ikinci lampa aldı – bir lampanın işığı ona bəs eləmirdi, amma gözləri hissiyatını daha da çox itirirdi, qadın kor olmuşdu, indi, yalnız təsadüfi sıfarişləri yerinə yetirirdi. Mağazalar ondan imtina eləyirdilər, çünkü tikiş naxışlarını qarışdırır, düzgün ölçünü seçə bilmirdi.

Tamara daha gündə bir dəfə un kökəsi yox, qarğıdalı kökəsi yeyirdi, bu da ona bəs eləmirdi, buna görə də yarpaqlarının altında xırda yumrular bitən göyərtılərdən yeyib doyurdu.

Gecələr Tamara anasının gözlerini yaylıqla bağlayırdı ki, yaşı axmasın, özüsə tikməyə başlayırdı, amma bacarmır, parçanı xarab eləyirdi.

– Tamara, – gözləri bağlı anası ona deyirdi, – sabah yeməyə bir şeyimiz yoxdu. Lampadan kerosini tök, aparıb sat.

– Lazım deyil, – Tamara dillənirdi. – Yaxşısı budur, məni ərə ver. Ərim məni yedirəcək, mən yeyib doyacağam, qalanını sənə gətirəcəyəm. Onda yenə sağ qalacağıq.

Amma ana Tamaranı ərə vermək istəmirdi; o, çıxıb gün işığında işləyə-isləyə hələ də tikirdi, çünkü lampa üçün kerosin almağa pul yox idi. İndi gözlərindən irin axırdı, o da irini ağ parçayla silirdi. Tamara sonra qiymətli koftaların üstündəki yaşıl ləkələri yuyurdu, amma ləkələrin izi yenə də qalırıldı, sıfarişçilər bu gözləri görməyən dəyişəktikən qadına iş verməkdən tamam imtina elədilər.

Bu zaman Tamara qəlbinin xoşbəxtliyi, rahatlığı üçün təsəvvüründə bir şey canlandırmağı unudurdu, göyərtilərin yeməli yumrularını yiğə-yiğə bədbəxt, hiddətli halda yaşıyındı. O, anasına vermək, bir az özü yemək üçün həmin yumrulardan bir neçə min dənə yiğmaliydi, yoxsa ölürdilər.

* * *

Az sonra Tamaranın anası əlhavasına həyətdə dəyənək tapıb qonşulara getdi. Qadın onlara dedi, Tamaranı ərə vermək istəyir: onların elə bir adamı yoxdu ki?

Axşam Tamaragilə bir qoca gəldi, dəyişək tikən qadınla söhbət elədi, sonrasa əlini qızın dalına çəkib onu almağa

razi oldu. O, səhəri gün gələcəyini, qızı paltar gətirəcəyini vəd elədi, sonra da toy olacaqdı.

Tamara gecəni yatdı, səhərsə tülkünün yuva oyub yaşadığı zırzəmiyə qaçıdı. Tamara tülkünü qovdu, özü oyuğa girdi, bütün günü çıxmadi, qız zəiflikdən artıq çoxdan böyüdü, ona görə də təkcə ayaqlarını çöldə qoyub oyuqda tamam-kamal yerləşdi. Anayla qoca nişanlı gəzir, onu hər yerdə axtarırdılar, axır ki, qoca həyətdə yuvasız tülkünün dolaşdığını, harada gizlənəcəyini bilmədiyini gördü. Buna görə də dəyişəktikən qadından həmin qorxaq tülkünün niyə yuvasız gəzdiyini soruşdu. Tamaranın anası başa düşdü, qızını harada axtarmağı qocaya başa saldı, az sonra qoca qızın ayağından yapışıp onu tülkü yuvasından çıxardı. Tamaraya elə gəldi, qocanın buxağı yoxdu; buna görə də ağladı, çünkü ərinin öz təxəyyülündə nəyə görə sevmək istəyirdi, artıq qabaqcadan onu özgənin velosipedi, kuklaşı, şəkildəki kiçik daxmali dağ kimi özünün sevimli əşyası sayırdı.

Dəyişəktikən qadın axşamdan Tamaranın bədənini əri üçün həmişəlik hamidan gizləyib, bürüyüb, ona qocanın gətirdiyi uzun paltarı geyindirməyə başladı, qızı da ağlamağı tapşırıdı.

Amma Tamara nəyə görə ağlayacağını bilmirdi. Fikirləşirdi ki, sabah səhərdən əri onu yedirməyə başlayacaq; o, sevginin nə demək olduğunu təsəvvüründə canlandıracanlandırma, uydura-uydura yuxuya getdi.

* * *

Toydan sonra Tamara ərinin zəngin evində tək qaldı. Qoca arvadını özü soyundurub gen-bol yatağa uzatdı. Sonra qızı əlləşdirməyə və incə, xırda sözlər deməyə başladı. Tamara qocanın axmaq olduğuna təəccüblənə-təəccüblənə ona baxındı.

– Sən mənimlə oynayırsan? Elə bilirsən mən səninəm?
– Oynayıram, – qoca dedi, – niyə belə qanmazsan?
– Heç nəyə görə. Mən hələ balacayam, yaşamağa öyrəsməmişəm.

Tamaranın anası ayrı yaşayındı, qoca onun qızına qonaq gəlməsinə icazə vermirdi. Tamara hər gün gizlicə anasına yemək aparırdı, əri xəbər tutub açılananda Tamara gecə onun boynunu cırmaqladı, qoca da daha açılanmadı. Bir

ildən sonra Tamaranın bədəni şişdi, orada nəsə qimildanır, döyüñürdü, – qızı elə gəlirdi indicə partlayıb oləcək. O, ağla-yr, bədəninin oyuğunda gizlənib onu içəridən gəmirən, Tamaraya heç nə – nə hiss, nə ürək, nə ağıl-fikir – qoy-madan qanını, gücünü soran gözə görünməz qorxunc varlıqla mübarizə aparırdı. Bəzən o, qazəbindən, acizliyin-dən yumruqla qarnına vurub deyirdi: “Tez oradan çıx, şey-tan balası, yoxsa öləcəyəm, sən də yaşamağa macal tap-mayacaqsan!”

* * *

Bir günün günortası qəfildən həli pişləşdi, elə bil, içindəki bütün damarları eyni vaxtda tutub dartmağa başladı-lar. O, bağçaya qaçıb, diri olduğunu unudanacan otluqda yumalandı. Qız özünü yaxşı, bomboş hiss eləyə-eləyə, amma öyrəşdiyi əzab üçün darixa-darixa adamların əhatəsində, yataqda özünə gəldi. Ona dedilər iki qız – biri ölü, biri diri – doğub.

Onda Tamaranın on üç yaşı vardi. O vaxtdan qızıyla oynamaya başladı, gecə də uşağın yanında yatırdı, qoca ərisə arvadının ona az nəvəziş göstərdiyini qısqandığından bir dəfə Tamaraya yanar lampa atdı, amma lampa arvadının başına dəyib söndü. Gecələr uşaq əmmək istəyərək yaman qışqırırdı. Qız bir az böyüyüb, anasının yumulu bəbəklərini aralamaq üçün əlini onun gözlərinə uzatmağı öyrənənəcən Tamara yuxudan ayıla bilmirdi.

Bu vaxt Tamara oyanır, qızını əmizdirir, öpürdü; onun xoşuna gəlirdi ki, qızı da fikirləşə bilir, uşağın canlı olduğunu təəccübənlənirdi. Gündüz Tamara qızını rəfiqələrinin yani-na aparırdı, orada uşağa oyunun tələb elədiyi şeyləri – kuk-la, qoca qarı, ana, yaxud qız paltarı geyindirirdi. Tezliklə uşaq özü də bütün oyndlara öyrəşdi; artıq anasıyla, ümumi rəfi-qələriylə birgə əylənirdi.

Tamaranın anası indi eksər günlər yeməksiz qalırdı, çünki uşaq bəzən xəstələnirdi, Tamara ondan uzaqlaşa bil-mirdi; belə vaxtlarda Tamara özünə qarlarının yeməksiz uzun müddət dözdükələri, tez ölmədikləriylə təskinlik verib, ana-sına baş çəkməyi gündən-güne təxirə salırdı. Amma Tama-ranın anası tab gətirmədi, əl ağacını götürüb qızının yanına özü yollandi; o, tam yarım gün yol getdi, amma mənzilə

gedib çata bilmədi, – döngələrdə azdi, özgə həyətdə gicit-kənliyə yixildi, əl-qol atmağa başladı, gücdən düşdü, qalın otluğun içində bir neçə gün yixilib qaldı; onu artıq ölmüş vəziyyətdə tapdilar.

Tamaranın əri həmişə istəyirdi arvadı ona oğlan doğsun, yeni uşağa qalmaması qocanı qəzəbləndirirdi. Bunun günahının arvadında olduğunu düşünüb, qoca onu döyməyə, cəzalandırmağa başladı. Tamaranın qızının da adı Tamaraydı, indi təzə-təzə dil açmışdı, qocanın böyük rəfi-qəsini necə incitdiyini görür, ona məsləhət verirdi:

– Tamara, gəl oynamığa gedək, burada olmayaq. Sən özün deyirdin, baba köpəkoğlu. Burada yaşamaq lazım deyil.

Tamara “ana” sözünü demirdi.

* * *

167

Bir gecə öz sevgisinin gücsüzlüyündən üzülmüş qoca hiddətli, əbəs ehtiras içində xəncərlə Tamaranın ombasından vurdu, amma xəncər kütüydü, möhkəm ombaya zədə toxundurmadi. Səhəri Tamara dolabdan pul götürdü, qızının əlindən tutub vağzala getdi. Əri hələ yatırıldı, sevgidən tükənmiş ruhu dərinə getmişdi, bədəninin dərisi ölmüş adamın dərisi kimi hərkətsiz, soyuqdu.

Tamaraya başqa qızlar danışmışdır ki, haradasa Rusiya var, ora qatarla getmək olar. Orada qadınlar tək yaşaya bilərlər, kimsəni sevmək lazım deyil, onu kimsə tapmaz, tanımız.

Vağzalda Tamara xahiş elədi:

– Rusiyaya bilet verin.

Ona Rostova bilet verdilər, o da qızıyla Tiflisdən çıxıb getdi.

Rostovda ona dedilər ki, Rusiya burada deyil, buradan uzaqdadı. Tamara yol uzaq olduğundan ağladı, sonra yolu-na davam eləyib Moskvaya gəldi.

1918-ci ildə Tamara Moskvada, Kazan vağzalında qatar-dan düşdü, həmin vaxt onun on altiya yaxın, balaca Tamaranınsa üç yaşı vardi. Tamara rusca bir söz bilmirdi, perronda oturub ağlamağa başladı. O, həyatı başa düşmədiyi vaxtlarda adamlarla bu cür danışmağa adət eləmişdi. Adamlar başına yığışdilar, özünə görə yox, xeyirxahlıqlarına

görə bir-biriyle bəhsə girib sorğu-suala tutmağa, təskinlik verməyə başladılar.

Tamaranı tikiş fabrikində işləmək üçün apardılar, qızını-sa uşaq evinə qoysalar. Uşaq evində hərdən yemək verir, hərdən vermirdilər. Balaca Tamara həddən artıq yemək istəyəndə, ölümdən qorxanda Moskvanın küçələrində dolaşır, milislərdən yemək istəyirdi. Bəzi milislər onu yeməkxanaya nahar eləməyə aparırdılar, bəzilərisə qovurdular. Beş gündən bir ana uşaq evinə gəlir, birtəhər yaşamaq üçün qızını dilə tuturdu; axı əgər o, acıdan ölsə, böyük Tamara darixacaq.

İki ildən sonra balaca Tamaraya savad öyrətməyə başladılar, anasına tikiş fabrikində usta oldu. İndi bir elə acliq çəkmirdilər, böyük Tamara kökəldi, təzədən böyüməyə başlayıb Tiflisdəkinin əvəzini çıxdı, balaca Tamarasa şışib ikiqat böyüdü.

Böyük Tamaraya gürcü knyazının mənzilini verdilər, o da qızını uşaq evindən götürdü. Bir dəfə yanına qoca əri gəldi; aradabir uzun müddət onu axtarmışdı. Tamara ərinə gürcü knyazının xəncərini atdı, qoca da geri qaçıdı.

Savad öyrənib böyük Tamara texnikuma, balaca Tamarasa fabrik-zavod məktəbinə daxil oldu. Bu məktəbləri bitirib, iki Tamara birgə ali texniki məktəbə, amma müxtəlif ixtisaslar üzrə daxil oldular: kiçiyi mexanik, böyüyü isə anasının xətrinə və Vətəninin xeyrinə toxucu olmaq istəyirdi.

1934-cü ildə hər iki Tamara mühəndis oldu; onlardan biri otuz iki, o birisə iyirmi yaşındaydı. Onlar bir-birinə oxşayırlılar və gözəldilər. Tamaraları sevənlər qərara gəlmədən, ürəklərini əbəs yerə yorub seçimdə uzun müddət tərəddüb eləyirdilər. Balaca Tamara Tiflisi xatırlamırırdı, sönüb getmiş erkən yaddaşı üzündən heç nə dərk eləmirdi, o, yalnız gələcəklə yaşıyırırdı. Büyüksə hər şeyi xatırlayırdı: o, özünə kerosin lampası aldı, hərdənbir lampayla üzbezüz otururdu. Onda hələ xəyal – kasıbların zəkası diriydi: əgər zəka gələcəyə üz tuturdusa, hiss get-gedə daha da uzaqlaşan, kor olmuş gözlər qarşısındaki lampanın miskin işığı kimi keçmişə qayıda bilərdi.

QARAAYAQ QIZ

“ – *Əgər yadınızdadırsa, faytonçu Selifan
sağlarla solları qarışdırğına görə
Pelageyanı tənbəh eləməyi lazımlı bilmişdi:
“Ay səni, qaraayaq... Bilmirsən sağ
haradadi, sol haradadi”.*

XIII Ümumittifaq
Sovetlər qurultayında
konstitusiya layihəsi haqqında
İ.V.Stalinin məruzəsindən.

169

Pelageyanın kor anası işiqlı dünyani xatırlamırıdı, o, qızılıca xəstəliyindən sonra yaşıyımında gözlərinin nurunu itirmişdi. Yaşıyımınacaq işığı görürdü, həssas qulağına yol gözətçisi olan atasının siğınacağından bir neçə kilometr uzaqda yerləşən Vsyacının kənd itlərinin hürüşməsi, badyanın quyunun ağzına dəyib taqqıldaması gəlib çatırdı.

– Pelageya çoxdanmı gedib? – qoca qızından soruşdu.
– Hələ səhər açılmamışdan, – kor qadın cavab verdi.
– Heç olmasa axşamdan fənərə kerosin tökəydin, qızın siqnalı sönər...

Kor qadın susdu, əllərini yerə dayaq verib qalxdı. O, qızığın, şütyüən maşının uzaq döyüntüsünü, parovozun qarşısına qaçan relslərin get-gedə daha da ucalan iniltisini eşitdi.

– Ata, poqt qatarıdır! – qızı ucadan dedi. – Get onu yola sal, bayraq yastığının altındadı... Böyük parovoz gəlir, indi şaxtadı, gecə ağır yük vaqonları gedirdi, relslər sına bilər...

– Yeva, qoy keçsinlər, onları vəba aparsın, – qoca dil-ləndi. – Nəvənin gözləri mənimkindən itidir, sənsə onu bezdirirsən ki, yoxlamaya getsin. Bir də indi şaxtamı var, qar əriyib – fevral ayıdı, relslər salamat qalacaq, sına-mayaçaq.

Qoca peçin içindəki samanı yandırdı, daha ləzzətli, doyumcul olması üçün kartofu əvvəlcə bişirib, sonra qızartmağı nəzərdə tutub, kartofla dolu qazanı ora itələdi...

Gecə küləkdən narahatlıqla yırgalanan, baharacan onları yatmağa qoymayan zümrüdü ağcaqayın meşələrinə enirdi. Qız kor qadına daxmadakı işığı göstərib dedi:

– Ana, evə – atamın yanına gedək, hava qaralacaq, pişik də üşiyəcək.

– Yox, – anası dedi, – atan daha onun yanına getməyə icazə vermir. Mən indi əllilik dərəcəsinə arayış almışam, daha səninlə birgə mənim korluq pensiyama yaşayacağıq.

– Bizim evimizdəsə ocaq yanır – o bizə baxır! – qızı kor qadına dedi. – Mən yemək istəyirəm.

Kor qadın çəşib qalmışdı; o, incə, iti qulağıyla küləyi, gecəni dinləyir, öz dərdi barədə düşünürdü. Üzü açıq idi, küləyə, dözümə alışmışdı, qapaqları yarıörtülü gözləri, elə bil, kor yox, yalnız kədərliydi – bu qadın hələ gənc, gözəldi, gözlərdə həyatın xeyirxahlığıyla ümid hələ tükənməmişdi.

Qadın qızına onu Semibratov kolxozuna aparmağı tapşırıdı, – orada bir vaxtlar, hələ qız olanda birgə gəzdiyi, subay bələdçisi yaşayırdı. Bələdçi indi evlənmişdi, pis də yaşamırıldı: çörəyi də vardi, ailəsi də vardi, pulu da əmanət kitabçasında saxlayırdı.

– Sən atamlı barış, – qız xahiş elədi. – O, söyübü-söylənəcək, sənsə sonra öyrəşəcəksən...

* * *

Amma kor qadın ərinin yanına qayıtmadan imtina elədi, qızı da onu köhnə bələdçisinin yanına gecələməyə apardı. Qadın pensiyası veriləndən on beş gün sonra qızına turman alacağını vəd elədi, bundan sonra qız anasını daha həvəslə aparmağa razı oldu. Kor qadın aradabir sinəsinin sağ tərəfində, paltarının altında gizlətdiyi yeni pensiya kitabçasını yoxlayırdı, – axı kitabçanı itirməkdən qorxurdu, çünkü sonra yaşamağa bir şeyi qalmayacaqdı, onda da bütün adamlar dərhal zalim, yad olacaqdılar. Amma kitabça yerindəydi, kor qadın daim onu hiss eləyirdi, axı kitabçayla qadına çörək, ömürlük rahatlıq düşürdü.

Qız kor anasını meşəylə aparıb qoşa dəmiryol xəttinə çıxardı. Hələ Semibratovacan iki kilometr qalırdı. Dəmiryolunun qıraqında buradakı meşələrdə yolu qorumaq üçün gözətçinin balaca evi vardi; evdə indi işiq yanındı, yəqin, oradakı adam yatmır, qarovalı çəkirdi.

- Pəncərəni döy, yeməyə çörək istə! – qız anasına dedi.
– Mən indi pensiyaçıyam, istəyə bilmərəm, ayıbdı, – anası dilləndi.

Amma qızı, demək olar, bütün günü yeməmişdi. Onlar Krest şəhərindən nahar vaxtı çıxmışdilar, naharacansa anası komissiyadaydı, pensiya kitabçası alırdı. Keçmiş əri ona bir qəpik də verməmişdi, yalnız korluq pensiyası ilə yaşamağı tapşırmışdı, boşanma, himayəsizlik barədə arayış vermişdi. Bir də qadına demişdi ki, qəlbi ondan ötrü ölüb, kor, tutqun qəlbi üçün pintlər olan arvadını görəndə bütün qanı qaynayırlar; o, artıq coxdan hesabdar xanımla mehriban münasibətdədi, həmin xanımın indi onun daxmasına ev sahibəsi kimi girməsi vaxtıdı, qızısa, əgər yeni anasına öyrəşə bilməyəcəksə, qoy harada istəyir, orada yaşasın. Qız atasına “Mən anamın kor olduğuna öyrəşmişəm, təzə anamsa görəcəklə!” – dedi, anasıyla Krest şəhərinə pensiyaaya keçməyə yollandı. “Əlvida, Dusya, – əri kor arvadına dedi. – Axi sən məni heç vaxt görməmisən, sən işıqlı dünyani xatırlamırsan!”.

Kor qadın ayrıلندا ərini qucaqladı: “Əlvida, ay yazıq... Mənim qəlbim sənə qarşı ölməyib, amma qəlbimə də göz-lərimdəki kimi qaranlıq çökdü. Qızım Pelageya mənimlə qalacaq, onu tələb eləmə, özüm dolandıraram, mənim tək bir koru yolda kim qoruyacaq, kim əlindən tutacaq axı!” Sonra Pelageya pişiyi, anasına himayəcisiini itirdiyi barədə arayışı götürüb Krest yoluna çıxdılar.

Kor qadın indi zülmət gecəni, qış küləyini, Pelageyanın üzümüş əlini hiss eləyirdi. Qadın artıq daxmaya – əvvəlki ərinin yanına qayitmaq istəyirdi, amma indi orada, onun yerində, yəqin, hesabdar xanım yaşayırırdı, başqasının xoş-bəxtliyinə göz qoymaqsə ayıbdı. Buna görə də kor qadın qızını yedirmək, qızındırmaq üçün dəmiriyol evinin pəncərəsini döyüdü. Oradan əlində siqnal fənəri olan qoca kişi çıxdı.

- Siz burda neyləyirsiniz? – qoca soruşdu.
– Biz koruq, – Pelageyanın anası dedi. – Atacan, bizi qızınmağa burax, bizə çörək lazımdır.
– Kartofla çörək də yemək olar, – dəmiriyol gözətçisi dilləndi, – malıma heyfim gəlmir. Evə girin, mən də gedim yola baxım, tez qayıdaram.

Kor qadın qızı Pelageyayla gözətçinin evinə girdi. Otaq təmiz, səliqəliydi, peç yanırdı, qizardılmış çörək qoxusu gəlirdi. Pelageya pişiyi qoltuğundan çıxarıb, döşəmədə gəzməyə buraxdı, özüsə taxtın üstünə uzandi, başını anasının dizinin üstünə qoyub yuxuya getdi; çünkü qız uşaq çağında uzun sürən həyatın bütöv günü ərzində əldən düşmüştü.

* * *

Gözətçi yoxlamadan qayıtdı; o, qoca olsa da, hələ canlısulu, həyatsevərdi. Gəncliyində, yaşıının orta çağında Moskva mehmanxalarında dəhliz baxıcısıydı, ağır yox, qar-maqqarışq həyat keçirmişdi, ona görə də sağlamlığını itirməmişdi. O, yatmış qızı miçətkənin altındakı yatağına uzadı, masanın üstünə şam eləmək üçün kartof, xiyar, bir qab noxud, özü bişirdiyi iki parça qara çörək qoydu. Qoca kor qonağı yedirtdi, özü də onunla birgə yedi, sonra taxtın üstündə yer saldı, dedi, səhərəcən yatsın, çünkü qızı artıq yatır, bayırda gecədi, kor adam indi hara gedəcək, bivaxtdır. Kor qadın yad, isti evdə uzandi, həyatı işiq kimi incə, kəskin duyan qəlbi, əgər qocanı görsəydi, rahatlıq tapardı – rahatlıq içində qaranlığa bürünüb yuxuya getdi.

Gecə yol gözətçisi iki sürət, bir poqt qatarını yola saldı, yalnız gecə yarıdan keçəndən sonra yatağına uzandi. Səhər oyanıb Pelageyanı gördü; o, pişiyini əsgiyə bükür, yola hazırlıq görürdü. Kor qadın pəncərənin qabağında dayanıb xatırlamadığı günəş barədə düşünürdü, çünkü yaşarımında kor olmuşdu, indisə artıq otuz beş yaşı vardı. Amma o, işıqlı dünyadan ötrü darixmirdi, ona hətta əbədi zülmətdə rahat qəlblə yaşamaq da bəs eləyirdi; bununla belə, hələ qəlbində rahatlıq yox idi.

Yol gözətçisi qonaqlarını süzüb dilləndi.

– Hara gedirsiniz? Bir gün də qalın, sizə indi təzə çörək bisirəcəyəm, xəmirdən kökə bisirəcəyəm...

– Lazım deyil, – kor qadın cavab verdi. – Mən pensiyaçıyam, dövlətin çörəyi ilə dolanıram.

– Bizə lazım deyil, – Pelageya anasının səsinə səs verdi. – Kasib deyilik: dünən kitabça almışiq, havayı yaşaya-cağıq.

– Özünüz bilərsiniz, – qoca dilləndi.

Kor qadın “sağ ol” deyib qızı və pişiklə çıxıb getdi, gözətçisə çörək bışirmək üçün xəmir yoğururdu, əllərini batırıb saqqalına sildi. Qəfildən suyuşırın kor qadının çıxıb getməsinə, onu bir daha heç vaxt görməyəcəyinə görə darixdı, onasa evdə bir adam lazımdı: heç olmasa maaşla bir kəsi tutmalıdı. Yaxın kolxozlardan yanına qonaqlar gəlirlər...

İNƏK

Çerkassk cinsindən olan boz bozqır inəyi damda tək olurdu. Bayır tərəfdən rənglənmiş taxtalardan düzəldilən dam dəmiriyol gözətçisinin balaca həyatındəydi. Damda odunlarla, atla, dari küləşiyələ və köhnə-köşkül şeylərlə – qapaqsız sandıqla, yanmış samovar borusuyla, cir-cindir paltarla, ayaqsız stulla yanaşı inəyin gecələməsi, uzun qışı başa vurması üçün yer vardi. Gündüz və axşam ev sahibinin oğlu Vasya Rubtsov ona qonaq gəlirdi, boynunun tük-lərini sığallayırdı. O, bu gün də gəlmışdı.

– İnək, ay inək, – deyirdi, ona görə ki, inəyin öz adı yox idi, oğlan da onu oxu kitabında yazıldığı kimi çağırırdı.
– Axi sən inəksən!.. Sən darixma, sənin balan sağalacaq, atam onu indi geri gətirəcək.

İnəyin buzovu vardi – erkək idi; buzov dünən nədənsə boğulmuşdu, ağızından selik və safra gəlməyə başlamışdı. Ata qorxurdu ki, buzov ölər, onu bu gün stansiyaya – bay-tara göstərməyə aparmışdı.

İnək oğlana yankı baxır, çoxdan qurumuş, ölümün əldən saldığı ot gövdələrini çeynəyə-çeynəyə susurdu. O, həmişə oğlani tanırı, onu sevirdi. İnəkdə olan hər şey – elə bil, inək həmişə yorğun, düşüncəliymiş kimi, qaramtlı çərvəyə alınmış mehriban hərarətli gözlər, buynuz, alın, hamısını südə və işə verib, özünə yağ-ət toplamadığından iri, ariq bədəni – uşağın xoşuna gəlirdi. Oğlan süd içdiyi balaca sorulmuş əmzikli, zərif, dinc əmcəkləri də sığalla-yırdı, əlini möhkəm, ensiz sinəyə, öndəki güclü sümüklərin dikdirlərinə çəkirdi.

İnək bir az oğlana baxıb başını aşağı əydi, axurdan tox ağızıyla bir neçə ot götürdü. Onun uzun-uzadı qırğıga bax-mağa, yaxud dincəlməyə vaxtı yox idi, aramsız gövşəmə-liydi, çünkü onda süd də aramsız yaranırdı, yemsə şirəsiz, eyni cür idi, inək də doymaq üçün yemlə uzun müddət əlləşməli olurdu.

* * *

Vasya damdan çıxdı. Bayırda payız idi. Dəmiryol gözətçisinin evi ətrafında yay ərzində bitərək aşib-daşan, indisə biçilmiş, susmuş, darixdıcı boş çöllər uzanıb gedirdi.

İndi axşam toranlığı başlanırdı; boz, soyuq üzüklə örtülü-müş səma artıq qaranlıqla qarışındı; bütün günü biçilmiş taxılın kövşənini, qış yuxusuna getmiş çilpaq kolları şərq-dən tərpədən küləyin özü indi torpağın sakit, çökək yerlərinə sinmişdi, yalnız payız nəgməsi başlanıb, peçin borusundakı başlığı azacıq cirildiadırı.

Birtərəfli dəmiryol xətti evin yaxınlığından, artıq içərisində bu vaxt hər şeyin – otların da, çiçəklərin də quruyub çürüdüyü dirriyin böyründən keçirdi. Vasya dirriyin çəpərindən içəri girməyə qorxurdu: dirrik indi ona yazda əkib həyat verdiyi bitki qəbiristanlığı kimi görünürdü.

Anası evdə lampanı yandırdı, siqnal fənərini bayıra, skamyanın üstünə qoydu.

– Tezliklə dörd yüz altıncı keçəcək, – o, oğluna dedi, – onu sən yola sal. Nəsə atan görünmür... Kef eləyir-nədi?

Atası hələ səhərdən buzovla yeddi kilometr uzaqda yer-ləşən stansiyaya getmişdi; o, yəqin, buzovu baytara tap-şırıb, özüsə stansiyanın yiğincağında oturur, ya bufetdə pivə içir, ya da texminimum konsultasiyasına getmişdi. Ola da bilsin, baytar məntəqəsində növbə böyükdü, atası gözləyir. Vasya fənəri götürüb keçidin taxta çatmasının üstündə oturdu. Hələ qatarın səsi eşidilmirdi, oğlanın da ovqatı təlx oldu; onun burada oturub qatar yola salmağa vaxtı yox idi: sabahkı dərslərini hazırlamaq, yixilib yatmaq zamanı çatmışdı, yoxsa səhər qalxa bilməyəcəkdi. O, beş kilometr uzaqda yerləşən kolxozi yeddiilliyinə gedirdi, orada dördüncü sinifdə oxuyurdu.

Vasya məktəbə getməyi sevirdi, çünkü müəlliməyə qulaq asib, kitablar oxuyub, hələ tanımadığı, ondan uzaqda olan bütün dünyani xəyalında canlandırırdı. Nil, Misir, İspaniya və Əlzaq Şərqi, böyük çaylar – Missisipi, Yenisey, sakit Don və Amazon, Aral dənizi, Moskva, Ağrıdağ, Şimal Buzlu okeanında Tənhalıq adası – bütün bunlar Vasyanı riqqətə gətirir, özünə çekirdi. Ona elə gəlirdi, bütün ölkələr və adamlar onun böyüməyini, yanlarına gəlməyini çıxdan gözləyirlər.

Amma o hələ heç yerə getməyə macal tapmamışdı: elə buradaca doğulmuşdu, indi də burada yaşayırı, yalnız məktəbin yerləşdiyi kolxozda və stansiyada olmuşdu. Ona görə də sərnişin qatarlarının pəncərələrindən boylanan adamların üzlərinə – onlar kimdirlər, nə fikirləşirlər – həyə-canla, sevincə baxırdı, amma qatarlar süratlı ötüb-keçirdi, keçiddəki oğlanı tanımadan həmin qatarlardakı adamlar çıxıb gedirdilər. Bundan başqa, qatarlar az, sutkada cəmi iki cüt idi, o qatarlardan da üçü gecə keçib-gedirdi.

Bir dəfə qatarın yavaş getməsi sayəsində Vasya cavan, düşüncəli adamın üzünü aydın gördü. O, açıq pəncərədən çö'lə, üfüqdəki ondan ötrü naməlum yerə baxır, qəlyan çəkirdi. Keçidə yaşıl bayraqcığını yuxarı qaldırıb dayanmış oğlanı görüüb gülümsündü və aydın səslə dedi: "Salamat qal, ay adam!", üstəlik, xatirə kimi əlini yellədi. "Salamat qal! – Vasya ona özlüyündə cavab verdi, – böyüyərəm, görüşərik! Sən yaşa, məni gözlə, ölmə!". Sonra da oğlan uzun müddət vaqonda, Allah bilir, hara gedən həmin düşüncəli adamı unuda bilmədi: o, yəqin, paraşütçü, artist, yaxud ordenli, ya da bundan daha yaxşısı idi, Vasya onun barəsində belə fikirləşirdi. Amma tezliklə bir dəfə onların evinin yanından ötüb-keçən adamın xatirəsi oğlanın qəlbində unuduldu, çünkü bundan sonra da yaşamalı, başqa bir şey haqqında düşünməli, həm də onu duymalı idi.

* * *

Uzaqlarda – payız çöllərinin bomboş gecəsində – parovoz fit verdi. Vasya dəmiryol xəttinə yaxın gedib, işıqlı sərbəst keçmə siqnalını başı üstündə hündürə qaldırdı. O, bir müddət də irəli şığıyan qatarın artıb-çoxalan gurultusuna qulaq asdı, sonra evlərinə tərəf döndü. Həyətlərində inək şikayət dolu səslə böyürdü. İnək elə hey öz balasını – buzuvu gözləyirdi, buzovsa gəlib çıxməq bilmirdi. "Atam bu qədər uzun müddət harada gəzir axı? – Vasya narazılıqla fikirləşdi. – Axı inəyimiz artıq aqlayır. Gecədi, hava qaralıb, atamsa hələ görünmür".

Parovoz keçidə çatdı, çarxlarını ağır-ağır fırladıb, öz atəşinin bütün gücünü qaranlığa, verib əlində fənər olan tənha adamın yanından ötüb-keçdi. Mexanik heç oğlana baxmadı da, – o, başını pəncərədən xeyli bayırı çıxarıb,

maşına göz qoyurdu: buxar porşenin tixacını çıxarmışdı, porşenin hər hərəkətində bayira püşkürürdü. Vasya bunu da sezdi. Tezliklə uzun yoxuş olacaq, maşın silindrde təzyiqin azlığı uzundən vaqonları darta bilməyəcək. Oğlan buxar maşının necə işlədiyini bildirdi, bu barədə fizika dərsliyində oxumuşdu, əgər dərslikdə bu barədə yazılmamasıydı, onsuza da bunun nə olduğunu xəbər tutacaqdı. Hər hansı bir predmet, yaxud maddə görəndə, onların öz içində necə mövcud olduğunu və hərəkət elədiklərini başa düşməyəndə oğlan əzab çəkirdi. Ona görə də yanından ötüb-keçəndə, onun fənərinə baxmayanda maşinistdən incimədi; maşinist maşının qayğısını çəkirdi, parovoz gecə uzun yoxuşa dayana bilərdi, o vaxt qatarı yerindən tərpətmək ondan ötrü çətin olacaqdı; dayanan zaman vaqonlar bir qədər geri gedəcək, qatar dərtləaculaq, əgər yerindən qəfil tərpətsən, vaqonlar qopa bilər, asta-asta isə onları heç yerindən tərpədə bilməzsən.

Vasyanın yanından dördoxlu vaqonlar ötüb-keçdi; onların ressor yayları sıxlılmışdı, oğlan vaqonlarda ağır, qiyamətlü yükün olduğunu başa düşürdü. Sonra açıq platformalar keçdi; platformalarda brezentlə örtülmüş avtomobilər, tanımadığı maşınlar vardı, kömür yığılmışdı, baş kələmlər tiğ vurulmuşdu, kələmdən sonra təzə relslər gəlirdi, yenə canlıların daşındığı örtülü vaqonlar başlanırdı. Vasya fənərlə vaqonların çarxlarını, qoşqlarını işıqlandırırdı – görsün nasaz bir şey yoxdur ki, amma orada hər şey qaydasındaydı. Canlıların olduğu vaqondan özgə naməlum buzov mələdi, elə bu zaman da damdan öz balasının intizarını çəkən inək onun səsinə uzun-uzadı, ağlartılı səslə cavab verdi. Axırıcı vaqonlar Vasyanın yanından lap sakit ötdü. Qatarın başındaki parovozun necə ağır-ağır çirpindiği eşidilirdi, onun çarxları yerində fırlanırdı, vaqonlar dərtilmirdi. Vasya fənərlə parovoza sarı yönəldi, çünki maşın çətinlik çəkirdi, o da parovozun yanında olmaq istəyirdi, elə bil, bununla onun dərdini bölüşə biləcəkdi.

Parovoz elə gərgin işləyirdi ki, borusundan kömür parçaları sıçrayırdı, qazanın boğuq-boğuq nəfəs alan içi eşidilirdi. Maşının çarxları asta-asta fırlanırdı, mexanik də budkasının pəncərələrinin birindən çarxlara göz qoyurdu. Parovozun qabağında maşinist köməkçisi yolla gedirdi. O, kürəklə

yolun qıraqındakı zolaqdan qum götürür, maşının irəli getməsi üçün relslərin üstünə səpirdi. Parovozun ön fənərlərinin işığı qapqara qaralmış, mazuta bulaşmış yorğun adamı işıqlandırıldı. Vasya fənəri yerə qoyub, yan zolağın üstündə kürəklə işləyən maşinist köməkçisinin yanına qalxdı.

— Ver, mən atım, — Vasya dedi. — Sənsə get parovoza kömək elə. Yoxsa indicə dayanacaq.

— Bacararsanmı? — köməkçi qapqara qaralmış sifətindəki iri, işıqlı gözləriylə oğlana baxıb soruşdu. — Yaxşı, sına görək! Amma ehtiyatlı ol, maşını gözdən qoyma!

Kürək Vasya üçün iri və ağır idi. O, kürəyi köməkçiyə geri qaytardı.

— Mən əllərimlə eləyəcəyəm, belə asandır.

Vasya əyildi, ovcuyla qum yiğib və cəld relsin üstü boyu səpməyə başladı.

— Hər iki relsin üstünə səp, — köməkçi ona göstəriş verib parovoza doğru qaçıdı.

Vasya növbəylə gah bu, gah o biri relsin üstünə səpdı. Parovoz ağır-ağır, asta-asta qumu polad çarxlarıyla əzib oğlanın ardınca gedirdi. Kömür hisiylə soyumuş buxarın damcıları yuxarıdan Vasyanın üstünə töküldürdü, amma işləmək ondan ötrü maraqlı idi, oğlan özünü parovozdan daha əhəmiyyətli sayırdı, çünkü parovozun özü onun arxasında gəlirdi, yalnız onun sayəsində yerində saymır, dayanmırırdı.

Vasyanın başı işə qarışanda parovoz ona ləp yaxınlaşırırdı, bu zaman maşinist qısa fit verir, maşından qışqırırdı: “Ey, arxana bax!.. Qalın, eyni bərabərdə səp!”.

Vasya maşından özünü gözləyir, dinməzcə işləyirdi. Amma sonra ona qışqırıqlarına, əmr verdiklərinə görə acığı tutdu; o qəçib yoldan çıxdı, özü maşinistə qışqırırdı:

— Bəs siz niyə qumsuz yola çıxmışınız? Yoxsa bilmirsiniz?..

— Qumumuz tamam qurtarıb, — maşinist cavab verdi.

— Qum üçün qabımız azdi.

— Əlavə qoyun, — Vasya parovozun böyüyələ addımlaya-addımlaya göstəriş verdi. — Köhnə dəmiri əyib qab düzəltmək olar. Tənəkəçiyə sifariş verin.

Maşinist bu oğlana baxdı, amma qaranlıqda onu yaxşı görə bilmədi. Vasya səliqəli geyinmişdi, ayağında ayaqqabı

vardı, sıfəti iri deyildi, gözünü maşından çəkmirdi. Maşının öz evində də belə bir oğlan böyüyürdü.

— Buxarınız da lazımlı olmayan yerdən çıxır; silindrden çıxır, qazanın böyründən çıxır, — Vasya deyirdi. — Güç deşiklərdə boş yerə itir.

— Buna bax! — maşinist dilləndi. — Gel sən otur, qatarı sür, mənsə yanınca gələrəm.

— Gəl! — Vasya sevincə razılaşdı.

Parovoz azadlığa çıxməq üçün qaçan məhbus kimi qəfildən, tam sürət ilə yerində çarxlarını fırlatdı, hətta relslər çarxların altında xətt boyu uzaqlarda səs saldı.

Vasya yenə parovozun qabağına atılıb, relslərin üstünə, maşının ön çarxlarının altına qum səpməyə başladı. “Oğlum olmasayıdı, bunu oğulluğa götürərdim, — maşinist maşını irəli tərpətməyə çalışa-çalışa donquldandı. — Uşaq yaşında artıq yetkin adamdı, onunsa hələ hər şeyi irəlidədi... Lənətə gələsən, haradasa arxa tərəfdə də əyləclər tutmurmu, briqada da kurortdakı kimi yatır. Yaxşı, mən onu enişdə silkələrəm”.

Maşinist iki uzun fit verdi ki, əgər bir yerde qatarın əyləcini çəkiblərsə buraxsınlar. Vasya geri boyanıb yoldan çıxdı.

— Sənə nə olub ax? — maşinist ona qışqırdı.

— Heç nə, — Vasya cavab verdi. — İndi dik qurtarır, parovoz mənsiz də özü gedər, sonra üzü enişədi...

— Hər şey ola bilər, — maşinist yuxarıdan dilləndi. — Al, götür görək! — o, oğlana iki iri alma atdı.

Vasya payı yerdən götürdü.

— Dayan, hələ yemə! — maşinist ona dedi. — Geri gedəndə vaqonların altına bax, zəhmət olmasa, qulaq ver, gör haradasa əyləclər çəkilməyib ki? Sonra dikin üstünə çıx, fənərinlə mənə işarə ver — bilirsən necə?

— Mən bütün işarələri bilirəm, — Vasya cavab verdi, parovozun pilləkənindən yapışdı ki, getsin. Sonra əyilib harasa parovozun altına baxdı:

— Çəkilib! — o qışqırdı.

— Harda? — maşinist soruşdu.

— Sənin əyləcin çəkilib — tenderin altındaki çarxların. Orada çarxlar yavaş fırlanır, o biri çarxlarsa daha sürətlə fırlanırlar.

Maşinist özünü, köməkçisini, bütövlükdə hayatı söyüb-yamanladı, Vasyasa pilləkəndən atılıb evə getdi.

Fənəri uzaqda yerdə işiq saçırıdı. Vasya hər ehtimala qarşı vaqonların hərəkət edən hissələrinin necə işlədiyinə qulaq asdı, amma əyləc yastiqlarının sürtünüb cirildadığını eşitmədi.

* * *

Qatar keçib-getdi, oğlan da fənərin olduğu yerə qayıtdı. Qəfildən fənərin işığı yuxarı qalxdı, onu kimsə əlinə götürdü. Vasya ora qaçıb atasını gördü.

– Bəs buzovumuz hanı? – oğlan atasından soruşdu.
– Öldü?

– Yox, sağaldi, – atası cavab verdi. – Onu ətliyə satdım, mənə yaxşı pul verdilər. Erkək buzov nəyimizə gərəkdi!

– O hələ balacadı, – Vasya dilləndi.

– Balaca daha bahadı, onun eti daha yumşaqdı, – atası izah elədi.

Vasya fənərin şüşəsini dəyişdi, aq şüşəni yaşıl şüşəylə əvəz elədi, fənərin işığını uzaqlaşan qatara tərəf çevirib bir neçə dəfə başının üstünə qaldırıb aşağı saldı: qoy yoluna davam eləsin, vaqonların altındaki çarxlar sərbəst fırlanır, heç yerdə əyləc çəkilməyib.

Sükut çökdü. İnək həyatdə bezgin-bezgin, çəkinə-çəkinə böyüürdü. O, balasının intizarını çəkir, yatmırıdı.

– Evə tək get, – atası Vasyaya dedi, – mənsə sahəyə baş çəkəcəyəm.

– Bəs alətin? – Vasya xatırlatdı.

– Mən elə-belə baş çəkirəm, ancaq mixların harada çıxdığına baxacağam, – indi işləməyəcəyəm, – atası astadan dedi. – Buzova görə ürəyim ağrıyrı; onu böyütdük, böyütdük, artıq öyrəşmişdik... Bilsəydim heyfimiz gələcək, satmazdım...

İnək təzədən uzun-uzadı böyürdü, Vasya alaqqapını açıb içəri girəndə insan hənirtisini duydu. Vasya dama girdi, gözlərini qaranlığa alışdırı-alışdırı inəyə zillədi. İnək indi heç nə yemirdi; səsini çıxarmadan, aradabir nəfəs alırdı, çarəsiz olan, yalnız arta bilən ağır, çətin dərdi içində qövr eləyirdi, çünkü öz dərdini, insanın bacardığı kimi, nə sözlərlə, nə anlamaqla, nə dostla, nə əylənməklə ovutmağı bacarırdı. Vasya inəyi uzun-uzadı tumarlayıb əzizlədi, amma inək hərəkətsiz, etinasız dayanmışdı: indi ona yalnız balası

– buzov lazım idi, heç bir şey – nə insan, nə ot, nə də günəş balasını əvəz eləyə bilərdi. İnək bir xoşbəxtliyi yad-dan çıxarıb başqasını tapmağı, daha əzab çəkmədən yaşa-maqda davam eləməyi bacarmırdı. Tutqun ağlı özünü aldatmaqda onun dadına çatmaq iqtidarında deyildi: bir dəfə qəlbinə, yaxud hissinə girən orada sıxılı, ya da unu-dula bilməzdi.

İnək də bezgin-bezgin böyüürdü, çünkü həyata, təbiətə, yadırğamaq üçün hələ böyüməmiş balasına duyduğu ehtiyaca tamamilə tabe idi, indi içində yanğı, ağrı vardi, zülmətə iri, yaşıla dolmuş gözləriylə baxırdı, özünü və dərdi-ni yüngülləşdirmək üçün o gözlərlə ağlaya bilmirdi.

* * *

Səhər Vasya obaşdan məktəbə getdi, atasısa iş üçün balaca birdişli xış düzəltməyə başladı. O, ara zolaqda inəklə bir az yer əkmək istəyirdi ki, yazbaşı ora dari səpsin.

Vasya məktəbdən qayıdır ibarət ki, atası inəklə yer şumlayır, amma hələ təzə başlamışdı. İnək başını aşağı salıb itaətlə xışı sürüyürdü, seliyini torpağa damızdırırdı. Vas-ya atasıyla əvvəllər də inəklə yer şumlayırdılar; inək şum-lamağı bacarırdı, boyunduruq geyməyə öyrəncəli, dözüm-lü idi.

Axşama yaxın atası inəyi açdı, köhnə tarladakı kövşən-liyə otlamağa buraxdı. Vasya evdə masa arxasında oturub dərslərini hazırlayır, hərdənbir pəncərədən baxıb inəyini göründü. İnək yaxınlıqdakı çöldə durmuşdu, otlamırdı, heç nə eləmirdi.

Axşam elə dünənki kimi toran və bomboş idi, boru başlığı, sanki, uzun payız nəgməsi oxuya-oxuya damda cirildiyirdi. İnək gözlərini qaralan çöllərə dikib, balasını göz-ləyirdi; artıq ondan ötrü böyürmürdü, onu səsləmirdi, heç nə anlamırdı.

Vasya dərslərini hazırlayıb bir parça çörək götürdü, üstünə düz səpib inəyə apardı. İnək çörəyi yemədi, əvvəlki kimi etinasızcasına durdu. Vasya onun yanında dayandı, sonra aşağıdan boynunu qucaqladı ki, onu başa düşdü-yünü, sevdiyini bilsin. Amma inək kəskin tərzdə boynunu dartıb oğlanı özündən kənara tulladı, öz səsinə oxşamayan səslə böyürüb çölə qaçırdı. Xeyli uzaqlaşış qəfildən dayandı,

geri döndü, atılıb-düşə, başını aşağı əyə-əyə onu əvvəlki yerində gözləyən Vasyaya yaxınlaşmağa başladı.

İnək oğlanın, evin yanından qaçıb gecənin qoynundakı çöldə yox oldu, Vasya oradan onun yad böyürtüsünü bir də eşitdi.

Kolxozi kooperativindən qayıtmış anası, atası və Vasya düz gecəyarısınanın ətraf çöllərin hər tərəfinə baş çəkdilər, inəyi səslədilər, amma inək onların səsinə səs vermirdi. Şam yeməyindən sonra anası ağladı – çörək ağacları, işlək heyvanları yoxa çıxdı, atası fikirləşməyə başladı – görünür, qarşılıqlı yardım kassasına, dəmir yolu həmkarlar ittifaqına ərizə yazmalı olacaq ki, təzə inək almaq üçün borc pul versinlər.

* * *

182

Səhər Vasya birinci qalxdı, hələ pəncərələrdə bozumtu işiq vardi. Eşitdi ki, evin yanında kimse dayanıb sakitlik içində nəfəs alır. O, pəncərədən baxıb inəyi gördü; inək darvazanın ağızında dayanıb, onu həyətə nə vaxt buraxacaqlarını gözləyirdi.

O vaxtdan inək yaşasa, şumlamaq, ya da un dalınca kolxoza getmək lazımlı gələndə işləsə də, südü tamam qurumuşdu, həm də sərt, anlaşılmaz olurdu. Vasya onu özü sulayırdı, özü yem verir, qaşovlayırdı, amma inək onun qayğısına fikir vermirdi, başına nə oyun açdıqlarının ondan ötrü fərqi yox idi.

Günortalar inəyi çölə buraxırdılar ki, bir az sərbəst gəzib-dolaşın, halı yaxşılaşın. Amma inək az gəzirdi; uzun müddət bir yerdə dayanırdı, sonra bir az gedirdi, sonra yeriməyi unudub yenə dayanırdı. Bir dəfə dəmir yol xəttinin üstünə çıxdı, tırların üstüylə sakitcə getdi, bu zaman Vasyanın atası onu görüb qabağını kəsdi və qırğıça çıxardı. Əvvəllərsə inək çəkingən, hissiyyatlıydı, heç vaxt özü dəmir yoluna çıxmırıldı. Buna görə də Vasya qorxmağa başladı ki, inəyi qatar vura bilər, ya da özü olər, məktəbdə oturub hey onun barəsində fikirləşirdi, məktəbdənsə evə başlıovlu qaçırdı.

Bir dəfə günlər lap qışalanda artıq toran qovuşanda Vasya məktəbdən qayıdır ib göründü ki, evlərinin qabağında yük qatarı dayanıb. O, narahat olub dərhal parovoza doğru qaçı.

Bu yaxınlarda Vasyanın qatarı sürməkdə kömək elədiyi tanış maşinistlə Vasyanın atası çarxların altından ölmüş inəyi çıxarırdılar. Vasya yerə oturub, ilk yaxın ölümün kədərin-dən donub qaldı.

— Axi iyirmi dəqiqə ondan ötrü fit verdim, — maşinist Vasyanın atasına deyirdi. — İnəyin kardı, yoxsa dəlidi? Bütün qata-ri təcili əyləclə saxlamaq lazımdı, yoxsa çatdırırmazdım.

— Kar deyil, bədövdü — atası dedi. — Yəqin, yolun içində yatıb.

— Yox, parovozun qabağıyla qaçırdı, amma yavaş qaçırdı, qırğaç çıxmağı aqlına da gətirmədi, — maşinist cavab verdi. — Elə bilirdim başa düşəcək.

Kömürçi və ocaqqı birgə köməkləşib inəyin eybəcər hala düşmüş cəmdəyini çarxların altından çıxardılar, bütün etini kənara, yolun qirağındakı quru arxa atdlar.

— Pis deyil, təzədi, — maşinist dedi. — Özünçün duzlayıb saxlayacaqsan, yoxsa satacaqsan?

183

— Satmaq lazım gələcək, — atası qət elədi. — Başqa inək almaq üçün pul yiğmaq lazımdı, inəksiz çətindi.

— Sən onsuz ötüşə bilməzsən, — maşinist razılaşdı.

— Pul yiğ, al, mən də bir az pul verərəm. Çox yoxumdu, amma bir az tapılar. Tezliklə mükafat alacağam.

— Mənə nəyə görə pul verməlisən? — Vasyanın atası təəccübəldi. — Nə qohumunam, nə kimsən... Elə özüm də öhdəsindən gələrəm: həmkarlar, kassa, xidmət, özün bilirsən — oradan, buradan...

— Yaxşı, amma mən əlavə eləyəcəyəm. Sənin oğlun mənə kömək elədi, mən də sizə kömək eləyəcəyəm.

— Odur bax, oturub. Salam! — maşinist gülümsündü.

— Salam! — Vasya ona cavab verdi.

— Hələ ömründə heç kəsi basdamamışdım, — maşinist deyirdi, — bir dəfə iti basdim... Əgər inəyə görə sizə heç nə ödəməsəm, mənim özümün ürəyim ağrıyacaq.

— Sən nəyə görə mükafat alırsan ki? — Vasya soruşdu.

— Pis sürürsən.

— İndi bir az yaxşı sürürəm, — maşinist gülümsündü.

— Öyrənmişəm!

— Qum üçün başqa qab qoymusunuz? — Vasya soruşdu.

— Qoymuşuq: balaca qum qabını böyüyüylə dəyişdir-mişik! — maşinist cavab verdi.

– Axır ki, başa düşdünüz, – Vasya açıqla dilləndi.
 Bu zaman baş bələdçi gəldi, maşinistə kağız verdi,
 o, keçiddə qatarın dayanmasının səbəbini yazdı.

* * *

Səhəri gün atası inəyin bütöv cəmdəyini kəndin rayon kooperativinə satdı, tanımadığı tədarükçü gəlib cəmdəyi götürdü. Vasyayla atası həmin tədarükçülər getdilər. Atası ətin pulunu almaq istəyirdi, Vasyasa dükandan oxumaq üçün kitab almaq fikrindəydi. Onlar rayonda gecələdilər, orada şey-süyü alıb yarım gün də qaldılar, nahardan sonra evlərinə yollandılar.

Onlar Vasyanın oxuduğu yeddiillik məktəb yerləşən kolxozdan keçib getməli idilər. Atayla oğul kolxoza yetişəndə artıq hava qaralmışdı, buna görə də Vasya evə getmədi, məktəb gözətçisinin yanında gecələmək üçün qaldı ki, sabah obaşdan geri qayıtmasın, əbəs yerə yorulmasın. Evə atası tək getdi.

Məktəbdə səhər tezdən birinci rüb üçün yoxlama sınaqları başlandı. Şagirdlər öz həyatlarından inşa yazmaq tapşırığı verdilər.

Vasya dəftərində yazdı: "Bizim inəyimizvardı. O, sağ olanda anam, atam və mən südünü yeyirdik. Sonra bala – buzov doğdu, buzov da onun südünü yeyirdi, biz üçümüz, o da dördüncü – hamimizə da bəs eləyirdi. İnək hələ şumlayır, yük də daşıyırıldı. Sonra onun balasını ətliyə satdıq. İnək əzab çəkməyə başladı, amma tezliklə qatar vurub öldürdü. Onu da yedilər, çünkü o, ətdir. İnək bizə hər şey, yəni süd, bala, ət, dəri, içalat və sümüklərini verdi, xeyirxah idi. Mən inəyimizi yadda saxlayıram və unutmayacağam".

Vasya evə hava qaralanda qayıtdı. Atası artıq evdəydi, xətdən yenicə gəlmışdı; o, anasına maşinistin tüttün kisəsin-də qatardan atdığı iki yüzmanaklı göstərirdi.

SERYOQA VƏ MƏN

İşdən qayıdırıq. Evlərin böyründəki daşların üzərinə ötən günün soyuq işığı düşmüşdü; Günəş də əyilmışdı; ertədən yerin qorxunc barmaqları ocaqxanaların kərpic borularının arxasına enirdi. Sakit yuxulu payız başlanırdı. Külək hərdənbir əsirdi, hava qızmar bürkülü yay kimi sərt deyildi. Səma ağarmışdı, alçaq və aydın olmuşdu, elə bil, nəzərlərini insana endirmişdi.

Hər yaşınan payızı uşaqlıqdan xatırlayırdım, həmişə də elə indiki kimiydi. Bəyaz səma, bəyaz torpaq, bomboş, dinməz ucsuz-bucaqsız ənginlik və soyuq.

Səkilərlə arabalar taqqıldaya-taqqıldaya ötür, arabalar-dakı yüksəklər yatırlar, yalnız qabaqdakı mürgüləyir, göz qoyur, əbəs yerə qırmancını yellədir.

185

Yaşadığımız slobodaya çatıb çölləri gördük. Orada kimsə yox idi, meşə də yeddi verst uzaqda yox, düz üzbaüz tərəfdəydi. Meşənin qumlu qazıq kurqan tərəfində bir adam dayanıb, kövşənlərə, daş şəhərə və bizə baxırdı. O dayanmışdı, tərpənmirdi. Ola bilsin, ağaç gövdəsi, ya da bağlarda qarğaların dimdiklədiyi unudulmuş müqəvvaydı. Mənsə fikirləşir, bilirdim ki, orada adam var.

Qoca Volçek qabağımiza çıxb sevindi. Ağillı insani gözleri nəvazış göstərir, sevirdi. Mən doğulandan onu tanıyorum. Volçek bunu yaxşı bilirdi, səsimə insansayağı səslə cavab verirdi.

Yoldaşım Safronov öz döngəsinə getdi. Mən görüb-bildiyimi o da görüb-bilirdi.

İkimiz də fit səsinə qalxmaqdan bezmişdik, Dona qaçıb kolluqlarda balıqlarla yaşamağa hazırlaşdıq. Mən daha çox naxırçılığa getmək istəyirdim, amma balıqçı olmaq da yaxşıdır, ona görə də razılaşdım.

Vaxtı çatanacan susur, bu yeganə sevincimizi qəlbimiz-lə gizləyirdik.

- Eh, yaxşı olardı, – deyirdim.
- Yaxşı, – Safronov səsimə səs verirdi.
- Yaxşı, elə deyilmə?

– Yaxşı.

Söhbətimizi bununla da bitirirdik.

* * *

Emalatxana ruhumuzu əzir, yeyirdi. Adamlar orada qəzəbli olurdular.

Bütün günü talaşalarla, zibillə dolu xərək daşıyırdıq, bəzən də tənbəllik eləyirdik, arxa həyətdəki otluğa gedirdik, heç kəsdən qorxmurduq: onsuz da birdəfəlik buradan gedəcəyik.

– Eh, Seryoqa, Seryoqa... – qüssədən, tezliklə qurtulacağımın sakit sevincindən boş-boş deyirdim.

– Hə, Andryux, elə yaşayacağıq, heç olmayan kimi... Bax, görürsənmi, işlər nə yerə çatıb...

Seryoqa Safronov yenə kişi kimi ağıllı, düşüncəliydi. O, kənddəndi, mən şəhərliydim. O, bütün adamları usta və onbaşı görürdü, mənsə bilmirəm kimi gördüm, ancaq onlardan qorxurdum.

Biz bağırbadaş olduq, onsuz mən batardım, bəlkə də, o mənsiz batardı. Bunu öyrənmədik, hiss elədik, bir-birimizi sevdik, buzun üzərindəki iki küçüktək bir-birimizə sarlaşdıq.

Safronov çıxbı getdi, dönüb geri baxmadı. Durdum, durdum, hər şeyin necə qaraldığına, sakitləşdiyinə, çöllərin necə yox olduğuna baxıb, evə getdim.

Evdə işığı yandırıb sevdiyim kitabı götürdüm. Vərəqləyib oxudum; çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü. Anam yatırıldı. Volçek həyatdə hüründü, tavanın altında axırı çatan milçəklər vizıldışırdılar.

Mən yayı və böyük gözqamaşdırıcı çayı mavi şüalar içində görürdüm. Qumluqda, o yanda həsir kənd yatırıldı, itlər sülənirdi, heç yerdə heç kəs yoxdu. Yalnız oradan kiminsə gecikmiş işığı pəncərə arxasından qaranlıq göyə baxır. Deyəsən, çıraqdı. Başımın üstündə miğmişa vizildiyir, daha da sakitlik olur.

Od sönür, elə bil, heç olmamışdı. Kəndin harada olduğunu baxışlarınlı da tapa bilməzsən. Miğmişa sevinib vizildədi – dərhal da yoxa çıxdı. Ağcaqanad tək qaldı, iki verst uzaqdaymış kimi vizildiyir, amma lap burnumun ucundaydı. Xırda, çevikdi. Mən balaca, təkəm, hər yanda sakitlik və

qaranlıqdı. Amma dərhal kimsə peyda ola, vura, guruldaya, hər şeyi işıqlandırıa bilər. Gündüz gördüklərini yox, başqa şeylər görərsən, kimsə də oradan sənə baxar, gülümsəyib yox olar.

Səhərsə elə həmin çəmənlər, çöllər, samanlar, kənd və çəpər olacaq. Günəş də sürünb əkini qarsalayacaq. Mən də görürəm ki, burada doğulmuşam, heç yerə də getməyəcəyəm.

Volçek samanlığın yanında ulayırdı. Külək pəncərələrə cirpılırdı. Milçəklər tavanda susdular, anam oyanıb mənə baxdı.

Mən masanın üzərində mürgüləyir, şirin yuxu gördüm, səhərsə yuxunu unutdum, danışa bilmədim.

* * *

O biri gün Seryoqayla işə getmədik. Çölə, göz işlədikcə uzaqlara getdik. Orada qumsal dərədə uzandıq, hərəmiz öz dərdi barədə fikirləşməyə başladı.

187

Günəş get-gedə yuxarı qalxırdı, torpaqdan sonuncu otları çıxarıı, soyuq bəyaz səmayla axıb gedirdi.

İndi uşaqlar xərək daşıyırlar. Fikirləşdim ki, axşama çox qalıb, qəlbimə ağırlıq çökdü.

- Seryoq, ay Seryoq? – çağırdım.
- Hə, nədir?
- Çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü...
- Harada axı?
- Axşam kəndin o biri tərəfindən...
- Nə olsun ki...

Yerdə uzanmışdıq, elə bil, isti ovucun içindəydi. Qum süzülürdü, boynumuza da qarışqalar daraşmışdılar. Yazda-ki kimi duman qalxırdı. Başa düşdük ki, düz səmayla üzbə-üz uzanmışıq, sağ-salamatıq. Yerə sığındım, hiss elədim ki, onunla birgə uçur, sevirəm.

Qum süzülməyə ara verdi, külək də tamam kəsdi. Əlimi yellədim – başımın üzərində heç nə yox idi. Seryoqa ayaq-qabısını çıxarıb təzədən geyinir, qulaq asırdı... Mən otdan yapışib qorxdum. Mənə elə gəldi, yixiliram, donub qaldım və yerə sığındım. Qum isti, möhkəmdi, mən aralandım.

– Axı burada torpaq bizdəki kimi deyil, – Seryoqaya astadan dedim ki, heç bir şey sezməsin.

– Buradakı torpaq yox, qumdu.

Yolda toz dirək kimi göyə qalxdı.

– Nə deyirsən, gedək?

– Gedək.

Şəhərə doğru tərpəndik. Külək qumu sovurur, günəbaxanların dik quru gövdələrində ulayırdı. Bu haradan çıxdı axı? Heç bir şey yox idi...

– Seryoja... Seryoja... Nə vaxt Dona gedəcəyik axı? Çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü...

– Səbir elə. Emalatxanadakı bütün uşaqları aparmaq lazımlı gələcək. Onlar nədilər axı? Hamıyla birgə oradan da tərpənərik, qoy rədd olsun.

– Onlar bizimlə gedərlər?

– Əlbəttə, gedərlər, bəs necə axı.

– Yaxşı, gedək. Mənim də onlara yazığım gəlir. Biz eyni adamlarıq!..

Qarşında kişilər bazardan gəlirdilər, tanış uşaqlar arxadan yaxınlaşdırlar, sonra bize sataşmağa başladılar.

– Bilirsən nə var, Seryoj? Bizə gedək, mən sənə kitab oxuyaram, orada gözəl şeirlər var.

VOLÇEK

Şəhərin kənarında bir həyat vardi. Həyatdə də iki artırımlı ev vardi. Küçəyə darvaza və sütunlu hasar çıxırı. Mən orada yaşayırdım. Evə hasardan aşib gedirdim. Darvazayla qapı həmişə bağlı olurdu, mən də buna alışmışdım. Hətta hasarın üstündən aşanda orada iki saniyə oturursan, oradan bütün çöl, yol, bir də səssiz alçaq duman kimi uzaq, tutqun bir şey görünür. Sonra da dərhal yerə, qanqalların və ayıpəncələrinin içində düşüb evə gedirsən.

Volçek tələsmədən qarşılıamağa çıxır, – bilir ki, gələn mənəm, – çəkingən insani gözləriylə baxıb nəsə fikirləşir.

Bir dəfə həyatdən keçirdim, gördüm ki, Volçek otluqda yatır. Astaca yaxınlaşışb dayandı. Sarı Volçek azacıq fislidaydı, burnundan çıxan nəfəs torpağı süpürürdü. Tükərinin üzəriylə birələr dırmaşırdı.

Ətrafdə sakit tutqun səhər idi. Günəş elə hey dağilan, mavi ənginlikdə buluda çatan iliq duman içində yuxarı qalxırdı.

Uzaqlardakı bağlı semafor yanında parovoz ulayı, kilsələrin zəngləri cingildəyirdi. Ayıpəncələrinin nazik gövdəleri dik durmuşdu, nə külək, nə səs-küy, nə uşaqlar vardi.

Volçek oyanıb tərpənmədi, yerdə gözləri açıq uzanmışdı, qanqalın altındakı qaranlıq rütubətə baxırdı.

Əyilib nəfəsimi çəkdir. Volçek, deyəsən, özünün it olduğunu bilmirdi. O, bütün adamlar kimi yaşayır, düşünrüdү, bu həyat da onu həm sevindirir, həm ona zülm eləyirdi. Mənim kimi heç nə başa düşə bilməmişdi, düşüncələrdən və həyatdan dinclik tapa bilməmişdi. Yuxuda da həyat vardi, amma həmin həyat orada elə hey qurcuxurdu, alt-üst olurdu, qorxudurdu, daha işiqli, daha gözəl, zülmətin və sırrın qara divarında daha sezilməz idi.

İrəlidə, onun qarşısında və mənim qarşımda hər şey cilvələnir, işiq saçır, arxadasa zülmət dayanıb, keçib-getmir, o zülmət yuxularda da aydın görünür, gündüzlərsə uzaqda olur, onu unudursan. Volçeki gördüyü yuxu əzirdi. O, yuxuda da bu qanqalları, diblərdəki rütubətli qaranlığı görürdü,

amma onlar orada həm beləydi, həm də belə deyildi. Buna görə yenə də baxır, heç nə anlaya bilmirdi.

Həyətdə Çayka adlı it də vardi. İtlər kürsəyə gələndə dəli olmuşdular, Çaykanın dalınca qaçırdılar, təkcə Volçek elə həmişəki kimiydi, Çaykadan ötrü didişmirdi.

Sahibi elə bilirdi xəstədi, axşam yeməyindən sonra ona daha çox sümük və şorba verirdi. Amma Volçek əjdahayı, tamam sağlamdı.

Qızışib həyətə oynamağa gələn özgə uşaqları tutmurdu, quyuğunu yerə çırpır, hörmətlə, çəkinə-çəkinə baxırdı.

Volçeki it saymirdim, ona görə də məni anam sevən kimi sevirdi.

Mən də heç nə bilmirdim, anlamırdım, yuxularımda həyatın sakit, solğun mənzərəsini gördüm. Tutqun buludlar səmada yırğalanırdı, külək bütöv palıdları uzun budaq kimi əyirdi, mənsə bir bağda durub küləyin necə viyıldadığını eşitmirdim; dərhal da təəccübləndim, başa düşdüm ki, bu, yuxudu, ayıldım.

Ay bədirlənmişdi, otağın döşəməsinə də solğun işiq düşmüdü. Əyilib əlimlə soyuq taxtaları yoxladım. Bir dəfə məni sevən, balaca uşaqtək yazığı gələn atamdan soruşdum ki, başqalarının bilmədiyi, kitabda yazılmayan bir şey bilirmi? Dedi, yox, bilmirəm, elə hey Allah barədə fikirləşirəm, amma onu da dərk eləyə bilmərəm.

O biri gün nahar vaxtına fikrini tamamladı: ona görə heç nə bilmirik ki, heç nə bilməməliyik. Bilmək sənin nəyinə lazımdı ki?

Mən dedim: – yaxşı, bəs necə yaşayaq ax? Öyrənməyə bir şey, heç olmasa əger bilməyə bir şey yoxdursa, niyə hər şeyi bilmək istədiyimizi öyrənmək var, özlüyündə hamı zülmətin və boşluğun içində yaşayır. Niyə hər yerdə zülm və mübarizədi? Bax, biz inqilabdan sonra bir qədər yaşamışıq, hamını tox, məmnun eləməyin necə asan olduğunu artıq görürük, təki hakimiyyət öz əlimizdə qalsın. Amma biz öyrənmək istədik, həm də təkcə biz yox.

Atam susub yeməkdən çekildi. “Mən ömrüm boyu – o, axşam dedi, – işləmişəm, sizi yedirib-geyindirmişəm, heç vaxt fikirləşə bilməmişəm, indisə adət eləmişəm. İndi həyat başqa cürdü, mən tamam çəşmişəm. Amma səni sevirəm, sən də, ola bilsin, böyük yola çıxacaqsan, onda nə istəyirsən

elə, mənsə bacarmıram, gücdən düşmüşəm, oturduğum yerdə yatıram. Mən yalnız yaxşı şey gözləyirəm, yaxşı şeyin necə olduğunusa öyrənə bilmirəm. Ömrüm boyu yaxşı bir şey gözləmişəm, indi bu ümidi sənə verirəm".

* * *

O biri gün işdən qayıdır hasardan eyni cür aşdım, Volçek məni sevgi dolu nəzərlərə qarşılıdı, onun bomboş sulu gözlərində evə dönen yoldakı daş yığını kimi dilsiz tərpənməz fikir vardi.

Çayka ayaqlarımın altında quyruq bulayırı. Volçeksə dinməzcə uzaqda dayanıb baxırdı. Onun bircə çıkış yolu qalmışdı – ya gəbərmək, ya da ilk kürsək vaxtınanacan dözüb, Çaykaya görə o biri erkək itlərlə qapismaq. Amma Volçek arada qalıb, götür-qoy eləyirdi. Onun ən pis axını bundaydı, o, yuxular göründü, qorxurdu, ölüdən pis yaşayırı.

– Volçek, Volçek, Volçek... – Bu sözləri piçıldayıb onu sığalladım. O, gözlərini qırıp parıldatdı. Bir anlığa canlandı, başa düşdü ki, atamın mənə yazılı gəldiyi kimi, ona yazılım gəlir, sevirəm. Ola bilsin, gözlərini ona görə parıldatdı ki, mənim mərhəmətimi, sevgimi anladı, bildiyimi dərk elədi, ilk dəfə həyatın parıltısı arxasında zülmətdə zülm yox idi.

– Volçek, Volçek...

Volçek sevincindən quyruğuyla yeri süpürür, zingildəyirdi. Niyə əvvəllər onu tumarlamamaq, qucaqlamaq ağlıma gəlməyib? Yox, onda yalanımı anlayardı, həyatda sevginin, mərhəmətin olduğu barədə ilk düzgün biliyini itirərdi.

Volçek boynunu otərəf-butərəfə döndərirdi, ona necə it demək olar, insansayağı girdə, düşüncəli başının olduğunu gördüm. Gözləri tərpənmir, diqqətlə baxırdı. O məndən də pis ömür sürür.

* * *

Bu axşam küçələrdə gəzməyə getdim. Ağ şəhər evləri göyümtül Ay işığında dayanıb pəncərələriylə sakit-sakit gəzişən adamlara baxırdı. Hamının üz-gözündə yorğunluq, düşüncə vardi.

Kim sevməyibsə, o, sevgi arzulayıb. Bunun nəyə gərək olduğunu da heç kəs bilməyib.

Bir azca vurulduğum Manyayla rastlaştım. Onun böyrülə mehriban xoşbəxt görkəmli bir adam yeriyirdi.

– Vityadır, – Manya dedi.

Mən də onlarla yanaşı getdim. İçimdə kədər baş qaldırıdı. Bədənimin necə yandığını hiss eləyirdim. Amma beynim aydın, yaxşı idi. Fikrimdə gülür, özümə əzab verirdim. İçimdə nəyə görə kədər olduğunu, axşamın nəyə görə mənə torpağa çökmüş fikirli, sevən uzaq varlıq kimi göründüyünü bilirdim. Bilir, güldürüm. Bilirdim ki, hər şey göründüyü kimi deyil. Bax, bu axşam da, bu Manyagil də düşüncəli sevən varlıq deyillər, mənim hələ tanımadığım başqa bir şeydilər. Əsl mahiyyətinə görə də bütün bunların hamısı, yəqin, boş şeydi, miskindi, iyriñcidi.

Əgər hamı bunu boynuna alsaydı, onda görərdilər ki, sevmək yox, nifrat eləmək, uzağa qaçmaq, hər şeyi təzədən qurmağa başlamaq lazımdı.

Niyə hamı torpağın üzərində gəzir, heç kəs də onun nə olduğunu bilmir?

* * *

O biri gün işə getmədim, çöldə dolaşmağa yollandım. Oradasa üzüquyulu uzanıb, axşamacan hər şeyi bilən əsl adamları haradan tapacağımı fikirləşdim. Əsl kitablar haradadır? Özüm heç nəyi başa düşə bilmirdim, öyrəndiyimə şübhə eləyirdim, hər şeyi təzədən başlayırdım. Yaşayıb bilməməyişə heç Volçek də bacarmırdı. Mən hər şeyi axıracan aydın görməliydim, həyatda inamlı, mətin olmaliydim.

Əvvəller heç kəsə bilik lazım deyildi, çünkü çörək və adamların artıb-çoxalması lazım idi. Xoşbəxtlik cismin tələbatının tam ödənilməsindəydi. İndi xoşbəxtlik həqiqətdəydi, həmin gün bunu təkcə mən öyrəndim, xoşbəxt halda da çıxıb evə getdim.

Həyətdə otun üstünə uzanıb torpağa – toz qum dənələrinə, ölü cücüyə, qarışqa yollarına diqqətlə baxmağa başladım.

ÖKÜZLƏR

Krindaçevsk mədənlərindən o tərəfdə varlı stanitsa, stanitsa yox, çörək quyusu var.

Taras Bulbanın bir vaxtlar oğullarıyla Zaporoye Seçinə keçib-getdiyi qədim kazak çöllərinin altındasə artıq min əsr-lərdi torpağın yağı – qalın möhkəm kömür, daş qüvvə – yatır. Eləcə yatıb qalır.

Üstündəki ağ daxmalarda zaporoyelilərin törəmələri yaşayırlar, artıq türk sultanlarını yaddan çıxarıblar, amma evlərində əyri qılınclar asılıb, qınlarında da qədim gümüş naxışlar qaralır.

Qocalar hələ türk basqınları və yollar haqqında fitdə çalınan köhnə qədim yürüş nəğmələrini xatırlayırlar. Moskva tərəfdən bolşeviklər gələndə peyğəmbərlik eləyirdilər ki, o biri tərəfdən də türklər qayıdır təzədən pravoslavlığın üzərinə gəlirlər.

193

Qocalar bütün cavanları at belinə qalxmaq, əvvəlki təki müqəddəs dirlərini, arvadlarını, bütün öz dinc Allah adamlarını müdafiə eləmək əmri verirdilər. “Övladlarımız, Allahın xaçı uğrunda hamımız çöllərimizdə məhv olacaqıq” – bağlı babalar xalq yiğincəqlarında deyirdilər.

Amma qırx yaşlı oğullar susurdular, intizarla stanitsadan o tərəfdəki axşam düşən ənginliklərə baxırdılar. Onlar müharibənin nə olduğunu bilirdilər, xaçsa ataları kimi duymurdular, onlar daha çox qoyunlar, öküzlər, daş ev, yiğimcıl ev sahibləri istəyirdilər. Kilsəyə getməmək günah olsa da, kasıblıq, müflislik içində yaşamaq, at belində çöllərdə çapmaq da nümunə deyildi.

Qocalar nə desələr də, sevdikləri evlərindən, təsərrüfatlarından, doğma stanitsalarından ayrılməq, arvadını, yaşıdıği, sevdiyi hər şeyi atmaq ürəklərinçə deyildi.

* * *

Bayramlarda mədənlərdən kazak qızlarının yanına yabançılar gəlirlər; kilsədə xaç çəkmirdilər, sərxoş olub

dükənciləri bolşeviklərlə hədələyirdilər. Qara və yad adamlar səhərəcən stanitsada dolaşırdılar.

- Vanka, araq içməyi burax.
- Gəl gedək işə.
- Pul alacağıq.
- Hər şənbə.

Denikin gəldi, çörəyi və öküzləri süpürüb apardı, üç şaxtaçını asıb Moskvaya getdi.

Qoca kazakların könlü də bulandı. Həyətlər, anbarlar daha sakit, daha sevimli oldular, arvadlarına da az-az qış-qırmağa başlıdılardı.

– Allahın o həqiqəti hardadı? Deyəsən, xacğəzdirənlərdə də yoxdu. Xaçın üstündən də antixrist sifətlər baxır.

Mədənlilər gəlməyə ara verdilər, bir nəfər kimi yoxa çıxdılar.

– Qoy fırlanmasınlar, şeytan balaları, onların əlindən şorbamız da turş dadır, nadan dilənçilər. – Qoca arvadları boş-boş belə danışırdılar.

Kazaklar altdan-altdan gülürdülər: Allah qurbağaya quyruq verməyib ki, otları yatırımasın. Arvadin ağlısa qurbağanın quyruğu kimidi.

Generallar yeltək geri qayıtdılar, hamının öküzünü əllərindən aldılar, özlərinə – kimiyə yalnız bir cüt, kimiyə iki cüt saxladılar və Qara dənizə doğru yox oldular.

Doğma öküzlər axırıncı dəfə asta-asta toz qaldırıb bir-dəfəlik yoxa çıxdılar.

Generallarla çoxlu cavan, qoca getdi. Yalnız könlü bulananlar, alışdığı həqiqətin ucunu itirənlər, ya da çöllərə, təsərrüfata heyfi gələnlər qaldılar.

* * *

Bolşeviklər gəldilər. Baba Anton Karpiçin evinə soruşub-eləmədən dəri şapkali üzügülər cavan bir adam gəldi, heç alını da qırışdırmadı.

- Salam, stanitsalı!
- Salam olsun.
- Ağlar uzaqdadılar?
- Onların dalınca kim düşmüşdü ki?

– Papiros çəkmək olar?
– İxtiyar sənində.
– Belə. Sənsə, incimə, qoca, çəkib gedəcəyəm. Toxun-mayacağıq. Sizdən ötrü gəlməmişik, rahatca yaşayın.

Gülerüz dəri şapkalı oğlan oturdu, oturdu, güldü və çıxbı getdi.

- Əlvida!
- Allah amanında, oğlum!

Qocanın kefi açıldı: onlar da adammışlar ki. Axşama yaxın bolşeviklər yerlərindən tərpənəndə oğlan bir tikə donuz piyi gətirdi, qırmızı ulduz verdi.

- Sağ ol, ata! Yenə görüşərik.
- Bəs necə? Budur, öküzlərimizi aparıblar, onların başını əzərsən, taxılı da aparıblar.
- Eybi yoxdur, eybi yoxdur, yenə işləyərik, qazanarıq. İndi məsələ ayındır.

Hamiya çətindi, dözürük.

Qoca əsgərlərin arasına getdi, onlara diqqətlə baxır, qulaq asırdı.

- Onları gözləməyəkmi?
- Necə istəyirsən, gözləsən də, gəlib çıxmayaqlar.
- Bəs siz türk cinsindən deyilsiniz? Xaç gəzdirirsinizmi?
- Xaçı yandırmaq lazımdı, onun üstündə ısanı çarmixa çəkiblər. Hamımız da eyni cinsdənik. Hamiya xaç gətirənlər onlar idi, bizsə xaçı öz kürəyimizdən çıxarmaq istəyirik ki, asan yaşaya bilək.
- Belə-belə... – Qoca bütün sözləri başa düşüb evə fikirləşməyə getdi.

* * *

Bolşeviklər də çıxbı getdilər. Qonşu Rodioniçin iki cüt öküzu sağ-salamat qaldı. O, hər axşam Anton Karpiçin yanına gəlir, sevinir, and-aman eləyirdi:

– Hə? Axi mən hələ ağayam, Karpiç, hə? Nə deyir-sən? Bəlkə, Nikolun cəbhəsi geri qayitmayaq. Çöllər də, öküzlər də bizimdi, evlərimiz də sağ-salamatdı, yaza-can da taxılımız bəs elər... Kilsələrdən xaçları da çıxar-madılar, eləcə söz-söhbət idi.

Karpiç elə hey fikirləşirdi ki, əsl şeytan haradadır, onun damğası hara vurulub?

Öküzlərinin olduğu yerəmi? Şeytanın möhürü xaç
deyilmi... Üstündə İsaya əzab verilən şeyə heç cür ibadət
edilə bilməz, necə ola bilər ki, bu heç kəsin ağlına gəl-
məyib.

Qoca dəri şapkalı gülərüz cavani xatırladı. O, şeytan
deyil axı, üstündəki damğa da ilahidəndir – ulduzdur.

Karpiç yuxuya getdi, yuxuda gördü ki, guya, öküzləri
Qara dəniz tərəfdən çöllə asta-asta evinə doğru gəlirlər.

NÖVBƏTİ

Üçüncü fit... Zavodun qapısından içəri girirəm, nəzarət budkasının yanından keçirəm, geniş zavod həyətilə tökmə seximizin nömrələndiyi kimi, "birinci"yə gedirəm. Asfalt cığır qaçıır, çıxıntıların, nəhəng binaların ətrafında dolanır, orada – eşidirəm – artıq itaətkar maşınların güclü döyüntüsü rəvan sürətlə vurur.

Emalatxanaya az qala keflə girirəm – axı indi cana gələcək, titrəyəcək, guruldayacaq – və axşamacan oyun gedəcək...

İş yoldaşlarımla salamlaşıram, döşəmənin dəmir lövhələri üstündə otururam, əridici sobanı işə salıram. İşdən əvvəl papiros çəkirkir – başqa cür ola bilməz – işdən sonra, getməzdən əvvəl bunu həmişə hamı eləyir. Əllərim, demək olar, özbaşına kağızı bükür; tələsmədən tənbəkini bölüşürük.

Sobaya metal tökürük. Elektrik mühərriklərini işə salıq, nefti açıraq. Sonra hündür pəncərələrdən o tərəfdə günəş batır, hər şey yaddan çıxır... Sarı-yaşıl alov burumları sobadakı əriyən metaldan qasırğa kimi bayira can atır. Qaz gözlerinə dolur, ağzin acı dadır, qəlbinə ağırlıq çökür...

Hündür tavanın altındaki taxtalar titrəyir, döşəmə-divarlar oynayır, alov neft tozu və şırnağının ağlagəlməz təzyiqiyə guruldayır... Mühərrrik rəhmsizcəsinə, gülməli tərzdə uğuldayır; sonsuz qayışlar hiyləgərcəsinə şaqqıldayır...

Kimsə fit çalır; gizli, qüvvətli, vəhşi heyvan kimi qəddar bir şey azad olmaq istəyir – amma ola bilmir, tənhalıq və sonsuz qəzəb içinde həm ulayır, həm zingildəyir, həm hid-dətlə çırpinır, həm də qasırğaya dönür... Həm yalvarır, həm hədələyir, sonra yenidən daşın, dəmirin və misin mürəkkəb qatışqlarını yorulmaq bilməyən əzələləriylə titrədir...

Hey işləyən maşınlarının qızığın nəbzələri döyüñür; ilan-qayışlar tikişlərini göstərə-göstərə dolanır.

– İlyus, ay İlyus! Heç olmasa sən girib orada nə olduğuna baxaydın. Bir az qabaq nasosu çox bacarıqla yerinə saldın... – Mənə üz tuturlar.

Artıq hazır metali çənə buraxmazdan azacıq əvvəl mühərrik gözlənilmədən dayandı, yeknəsəq halda uğuldayan soba susdu, qızmış divarları qaraldı. Elektriqi çağırmaq zərurətin-dən yaxa qurtarmaq üçün bəzən maşınlardakı kiçik nasazlıqları düzəldirdim. Bir həftə əvvəl hava verən nasosu da düzəltmişdim. Əvvəlcə boyun qaçırmış istəyirdim, amma ürkləndirdilər, içində alətlər olan yeşiyi götürüb, pilləkənlə divardan asılmış elektrik mühərrikinə doğru getdim.

Nasazlıq xırdayıdı, onu da tez tapdım. Aşağıdan cərəyan verdilər – ölü mühərrik də cana gəldi, nərildədi, ötürüçü qayışları şappıldatdı.

Sobadakı yayılmış metalın üzərinə təzədən alov axını töküldü.

Sınıq şüşələri cingildəyən pəncərədən o tərəfdə günorta günəşti torpağa süzüldü, bir anlığa ürəyim möhkəm sıxıldı, yamanca çölə – quşların, çiçəklərin, xışıldayan otların yanına qaçmaq istədim; çöldə – ißsiz olduğum vaxtda – göylərə, həyata, iliq yaz günəşinə, axıb-gedən sərgərdən buludlara can atan yaşıllığın içində itib-bataraq gəzirdim...

Maye metal finxıra-finxıra, poqquldaya-poqquldaya, gözümüzü günəşdən də bərk, dözülməz tərzdə qamaşdır-qamaşdırə tökülür. Dolan istiyədavamlı çənin ətrafında ehtiyatlı, diqqətli halda dururuq. Sonra dərhal iki nəfərimiz uzun oxlardan götürür, qaça-qaça qığılçım saçan tökməni qonşu emalatxanaya aparır, orada metali hazır formalara tökürük.

Bütün sobaları boşaldandan sonra onu əyri, qabarıcıqlı mis parçalarıyla doldurur, siqaret çəkə-çəkə, nefti tənzimləyə-tənzimləyə gözləyirik.

Bizim sobamızın yanında üç nəfər – tökmənin parıltısından, demək olar, heç nə görməyən, daim irinləyən, qanla dolu gözləri olan qoca fehlə īqnat, lap bu yaxınlarda zavoda işə girən biz ikimiz, təzə fehlələr, mən və Vanya – işləyirdik. Kefikök halda işləyirdik, gün sezilmədən ötürdü. Yarıçılpaq halda qəhqəhə çəkib gülürdük, bir-birimizə su atırdıq, danışındıq, fikirləşirdik, maşınların bitib-tükənməyən, boğuş, əvvəlini axırıyla birləşdirən nəgməsinə qulaq asırdıq...

– Zəhmət olmasa, sən de görüm, niyə alov əməlli-başlı yanmir: asqırır – vəssalam!.. – īqnat, “böyüyümüz” naraziydi, donquldanındı. Doğrudan da, nahardan sonra sobada

nəsə tez-tez finxırırdı, iyrənc tüstü burumları həmişəkindən daha qatı idi.

— Yaxşı, yaxşı, əclaf, yaxşı, yaxşı, maymaq, şeytan, dilə gəl görək, dilə gəl! — İqnat nefti artırır, finxıran alovu ürəkləndirirdi. Sobanın içində artıq əməlli-başlı partlayışlar, qəribə çalxalanma baş verirdi: metal pis qızırdı.

Nəsə alınmındı. Özüm də bilmədən nəyə görəsə mühərrikə yaxınlaşdım, dövrlərin sayını ölçən cihaza baxıb qulaq asdım. Maşın çox gözəl işləyirdi.

Cıxiş getmək üçün geri çevriləndə bizim sobadan yuxarı sıçrayan ağ odlu fəlakəti gördüm. Küt zərbə dəydi və odun fişildayan zolaqlarını yuxarı ata-ata, onları ağır-agır ətrafa səpələyə-səpələyə emalatxananın tavanı altında dörd dəfə təkrar olundu...

Mühərrikin yanında, sobadan on addım aralıda dayanmışdım, Vanyanın harasa cumduğunu, İqnatin başını əllərilə bürüyüb yerə necə oturduğunu gördüm...

199

Sövq-təbiilə dəstəkdən yapışb cərəyanı kəsdim. Mühərrik bir az özbaşına fırlanıb dayandı.

Qızmış metalın yerə tökülen parçaları sobanın ətrafına yayılmışdı, yavaş-yavaş soyuya-soyuya, öz qorxunc qüvvəsindən azad ola-ola cızıldayırdı. Qalib və azad həşərat kimi hündür tutqun tavanda, taxtaların üzərində ağımtıl rənglər öz əkslərini qoyub, dəmir döşəmədə hökmələ görkəmlə həyasızcasına və qorxub-çəkinmədən uzanmışdır. Qəribə, qeyri-adi süküt emalatxanadan-emalatxanaya keçə-keçə zavodu gəzirdi. Haradasa uzaqlarda maşınlar ahənglə işləyirdi.

— Lənətə gəlmışlər, məhv elədilər, — kimsə fəhlələrin arasından köksünü ötürdü, — ah, lənətə gəlmış qansızlar... Onlara, o lənətə gələnlərə pul əzizdi, istəyirlər neft əvəzinə su yansın. Çənə su buraxıblar — nə olursa olsun...

Hər şeyi başa düşdüm. Su neftlə birgə sobadakı maye metala qarışıb, bir anda buxara çevrilib, həmin buxar da sobanı partladıb, ərimiş metalı qıraqa atıb...

Vanya döşəmədə üzüqoylu uzanıb, əl-ayağını oynadı, dişləriylə dəmir naxışları gəmirirdi. Ağ metal onun kürəyinə düşmişdi, az sonra — döşəmədəkilərdən də tez — orada soyumuşdu. Vanyanın kürəyi buxar qazanlarının ocaqxanasından atılan kömür qalığına oxşayırırdı.

Fəhlələr dinməzcə dururdular; bayırda hava qaralırdı. Vanyanın əl barmaqlarının titrəməsi tez kəsildi; kömürə dönmüş dabanlarını açıqda qoyub ayaqlarının burnu hərəkətsiz halda döşəməyə dirəndi.

Qoca İqnat yanındaydı, kor gözlərini yanmış əllərinə sarıldığı əsgiyə silə-silə ağlayırdı.

Yarım saatdan sonra bütün maşınlar işə salındı, sobalar dolduruldu. İtaətkar mühərriklər uğuldaya-uğuldaya öz qüvvələrini verirdi. Axırı əvvəlinə birləşdirilmiş qayışlar ilan kimi qıvrıla-qıvrıla, şaqqıldaya-şaqqıldaya qaçır, qaçırdı...

Günortaüstü əyilən günəş şəfəqlərini etinasızlıqla titrəyən maşınlar cərgəsinin üzərinə saldı.

ÇƏMƏN USTALARI

Çayımız böyük deyil, çəmənlər üçünsə zəhərlidi. Çayın adı da kiçikdi – Meşə Quyucuğudur. Ona görə quyucuq adlandırılıb ki, orada iri burulğan vardi: qocalar danışıldırılar ki, balıqçılar dərinliyini ağaclarla ölçdülər, ağaclar xeyli aşağı getdi, dibinəsə heç dəymədi də, həmin ağaçın uzunluğusa az deyildi – beş sajen¹ olardı.

Camaatımız indiyəcən ucaboydur. Çəmənlərimiz nə qədər desən var, mal-qaramız olurdu, ət xörəkləri hər bazar günü bişirilirdi.

Amma indi başqa cür olub. Çəmənlərdə yeməli otlar yoxa çıxıb, bir vaxtlar öküzlərə əl verən, yeməyə yaramayan cürbəcür turş otlar bitib.

201

Meşə Quyucuğu hər yaz çaylaq suyu uzun müddət saxlayır – ayrı ildə çəmənlər yalnız iyuna yaxın quruyur, çayımız da suyu özünə pis qəbul eləməyə başlayıb, axarı çirkənlib. Yağış yağanda çəmənlər uzun müddət yaş qalır, əvvəllərsə dərhal quruyurdu. Çəmənlərin çökək yerlərindəsə həmişə bataqlıq olur. O bataqlıqlardan da xəstəlik bütün vadiyə yayılır, bütün otlar da dəyişir.

* * *

Kəndimiz indi Krasnoqvardeysk, əvvəlki adıyla Qojevo adlanır.

Kəndimizdə Jmix² ayamalı, sənədlərinə görəsə Otjoşkin soyadlı bir kişi yaşayırı.

Keçmiş illərdə o bərk içirdi.

Bəzən yarımlitr alırdı, yarixəz paltosunu, kürkünü, keçə çəkmələrini geyir, şapkasını qoyub tövləyə gedirdi. Amma yay idi.

– Hara gedirsən, Jmix, – qonşu soruşur.

– Moskvaya yollanıram, – Jmix tamam ağılı başında dillənir.

¹ Sajen – üç arşına, yaxud 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsü

² Jmix – cecə, yağlı bitkilərin yağı çıxarılandan sonrakı qalığı

O, tövlədə arabaya minirdi, bir stəkan araq içirdi, bu zaman elə bilirdi ki, Moskvaya gedib: tövlədəki arabada oturmur, gedir. Jmix möhkəm fikrə cumurdu, hətta rastlaşdıığı kişilərlə də söhbətləşirdi:

– Nə olub, Stepan? Hələ sağsan? Arvadın, qudam sağ-salamatdi?

Qarşılaştığı Stepansa, guya, Jmixə cavab verir:

– Sağ-salamatdi, Jmix, əkiz doğdu. Uşaqların əlindən rahatlığım yoxdu.

– Eybi yoxdu, Stepan, doğuzdur, çalış – hava hamiya bəs eləyər, – Jmix cavab verir, guya, yoluna davam eləyirdi.

Jmix kiməsə rast gəlib, yenə bir stəkan içirdi, sonra yuxuya gedirdi. O, Moskvanan yaxınlığında oyanırdı.

Burada, guya, köhnə dostu, üstəlik də yəhudiyə rastlaşırdı:

– Hə, necədir, Yakov Yakoviç, bütün şiltələri alıb, zibillə dolanırsan?

– Yavaş-yavaş, cənab Jmix (onda hələ ağalar vardı: məsələ müharibədən qabaq olub), yavaş-yavaş. Nəsə çoxdan görünmürsünüz, darixmişiq...

– Aha, sən darixmisan. Yaxşı, gəl içək!

Beləcə də – rastlaşış, söhbətləşib, içə-içə – tövlədən çıxmadan Moskvayacan gedirdi. Moskvadan dərhal da geri qayıdırıcı – orada işi yox idi – yenə də yoluna qonaq elədiyi cürbəcür tanışlar çıxırı.

Şuşənin dibində azacıq qalanda Jmix dinməzcə axıracan içib deyirdi:

– Gəlib çatdıq, Allah, sənə şükür, sağ-salamatiq, Mavra, – arvadına qışqırındı, – qonağı qarşila! – və artıq dördüncü gündür oturduğu arabadan düşürdü. Bundan sonra Jmix yarımlı içmirdi, sonra yenə “Moskvaya gedirdi”. Bizim Jmix bax belə Jmix idi.

* * *

Sonralar, inqilab vaxtı o, tamam ağıllandı:

– Ciddi vaxtlar gəlib çatıb, – deyirdi.

Qırmızı əsgər kimi cəbhəyə getmişdi, Lenini və cürbəcur möcüzəleri görmüşdü, amma hər şeyi yerli-yataqlı danışmirdi.

Jmix təmkinli kişi kimi:

- İndiki kəndi, – deyirdi, – ayağa qaldırmaq lazımdı.
– Niyə, nəyə görə axı? Yoxsa yeni əmr çıxb?
– Bu onsuz da ayındır, – deyirdi. – Əməlli-başlı çılpağıq. Kasibliq baş alıb gedir. Nəyimiz var? Saman, həsir, bir də peyin. Amma deyilib ki, kasibliq norma yox, xəstəlik və başıpozuqluqdu.
– Nə olsun ki? – kişilər soruşturdu. – Başqa cür necə ola bilər axı? Yaman ağıllı olubsan...

Amma Jmix kəlləli adam idи, öz daxmasında arvadın işgütünə mane olub, xüsusi maşın düzəltməyə başladı. Həmin maşın qumla işləməli – dayanmadan, tələb olunan bir vedrə qum əlavə eləmədən fırlanmalı idi.

Həmin maşının üstündə yarıml il, bəlkə də, daha artıq çalışdı.

– Hə, vəziyyət necədir, Jmix? – kişilər pəncərədən soruşturdu. – Maşın firlandı? Onda göstər.

– Çix get, avara! – yorulmuş Jmix cavab verirdi. – Bu səndən ötrü əkin deyil, texnika məsələsidi.

Axırda Jmix təslim oldu.

– Eybi yoxdu, olmaya qum zəifdi? – qonşular soruşturdu.

– Yox, qumda böyük qüvvə var, – Jmix deyirdi, – amma məndə ağıl çatışdır: savadım azdı, təbabətdən də yarıma-mışam.

– Gör bir ha... – qonşular dillənib hörmətlə Jmixə baxırdılar.

– Bəs siz nə fikirləşirdiniz! – Jmix gözlərini onlara zillə-yirdi. – Ay sizi, xırda sahibkarlar!

* * *

Bu zaman Jmix ziyanlı çəmənliyə girişdi. Doğrudan da, vaxtı idı. Kəndimizdən hər il xeyli adam mədənlərə çıxb gedirdi, mal-qarasa azalırdı, çünkü yem yox idi. Cürbəcür yeməli otlar olan yerlərdə qəddar cil bitmişdi. Bataqlıq bizim Qojevonun axırına çıxırdı.

Jmix bunu da ürəyinə saldı.

O, şəhərə getdi, oradan meliorasiya yoldaşlığının nizamnaməsini gətirdi, camaata dedi ki, çəmənlərlə arx qazmaq, Meşə Quyucuğunun özünüsə başdan-başa təmizləmək lazımdı.

Kişilər nəm-nüm eləyirdilər, sonraşa özlərindən həmin meliorasiya yoldaşlığını ərsəyə gətirdilər. Yoldaşların nizamnaməsində göstərildiyi kimi, onu "Alfa və Omeqa" adlandırdılar.

– Belə də çətin olacaq – çimi qazib qarnını qaşımaq,
– kişilər deyirdilər, – buradasa Alfa var. Bəlkə, qanuni bir sözdür başa düşə bilmərik, boş yerə cavab vermək lazımlı gələr.

Jmix yenə həmin sözləri öyrənməyə getdi. Öyrəndi: sən demə, "Başlanğıc və Son"miş.

– Bəs nəyin başlanğıcı, nəyin sonudu – məlum deyil,
– qojevolular dedilər, amma nizamnaməyə qol çəkib torpağı qazmağa başladılar, elə bu vaxt da çöldə işlər dəyişdi.

* * *

204

Çəmənliliklərdə ki, torpaqlarda işləmək çətin oldu: torpaqlar olduğu kimi, əkilməmiş qalırıdı.

Jmix göstərişlər verirdi, amma özü çayda eşələnirdi, lili, cürbəcür çürük ağacları çıxarırdı.

Bir dəfə texnik gəldi, bataqlığı ölçüb Jmixə plan verdi. Qojevolular bataqlıq və Meşə Quyucuğu üzərində iki yay əlləşdirilər. Beş yüz desyatın yerdə arxlardır qazdır, çayı da on verst təmizlədirilər.

Texnikin dediyi düz çıxdı, çəmənlər quruyurdu.

Qayıqla güclə üzüb keçdikləri yeri arabayla keçib- getdirilər, torpaq da özündə heç nəyi saxlamırdı.

Üçüncü il çəmənləri şumladılar. Atları tamam əldən saldılar: cim bərk idi, otların hamısının kökləri bir-birinə dolasmışdı, dörd at birdişli xışlı güclə dartırdı.

Dördüncü il bataqlıqdan çalılmış otu tamam yiğdılara, acı otlar da azaldı.

Jmix bütün kəndi tələsdirirdi – nə iş, nə zaman onu qocaldırdı. İnsandan ötrü fayda və maraq görün nə deməkdir.

Beşinci il torpağın şoranlığını aradan qaldırmaq üçün bütün vadiyə pişikquyruğu otunun toxumlarını səpdilər.

– Müdrık kişidir, – qojevolular Jmix barədə deyirdilər.
– İndi bütün Qojevonun yemi olacaq.

– Qanmaz deyilik, bilirik! – Jmix alicənablılıqla cavab verirdi.

Qojevolular pişikquyruğu otunu satdilar – hər desyatindən iki yüz manat çıxdi.

– Gör bir ha! – kişilər deyirdilər. – Bax, bu, xırda-xuruş deyil, yemdi!

– Gədasınız, – Jmıx deyirdi. – Bizə bumu lazımdı? Sovet hakimiyyəti bunumu istəyir? Gərək yemək hər bir bağır-saqda həll olsun.

– Bəs o necə olacaq axı, Jmıx? Onsuz da bərəkət torpaqdan çıxır, – bataqlığın xeyrindən doymuş qojevolular deyirdilər.

– Torpağın altına enmək lazımdı, – Jmıx cavab verirdi.

– Orada bərəkət daha çoxdu. Bəlkə, altımızda dəmir, ya da ayrı bir mineral var. Torpağı əməlli-başlı oyat – illər boş yerə ötüb-keçir. Daha etibarlı mədən tapmaq vaxtıdı.

Pritçalar

NAMƏLUM ÇİÇƏK

(nağıl-rəvayət)

Dünyada bir balaca çiçək vardı. Onun yer üzündə olduğunu heç kəs də bilmirdi. O, çöldə tək bitmişdi. İnəklər, keçilər ora getmirdilər, pioner düşərgəsinin uşaqları da orada oynamırdılar. Çöldə ot bitmirdi, təkcə köhnə boz daşlar, onların arasında da qupquru ölü gil vardı. Düzənlikdə yalnız külək cövlən eləyirdi; külək, səpinçi baba kimi, toxumları gətirir, onları hər yerə – qara nəm torpağı da, çılpaq daşlı çölə də səpirdi. Qara münbit torpaqda toxumlardan güllər, otlar bitirdi, daşın və gilin üstündəsə toxumlar ölürdü.

Bir dəfəsə külək gətirib bir toxum atdı, toxum da daşla gilin arasındaki çökəkdə özünə sığınacaq tapdı. Həmin toxum uzun müddət gözlədi, sonra şəhdən islandı, çatladı, özündən nazik kök bugumları buraxdı, onlarla daşa və gilə işləyib böyüməyə başladı.

Həmin balaca çiçək dünyada belə ömür sürməyə başladı. Daşda və gildə ondan ötrü qidalanmalı bir şey yox idi; göydən düşən yağış damcıları torpağın üzəriylə axıb gedir, onun kökünəcən çatmırı, çiçəksə elə hey yaşayır, yaşayır, yavaş-yavaş böyüyürdü. O, yarpaqlarını küləyə qarşı qaldırırdı, külək də ciçəyin yanında sakitləşirdi; gilin üstüne bəhrəli qara torpaqdan küləyin gətirdiyi toz dənəcikləri düşürdü; həmin toz dənəciklərində çiçək üçün qida vardı, amma toz dənəcikləri quruydu. Çiçək onları islatmaqdan ötrü bütün gecəni şəhləri gözləyirdi, damcı-damcı yarpaqlarının üstünə yiğirdi. Yarpaqlar şəhdən ağırlaşan-dasa çiçək onları aşağı əyirdi, şəh damcıları da aşağı töküldü; damcılar küləyin gətirdiyi qara torpaq tozlarını isladı, bəhrəsiz gili doydururdu.

Ciçək gündüzlər küləyi, gecələrsə şəh damcılarını gözləyirdi. O yaşamaq, ölməmək üçün gecə-gündüz çalışırı. Ciçək öz yarpaqlarını böyüdürdü ki, küləyin qarşısını alsın, şəh damcılarını toplasın. Amma təkcə küləyin saldığı toz dənəciklərindən qidalanmaq, həm də onlar üçün şəh damcıları toplamaq ciçəkdən ötrü çətin idi. Bununla belə, onun

yaşamağa ehtiyacı vardı, acliqdan, yorğunluqdan doğan ağrısına dözümlə tab gətirirdi. Çiçək sutkada yalnız bir dəfə – səhər günəşinin ilk şəfəqləri yarpaqlarına dəyəndə sevinirdi.

Külək uzun müddət düzənlilikdə əsməyəndə balaca çiçəyin hali pisləşirdi, artıq yaşamağa, boy atmağa gücü qalmırıldı.

Amma çiçək kədər içində yaşamaq istəmirdi, buna görə də lap dərdə batanda mürgüləyirdi. Bununla belə, həmişə, hətta kökləri çılpaq daşdan, quru gildən bir şey almayıanda da böyüməyə can atırdı. Belə vaxtda yarpaqları tam gücüylə qidalana, yaşıllaşa bilmirdi: onun damarlarından biri göy, digəri qırmızı, üçüncüüsü mavi, yaxud qızılı rəngdə idi. Bu ona görə beləydi ki, çiçəyin qidası çatışmındı, əzab-əziyyətləri yarpaqlarda cürbəcür rənglərlə özünü bildirirdi. Amma çiçəyin özünün bundan xəbəri yox idi: axı o, kordur, özünün necə olduğunu görmürdü.

* * *

Yayın ortalarında çiçək öz ucunda çələng açdı. Bu vaxtacan ota oxşayırıdı, indisə əsl çiçək oldu. Onun çələngi adı, ulduzunku kimi aydın, parlaq rəngi olan ləçəklərdən ibarət idi. Həm də ulduz kimi canlı, bərq vuran atəşlə işiq saçırıdı, hətta qaranlıq gecədə də görünürdü. Külək düzənlilikə geləndəsə həmişə çiçəyə toxunurdu və onun qoxusunu özüylə aparırdı.

Budur, bir dəfə səhər Daşa adlı qız həmin düzənlilikin yanından keçirdi. O, rəfiqələriylə pioner düşərgəsində qalırdı, bu səhərsə oyanıb anasından ötrü darıxdı. Anasına məktub yazdı, məktub tez çatsın deyə, stansiyaya apardı. Yolboyu Daşa içərisində məktub olan zərfi öpürdü, anasını ondan tez görəcəyindən zərfə həsəd aparırdı.

Daşa düzənlilikin qıraqında ətir duydu. O, ətrafa baxdı. Yaxınlıqda çiçək-filan yox idi, ciğirdə bir balaca ot bitmişdi, düzənliksə tamam boşdu; amma külək düzənlilikdən əsirdi, oradan, kiçik naməlum həyatın çağırı난 səsi kimi, sakit qoxu gətirirdi. Daşa bir nağılı xatırladı, həmin nağılı ona çoxdan anası danışmışdı. Anası elə hey öz anasından – qızıl-güldən ötrü kədərlənən, amma ağlaya bilməyən, kədərini yalnız qoxusuyla bildirən çiçək barədə danışmışdı.

“Bəlkə də, həmin çiçək orada mənimtək öz anasından ötrü darixir”, – Daşa fikirləşdi.

O, düzənliyə getdi, daşın dibində həmin balaca çiçəyi gördü. Daşa heç vaxt – nə çöldə, nə meşədə, nə kitabdakı şəkildə, nə nəbatat bağında – heç yerdə belə çiçək görməmişdi. Qız çiçəyin yanında oturub ondan soruşdu:

- Sən nədən beləsən?
- Bilmirəm, – çiçək cavab verdi.
- Nədən başqalarına oxşamırsan?

Çiçək yenə nə deyəcəyini bilmirdi. O, ilk dəfəydi insan səsini belə yaxından eşidirdi, ilk dəfəydi kimsə ona baxırdı, o da Daşanı sükutla incitmək istəmirdi.

- Ona görə ki, mənə çətindi, – çiçək cavab verdi.
- Bəs adın nədir?
- Məni heç kəs çağırırmır, – balaca çiçək dedi, – mən tək yaşayram.

Daşa düzənliyi gözdən keçirdi.

– Bura başdan-başa daş-gildi! – dedi. – Tək necə yaşayırsan axı, belə balacasan, gilin içində necə bitmişən, necə məhv olmamışan?

- Bilmirəm, – çiçək cavab verdi.

Daşa ona doğru əyilib işiq saçan balaca başından öpdü.

* * *

Səhəri gün balaca çiçəyə bütün pionerlər qonaq gəldilər. Daşa onları gətirdi, amma hələ düzənliyə çatmağa xeyli qalmış hamiya nəfəsini dərməyi tapşırıb dedi:

- Baxın, necə gözəl ətir saçılır. Belə nəfəs alan odur.

Pionerlər balaca çiçəyin etrafında dayanıb, ona qəhrəman kimi baxırdılar. Sonra bütün düzənliyi gəzdilər, addimlıyla öldülər, bəhrəsiz torpağı gübrələmək üçün neçə araba peyin və torpaq gətirmək lazımlı olduğunu hesabladılar.

Onlar istəyirdilər düzənlilikdə torpaq münbət olsun. Onda adsız balaca çiçək də dincələr, onda toxumlarından gözəl, ən yaxşı, heç yerdə olmayan işıqla bərq vuran pöhrələr böyüyəcək, məhv olmayıcaq.

Pionerlər düzənlilikdəki torpağı gübrələyə-gübrələyə dörd gün işlədilər. Bundan sonra başqa çöllərə, meşələrə gəzməyə getdilər, bir daha düzənliyə gəlmədilər. Bir dəfə yalnız Daşa balaca çiçəklə vidalaşmaq üçün gəldi. Yay artıq

başa çatırıldı, pionerlər evlərinə getməliyidilər və onlar çıxıb getdilər.

Növbəti yaydasa Daşa yenə həmin pioner düşərgəsinə gəldi. Bütün uzun qış balaca, adını bilmədiyi çicəyi xatırlamışdı. Dərhal da ondan xəber tutmaq üçün düzənliyə getdi.

Daşa gördü indi düzənlik başqa cür olub, başdan-başa otlar, çicəklər bitib, onların üzərində də quşlarla kəpənəklər uçuşurlar. Çicəklərdən elə balaca zəhmətkeş çicəkdən saçılan ətir kimi rayihə gəldirdi.

Amma daşla gilin arasında yaşayan ötenilikçi çicək artıq yox idi. Ola bilsin, öten payız solmuşdu. Təzə çicəklər gözəl idi; amma həmin ilk çicəkdən bir qədər pis idi. Əvvəlki çicəyin olmaması Daşanı kədərləndirdi. O, geri qayıtdı, qəfildən də ayaq saxladı. İki yaxın daşın arasında təzə, eyni-lə həmin köhnə çicək kimi, amma ondan daha yaxşı, daha gözəl çicək bitmişdi. Həmin çicək bir-birinə söykənmiş daşların arasından boy vermişdi; o, atası kimi canlı, döyümlü, atasından daha güclüydü, çünki daşın içində yaşayırırdı.

Daşaya elə gəldi ki, çicək ona doğru can atır, öz ətrinin dilsiz sədasi ilə qızı özünə səsləyir.

ƏKİNCİ KÜLƏK

Öz qoşunları hücum eləyəndə yüngül yara üzündən arxa hospitalına düşmək əsgərə əl vermir. Yaxşısı budur, həmişə yerli tibb-sanitariya batalyonunda yarana bir əncam çəkəsən. Hospitaldansa uzun-uzadı öz hissəni axtarmağa getməlisən, çünkü sən hospitalda qaldığın müddətdə hissə çox uzağa gedib, hələ üstəlik də, harasa başqa yerə, başqa diviziyaya qatıblar; onda tap görək, gecikmək də olmaz – həm xidmətdən xəbərin var, həm də vicdanın var.

Bir dəfə bu məsələ üçün hospitaldan öz hissəmə gedirdim. Artıq birinci dəfə yox, dördüncü dəfəydi yola çıxırdım, amma əvvəlki hallarda biz müdafiədəki yerimizdə dururduq: haradan gəlmisən, ora da get. İndisə belə deyildi.

212
Geri ön xəttə gedirəm, hiss eləyirəm ki, azıram. Görünən yerə baxıram – məni səhv yollayıblar, hissəm ya sağda, ya da solda olmalıdır. Amma hələ soruşacağım yeri tapmaq üçün gedirəm.

Nəhayət, yolun kənarında yel dəyirmanını görürəm. Dəyirmandan o tərəfdə bu yaxılarda böyük kənd vardi, amma yanıb külə dönüb, daha orada heç nə yoxdu. Dəyirmanın üç tərəfi salamatdı, qalanlarisa yarisalamatdı – onları güllə yağışına tutublar, taxtalarını deşik-deşik eləyiblər, ya da tamamilə dağıdıblar. Hə, görürəm, pər havada yavaş-yavaş firlanır. Doğrudanmı, fikirləşirəm, orada dən üyüdürlər? Qəlbimə sevinc çökdü, adamlar yenə dən üyüdürlər, müharibə onlardan uzaqlaşış. Deməli, fikirləşirəm, əsgər tez irəli getməlidir, çünkü onun arxasında xalq üçün sülhlə zəhmətsevərlik gəlir.

Dəyirmanın yanında, üstəlik, kəndlinin necə qış şumu elədiyini gördüm. Dayanıb, elə bil, özümdən xəbərsiz halda uzun-uzadı ona baxdım: tarlada əkin işi xoşuma gəlir. Kəndlili qıسابoy idi, təkdişli xışla bacarıqsız, yaxud vərdiş eləməmiş kimi, yönəmsiz gedirdi. Bu zaman dərhal bir uyğun-suzluğu dərk elədim, əvvəlsə onu sezməmişdim. Xışın qabağında at yox idi, kotansa irəli – dəyirmana sarı yön tutub yeriyyir, əkirdi. Bunu görüb, alətinin bütün sistemini öyrənmək,

yoxlamaq üçün əkinçiyə yaxın getdim. Ona yaxınlaşanda gördüm xişa qabaqdan iki kəndir bağlanıb, sonra həmin kəndirlər birləşdirilib, o tək kəndir də torpağın üstüylə dəyirmanın binasına uzanırdı. Həmin kəndir xişi dartır, asta-asta çəkib aparırdı. Xişin arxasında yaşı on beşdən artıq olmayan yeniyetmə gedir, dəstəyindən təkcə sol əlilə tutur, sağ qolu da, qurumuş kimi, bomboş yanından sallanır.

Əkinçiyə yaxınlaşış soruştum kimin oğludur, harada yaşayır. Əkinçi, doğrudan da, on altı yaşına girmişdi, bir qolu da qurumuşdu – buna görə də əziyyətlə, qorxa-qorxa əkirdi; qorxurdu əgər diş dərinə batsa, kəndir qırıla bilər. Dəyirman əkinin yaxınlığında yerləşirdi, cəmi iyirmi sajen olardı, bundan artıq şumlamağasa etibarlı kəndir çatışmırırdı.

Öz marağım üzündən dəyirmana gedib qolu qurumüş oğlanın şumlama üsulunu tamamilə öyrəndim. Məsələ çox sadə, bununla belə, ağla, ehtiyaca görə düzgün idi. Həmin işlek kəndirin o biri ucu dəyirmanın üst daşını fırladan vərdənəni fırladırdı. İndi daş aşağıda duran daşın üstünə qaldırılmışdı, boş-boşuna uğuldayırdı. Kəndirsə vərdənəyə dolanır, əkin xişini dartırdı. Elə buradaca yuxarıdakı daşın üstüylə dövrəyə qarşı ehtiyatla başqa bir adam gedirdi, o, kəndiri açıb yerə atırdı, vərdənənin üstündəsə üç, ya da dörd dövrə kəndir qalırdı ki, xişin dartılmasına getsin.

Dəyirmandakı oğlan da cavandı, amma görkəmi üzgün, zəif idi, elə bil, özünün sonuncu, ölümqabağı möhlətini yaşayırırdı.

Yenə bayıra yönəldim. Tezliklə xiş dəyirmana yaxın gəldi, qolu qurumüş oğlan da kəndiri açdı, qoşqu dəyirmana sürünenüb getdi, xişsa torpağın içində dayandı.

Çəlimsiz oğlan dəyirmandan çıxdı, arxasında kəndirin o biri ucunu sürüyüb gətirdi. Sonra əkinçiyə birgə köməkləşib xiş çıxardılar, orada xişi təzədən qoşmaq, yeni şirim başlamaq üçün geri – əkinin o başına sürdürülər. Bu vaxt işlərində onlara kömək elədim.

Xəstə oğlan xişi bağlayandan sonra yenə öz işinin dalınca dəyirmana getdi, bir azdan iş təzədən başlandı.

Bu zaman xişin dəstəyindən özüm yapışib əkməyə başladım, qolu qurumüş oğlansa arxamca gəlir, dincəlirdi.

* * *

Onlar, demə, torpağı gələn ilə dirrik üçün yumşaldırlar-
mış. Almanlar kənddən bütün yararlı adamları qovub apar-
mışdilar, yerdəsə yalnız işə yaramayan, yeyən adamlar
– azyaşlı uşaqlar, yaşlaşış əldən düşmüş qocalarla qarilar
qalmışdilar. Qolu qurumuş oğlanı almanın sıkəst olduğuna
görə aparmamışdilar, dəyirmandakı oğlanısa, vərəmli kimi,
ölməsi üçün qoymuşdular. Həmin oğlan əvvəllər vərəmli
deyildi, buradakı almanların hərbi işlərində canı üzülmüşdü:
orada əməlli-başlı soyuqlamışdı, acqarına işləyirdi, təhqirlə-
rə düzürdü, o vaxtdan vərəmləməyə başlamışdı.

– Bütün yanmış kəndimizdə cəmi iki nəfər işçiyik,
– qolu qurumuş oğlan mənə dedi. – Biz təkik, hələ işə tab
gətirə bilərik, o birilərinsə qüvvəsi yoxdu – kiçik uşaqlardı.
Qocalarınsa hərəsinin yetmiş, daha artıq yaşı var. Buna
görə də ikimiz hamı üçün əkin şumlayırıq, burada bostan
bitkiləri əkəcəyik.

– Bəs cəmi nə qədər yeyən adamınız qalıb? – qolu
qurumuş oğlandan soruştum.

– Çox az – cəmi qırx üç nəfər qalıb, – qolu qurumuş
oğlan mənə məlumat verdi. – Kaş yayacan tab gətirə biləy-
dik... Amma tab gətirəcəyik: bizə buğda yardımı veriblər.
Əkini qurtaran kimi diyircəkli podşipniklər üstündə araba
düzəltməyə başlayacağıq: daha asan olacaq, yoxsa qüvvə-
miz azdı – mənim bir qolum, onun sinəsi ağrıyır... Bazadan
buğda gətirməliyik – bizdən otuz kilometr uzaqdadı.

– Bəs, doğrudanmı, atlardan, ya da mal-qaradan bir
baş da qalmayıb? – bu zaman qolu qurumuş oğlandan
soruştum; ona baxdım – mənə yaşılı göründü, amma əslin-
də yeniyetməydi: gözləri tərtəmiz, xeyirxahdı, bədəni hələ
kişilik həddinə dolmamışdı, amma artıq sifəti yaşına uyğun
olmayan düşüncəli qayğıya dalmışdı, sevincsiz bozarırdı.

– Qalmayıb, – o, mənə dedi. – Mal-qarani almanlar
yedilər, atlar onların işlərində tələf oldular, axırıncı beş atla
cins madyanisa özlərilə apardılar.

– Tab gətirəcəksiniz? – ondan soruştum.

– Nəfəs alacağıq, – qolu qurumuş oğlan mənə dedi.
– Bizim istəyimiz var: görürsən, iki nəfər şumlayırıq, bir də
külək köməyimizə çatır, yoxsa bir xışa qoşmaq üçün on-on

beş adam lazımdı, onları haradan tapasan axı! Yolda kimsə almanınların əlindən qaçsa – gəlib çıxacaq, yazda böyük əkinə başlayacağıq, işlər çoxalacaq... Ancaq bizim qocalar çox əldən düşüblər, gücləri qalmayıb, fikirləşməyisə bacarırlar...

– Bəs sizə bu cür əkinini kim fikirləşib tapıb? – soruşdum.

– Bizim bir babamız var, Kondrat Yefimoviç – o, deyir, bütün kainatı bilir. Necə eləmək lazım gəldiyini bizi o dedi, biz də düzəltdi. Onunla ölməzsən. İndi bizim sədrimizdi, mənsə müaviniyəm.

Amma mənim, əsgər kimi, daha bir yerdə durmağa vaxtim yox idi. Söhbət qoyunu qurda verər. Bu qolu qurmuş oğlandan tez ayrıldığımı təəssüflənirdim. Ona görə də – neyləməliydim axı – xalqımızın qardaşlığını hiss elədim, onunla öpüşüb ayrıldım; o, əkinçi, mənsə əsgərdim. O, sülhü yemləyir, mənsə onu qəddar almandan qoruyuram. Biz əkinçiyə eyni işi görürük.

VƏTƏN SEVGİSİ, YAXUD QARĞANIN SƏYAHƏTİ

(nağılvari əhvalat)

216

Qoca çalğıçı-skripkaçı Puşkin heykəlinin dibində çalmağı sevirdi. O heykəl Moskvada, Tver bulvarının başlanğıcında durur, üzərində şeirlər yazılıb, dörd tərəfdən də ona doğru mərmər pillələr qalxır. Qoca çalğıçı həmin pillələrlə lap pyedestalin yanına qalxıb üzünü bulvara, uzaq Nikita darvazalarına çevirirdi, yayla skripkanın simlərinə toxunurdu. Heykəlin yanında dərhal uşaqlar, yoldan ötüb-keçənlər, yerli köşkdən qəzet oxuyanlar yiğisirdilər – hamısı da dinməzcə musiqini gözləyirdi, çünki musiqi adamlara təskinlik verir, onlara xoşbəxtlik, gözəl həyat vəd eləyir. Çalğıçı skripkasının qabını heykəlin qabağında yerə qoyurdu, qab örtülüydü, içində istəyəndə yemək üçün bir parça qara çörəklə alma vardi.

Adətən, qoca axşama yaxın, şər təzəcə qarışanda çalmağa gəlirdi. Onun musiqisindən ötrü dünyada sakitlik, qaranlıq olması çox faydalıydı. Qocalığının faciəsindən xəberi yox idi, ona görə ki, dövlətdən pensiya alır, doyunca yeyirdi. Amma qoca insanlara heç bir xeyir vermədiyi fikrindən darixirdi, buna görə də bulvara könüllü çalmağa gəlirdi. Orada skripkasının səsləri havada, toranlıqda səslənirdi, heç olmasa hərdənbir ali, gözəl həyatla yaşamağa səsləyən zərif, fədakar qüvvəylə təsirləndirib insan qəlbinin dərinliklərinə çatırdı. Musiqinin bəzi dinləyiciləri qocaya vermək üçün pul çıxarırdılar, ancaq onu hara qoyacaqlarını bilmirdilər: skripkanın qabı örtülüydü, musiqicinin özüsə abidənin yuxarısında, demək olar, Puşkinlə yanaşı dururdu. Onda adamlar qrivenniklərlə¹ qəpikləri qabın qapağının üstünə qoyurdular. Amma qoca öz ehtiyacını musiqi sənətinin hesabına ödəmək istəmirdi; skripkanı qabına qoyub dəyərinə baxmadan pulları üstündən yerə tökürdü. O, evə gec,

¹ Qrivennik – ikişahılıq, onqəpiklik dəmir pul

bəzən artıq gecəyəri olanda, camaat seyrələndə, yalnız təsadüfi tənha bir adam musiqisinə qulaq asanda gedirdi. Amma qoca bir adam üçün də çala bilərdi, diniyəyi qaranlıqda öz-özünə ağlayıb gedənəcən əsəri axıracan çalardı.

Bəlkə də, onun indi mahni sənətində təzələnmiş öz dərdi vardi, bəlkə də, düzgün yaşamadığını görə vicdanı incirdi, ya da sadəcə, şərab içmişdi...

Payızın axırında qoca, adətən, bir az aralıda yerə qoyulmuş qabın üstünə qarğıa qonduğunu gördü. Çalğıçı bu quşun hələ yatmadığından, hətta axşamın qaranlığında özünə yem axtarmaqla məşğul olduğundan təəccübəndi. Düzdür, indi gün ərzində yem tapmaq çətindi, bütün ağaclar qış yuxusuna gedib, həşərat ölüb, şəhərin torpağı çılpaq, acdı, çünkü atlar tək-tük keçirlər, dalandalar dərhal arxalarınca peyini yiğişdirirlər. Doğrudan da, payızda-qışda qarğalar harada yem tapsınlar? Axi külək də şəhərdə zəifdi, evlərin arasında hava seyrəkdi – yorğun qanadlarını açanda qarğanı saxlamır, buna görə də o həmişə qanadlarını yelləməli, çalışmalı olur.

Qarğıa qabın bütün qapağını axtarıb, orada özü üçün yararlı bir şey tapmadı. Onda ayaqlarıyla dəmir pulları tərəpətdi, onların arasından dimdiyi ilə ən xırda mis pulu götürdü, pulla birgə harasa uçub getdi. Deməli, o, əbəs yerə uçub gəlməyib, heç olmasa bir şey götürdü! Qoy yaşayıb dolanın, o da yaşamalıdi.

O biri gün qoca çalğıçı qabı açdı ki, əgər dünənki qarğıa uçub gəlsə, qabın içində olan çörəyin yumşaq yerindən dimdikləyə bilsin. Amma qarğıa gəlmədi, yəqin, başqa bir yerdə yeyib doymuşdu, qəpiklərsə heç işinə yaramamışdı.

Bununla belə, qoca qarğanı səbirlə gözləyirdi, dördüncü həftə onu yenə gördü. Qarğıa maneəyə rast gəlmədən qabdakı çörəyin üstünə qondu, hazır qidanı işgüzarcasına dimdikləməyə başladı. Çalğıçı abidənin üstündən enib futlyara yaxınlaşdı, balaca quşu sakitcə nəzərdən keçirdi. Qarğıa pırtlaşış tüklü, iri başlıydı, lələklərinin çoxu ağarmışdı; hərdənbir düşməni-dostu dəqiq görmək üçün sayıqlıqla ətrafa baxındı, çalğıçı də onun sakit, ağıllı baxışlarından təəccübəndi. Deyəsən, bu qarğıa çox qoca, yaxud bədbəxt idi, çünkü artıq özünə dərddən, faciədən, uzun-ömürlülükdən böyük ağıl qazanmışdı.

Bir neçə gündü qarğı bulvara gəlmirdi; bu müddətdə tərtəmiz qar yağıdı, şaxta oldu. Qoca hər gün bulvara getməzdən əvvəl qabın içinə yumşaq isti çörək ovurdu. Heykəlin hündür yerində dayanıb, incə musiqi çala-çala qoca daim baxışlarıyla öz açıq qabına, yaxın ciğirlara, yay kolluqlarında solmuş gül kollarına göz qoyurdu. Çalğıçı qarğanı gözləyir, onun qüssəsini çəkirdi: indi hara qonub qızınır, soyuq qarda nə yeyir? Puşkin heykəlinin ətrafında fənərlər sakit, gur işiq saçırı, elektrik işığının nurlandırıldığı gözəl geyinmiş adamlar heykəlin yanından astaca ötüb, öz vacib, sevimli işlərinin dalınca gedirdilər. Qoca indi haradasa yaşayan, soyuqdan donan balaca çalışqan quşdan ötrü miskin kədər hissini qəlbində gizlədib çalmağına davam eləyirdi.

Amma beş gün də ötdü, qarğısa Puşkin heykəlinin yanına qonaq gəlmədi. Qoca skripkaçı hələ də ondan ötrü içində ovulmuş çörək olan qabı açıq saxlayırdı, amma artıq musiqiçinin hissleri intizardan yorulmuşdu və o, qarğanı unutmağa başladı. Qoca öz həyatında çox şeyləri tamamkamal unutmamalı olmuşdu. Skripkaçı çörəyi ovmaqdan əl çəkdi, indi çörək qabda bütöv durdurdu, çalğıçı yalnız qapağı açıq qoyurdu.

* * *

Bir dəfə qışın ortasında, gecəyarısına yaxın çovğun başlandı. Qoca, axırıncı haray kimi, Şubertin "Qış yolu"nu çalırdı, sonra da dincəlmək üçün getməyə hazırlaşırdı. Həmin məqamda küləyin, qarın ortasından tanış ahıl qarğı peydə oldu. O, nazik, yararsız pəncələriylə qarın üzərinə qondu; sonra bütün cismini çovğun əsdirə-əsdirə, amma ona eti-nasız halda, qorxmadan bir qədər qabın ətrafında gəzişdi – və uşub qabın içinə qondu. Orada qarğı az qala çörəyin isti içinə girib dimdikləməyə başladı. Uzun müddət, güman ki, düz yarı saat yedi; artıq külək qabın içindəkini, demək olar, yerə səpələmişdi, qarğısa öz yemi üzərində çalışاقalışa hələ də qarın içində eşənləndi. Deməli, o, uzun müddətə yeməyi bacarırdı. Qoca skripka və yayla qaba yaxınlaşdı, qarğı qabdan əl çəkənəcən çovğunun ağızında uzun müddət gözlədi. Nəhayət, qarğı eşiyyə çıxdı, kiçik qar çala-sında özünü boşaltdı, qısaca nəsə qarıldadı, gücünü əbəs

yerə sərf eləməmək üçün soyuq küləkdə uçmaq istəməyib, yeriyə-yerə gecələməyə qazib getdi.

Sonraki axşam elə həmin qarğı yenə Puşkin heykəlinin yanına gəldi; dərhal da qabın içində qonub hazır çörəyi dim-dikləməyə başladı. Qoca heykəlin ayağı altından ona baxır, oradan skripkada musiqi çalır, öz qəlbində xeyirxahlıq hiss eləyirdi. Bu axşam, elə bil, dünənki zəhlətökən küləkdən sonra yorulmuş sakit hava vardi. Qarğı doydular, qabdan hündürə uçub qalxdı və havada qısa mahni qarıldadı...

Səhər hava uzun müddət işıqlaşmındı. Pensiyaçı-çalğıçı otağında oyanıb, eşikdə çovğunun uğultusunu eşitdi. Şaxtalı, bərkimiş qar döngədə cövlən eləyir, gündüz işığını örtürdü. Hələ gecə qaranlıqda pəncərə şüşələrinə donmuş meşələr, sehrli ölkənin çıçəkləri qonmuşdu. Qoca təbiətin bu ilhamlı oyununa tamaşa eləməyə başladı, elə bil, təbiət də insan və musiqi kimi, ən gözəl xoşbəxtliyin intizarını çəkirdi.

Bu gün artıq çalmaq üçün Tver bulvarına getmək lazımlı gəlməyəcək. Bu gün çovğun oxuyur, skripkanın səsisə çox zəif olacaq. Bununla belə, axşama yaxın qoca paltosunu geyindi, başını-boynunu şalla büründü, cibinə çörək ovub tökdü və bayira çıxdı. Qoca çətinliklə, bərkimiş şaxtadan-küləkdən nəfəsi tutula-tutula öz döngəsilə Tver bulvarına doğru getdi. Bulvarda kimsə yox idi, ağacların buz bağlamış budaqları cirildiyirdi, abidənin özü də üstünə cirilan qardan heysiz-heysiz xışıldayırdı. Qoca çörək tikəsini heykəlin pillələrinə qoymaq istəyirdi, amma gördü bunun xeyri yoxdu: çovğun dərhal çörəyi süpürüb aparacaq, qar da üstünü örtəcək. Bununla belə, çalğıçı gətirdiyi çörəyi pillələrin üstünə qoydu, onun çovğunun burulğanında necə yox olduğunu gördü.

Axşam çalğıçı evdə tək oturmuşdu; skripka çalırdı, amma ona qulaq asmağa adam yox idi, melodiya da otağın boşluğununda pis səslənirdi, yalnız tək bircə skripkaçının qəlbinə təsir göstərirdi, bu da bəs eləmirdi, yaxud qəlbi ahilliliğü üzündən kasadlaşmışdı. Küçədə çovğun axını gedirdi, yəqin, indi qarğaların hələ pisdi. Qoca pəncərəyə yaxınlaşıb donmuş şüşədən çovğunun uğultusuna qulaq asmağa başladı. Doğrudanmı, ahil qarğı qabdakı çörəyi yemək üçün indi də Puşkinin heykəlinin yanına uçub gəlməkdən qorxmur?

* * *

Ahil qarğa qar tufanından qorxmadı. Amma o, Tver bulvarına uçmadı, yeriyə-yeriyə getdi, çünkü aşağıda bir qədər sakitlik idi, qarın öz çökəkliklərində, rast gəlinən cürbəcür şeylərin arasında gizlənmək olardı.

Qarğa Puşkin heykəlinin ətrafındaki bütün yerləri diq-qətlə axtardı, hətta həmişə içində çörək olan açıq qabın durduğu yerdə ayaqlarıyla qarı eşələdi. Bir neçə dəfə külək tutmayan tərəfdən heykəlin çılpaq, silib-süpürülmüş pilləsinə uçmağa cəhd elədi ki, görsün, چovğun ora bir ovuntu, yaxud köhnə toxumlar gətiribmi: onları tutub udmaq olardı. Amma qarın üstündən qopan kimi, چovğun dərhal qarğanı ağızına alırdı, ağacın budağına, yaxud tramvay xəttinə dəyənəcən aparıb gedirdi, onda da qarğa tələsik yərə düşürdü, qızınmaq, dincəlmək üçün qarın içində girirdi. O, qarda dərin çuxur qazdı, orada büzüşüb mürgülədi: kaş ki donub ölməyəydi, چovğunsa nə vaxtsa bitəcək. Bununla belə, qarğa ehtiyatla, sərvəxt yuxuda چovğununu izləyə-izləyə yatırıldı. Yuxunun və gecənin yarısında sezdi ki, içində yatdığı qar topası onunla birgə sürüşdü, sonra da bütün ətrafındaki qar uçdu, dağıldı, qarğa چovğunun içində tək qaldı.

Qarğa ucsuz-bucaqsız bomboş hündürlükdə uzağa uçdu. Burada hətta qar da yox idi, yalnız təmiz, öz sıxlımlış gücündən bərkimmiş çılpaq külək vardi. Qarğa fikirləşdi, öz bədənilə daha six bükülüb həmin چovğunda yuxuya getdi.

Yuxusunu alıb oyandı, amma چovğun hələ də onu aparırdı. Qarğa artıq چovğunun içində yaşamağa bir qədər öyrəşmişdi, hətta indi yaşamaq ondan ötrü daha asandı, çünkü öz bədəninin ağırlığını hiss eləmirdi, nə yerimək, nə uçmaq, nə də nəyinsə qayğısını çəkmək lazım idi. Qarğa toranlığın içində چovguna baxdı – indi günün hansı vaxtı – gündüz, yoxsa gecə olduğunu bilmək istəyirdi. Amma toranlığın arasından işıq, yaxud qaranlıq görə bilmədi, heç olmasa öz içindəki istini qorumağa çalışma-çalışa – lələkləri və dərisisə qoy soyusun – yenə büzüşüb yuxuya getdi.

Qarğa ikinci dəfə yuxuya gedəndə onu hələ də چovğun aparırdı. O, artıq indi چovguna alışmağa başlamışdı, yalnız qidayla bağlı qayğıların məngənəsində idi. Qarğa indi soyuğunu duymurdu, amma isti də deyildi – o bu toranlıqda, bomboş

hava axınında titrəyirdi. Qarğı çovğun ötüb-keçənəcən heç nəyi dərk eləməməyə çalışıb, təzədən bütüzsdü.

Qarğı yerdə təmiz, iliq sükut içində oyandı. O, iri yaşıl otun yarpaqları üzərində dururdu. Naməlum, gözə görünməz quşlar uzun-uzadı, cingiltili nəğmələr oxuyurdular, buna görə də qarğı təəccüblənib, bir müddət onlara qulaq asdı. Lələklərini çovğundan sonra silib-təmizlədi, yem axtarmağa getdi.

Yəqin ki, burada əbədi yay idi, buna görə də yem yox idi. Demək olar, hər bir otun üstündə meyvəsi vardi. Yarpaqlar arasındaki gövdədə ya dənli sünbül, ya xırda dadlı toxumlarla yumşaq zoqlar, ya da iri şirəli meyvələr vardi. Qarğı usanana, iyrənənəcən, bütün günü dənləndi; o, özü-nə gəldi, dənləməkdən əl çekdi, amma bir qədər də yeyə bilərdi.

Qarğı gecəni otların gövdələri üstündə yatıb səhər tezdən yenə dənlənməyə başladı. Amma indi az yedi. Dünən bərk ac olduğundan qidanın dadını hiss eləməmişdi, bu günsə otların, kolların bütün meyvələrinin həddən artıq şirin, ya da acı olduğunu sezdi. Amma əvəzində meyvələrdə qatı, demək olar, məstedici piy şəklində çoxlu şirə vardi, qarğı da ələ ikinci gün bir qədər kökəlib tükünü töküdü. Gecəsə ona mədə qıcqırıtsı əziyyət verməyə başladı, həmin vaxt da qarğı adı qara çörəyin öyrəşdiyi turşusu üçün darixdı; onun balaca bağırsaqları, mədəsi çalğıçının Puşkin abidəsinin yanındaki qabındakı isti, qaramtil çörək içinin duyğusundan xırıldadı.

Tezliklə qarğı bu dinc yay torpağında tamam kədərli oldu. Yemin şirinliyi, bolluğu, havanın işığı, bitkilərin ətri onu cəlb eləmirdi. Qarğı kolluqların kölgəsində dolaşıb heç yerdə tanışına, doğmasına rast gəlmədi: burada qarğalar yaşamırıdı. Yerli, iri quşların rəngbərəng, gözəl lələkləri vardi; onlar, adətən, ağacların hündür budaqlarına qonur, oradan gözəl nəğmələr oxuyurdular, ələ bil, boğazlarından işıq sızılırdı. Bu quşlar az-az qidalanırdılar, çünkü bütün günü, bütün gecəni tox olmaq üçün bitkilərin bircə yağlı meyvəsini dimdikləmək bəs eləyirdi.

Qarğı tənhaliq içində yaşamağa başladı. O, kolluqdan azacıq hündürə qalxa-qalxa tədricən bütün bu diyarı dolaşdı, hər yerdə otların, çıçəklərin sıx meşəsini, yoğun alçaq

ağaclar, nəğmə deyən vüqarlı quşlar, küləksiz səma gördü. Burada hətta yağışlar da, acliq heç kəsin kefini korlamasın deyə, gecələr, hamı yatanda yağırdı.

Bir müddətdən sonra qarğa özünə daimi yaşayış yeri tapdı. Həmin yer çayın heç nə bitməyən, daha bəhərsiz, yararsız torpağı olan, xırda daşlarla örtülmüş sahili idi.

Sahil oyuğunda bir ilan da yaşayındı, amma onun nə zəhəri, nə dişləri vardi, soxulcan kimi nəm torpağı udmaqla qidalanırdı – xırda torpaq cüçüləri onun içində qalırdı, çeynənmiş torpaqsa ifraz olunurdu. Qarğa həmin ilanla dostlaşdı. O, tez-tez ilanın yanına gəlirdi, qara, mehriban gözlərinə baxırdı, ilan da qarğaya nəzər salırdı. Sonra qarğa çıxb gedirdi, ilanla görüşdən sonra tənhalıqda yaşamaq ondan ötrü asan olurdu.

Bir dəfə qarğa çay axanının aşağısında çox hündür, çılpaq qaya gördü. O, qayaya uçdu, hər gecə burada, dik daşın üstündə gecələmək qərarına gəldi. Qarğa ümid eləyirdi ki, nə vaxtsa çovğun başlanıb onu yatdığı yerdə daşın üstündən qoparacaq, evə – Tver bulvarına geri aparacaq. İlk gecə sərin qayada yatmaq narahatdı, amma ikinci gecə qarğa artıq öyrəşmişdi, çovğun ümidi qızdırıldığı daşın üstündə, yuvadakı kimi, dərin yuxuya gedirdi.

* * *

Qoca çalğıçı anladı ki, ahlil, tanış qarğa qış çovğununda birdəfəlik məhv olub. Yağan qar, soyuq günlər, çovğunlar qocaya tez-tez Tver bulvarında skripka çalmaq üçün getməyə imkan vermirdi.

Belə günlərdə çalğıçı evdə otururdu, onun yeganə təskinliyi də sükutda, yəqin ki, təkcə nəğməkar quşların yaşadığı qalın, sehrlili ölkənin qurulub-dağılan mənzərəsinə buz bağlanmış pəncərədən baxmaq idi. Qoca güman eləyə bilməzdi ki, qarğası indi isti, axar-baxarlı diyarda yaşayır, gecələr özünü küləyin ağızına verib hündür daşın üzərində yatır... Fevral ayında çalğıçı Arbatdakı zooloji dükəndə özünə balaca tisbağa aldı. O, nə vaxtsa oxumuşdu ki, tisbağalar uzun yaşayırlar, qocasa qəlbinin öyrəşdiyi varlığın ondan əvvəl ölməsini istəmirdi. Qoca vaxtı könül qaysaqlamır, uzun müddət yaddaşın əzabını çəkir, buna görə də qoy tisbağa ondan sonra ölsün.

Çalğıçı tisbağayla birgə ömür sürüüb Puşkin abidəsinin yanına lap az-az getməyə başladı. İndi o, hər axşam evdə skripka çalırdı, tisbağasa yavaş-yavaş otağın ortasına çıxdı, nazik, uzun boynunu uzadıb musiqiyə qulaq asırdı. O, elə bil, daha yaxşı eşitmək üçün başını qocadan bir qədər yana çevirirdi, qara gözlərindən biri çəkingən ifadəylə çalğıçıya baxırdı. Tisbağa, yəqin, qocanın çalğıya ara verəcəyindən, özünün çılpaq döşəmənin üstündə tək, darıxadarixa yaşamalı olacağından qorxurdu. Amma çalğıçı tisbağadan ötrü gecədən xeyli keçənədək, tisbağa yorğun halda balaca başını döşəməyə qoyub yatanacan çalırdı. Qoca tisbağanın gözlərinin göz qapaqları qırışlarıyla örtülməsini gözləyib skripkanı qabına qoyur, özü də yatmaq üçün uzanırdı. Amma çalğıçı pis yatırdı. Onun bədəninin harası gah çımcəşirdi, gah sancırdı, gah ürəyi sixılırdı, o da tez-tez qorxu içində oyanırdı ki, ölürlər. Adətən, məlum olurdu hələ də sağdı, bayırda Moskva döngəsində sakit gecə davam eləyir. Mart ayında qoca ürəyinin sixılmasından oyanıb güclü külək səsi eşitdi; pəncərənin şüşəsindəki buz əriyirdi; külək, güman ki, cənubdan, yazın gəldiyi tərəfdən əsirdi. Qoca da qarğanı xatırlayıb, onun ölüyüünə təəssüfləndi; tezliklə yay gələcək, Tver bulvarında ağaclar təzədən cana gələcək, qarğa hələ dünyada yaşaya bilərdi. Qışdasa çalğıçı onu evə gətirə bilərdi, qarğa tisbağayla dostlaşardı, pensiyaya çıxmış kimi, qış istidə keçirərdi... Qoca canlı tisbağası olduğundan, bunun da kifayət elədiyindən rahatlanıb təzədən yuxuya getdi.

Tufanlı cənub küləyində uçsa da, qarğa da bu gecə yatırıldı. Tufanın həmləsi onu hündür daşın üzərindən qoparanda yalnız bir anlığa oyandı, amma sevindi, öz bədənilə daha rahat büzüşüb, dərhal təzədən yuxuya getdi. Qarğa artıq hava işıqlaşanda ayıldı; külək onu qüdrətli gücüylə uzaq yerlərə aparırdı. Qarğa uçuşdan, ucalıqdan qorxmurdu; o, ağır, yapışqanlı xəmirin içindəki kimi, tufanın içində tərpəndi, özü üçün nəsə dedi, hiss elədi ki, yemək istəyir. Qarşa ehtiyatla boyanıb, ətrafında yad şeylər gördü. Onlar da diqqətlə baxıb tanıdı: bunlar isti ölkənin ayrı-ayrı ağır giləmeyveləri, toxum, qılçıq, bütöv sünbüllərdi, qarğadan bir az uzaqdasa hətta bütöv kollar, ağac budaqları uçurdu. Deməli, külək özüylə təkcə onu, qarğanı aparmırdı. Kiçik

toxum lap qarğanın böyrüylə üçürdü, amma küləyin meyli sayesində onu tutmaq çətindi; qarğa bir neçə dəfə dimdiyini uzatdı, amma toxumu tuta bilmədi, çünki dimdiyi, daşa dəyirmiş kimi, tufana toxunurdu. Onda qarğa öz ətrafında çevrilməyə başladı: arxası üstə çevrildi, qanadlarının birini açdı, külək də onu dərhal yana – əvvəlcə yaxınlıqdakı toxumun yanına apardı, qarğa da dərhal toxumu dimdiklədi, sonra qarğa daha uzaq meyvələrə, sünbüllərə yetişdi. O, özünü doyunca yemlədi, bundan başqa, demək olar, tufanın çəpinə necə hərəkət eləməyi öyrəndi. Qarğa doyub yatmayı qərara aldı. İndi kefi yaxşıydı: bol yem böyrüylə uçurdu, tufanın ortasında soyuğu, yaxud istini hiss eləmirdi. Qarğa yatır, oyanırdı, oyanandası, rahatca mürgüləmək üçün arxası üstə küləyin üstünə uzanırdı. Yuxular arasındaki fasılələrdə ətrafındakı havadan doyunca yemlənirdi; bəzən bir giləmeyvə, yaxud şirin içli qabiq qarğanın lap bədəninə yapışırı, bu zaman yalnız həmin yemi dimdikləyib udmaq qalırırdı. Amma qarğa qorxurdu ki, külək bir vaxt əsməyə ara verər, axı artıq çovğun içində yaşamağa, ondan doyunca yemlənməyə alışmışdı. O daha bulvarlarda daim yırtıcılıqla özünə yem tapmaq, qışda donmaq, küləyin əksinə uçmağa güc sərf eləməmək üçün boş asfaltın üzərində ayaqla gəzmək istəmirdi. Yalnız bu qüdrətli küləyin içində turş qara çörək qırıntılarının olmamasından təəssüflənirdi – yalnız və yalnız şirin, acı şeylər uçur. Qarğanın bəxtindən tufan uzun sürürdü, o, oyanıb özünü təzədən çəkisiz hiss eləyirdi, həyatdan razı olduğuna görə öz-özünə nəğmə oxumağa səy göstərirdi.

* * *

Yaz axşamlarında qoca çalğıçı, demək olar, hər gün çalmaq üçün Puşkin abidəsinin yanına gəlirdi. O, tisbağanı da özüylə götürür, onu yanında ayaqları üstə qoyurdu. Musiqi çalınanda tisbağa qımlıdanmadan skripkaya qulaq asır, çalğı fasılələrdə səbirlə davamını gözləyirdi. Skripkanın qabı hələ də abidəyle üzbəüzdə yerdə dururdu, amma indi qabın qapağı daim örtülüydü, çünki qoca artıq ahil qarğanın ona qonaq gələcəyini gözləmirdi.

Sərin axşamların birində qar qarışq külək başlandı. Çalğıçı tisbağanı qoynuna soxdu, skripkanı qabına qoyub

mənzilinə getdi. Evdə, adəti üzrə, tisbağanı yedizdirdi, sonra onu yatmaq üçün içində pambıq olan yeşiyə qoydu. Bundan sonra qoca mədəsini qızdırmaq, axşam vaxtını uzatmaq üçün çay qaynatmaq istəyirdi. Amma primusda kerosin yox idi, şüşə də boşdu. Çalğıçı Bronnaya küçəsinə kerosin almağa getdi. Külək artıq kəsmişdi; ara-sıra sulu qar yağırdı. Bronnaya küçəsində mal yoxlaması üzündən kerosin satışını dayandırmışdilar, buna görə də qoca Nikita darvazalarına doğru getməli oldu.

Qoca kerosin alıb təzə, əriyən qarın üstüylə evə yönəldi. Köhnə yaşayış evinin qapısında iki oğlan dayanmışdı, onlardan biri qocaya dedi:

– Əmi, bizdən bu quşu al... Kinoya pulumuz çatmir!

Skripkaçı ayaq saxladı:

– Ver, – dedi. – Bəs onu haradan almısınız?

– Özü göydən daşların üstünə düşdü, – oğlan cavab verib quşu iki ovcunun içində çalğıçıya uzadı.

225

Quş, güman ki, ölmüşdü. Qoca onu cibinə qoydu, oğlana iyirmi qəpik verib yoluna davam elədi.

Evdə çalğıçı quşu cibindən çıxardı. Əlindəki ahıl qarğayıdı; onun gözləri yumuluydu, ayaqları aciz halda bükülmüşdü, bir qanadı gücsüz-gücsüz sallanmışdı. Qarğanın müvəqqəti, yaxud birdəfəlik ölüb-ölmədiyini başa düşmək olmazdı. Qoca, hər ehtimala qarşı, qarğanı qoltuğuna, gecə köynəyinin altına qoydu – səhərəcən ya ayılar, ya da daha heç vaxt ayılmaz.

Qoca çayını içib qarğaya ziyan toxundurmaq istəmədən, ehtiyatla böyüyü üstə yatmağa uzandı.

Qoca tezliklə mürgülədi, amma dərhal da oyandı: qarğa köynəyinin altında qımıldanıb bədənini dimdiklədi. “Diridi! – qoca fikirləşdi. – Deməli, ürəyi ölümdən aralanıb!” – o, qarğanı köynəyinin altındakı isti yerdən çıxardı.

Çalğıçı cana gəlmış quşu tisbağanın yanına yatmağa qoydu. Tisbağa yeşiyin içində yatırdı, – ora pambıq döşənmişdi, qarğanın yeri yumşaq olacaqdı.

Hava işıqlaşanda qoca tamam oyandı, qarğanın tisbağanın yanında neylədiyinə baxdı.

Qarğa pambığın üstündə arxası üstə uzanmışdı, tisbağasa boynunu uzadıb ona xeyirxah, səbirli gözləriylə baxırdı. Qarğa öldü, dünyada yaşadığını həmişəlik unutdu.

Axşam qoca çalğıçı Tver bulvarına getmədi. O, skripkani qabından çıxarıb zərif, xoşbəxtlik dolu musiqi çalmağa başladı. Tısbağa otağın ortasına çıxıb, onu çəkinə-çəkinə tək dinləməyə başladı. Amma musiqidə qocanın kədərə batmış qəlbini tam ovundurmaq üçün nəsə çatışmındı. Buna görə də o, skripkanı yerinə qoyub ağladı.

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI ANDREY PLATONOV

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI ANDREY PLATONOV

229

Türkmənistən yazıları

TAKIR¹

I

230

Çoxdandı gecə vaxtı qırx, yaxud ondan da çox atlı Firuzə vadisində çay axarının qıraqıyla sakit addımlarla gedirdi. Kopetdağ dağları sərin dərənin hər iki tərəfindən – İranla azad türkmənlərin düzənliyi arasında gözətçi kimi tutqun halda dayanmışdı. Qədim İran yolu artıq min illərdi – qalıbanəmi, ağlarmı – ölümü, insan qəlbini özündə daşıyırırdı. Həmin çoxdan keçib-getmiş gecədə də on dörd adam atlı dəstənin sırası yanında bir kəndirlə bağlanmış halda piyada gedirdi. Piyadaların arasında doqquz cavan qadın, bir bala-ca qız vardı. Qız kəndirlə bağlanmamışdı, yorğunluqdan geri qalırdı. Piyada adamların qəlbə o qədər üzülmüşdü ki, onlar öz varlıqlarını daha hiss eləmirdilər, nəfəs almadan gedirdilər. Amma qırx atlı xoşbəxtdi, birgə hələ uzaqda, dağların arxasında, səhranın zülmətində yerləşən vətənləri-nə gəlib çatmaq üçün öz məmənunluqlarını ehtiyatla qoruyub saxlayırdılar. Atlı adamlardan birisə ölüydü, onu İranda kürdlər öldürmüştülər, indi ailəsinin görməyə, ağlamağa imkan tapması üçün iki qatlınib salamat qalmış atının yəhərinə və boynuna bağlanmış halda gedirdi.

Gecəyari dağların başına qalxmış aydan vadıyə Ay işığı düşdü, elə bil, bu işiqdan çayın axını eşidilməz oldu. Dəstəbaşı göylərə çatan, uzun əsrlər ərzində ölməyən qoca çinarın altında məskən saldı. Atlılar tələsirdilər, atları dəvələr kimi xaxırtıdilar, əsirləri yanlarında yatırdılar, özləri də uzandılar. Dərənin çıxışında onları təqib eləyən, İranın sərhədini qoruyan kürdlər peyda ola bilərdilər, hələ yaxın dağlarda sahillarından və gildən tikilmiş gözətçi qüllələri dururdu.

Bu qüllələrdə əvvəllər, adətən, İran aul və bazarlarının növbətçi əsgərləri yolu türkmen basqınçılarından qorumaq, içəridə tonqallar yandırıb, tüstü vasitəsilə qüllələr sırasıyla öz vətənlərinin içərilərinə soraq göndərib təhlükədən İranı xəbərdar etmək üçün yerləşirdilər. Ən təhlükəlisişə

¹ Takır – Orta Asiyada gilli sahə, düzənlik

dəstənin dünən gecə dağlarla dolanıb yanından ötdükləri rus sərhəd məntəqəsiydi. Türkmənlərin bundan xəbərləri vardi, peyda olan hər cür düşməni öldürmək üçün tūfəng-lərini sinələrində saxlayırdılar. Bu, son basqınçıların axır zamanıydı.

Bir azdan İran əsirləri yuxuya getdilər, onların dərdi də şüurlarını itirdiklərindən ara verdi. Yalnız Zərrintac adlı balaca qadının ağılı ürəyilə birgə işləyirdi, o yatmadı. Onun on dörd yaşı vardi, nəfəsini kəsən qüssə duyur, onu gətirdikləri Xorasanın zülmət səmtinə baxırdı. Aradabir qulaqlarına axının gurultusundan əlavə, uzaqdan səslər gəlirdi, – bu zaman fikirləşirdi ki, bu, yəqin, Zərrintacın bir dəfə uşaq-lıqda gördüyü, qaçan tüstüsünün necə səs saldığını yadda saxladığı İrandan Turana gedən qatarlardı. Basqından, səhra həyatının əzab-əziyyətindən yorulmuş türkмənlər mürgüləmək üçün bir gözlərini yumur, görmək üçün birini açıq saxlayırdılar; uzanmış atlar başlarını yerə qoyub yaxındakı ota toxunmadan ucadan nəfəs alırlılar. Zərrin yerindən qalxdı. Gecə küləyi İrandan dərə boyu əsirdi, çiçəklərin ətri gəlirdi, tənha quş haradasa uzaq tutqun dağlarda ötdü, sonra susdu; yalnız çay kölələrin türkмən düzənliyində, yaxud soyulan samovarın çayxanada həmişə, əbədi, zülmətdə-işqda işlədiyi kimi axıb gedir, daşların üzərində çalışırdı. Fars qızı qoca çinara nəzər saldı – ağacda yeddi iri, bir də balaca – yeddi qardaş, bir bacı budağı – bitmişdi. Bu ağacı qucaqlamaq üçün bütöv bir insan nəslə lazımdı, xəstəlik keçirmiş, heyvanların didib-dağlığı, ölenlərin qollarıyla qucaqladığı, amma özündə bütün şirəsini qoruyub saxladığı qabığısa zahirən torpaq kimi hərarətli, xeyirxahdı. Zərrintac yırtıcı caynaq kimi dərinlərə işləyən köklərin birinin üstündə oturdu, budağın hündür yerində daşların bitişdiyini də gördü. Ola bilsin, çay çinarın köklərini sellərin gətirdiyi dağ daşlarıyla döymüşdü, amma ağaç həmin iri daşları öz gövdəsinə bitişdirmiş, dözümlü qabığıyla əhatə eləmişdi, onu məhv edəcək həmin daşları özüylə qaldırıb yaşatmışdı, mənimsəmişdi, böyüməkdə davam eləmişdi. “O da mənim kimi kölədi! – fars qızı çinə barədə fikirləşdi. – Mən öz qəlbimi, öz uşağımı saxladığım kimi, o da daşı saxlayır. Qoy dərdim içimdə kök atsın ki, onu hiss eləməyim”. Zərrintac ağladı. O, iki ay idi çoban

kürddən hamiləydi, çünkü heç olmasa bir adamı sevməliydi. Yaxındakı türkmən ona iki gözlə baxırdı, məmnundu ki, qız əgər ağlamağı bacarırsa, tezliklə arvad olmağa öyrəşəcək, Türkmenistanda yaşmaq altında sakitcə ölüb gedəcək.

Ay tutqun dağların arasında gizləndi, yenə süküt çökdü, külək Zərrintacın üzündən kölgə kimi ötdü, o, hamının arasında yerə uzandı...

“Güləndamı çoxdan ərsarlar¹ aparıblar, – fars qızı öz dərdini ən böyük əzabla müqayisə eləmək, bununla da təskinlik tapmaq üçün öz-özünə piçildədi. – Fatma dəryada boğuldı, əziz, gözəl Xanımağamsa, eşitdiyimə görə, dəni-zin qıraqında Səfərbaylarda² yaşıyır, uşaq doğur. Mən də onlarla olacağam”.

Fars qızı bir vaxtlar bu sərin otlu dərədən keçən, ölmə-yən rəfiqələriylə bağlı xatirələrindən rahatlanıb yuxuya getdi.

232

Səhəri atlı türkmənlər əsirləri Kopetdağ dağlarından çıxardılar; bu vaxt bəzi kurd və fars qadınları vətənlərində olduğundan fərqlənən ayrı işıqlı yad səhrənə, qəribə göyü görən kimi, gələn dərddən ağladılar. Amma Zərrintac ağlamadı. Dağlıq Xorasanın meşələrində böyümüş qız Türkmenistan düzənliyinin uşaq ölümü kimi darixdirci, mənasız işığına maraqla baxırdı, burada niyə yaşadıqlarını anlamırdı.

Türkmənlər dağ ətəyinin çökəyində günün gəlib keçməsini gözlədilər. Onlar bəzən rus sərhədindən keçib lap açıq səhrayacan təqib eləyən kürdlərlə hesablaşdırlar, vətənlərinin hüdudunda qələbəni əldən vermək istəmirdilər.

Bütün sonraki gecəni, bir də günün yarısını türkmənlər əsirləri özlərinin ölü qumluqlarının dərinliklərinə qovdular. Sonra aulun gil kurğanlarında³ dincəlib gecələyir, əsir qızları qucaqlayırlar, təzədən irəli gedirdilər. Tezliklə Zərrintac təkə tayfasından, qırxdan artıq yaşı olan ərini və sahibini – Ataxbabanı tanıdı. Onun saqqalı, həmişə eyni cür tutqun, yorulmaz, bədbəxt gözləri vardı. Ataxbaba hərdənbir Zərrintacı yanına çağırıldı, qızla qumun üstündə olmaq üçün hamidən geridə qalırdı. Fars qızı kişinin altında uzanıb qumun öz-özünə bir az necə sürüsdüyüünü eşidirdi: onun da qısa, cürbəcür həyatı vardı. Yaxında Ataxbabanın atı intizar içinde

¹ Ərsarlar – Türkmenistandakı tayfalardan biri

² Səfərbaylar – Türkmenistandakı tayfalardan biri

³ Kurğanc – Türkmenistanda gil daxma

durub bu adamlara baxırdı. Sevişmə vaxtı Zərrintac qollarını yana açıb qumu sovururdu, başı üzərindəki səmanı seyr eləyirdi, başqa şeylər düşünürdü. Ataxbaba onunla adı vəzifəsi kimi qaşqabaqlı, ciddi halda olurdu, əbəs yerə əziyyət vermir, ləzzət almırı. “Ona öyrəşəcəyəm”, – Zərrin bunun qorxulu, maraqlı olmadığını görüb öz-özlüyündə təxmin eləyirdi; o, Ataxbabanın ağırlığıyla saqqalından başqa özündə heç bir hiss duymurdu.

II

Vətəndən çıxdıqlarından sonra on ikinci gecə basqınçılar əsirləri Taqan quyusunun yaxınlığındakı dəyələrə dol-durdular. Burada təkə tayfasının Kanjin nəslindən olan bir neçə ailə yaşayırıdı. Ataxbabanı dörd arvadı qarşılıdı, onun gəlişinə yalnız üzlərinin ifadəsiylə sevindilər, Zərrintacın üzünə-nəsə heç baxmadılar. Atax fars qızını dəyəyə apardı, onu yedirməyi, ailəyə daxil eləməyi tapşırıdı. Ataxın özü basqında öldürülmüş, artıq yolda iylənmiş, buna görə də cəsəd qoxusuyla nəfəs alan atının göllərdə az su içdiyi qohumunu təhvil verməyə getdi.

Zərrintac qəriblik qarşısında özünü itirib dəyənin döşəməsində oturdu. O, vətənində gündə iki dəfə yemək müqabilində yanında yaşadığı ağası üçün Xorasanın dağ meşələrində çıl-çırrı, quru çör-cöp yiğirdi. Oradakı həyata öyrəşmişdi, gənclik illəri də yaddaşsız, izsiz ötürdü, çünkü zəhmət qüssəsi yeknəsəq olmuşdu, qəlbini də ona alışmışdı. Ən yaxşı vaxt – günlərin öz bədbəxtliyini qoymağə macal tapmadığı, tez ötən vaxtdır.

Ataxbabanın köhnə arvadlarından biri kürdcə fars qızından hansı nəsildən olduğunu, kimin dəyəsində doğulduğunu soruşdu.

– Nə vaxt doğulduğumu bilmirəm, – Zərrintac dedi.
– Artıq çoxdan doğulmuşam.

O, doğrudan da, ata-anasını xatırlamırıdı, nə vaxt yaşamağa başladığını da bilmirdi; ona elə gəlirdi həmişə belə olub.

Qəfildən ağlaşma səsi, qəzəbli səs-küy eşidildi. Üç ayaqyalın, narazı qadın dəyəyə girdi, bardaş qurub fars qızının

dövrəsində oturdu. Əvvəlcə anlaşılmaz, kədərli halda danış-dilar, sonra Zərrintaca yaxınlaşdırılar, onu tutub üzünü, bədə-nini dırnaqlarıyla cırmaqlamağa başladılar. Fars qızı büzüş-dü, özünün müdafiəsi üçün balacalaşdı, amma gizləcə sezir-di ki, qadınların qəzəbində güc çatışdır, ağırlara qorxusuz tab gətirirdi. Geri qayıtmış Ataxbaba bir qədər dinməzcə dayandı, sonra dilləndi: "Daha bəsdir, o, cavandır, sizsə qoca kaftarsınız!" – və yad qadınları bayira qovdu.

Onlar çıxb getdilər, bayırda yenə ölmüş ərlərinə yas tutub ağlamağa başladılar.

Gecə Ataxbaba əsir qızın yanında yatmağa uzandı, hamı yuxuya gedəndə, səhra yaşanmış aləm kimi dəyənin keç-sindən o tərəfdə, başının üstündə duranda, ehtiyacdən, yol-dan üzülmüş fars qızının bədənini qucaqladı. Hər şey sus-muşdu, təkcə yatanların nəfəsi çıxrdı, kiminsə yumşaq ayaq-larının qalın gilin üstünə dəyməsi eşidilirdi, – ola bilsin, ilbiz harasa kefi istəyən yerə gedirdi. Zərrintac uzanıb fikirləşirdi ki, əri artıq zəhmətdi, ona dözürdü. Amma Ataxbaba öz şəhvətində qızışanda digər iki arvadı qırmıldanıb dizləri üstə qalxdı. Əvvəlcə hiddətlə nəsə piçıldıqları, sonra ərlərinə dedilər:

- Atax, Atax, ona yazığın gəlməsin, qoy qışqırsın.
- Yadındadır, bizim başımıza nə oyun gətirirdin? Onu niyə sıggallayırsan?
- Şikəst elə ki, sənə öyrəssin!
- Görürsənmi, necə bicdi!

Zərrintac onların dediklərini axıracan eşitmədi, seviş-mənin ortasında yorğunluqdan, laqeydlikdən yuxuya getdi.

III

Zərrintac köçəri həyatı yaşamağa başladı. O, dəvələri, keçiləri sağırdı, qoyunları sayırdı, takirdakı quyulardan gün-də yüz, iki yüz cürdək su gətirirdi. Daha heç vaxt quş gör-məmişdi, ağacların yarpaqlarında küləyin necə səs saldığını eşitməmişdi. Fars qızının bədəni hələ uzun müddət, elə bil, fasiləsiz xoşbəxtliyə hazır olan kimi, həyatdan yorulurdu.

Qoyunlar arıqlamağa, otsuzluqdan ölməyə başlayan-da Ataxbaba dəyəni sökməyi, evin şey-şüyünü yiğisidirib

düyünçələr bağlamağı, torpağın təzə-tər olduğu, hələ toxunmamış seyrək otun bitdiyi uzaq adamsız yerlərə çıxıb getməyi tapşırırdı. Bütün kiçik bir nəsil məskən saldığı yerdən tərpənirdi, isti takırdan keçib eyni boş məkan istiqamətində gedirdi. İrəlidə aqsaqqal, ağıllı kişilər eşşəyin belində gedirdilər. Eşşəklər sökülmüş dəyələrin çadırlarını, böyük arvadları aparırdılar, arxada dəlilər kimi səpələnmiş qoyun sürüsü gəlirdi, Zərrintacla başqa kölələrsə ərlərinə köhnə dostlarının bağışladıqları ağır gümüşü qablardakı yeməyi götürüb piyada gedirdilər.

Ayaqlarını qumlu təpələrin hərarətli içənə basa-basa gedəndə, fars qızı sevinirdi. O, ola bilsin, Kopetdağın göy, tutqun vadilərində, yaxud Amudəryanın rütubətli sahilərində bitmiş, çoxdan qurumuş bir bitkini küləyin necə tərpət-diyyinə, uzaqlara apardığına göz qoyurdu. Amma daha çox günəş istisinin, dərd kölənin qəlbində qərar tutduğu kimi, soyumadan qaldığı, Allahın bir vaxtlar öz əzabkeşlərini saxladığı, amma əzabkeşlərin də ölüb, quru budağa döndüyü, küləyin apardığı ucsuz-bucaqsız takırları, ən bəhrəsiz gilli torpağı keçmək lazım gəldi.

Təzə yer həmişə köhnə yerdən bəd olurdu. Quyuları təmizləmək, hazır vəziyyətə gətirmək, otlqlar tapmaq, yaxınlıqda qumun baslığı salamat qalmış saksaul axtarmaq lazım gəldi.

Vaxt keçdikcə Zərrintac öz maraqlarını, öz-özünü yadır-ğamağa başladı. Ataxbaba plov yeyəndə, et qalıqları yalnız o biri arvadlarına çatanda fars qızı acıqdan, paxilliqdan əzab çəkmirdi. O, daim susurdu, həmişə nəyinsə dərdini çəkməmək üçün öz ruhunu yadına salmadan heyvanların arasında əlləşirdi.

Bəzən yorğunluqdan takının ortasındaca uzanırdı, boşluq-la işiq onu əhatə eləyirdi. O, təbiətə – Günəşə və göyə – qəl-binin heyrətilə baxırdı: “Vəssalam!” – Zərrintac piçildiyirdi, yəni bax, bütün həyatını ağılla hiss eləyir, gözlərinin qabağında adı aləm durur, bundan başqasa heç nə olmayıacaq.

O, əlləriylə bədənini yoxlayırdı – artıq sümükləri hiss olunurdu, yorğunluqdan dərisi quruyurdu. Əllərinin damarları çıxmışdı – bu, həyatının yavaş-yavaş ötüb-keçməsi idi: ay asta-asta çıxır, amma sürətlə batır.

Bir neçə aydan sonra Zərrintac balaca bir qız doğdu.

Ataxbaba bu yad-doğma həyata sevindi, çünkü qız onun köləsi olacaqdı, onun adını Cumal qoymağrı tapşırıldı.

Fars qızı uşağı sinəsinə sıxdı, anladı ki, hələ başına hər şey gəlməyib. Qış idi, takirdan quyulara yağış suyu axırdı, eşşək elə qüssəylə anqırırdı ki, elə bil, dünyada tamam yetim qalmışdı, indi dərddən azara düşmüşdü.

Bir müddətdən sonra Zərrintac zəiflədi, sağlamlığı əlin-dən çıxdı, yixılıb yerində qalxa bilmədi; uşaq yanında uzanmışdı, onun hərarətli bədənindən qızınırı. Dəyənin altından külək gəlirdi, ölü takır yağış axınından gur-gur guruldayırdı. Ataxbaba fars qızının qabağında durmuşdu, göz yaşları qızın uzandığı keçənin üstünə damçılaryırdı; o, daha belə ariq, onu başa düşməyən qadınla yaşaya bilməyəcəyindən əzab çəkir-di. Hər gün qoyun etiyilə piyi yeyirdi, qəlbində hərarət içində, ağılnı itirmiş halda yatan doğma qadınla təskinlik tapa bilmə-yəcək ağır sevgi qüvvəsi yiğilib qalmışdı. Hərdənbir, səssiz gecələrdə uşağı Zərrintacın yanından aralayırdı, özünün olmuş qüvvəsinin qüssəsiylə onu qucaqlayırdı. Amma külək qumlar üzərində səs saldığı, yaz quşlarını yaşıl, rütubətli ölkə-lərə apardığı kimi, vaxt ötürdü. Fars qızının od tutub yanan xəstə ağılında haradasa tənha bir ağacın bitdiyi, budağınasa balaca, çalimsız quşun qonub, yorulmadan, asta-asta öz nəğməsini oxuduğu xəyallarındı, yaxud canlanırdı. Həmin quşun yanından dəvə karvanları keçir, atlılar uzaqlara çapılıb gedir, qatarlar fit verə-verə Turana ötürür. Amma quşcuğaz get-gedə daha ağılla, sakit, demək olar, özü barədə oxuyur; hələ məlum deyil, həyatda kimin – quşcuğazın, yoxsa karvanların, fit verən qatarların gücü üstün geləcək. Zərrintac oyandı, yuxusunda yox olan bu quş kimi yaşamaq qərarına gəldi. O, sağaldı. Amma Ataxbaba onu uşağın xətrinə saxlayırdı, bir neçə gün də işləməyə qoymadı.

O biri arvadları söyə-söyə ona yataqda yemek verirdilər ki, sağ-salamat uzanıb, qocalar, xəstələrsə zəhlətökən işdə təkbaşına əziyyət çəkirlər.

Zərrintac tezliklə özü ayağa durdu. Onun düşünməli, duymalı bir şeyi yox idi, buna görə də bitib-tükənməyən təsərrüfat işlərində hərəkət eləmək, bir qədər qəlbini sakit-ləşdirmək asan idi. O, Cumalı belinə şələləyib əyilə-əyilə keçiləri sağanda, yandırmaq üçün eşşək təzəkləri ygända, quyudan su çekəndə yenə sakit oldu. Əgər, hətta xoşbəxt

olsaydı da, hər halda, bu işlərlə məşğul olardı, ona görə ki, xoşbəxtliyi qoruyub saxlamaq üçün sadə yaşamaq lazımdı.

Cumal doğulan vaxt başına gələnlərdən qorxmuş, yumağa dönmüş halda, öz ürəyinin səsinə təəccübə qulaq asasa – yuxuya getmək üçün onun nə vaxt dayanacağını gözləyə-gözləyə uzun müddət anasının kürəyində uzanıb qalırdı; sonra Cumal yavaş-yavaş sərbəst yeriməyə, öz varlığını anlamağa başladı. “Bu mənəm!” – o, naməlum şeyi duyur, özünün gələcək sümüklərinin qığırdaqlarını yoxlayırdı. Amma Cumal hələ uzun müddət anasından aralanmadı, onun uzandığı, qızındığı və yatdığı ikiqat əyilmiş, isti, rütubətli belini sığallayırdı. Yaşamaq xoşuna gəlirdi, anasının südü ona bəs eləsə də, gil, ot, qoyun qığı, kömür yeyirdi, qumluqda ölmüş heyvanların nazik sümüklərini sorurdu.

Onun balaca bədəni xeyirli olan bütün maddələrdən işidi, boy atdı, təzəcə başlamış yetişkənliyinin rütubətindən təzə-tər gözləri bütün adı şeylərə diqqətlə, dübbədüz baxırdı, öz ürəyinin döyüntüsünə artıq alışmışdı, onun dayanacağından qorxmurdı.

237

IV

Uşaqlığı uzun çəkdi. Hər gün göydə günəş işiq saçırı, külək başlanıb kəsirdi, uşاقlar qum təpələrinin sakitliyində oynayırlar, ağlayırdılar, sonra günəş qırmızı, iri, ağır olurdu, uzaqlarda batırdı, yüngül ay da günəşin gümüşü kölgəsi kimi həmişə əli işdə olan, qocalan anasının əzab dolu üzünə işiq saçırı. Anası dəvəni sağa-sağ aya, yoxsulların, ölülərin bu işığına baxırdı, sonra fars qızı yatağa uzanırdı, qızını yalnız azacıq oxşamağa macal tapırdı, çünki yuxu tezliklə ananı baladan ayırdı.

Yazda Zərrintac qızına ilk dəfə qumluğun üzəriylə hündürdən, Allah bilir, harasa uçan quşları göstərdi. Quşlar nəsə qışqırışıldır, elə bil, insanlara yazıqları gəlirdi, tezliklə tamam gözən itdilər.

– Onlar kimlərdi? – Cumal soruşdu.

– Onlar xoşbəxtlilər, – anası dedi, – uzaq çaylara, ağaclarla yarpaqların bitdiyi, günəşin ay kimi sərin olduğunu dağların o tərəfinə uça bilərlər.

Cumal bunun nə demək olduğunu bilmirdi, çayların, yarpaqların dərdini də çəkmirdi. O, burada, qum təpələri arasında böyümüşdü, küləyin yiğdiği qumun üstündən torpağın hər yerdə eyni, boş olduğunu görmüşdü. Anasına hərdənbir ağlayır, qızını sinəsinə sıxırdı – qızı indi ondan ötrü uzaq çaylar, unudulmuş dağlar, ağacların çıçəkləri, takirdəki kölgə olmuşdu.

– Çaylarda, dağlarda özünü yaxşı hiss eləyirdin? – Cumal soruşdu.

– Yox, orada əziyyət çəkirdim, – Zərrintac dedi.

– Bəs niyə fikirləşirsən ki, yaxşısı?

– Fikirləşmirəm, mənə elə gəlir, – Zərrintac cavab verdi.

Balaca Cumal fikrə getdi; anasının barmağından yapışib ona məsləhət verdi:

– Sənə elə gəlir... Sənsə təkcə məni sev, bax, onda yaxşı olacaq! Dağları, çayları sevməksə lazım deyil.

Yaşadıqları yerdən ayrılanla Cumal həmişə tək-tənha qalanlarla – yanında oynadığı saksaul ağacıyla, şüşə qırığıyla, bacısı əvəzi olan qurumuş kərtənkələylə, yeyilmiş qoyunların sümükləriylə, adlarını bilmədiyi, amma üzdən sevdiyi cürbəcür şeylərlə uzun-uzadı, kədərlə vidalaşırdı. Cumal fikrən kədərlənirdi ki, adamlar tək qoyub yeni köç yerlərinə gedəndə onlar darıxb ölcək.

Dəvələrin, qoyunların qidalandıqları hər şey otun gödək, tənəkə yonqarı kimi quru, bərk gövdəsindən ibarətdi. Yəqin, eşşəklər unudulmuş aləmdə başqa bir yeməyi xatırlayırlar, tez-tez onun həsrətilə anqırırdılar.

Cumal köç yollarıyla ən balaca eşşəyin belində gedirdi. Səhra onun aşağı sallanmış ayaqlarının yanından ölüb-keçirdi, qız eşşəyin at başından da iri olan başına, küləyin toxunduğu qulaqlarına baxırdı, fikirləşirdi ki, eşşək divdən qalandır, amma dərddən, işləməkdən, yarıac yaşamaqdan balacalaşıb.

V

Uzun müddət keçəndə, Cumal on iki yaşı qız olanda kök, gözəl yeniyetməyə çevrildi. Onun sıfəti gözəlləşdi, örtüldü, elə bil, tanımadığı atasından Zərrintaca keçən sevgilə

ehtiras onda üzə çıxdı. Heç nə – nə kölə yoxsulluğu, nə məyusluq aydın, yaşı, saf olmaqdə Cumala maneqilik törətmirdi. Zahirən nə qədər kasad, eyni cür olsa da, yeməyi günəşin işığı, yaz küləyi, yağış, şəh daması, qumun hərərətilə yaranmışdı, buna görə də Cumalın bədəni zərif idi, gözlərisə cəlbedici tərzdə baxırdı, elə bil, onun içində daim işiq yanındı. Yuyunmağa yer yox idi – su qoyunlara güclə bəs eləyirdi, – Cumal dərisindəki piydən ağırlaşanda, küləyin, qumun öz hərəkətılə onu təzələməsi, təmizləməsi üçün meh tutan yerə gedirdi.

Bir dəfə Ataxbaba dəyəni bütöv bir günlük yolla yalnız qara gilin olduğu sərt yerə aparıb çıxardı, dayanmayı emr elədi. Nə Cumal, nə Zərrintac hələ belə kədərlə takır görməmişdilər. Yəqin, buna görə burada çoxdan heç kəs yurd salmamışdı, takının qıraqında xeyli ot istidən, məhv olmaqdan qumun içində gizlənin qalmışdı. Takının ortası çökəkdi, orada gilli toranlığın içində köhnə daş qüllə vardi. Ataxbaba öz ailəsini həmin qüllədə yerləşdirdi, Zərrintacla köçəri nəsslən bütün digər qadınları qədim qüllənin yaxınlığında quyu-nu təmizləməyə başladılar. Heç kəs bu qüllənin kimin olduğunu, keçmiş vaxtlar burada neylədiklərini – dua elədiklərini, yoxsa öldürdüklərini – bilmirdi. Qüllənin aşağı bayır divarı mavi naxışlarla bəzədilmişdi, balaca qübbəsisə mavi rəngli plitərlə örtülmüşdü, bu plitələrin üzərində də qızıl ilanın şəkli çəkilmişdi.

Cumal bütün analarla quyuda işləyirdi: o, nəm qumu aparıb kənara tökür, içində kiminsə sümüyünü tapırdı. Qumluğun qurtaracağında alçaq dağlar güclə görünürdü – o dağların başında qışacan yuxuya getmiş buludlar dururdu, o biri tərəfdəsə Ataxbaba deyirdi ki, Amudəryayla zəngin Xivə vardi. Gecə Cumal qüllənin aşağı hissəsindəki divarın dibində uzanırdı. O, gil dərələrdə əqrəblərin necə qurdalandıqlarını eşidirdi, açıq girişdən köçəri kimi qaralıqda hərəkət eləyən bir ulduza göz qoyurdu, qüllənin ayağında tökülen qumun usandırıcı səsini başa düşürdü. Göz yaşlarıyla xoşbəxtlik onun qəlbinin yaxınlığındaydı, amma Cumal həyatın əhəmiyyətini başa düşmədən ehtiyatla, çəş-qırılıq içində nəfəs alırdı.

Ataxbaba yatağından qalxdı, o biri yatmış arvadlarının üstündən keçə-keçə gizlicə Zərrintaca doğru gəlməyə

başladı. Cumal məqamını gözlədi, sonra da anasını səslədi ki, Ataxdan qorxsun. Amma anası susdu, Ataxbabasa onu tapdı. Cumal üzüaşağı, döşeyinin yununa sarı çevrildi, dərd-dən üşənməyə başladı. Bu vaxt tanımadığı qara bir adam qüllənin üst otağından aşağı düşdü, eliyə əmin-amanlıq, salam işarəsi verib ailənin ortasında dayandı. Cumal ona yaxınlaşış salamına cavab verdi. Gələn adam yaddı, kimsə-yə oxşamırıd; o, hündürboy, ariqdi, üzü heyvan üzü kimi xeyirxahdı, qaranlığa baxmayaraq, gözləri balaca Cumala elə kədərlə baxırdı ki, elə bil, ölüydü.

Zərrintac qızıyla yad adamı görüb onlara dedi:

– Öz yatağımızda neylədiyimiz öz işimizdi, sizsə buradan çıxıb gedin, – sonra öz ərinin və ağasını təzədən qucaqladı.

Cumal gələn adamın əlindən yapışış anasından ötrü ağladı, amma qonaq ağlayan qızı ovuda bilmədi; o, takırla qaçıb, gecənin qaranlığına dalmağa başladı, çünkü Ataxbaba ayağa sıçrayıb, dalınca yüyürmüşdü. Cumal da bunu, miskin anasını görüb, qonağın dalınca qaçıdı.

Onların qaçışı takırdə səs verirdi. Amma ümidsizlik qəzəbdən güclüdü, naməlum qonaq da yatan dəyələri ötüb gücdən düşmüş Ataxbabadan uzaqlaşdı və gecənin qaranlığına qarışdı, Cumal onların ardınca, Allah bilir, hara qaçırdı, o, indi duyurdu ki, tək yaşamaq vaxtı çatıb, yanında kim-sə yoxdu, hətta anası belə ondan ayrıca – öz qəlb, öz köləliyi ilə həyat yaşayır. O, soyuq gecə torpağının üstünə uzanıb tənhalıqdan səsini kəsdi. Onun altında da susqun torpaq vardı...

Axırıncı İran basqınından bəri qocalmış və şişmiş Ataxbaba təqibdən geri qayıtdı. O, gənc, qüssəli bədənli Cumali gördü, qız onun sürüsünün içində böyümüşdü, indi gəncliyindən sərt olmuşdu. Atax Cumalı yerdən qaldırdı, onun balaca, bacarıqsız bədənini takırın qalınlığına apara-apara sıxdı. Cumal dırnaqlarını Ataxbabanın boğazına batırdı. Amma indi başını da kəssəydilər, qızı əlindən buraxmazdı, buna görə də saçındaki yovşanla külək qoxusunu iyliyə-iyliyə qızın əlindən ağrı hiss eləmirdi.

Səhəri gün Cumal evə qayıtmadı. Təkbaşına takırın uzaq qırğına getdi, orada təkcə mahni qoşub oxudu, daha yaşamaq da istəmirdi. Takırdan o tərəfə yeni torpaq başlanırdı

– qum gilli torpaqla qarışmışdı, burada ot daha qalın bitirdi, ota daraşmış qoyunlar da torpağı acgöz seliklərilə isladırdılar.

Axşam, Cumal yuxuya gedəndə onu anası tapdı, oydab evə apardı, çünkü Ataxbaba qızı satmışdı, artıq kalımın¹ yarısını da – dörd yüz rus rublu, altmış baş cürbəcür heyvan almışdı. Cumal qrnak sayılırdı, yəni təmiz qanlı türkmən cinsi hesab olunmurdu, kürd qızlarıyla bərabər dəyərləndirilirdi.

Onun nişanlısı, ahil Oda-Qara, Ataxla bərabər xalçanın üstündə oturmuşdu, səhrada həyatın ümumi axarı, Həsən-Quluda, Amurun sahillərində nələr baş verdiyi, deyilənə görə, Buxarada yenə qul bazarının açıldığı barədə mülahizələr yürüdürdü. Oda-Qara çox şey bilirdi, amma deyirdi, ağılı saqqalına dolaşmağa başlayır, ona görə təskinlik tapmaq üçün cavan arvada ehtiyacı var.

Ataxbaba razılaşdı ki, heç kəs təskinlik tapmadan yaşa-ya bilməz; yaxşısı budur, insanın göz yaşı çıxınca canı çıxın.

– Amma sən, Oda, artıq bu yaxınlarda Qurban-Niyazın dəyəsindən arvad almışan, – Atax dedi. – O da hələ qoca deyil, üzdən də yaxşıdı.

– Aldım, – Oda-Qara razılaşdı. – Amma qoy indi başqası olsun. Mənim ailəmdə altı əvvəlki arvadım yaşayırırdı, biri öldü, qoyunlarsa balaladılar, eşşəklər də doğdular. Onlara kim baxacaq? Əvvəlki arvadlarım qocalırlar, sonra ölürlər, – iki cavan arvad almaq lazımdır ki, tez ölməsinlər.

– Sən cavanları ucuz qiymətləndirirsən, – Ataxbaba dedi, – kalımı da birdəfəyə vermirsən.

Oda-Qara etiraz elədi.

– Yox, bahadı! Çox fikirləşdim kimi alım: üç qocasını, adət elədiyimiz qarılıları, yoxsa iki cavanını? Amma qocalar əti çeynəmirlər, çox udurlar, cavanlarsa az yeyirlər, yaman çox narahat olurlar. Cavanlarını almağı qət elədim.

Ataxbaba güldü. Oda-Qara da qəhqəhə çekdi.

– Oda, sənin təzə arvadların narahat olacaqlar... Sən qocanın onlardan ötrü sevgisi qalıbmı?

– Hələ heç vaxt əl vurmadiğim iki arvadım var, – Oda gülə-gülə dilləndi. – Təsərrüfatda otuz il yaşayıblar, mən

¹ Kalım – Orta Asiyada evlənəndə oğlanın qızın ata-anasına verdiyi mal, pul, başlıq

də onlardan soruşmuşam: “Ay qarilar, sizin sevginiz haradadir, hara yox olub?”. – Bəs onlar sənə nə deyirlər, – Atax gülümsünürdü.

– Onlarsa göz yaşı axıdırlar, sonra da “qumluğa çıxb getdi”, deyirlər. Mənsə onlara deyirəm: “Yox, yaxşısı budur, gedim, bu barədə erkəkli qoca dişi eşşəklərdən soruşum!”. Zərrintaclı Cumal qüllənin bayırında, girişin yanında oturmuşdular, söhbəti eşidirdilər. Qocalmış fars qızı ağlayır, qızını sinəsinə sıxırı.

Cumal da nəvazişlə anasına sıxlırdı, gecə baş verən əhvalata görə ona acığı tutmurdu, – uşaq qəlbini hələ yaddaşsız yaşayırdı.

– Ana, sən Ataxla yatanda bizə qaranlıqdan qonaq gelmişdi, – Cumal dedi. – O, takira qaçıb getdi.

Zərrintac qızına dedi, o biri qadınlar səhradan gelmiş bu tək qonaq barədə eşidiblər. O, ruslarla uzaqda, göllərin, meşələrin olduğu diyarda vuruşub. Ruslar həmin adamı əsir götürübblər, o da onların əlindən səhraya qaçıb, indi qorxu içində, qaçaqaçda tək yaşayır.

– Deməli, tezliklə ölücək: axı yeməyə bir şeyi yoxdu!
– Cumal təxmin elədi.

– O, ikinci ildi qaçır, – anası dedi. – Gildən qablar düzəldib köç yollarında qoyur. Əvəzində öldürümüş qoyunları qoyub qabları götürürlər... Oda deyirdi, qonaq aullarda da olur, orada çayxanadakı samovarları düzəldir, başqalarının xalatlarını tikib dolanır...

Cumal fikrə getdi. Onu həyatın, məkanın sırrı, qulağıni torpağa dayayıb yatanda bir neçə dəfə eşitdiyi uzaq səsküy cəlb elədi. Zərrintac qonağın və ərinin çayını təzələmək üçün qalxdı, amma qəfildən sifəti qapqara qaraldı, Oda-Qaranın oturduğu xalçaya çatmamış gücdən düşdü. O, hörmətsizcəsinə qonağın yanında uzandı, ölümün islaq dəliliyi dodaqlarında göründü. Oda-Qara ayağa sıçrayıb qorxu içində uzaqlaşdı, Ataxbabasa dəhşətli sifətini ondan gizlətməsi üçün təpiklə arvadını vurdu. Zərrintac özü çevrilib sakitləşdi. O, yorğun sümüklərini və içalatını yandıran hərarət duyurdu, yüngülləşirdi, elə bil, içində lap çoxdan ağrıyan, yiğilib qalan hər nə varsa, dartınır, cirildayındı.

VI

Səhəri köçəbə boşdu. Ataxbaba hələ gecəykən sürüünü yelləməyi, gündəlik həyatın bütün şeylərini, əmlakını yerindəcə atıb getməyi əmr eləmişdi. Nəsil fars qızının köhnə qüllədə xəstələndiyi vəbadan qaçırdı, indi bu yer yüz illiyə adamsız qalacaqqdı, çünki səhra camaatı şayılrlə, uzunmüddətli yaddaşla yaşayır. Cumal tapdallanmış, bir vaxtlar daşdan olmuş pillələrlə qalxıb qüllənin üst otağında gizləndi; otağın döşəməsində taxta qaşiq dururdu, bir tikə çörək atılıb qalmışdı, üç yarımcıq qab vardi; burada, yəqin, yenə səhraya qaçıb getmiş naməlum qonaq yaşayır, gizlənirdi.

Cumal pillələrlə bir qədər aşağı enib, aşağıda, anasının yanında nələr baş verdiyini gördü: Zərrintac özünün kədərlə ölümünü dərk etməkdən qaralıb sakitləşmiş halda daş döşəmədə təkcə uzanmışdı. Onun yanına uzaqdan baxmaq üçün gəncliyində Zərrintacla birgə oğurlanmış fars qızı Züleyxa gəldi. Sonra fars Qasımla iki muzdur – Aqar və Lələ gəlib çıxdılar; onlar xəstələnib ölməkdən qorxmurdular, üstündə ölü qadının uzandığı daş yatağı əlləriylə toxundular, özlərili əbədi vida duyğusu alıb apardılar. Cumal anasına yaxınlaşmadı, çünki onu buradan apara bilərdilər və adamların uzaqlaşmalarını gözlədi.

Hamidan sonra gələn Ataxbaba xalçaların, yataqların, qab-qacağın əldən çıxmamasına təəssüflənə-təəssüflənə bütün otağı gözdən keçirdi. O, Zərrintacın yaxınlığında dayandı, ölü adamın yadında saxlaması, ölüm vasitəsilə göydəki Allaha çatdırması üçün, adətən, öpüşlər arasında ölünin qulağına piçildədiqləri sözləri ona ucadan deməyə başladı.

– Orada, zəhmət olmasa, Allaha de ki, səninçün nə fərqi var, axı ölüsən, – orada de ki mən dünyada tək qaldım! Qoyunum az qalıb – ölüb gedirlər – təkcə onlara baxaram, adamlarsa qoy ruh olsunlar, Allahın yanında, sənin yaşayaçağın yerdə yaşasınlar.

O çıxb getdi, amma tezliklə yenə Oda-Qarayla birgə evəzində artıq başlıq ödəndiyi Cumalı tapmaq, özülə aparmaq üçün geri qayıtdı. Bu vaxt Cumal aşağı qaçıdı, anasına sığınib onu var gücüylə qucaqladı. Zərrintac hələ azacıq nəfəs alırdı, ruhu həyatda yaşayırıdı.

Oda-Qarayla Atax vəbayla qucaqlaşan bu gəlini özləriylə götürməkdən qorxdular, ümumi ziyanı – biri hamisini almadı, o birisə boş yerə verdi – lənətləyə-lənətləyə çıxıb getdilər.

– Ölüm, Məhəmməd deyirdi, adamları ayıran ən böyük şeydi, – Oda-Qara dedi, – mənisə o, qoyunlardan, qoçlardan ayırdı.

VII

Bütün adamlar, sürürlər, itlər uzağa çıxıb getdilər. Takır türkmən səması kimi boş, səssiz idi. Cumal qalan şeylərdən təsərrüfat düzəltməyə başladı. O, yalnız bir hissəsi yeməyə sərf olunmuş, ölümdən qaçaqaçda atılmış altı qoyun cəm-dəyi tapdı. Qız anası üçün şorba bişirib bir az onu yedirtdi. Zərrintac hələ də sonra qəfil ölməmək üçün birdəfəlik sağalmaqdan qorxa-qorxa azacıq sağ idi. Axşam Cumal qüllənin başından səhraya baxırdı: gözləyirdi ki, haradasa səhrada qaçmaqda olan qonaq gələcək. Amma kimsə gəlmirdi, – takırla buradan uzaqlarda, təzədən bitəcəyi yerdə gözdən itən ot diyirlənib gedirdi.

Günəş batır, yenidən çıxırdı. Vaxt keçirdi ki, hər bir insan qəlbində yiğilib qalan əzaba öyrəşsin. Zərrintac sağalır, hələlik gəzməyə, var olmağa başlayırdı.

Yemək üçün bir şeyləri qalmayanda Zərrintac qızıyla Xivə karvan yoluna çatmaq üçün takırla getdi. Amma Zərrintac yalnız takırın yarısını keçib torpağın üstünə çökdü, daha gedə bilmədi.

– Ana, gəl birlikdə ölək, – Cumal dedi.

O, anasının böyrünə uzanıb səbirlə gözlərini yumdu.

– Sən də gözlərini yum, mənə baxma! – Cumal xahiş elədi. – Beləcə, tezliklə öləcəyik. Boş yerə niyə baxasan! Axi bir şey yoxdur, artıq hər şeyi görmüşük...

Cumal anasını özünə sıxdı, onun gecə anıqladığını, qoca və balaca – ondan kiçik – olduğunu sezdi. O, qadını tərpətməyə cəhd elədi – Zərrintac quru budaq kimi yüngül idi.

Cumal dikəlib anasını ayağa qaldırdı. Ona gücü çatırdı, bir qədər gec ölməyi düşünüb, takırla uzaqlara aparırdı. Axşam Cumal Zərrintacı takırın qumlu sərhədinə aparıb çıxardı, onunla birgə gecələmək üçün isti çalada uzandı.

Səhər onlar yanlarında oturmuş yad adamı gördülər. O, ana və qızıyla salamlaşdı, qonaq eləmək üçün kisəsindən bir tikə qoyun əti çıxartdı. Cumal dərhal adamın səhər qonağı olduğunu təniyib rastlaştığına sevindi. Qonaq türkmən dilində danişsa da, türkmən deyildi. Onun boz rəngli, çoxdan köhnəlmış paltarı, dərdə, fəlakətə öyrəşmiş cavan, aydın sıfəti vardı.

– Sən kimsən? – Cumal ondan soruşdu.

– Mən avstriyalıyam, Stefan Katiqrobam, – gəzərgi qonaq dedi, – bəs sən?

Cumal heç vaxt avstriyalılar barədə eşitməmişdi. Yalnız iki dəfə adamların oturaq kurqanclarda necə yaşadıqlarını görmüşdü, dünyada şəhərlərin, kitabların, müharibənin, meşələrin, göllərin olduğunu da bilmirdi.

Cumal Katiqrobla söhbət elədiyi, yemək yediyi, güldüyü müddətdə qumun üstündə yalqız uzanmış Zərrintac səssiz-səmirsiz oldu.

Cumal bir müddətdən sonra anasını yedirmək istəyib səslədi, amma fars qızı cavab vermədi. Cumal yaxınlaşıb anasını yoxladı; o, ölenin əynindəki paltarı qaldırdı, iki qara rəngli ölü qurda oxşayan, döş qəfəsinin içində batmış döşlərini gördü – bunlar bir vaxt onu bəsləyən süd vəzilərinin olub-qalanıydı, anasının dərisisə qabırğalarının arasına çökmişdi, ürəyi hiss olunmurdu: daha döyünmürdü. Onun bütün sinəsi də elə balacayı ki, orada yalnız azacıq, quru bir şey yerləşə bilərdi, – artıq qarının xoşbəxt nəsə hiss eləməyə bir şeyi yox idi, gücü ancaq əzab üçün bəs eləmişdi. Bu cür sinə daha heç nə eləyə bilməzdi – nə sevə, nə nifrət eləyə bilərdi – amma onun üzərinə əyilib ağlamaq olardı. Kölə qadın olmuşdu.

Katiqrob kənarda dayanıb qızın düşüncəylə, kədərlə dolmuş halda anasının ölmüş cismini necə əzizlədiyinə göz qoyurdu. Sonra Cumal anasının qulağına xoşbəxt tale haqqında göyə xahişini piçıldayanda Stefan Katiqrob götürüb basdırmağa aparmaq üçün mərhuma yaxınlaşdı. Zərrintacdən nə qoxu, nə isti gəlirdi. – Katiqrob onu mineral kimi yoxladı, dərhal qəlbə heydən düşdü, ağlısa sərtləşdi. O özü də ağlayıb üzünü yana çevirdi... Haradasa onun vətəni vardi, müharibə gedirdi, hər yerdən qaçmışdı, uzun müddətə, ola bilsin, ömürlük, bu, çoxdan öz sümüklərini

çürütmüş, çürüntünü küləyə vermiş yoxsul səhrada gizlənmişdi. O, yyanalı optik indi, yalnız ilgimləri, işığın, həyatın ötəriliyini görürdü.

Katiqrob öz düşüncələrindən ayrıldı. Onun qarşısında dərd, acliq, köləlik içində böyümüş, amma canlı, saf, dözümlü Cumal intizar içində durmuşdu. Avstriyalı onu qucağına götürüb qara, sadəlövh gözlərindən öpdü.

Gecə Katiqrob mərhum Zərrintacı takırın hüdudlarından xeyli uzağa aparıb orada dərin quma basdırıldı. Üstündə təpə düzəltdi, amma təpəni tezliklə külək dağında bilərdi, buna görə avstriyalı əsgər takırın daimi sərhəd xəttinə istinad eləməklə neçə addımlıqda olduğunu qeyd elədi. O, hətta ölmüş insanın unudulmasını istəmirdi. Qeydini özünün yaddaş kitabçasına yazdı.

Cumal anasının öldüyü əvvəlki yerdə yuxuya getmişdi. Katiqrob onu oyadıb takırın ortasındaki gil qüllədə yaşamağa apardı. O, başa düşürdü ki, türkmənlər bura tez qayit-mayacaqlar – Avropada bir müharibə qurtaranda, ola bil-sin, başqası başlanacaq, həmin vaxtacansa o, tənhalıq içində ölücək.

Sonrakı gün Katiqrob Cumalı çantasındaki yeməklərin olub-qalanıyla qüllədə tək qoydu, özüsə yüz verst o tərəfdəki Borkan quyusu olan Xivə karvan yoluna getdi.

Orada altı gün qaldı; yanından iki tacir karvanı keçdi, sonra onların ardınca Xəzər dənizi tərəfdə gizlənən piyada oğrular, fərərilər dəstəsi ötüb-getdi. Kimə hansı iş lazımdı, Katiqrob onu gördü, əvəzində qoyun eti, düyü, sarımsaq, kibrıt, şərab alırdı. O, ayaqqabı, yol ləvazimati yamayırdı, dəvələrin, eşşəklərin yağırını yağlayırdı, fokuslar göstərir, nağıllar danışındı.

Doqquzuncu, yaxud onuncu gün o, adəti üzrə, yeməklə, qazanılmış var-dövlətlə Cumalın yanına, takıra qayıdırıldı. Bir dəfə karvanın atıb getdiyi xəstə eşşəyi gətirdi, Cumal da onu sağaldıb öyrətdi. Bir dəfə də Katiqrob qızı Aral dənizinin balıqqlaşlarından boyunbağı gətirib dodaqlarından öpdü. Cumal onun hissinə müqavimət göstərmirdi, amma özü laqeyd idi, insanı nəyə görə sevmək lazım geldiyini bilmirdi. O, ölmüş anasını, öz tayfasının başqa qadınlarını xatırlayırdı – onların çoxu ərləri öləndə yaşamaqlarını suyla isladırdılar ki, yaş çıxmayan gözləri nəm olsun.

VIII

Onlar altı il birgə oldular, gil qüllənin karşısındaki takır da hələlik səssiz, ölgün – Cumalın taleyi kimi boş dururdu. Stefan Katiqrob əvvəlki kimi aradabir karvan yoluna gedirdi, amma karvanlar yoxa çıxmışdır, yalnız nadir hallarda ona yarım kisə duyü, yaxud ariq qoyun qazanmaq nəsib olurdu.

Katiqrobun olmadığı gümüşü gecələrin birində Cumal uzaqda güllə səsləri eşitdi. O, xəncər, kibrit, bir az düyü götürüb eşşəyə mindi, kiminsə güllə atlığı səmtə yollandı. Qız bütün gecəni, bütün günü axşamacan getdi, kimsəylə rastlaşmadı, eşşək dərin isti qumda yorulub dayandı. Cumal eşşəkdən düşdü, noxtasından tutub, bir insana rast gəlmək, yaxud quyu tapmaq üçün irəli dartdı.

Cumal tanımadığı yerdə gecələyib, səhər yenə eşşəyini uzaqlara sürdü, axşama yaxın yanında qarqaralı quyu və cürdək olan balaca takıra çatdı. Cumal su çəkdi, amma su qati, irin kimi zəhərliydi, – quyuda ayaqları yuxarı ölü insan vardi, iri, piyli milçəklər saksaul ağızlığının üstüylə gəzişirdilər. Susuzluqdan ağızından köpük axan eşşək cürdəyə yaxın durmadı; onda Cumal paltarının ətəyini cırıb yandırdı, eşşəyin başını elə döndərdi ki, tüstü üzünə vursun, suyun dadını hiss eləməsin. Eşşək içməyə başladı, irinli sudan doyub ölenəcən üç cürdək içdi. Cumal sabah özü də ölcəyini bilə-bilə yalnız ona təəssüflənirdi ki, anasından uzaqda yixılacaq.

Gecə Cumal mürgülədi, mürgüsü ara vermadı, – o, yaşadığını unutdu, nə geldi onu elədi: gah qalxıb gəzişirdi, gah təzədən uzanırdı, sonra yenə qaçırdı, gülür, ağlayırdı, elə hey get-gedə daha da unudulan, ondan toranlığa çıxbı gedən, uzaq fəryad kimi yox olan nəyisə xatırlayır, onun arxasında əlini uzadırdı.

Gecə xəyalında takırla qaçan minlərlə adam, güllə səs-ləri, qışkırtı canlanırdı. O, xəncəri qapıb öz ümidsizliyi, tən-haliğinin göz yaşları içində yixilanacak onların dalınca qaçırdı. Bir dəfə sakit oyandı. Sərin idi. Ay işığı üzünə düşündü, ətrafda adamlar – Ataxbaba, Oda-Qara, dörd tanımadığı adam astadan danışırdılar. Takırdan o tərəfdə, qumluqda yəhərli atlar otlayırdı, balaca tonqal yanındı, odun üstündə-sə su dolu qazan qaynayırdı.

Cumal ayağa durdu. Onun tapıldığına kimsə sevinmədi, hələ sağ olduğuna da kimsə təəccüblənmədi, — yəqin, bu adamların özlərinin daimi qayğıları vardı. Amma, hər halda, Oda-Qara ona bir parça çörək verdi, qız hər bir adamın yanındaki tüfəngi gördü. Ondan qırmızıları görüb-görmədiyini soruştular, amma Cumal bunun nə olduğunu bilmirdi. Atax ona inanmadı.

- Quyuları sən zəhərləyirsən! — o qışkırdı.
- Yox, — Cumal dilləndi.
- Yalan danışırsan, casus qız, — Ataxbaba inanmadı,
- murdar qrnak! Bütün kölələr qırmızıdalar!
- Mənə içməyə su verin, — Cumal xahiş elədi. — Qazandakı suyunuz buxarlanıb gedir.
- Sabah içib doyarsan, — Ataxbaba dedi. — Bu su sənin üçün şordu.

Onlar çay içməyə başladılar və qazandakı bütün suyu içdilər. Cumal üzünü kənara çevirib acığından bu sudan içmək istəmədi.

Səhərə yaxın Oda-Qaradan başqa hamı yuxuya getdi, o, atları və silahları gözətləməyə qaldı. Amma Cumalın ona satılmış arvad olduğunu xatırlayıb, Oda-Qara sürünəsürünə qızın yanına gəldi, böyründə uzandi. Cumal dinməzcə onu yaxına buraxdı, sonra Oda-Qara qızı möhkəm qucaqlayanda, əlləri də bununla məşğul olanda Cumal kişinin saqqalından yapışıp xəncəri boğazına soxdu. Oda-Qara qışkırtı əvəzinə, yalnız son sözünü piçildaya bildi və öldü.

Cumal ölüyü üstündən aşırı dirsəkləri üstündə dikəldi. Adamların beşi də yatırdı, ay səhərin səmasında batırdı, ətraf genişlik və təmizdi. O qət elədi ki, əgər onun kölə anası haradasa ölüb qalıbsa, qoy bu azad, varlı adamlar da qumluqda məhv olsunlar.

Cumal ayağa qalxıb atların yanına getdi, ehtiyat eləmədən uzunayaq səhəra atlarının çidarlarını açdı. Atlardan birini ardınca dartdı, yatanların tüfənglərini yiğib bağladı ki, dağlı-masınlar, sonra çəpəki atın yəhərinə qoydu. Cumal atı tərpədib səhər çağından təzə-tər, elə bil, şəh içmiş kimi özünə gəlmış qumluqla xeyli çapa-çapa getdi. Çoxdan suvarılmış sərbəst atlar da onun arxasında atıldılar və su olacağını fikirləşə-fikirləşə geri qalmadan çapdilar.

İki, yaxud üç saatdan sonra qız Qırmızı Ordu dəstəsinə rast gəldi, dəstə onun silahlarını alıb Ataxbabanın basmaç dəstəsi barədə məlumat verməyi əmr elədi.

IX

Həmin hadisədən sonra Cumal uzun müddət – on il qüləli takırda olmamışdı. O, bütün bu illər ərzində Aşqabadda və Daşkənddə yaşayırıdı, kənd təsərrüfatı institutunu bitirmişdi.

Cumal Taciyeva (o, anasının adından götürdüyü soyadı daşıyırırdı) hər yerdə Avstriya hərbi əsiri Katiqrob barədə soruşurdu, amma onun haqqında heç bir məlumat yox idi. Cumal bilirdi ki, haradasa Zaunqus çökəkliyi yaxınlığında balaca qədim bitkilər qoruğu var, orada tüfəngi və iki iti olan tək bircə adam yaşayır. Güman ki, gil qülləylə böyük takır elə orada yerləşirdi. Amma getməyə vaxtı yox idi, səfərini də ildən-ilə təxirə salırdı.

Bir yaz Taciyevaya Qaraqumun dərinliyində təcrübə bağçılıq üçün yer müəyyənləşdirməyi tapşırdılar. Təbii ki, bağçılığı külli dənəvər qumluqdan daha çox takır torpağı alışdırmaq yaxşıdı. Cumal Taciyeva Avropa köynək-tumanını soyundu, qara fars paltarını geyindi, başına ağ şal salıb səhər at belində təkcə Aşqabaddan çıxdı. Onun əlində on verstlik səhra xəritəsi vardı, bu xəritə üzrə böyük takırın harada olduğunu güman eləyirdi. Amma əvvəlcə qədim səhra bitkiləri qoruğuna yollandı – bununla mütəxəssis və səhra sakını kimi maraqlanırdı. Darıxdırıcı yolun beşinci günü o, qəfildən qızıl ilanlı qüllənin mavi qübbəsini, onu dövrələyən əbədi takırı gördü. Atların dırnaqları qalın gil plitələr üzərində buzlaqdakı kimi taqqıldayırdı; hər şey ətrafda əvvəller olduğu kimi kədərliydi, elə bil, vaxt ötməmişdi, Cumalın özü də şəhərlər, çaylar görmədən, dünyada onun boş qəlbini üzərində uğuldayan küləkdən başqa heç nə bilmədən gənc və sərt qalmışdı.

Günortaydı, may günəşi Cumalın bütün qumsal, gilli, nəhəng, kədərli vətənini işıqlandırırdı. O, qədim, məhv olmuş xalqın nə vaxtsa tikdiyi kimsəsiz qülləyə yaxın getdi. Cumal başa düşdü: "Takır böyükdü, onun yanında içməli suyla çoxlu quyu var, burada məskən salaram, biz də bağ salariq, – mənim yazıq vətənim burdadi".

Cumal qülləyə girdi. Aşağı otaq hələ də boş, narahatdı. Döşəmənin plitələri üzərində kimlərinsə nəcisi, əzilmiş əl sümüyü vardı. Küncdə paltarının qalıqlarıyla örtülmüş insan skeleti dururdu, öldürüldüyündən, yaxud öldüyündə sonrakı işgəncədən sümükləri içində əyilmişdi. Cumal skeletin üzərinə əyildi, onun sümükləri çoxdan qurumuşdu, çöndərilmiş kəlləsi divara baxırdı, bir neçə qabırğası yox idi, sinəsi, elə bil, ağır çəkic zərbəsiylə əzilmişdi. O, Avstriya gödəkcəsinin cırıqları içində cib tapdı, amma orada tanış olan kağız, yaddaş kitabçasını tapmadı. Yalnız girişin yanındakı divarda kimyəvi karandaşla almanca yazılmışdı: "Sən mənim yanıma gələcəksən, Cumal, biz görüşəcəyik".

– Mən sənin yanına gəldim, biz görüşdük! – Cumal tək, səssiz qüllənin qübbəsi altında ucadan dedi.

O, qüllədən çıxıb gələcək bağçılığın ölçüləri barədə mülahizələr üçün gözəyari plan çizmaq məqsədilə takrı dörd dolandi. Bir neçə verst gedib, qıraqda, qumluğun içində tikanlı məftildən hasar gördü, ona tərəf yönəldi. Hasarın arxasında adda-budda otlar bitmişdi, bir qədər uzaqda gözətçinin evi vardı, hasara alınmış sahənin ortasında qoyulmuş adı bir daş dururdu. Daşın üzərində latin hərfərilə qazılmış "Qoca Cumal" yazısı vardı.

Cumal atdan düşdü, üzünü fars yaylığıyla örtüb tikanlı məftilin qarşısında diz üstə çökdü. O, başqa cür neyləməli olduğunu bilmirdi. O, rəhmətlik anasının kiminsə haqqında şikayətlə dediyi sözləri xatırladı: "Bu nə yaman dərddir belə! Gedən heç vaxt geri qayitmayaq".

Cumal yaylığını üzündən götürüb anasının daşının yanında bitmiş qədim bitki qalığına, boz gövdəyə baxdı, – bitkini, onun adını rəsminə, həm də uşaq yaddaşına görə tanımışdı, amma əhəmiyyətini əvvəllər başa düşmürdü. Belə çıxırdı, o, istədiyi yerə gəlib çatmışdı, – yer üzündən itib getmiş bitkilər qoruğu elə burdaydı.

MÜHƏNDİS

(yarımcıq povest)

Nəzər Çağatayev onda hələ dünyada yox idi. Onun atası İvan Firsoviç Çağatayev rus əsgəri kimi Xivə ekspediya qoşunlarında qulluq eleyirdi. Savadsız, xeyirxah adam olan Çağatayev yad, darixdırıcı ölkəyə tab gətirdi, amma xidmətinin ilk illərində öz qəlbinə güc gəlmək ondan ötrü ağır olurdu; o, boz sifətiylə aşağı, kasib mahud paltarına doğru diğirılanan, sonra heç nə olmamış kimi, tez quruyan rəngsiz, xırda göz yaşlarıyla ağlamalı olurdu.

Uzaq, uzunmüddətli xidmət yerlərində ona heç kəs mane olmurdu, əsgər yad aləmin kimsəsiz səhrasına baxabaxa sakitcə tənha dərdini çəkirdi. Öz hissələrini tükədəndən sonra əsgər Çağatayev dincəlməyə rahat, bəzənsə şən halda qayıldırdı. Gildən tikilmiş kazarmada doğmaları da olmasa, onun kimi bədbəxt adamlar vardi. Onların hər biri öz quberniyası üçün darixirdi, orada onsuz artıb-çoxalmış ailə ehtiyacları barədə fikirləşirdi, yalnız buradan uzaqda olan xəbər-ətərsiz daxmasındaki ailəsinin yoxsul taleyini bölüşmək üçün qayitmaq istəyirdi. Xoşbəxtliyə, var-dövlətə ümid yox idi, amma ehtiyaca birgə ümumi ruhla dözmək yetərlidi, onda, demək olar, təskinlik yaranır. Əgər dərd gözə görünmədən uzaqdadisa, yaxud yavaş-yavaş yaxınlaşırsa, qorxuludu, amma yaxında olanda, bağırına basıb sümüklərini ona sixanda qorxulu deyil, adı şeydi.

Çağatayevin əsgəri xidməti artıq beşinci il idi gedirdi. Tezliklə evə, Rusiyaya, öz torpağına, üzərindəki şeyləri eyni-lə özünün kəndlili kəndlili kimi inək, süd, tüstü, paslı köklərdə çürüyən torpaq qoxulu kəndinə çıxb getmək vaxtı gəlib çatacaq. İnsana çevrilən torpaq maddələri az dəyişir, onda özü haqqında olan xatirələr, elə bil, əzab çəkir. Axşamlar, bayramlarda əsgərlərə mahni oxumaq, nağıl danışmaq əmri verirdilər ki, onların düşüncəsi öz kədərləri üzərində cəmləşməsin, ruhları saxta əyləncənin səs-küyündə, qar-maqarışlılığında rahatlıq tapsın. Ətrafin havasında yabançı Asiya yayının istisi vardi; xoşbəxt günəş sabah həyatın ən

yaxşı gününün olacağını, bu günsə elə-belə, əbəs yerə keçdiyini vəd verib uzaq torpağın və qumluğun arxasına enirdi. Əsgərlərin yerləşdikləri gil, alçaq şəhərdə, onun ətrafında – bütün məkanda – susqun adamlar yaşayır, sinələrində ev sarıdan sıniq üzək gəzdirir, onları kimdənsə qoruyan rus əsgərlərinə tutqun nəzərlər baxırdılar. Cağatayev artıq yerli camaata alışmışdı, özünə oxşamayan sırılsıq görkəmi, mübhəm qəlbinin xeyirxahlığıyla bu camaat ona xoş gəldi.

Xidmət müddətinin bitməsinə bir il qalmış Cağatayevlə beş nəfər əsgəri Amudəryanın Aral dənizinə töküldüyü qalın qamışlığa öz elmi işləriylə əlaqədar yollanan üç rus alimini müşayiət eləmək üçün göndərdilər.

Aprelin axırında rus alımları və əsgərlər buradan o tərəfə sərt bitkilərin, isti palçığın içiyə təkbaşlarına ins-cins olmayan yerlərə getmək üçün son hazırlığın təyin olunduğu Nukus şəhərinə gəldilər. Nukusda dəstəyə biri qaraqlapqaq, o birisə ahil türkmən olmaqla iki bələdçi qoşuldu. Bu türkmən on bir il ərzində Xivə xanlığında əsir kölə kimi yaşamışdır; o, özünün bütün köləlik müddətini arxasında aradabır ümumi ağalarının sarayıdan başqa kölə gələnəcən həsir çubuğu yişa-yığa Amudəryanın qurumuş köhnə çay yatağının qamışlıqlarında keçirmişdi. Türkən yaşaya bilməzdi, çünkü demək olar, fasıləsiz qızdırma xəstəliyinə tutulurdu. Xəstəlikdən başı açılandasa zəiflikdən yarıdəli vəziyyətdə gəzirdi, dərddən, gücsüzlükdən ölmək istəyirdi. Amma həyat, hər halda, qəlbinin dalanlarını döyə-döyə onun cismində davam eləyirdi, o da həyata öz-özüylə danışmaqla, öz şöhrətini, fəaliyyətini, var-dövlətini xəyalında canlandırmaqla cavab verirdi. Keçən müddət ərzində özünü iki nəfər hesab eləməyə öyrəşdi. Daim daxilində yaşayan həmin o biri adam onu söhbətlə, ya mübahisəylə, ya da səssiz dostluqla əyləndirirdi, ona oxşayırdı, amma bununla belə, sərbəst mövcud idi, çox vaxt yatır, cavab vermirdi. Bu vaxt türkmən ondan ötrü darixirdi, təzədən özünü ikilikdə hiss eləmək üçün get-gedə daha da inadla donquldanırdı, bu zaman aydın quru gözəlliyi olan qaraşın üzü işiqli, insanı olurdu.

O, Nukusda elmi dəstəyə özünün daxili, gizli dostuyla söhbət eləyə-eləyə gəldi, daim gözə görünməz kimsəylə qırıq-qırıq sözlərlə danışındı. Baş alım, professor Çenakin türkmənin donqultularına qulaq asdı, amma ruhu barədə

çox fikirləşmədi, çünki türkmənin yerinə olsayıdı, o da ölü, ya da ağlıni itirərdi.

– Sən kimsən? – Çenakin türkməndən özbəkcə soruşdu.

– Biz Koçmatıq, – o adam cavab verdi.

– Sən Aralı yaxşı tanıyırsan?

– Biz uşaqqı vaxtı cəhənnəmdə yaşayırıq, – Koçmat cavab verdi, – sonra Arala, qamış səltənətinə qaçıq, orada məni xivəlilər tutub apardılar, balaca qız, bacım Toxtanaxımsa qaldı; indi o, daha sağ deyil, bacımı təkcə mən xatırlayıram...

Alim Çenakin özü üçün aydın, sadə, amma başqları üçün qaranlıq olan bu yabançı ağıla qulaq asırdı.

– Bəs sənin doğulduğun cəhənnəm hardadı?

– Orada, qaranlıqda, – Koçmat qərbi göstərib, özü üçün nəsə dedi; bütün bu adamlar çıxbı gedəndən, unudandan sonra onu tək qoymayacaq, qəlbinin içində gizlənmiş doslu üçün dedi.

– Bəs sənin uşaqlığının zülməti hardadı? – Çenakin yoxsul yadelliyə mərhəmətli təbəssümünü (gizləyə-gizləyə) soruşdu.

Koçmat cavab verdi ki, onun uşaqqı ölkəsi səhranın qurtardığı zülmət kölgədə yerləşir, – bu ölkə öz torpağına dərin çökəkliyi məzar kimi endirir və küləyin sığalladığı Yasti dağları Koçmatı zülmətlə, sükütlə örtüb həmin yeri səhər və günorta günəşindən qoruyur, yalnız axşamın, dan yerinin işığı ora çatır, alçaq, elə bil, məhv olmuş torpaqda təkəm-seyrək otları işiqlandıır.

– Sənin vətənini tanıyıram, Çenakin dedi, – ora Üst-Yurdun kölgəsi düşür, cəhənnəmə oxşamır.

– Cəhənnəm yoxdu, – Çenakin dedi.

– Yoxdu, – Koçmat cavab verdi.

Nukusda dəstə iri qayıqlara minib Amudəryanın aşağı deltəsinə, göllərə, axarlara üzdü. Bir gecə onlar çayın sahilində gecələdilər, sonrakı günsə qayıqlar Amudəyanın genişləndiyi yerə çatdılar, bu vaxt Çenakin yan axara dönməyi tapşırıdı. Qayıqlar çayın kiçik rus meşələrinə oxşayan qamış cəngəllilikləriyle çay otu basmış sakit suyuyla asta-asta getdilər. Uzaqda, otların arasında qızmış suda cürbəcür gözə görünməz məxluqlar tərpəndilər; onlar, yəqin, indiyəcən orada səssiz-səmirsiz durmuşdular, amma qayıqların hərəkətindən qorxmuş halda, öz ölümlərini gözləyə-gözləyə

qışqırışdilar, daha tez çoxalmağa, kef eləməyə tələsdilər. Çağatayev bu səsləri çoxdan tanıyırı, indi isti otluqdan gələn yorğun, zəif səsləri eşidəndə özünün son sevincini təslim eləməyən bütün miskin həyata yazığı gəldi. Hərdənbir qamışların başına tanımadığı rəngbərəng quş qonurdu, daxili həyəcandan vurnuxurdu, qızmar günəş altında lələklərini parıldadıb nazik, cingiltili səsle nəsə oxuyurdu.

Axşama qayıqlar yalnız qırxılmış yun kimi xırda otla örtülmüş alçaq, nəm torpağıdırənilər. Bu düzənliyin yaxınlığında qamışdan hörülmüş girdə koma-dəyələr vardi. Hələ bütöv günəşə, Aral dənizinə doğru uzanan mavi yüngül boşluğa baxmayaraq, ətraf əsla adamsız idi.

Professor Çenakin burda uzun müddətə dayandı, adamları yaxınlıqdakı qamışlışa göndərdi ki, yandırmağa, müvəqqəti gecələməyə daxma tikmək üçün qamış getirsin-lər. Gələn adamlar qayıqları möhkəm saya çıxaranacaq, şeylərini yerbəyer eləyənəcən qamış kənddən kimsə bəri çıxmadi, hətta uşaq da görünmədi – ola bilsin, orada bir adam da yox idi. Gecəyarısınaqan alımlər, əsgərlər və hər iki bələdçi qamış daxma, gecələməyə həsir hazırladılar, sonra şam yeməyi üçün, həm də ağaçqanadlar sıfətlərini sancmasın deyə tonqal qaladılar.

İvan Çağatayev başçı kimi təhlükəsizlik xatırınə gecə növbətçi qoyub o biri adamların yanında uzandı. Xeyri özü-nə də məlum olmayan hərbi işlə artıq neçə illərdi məşğul olurdu. Elə indi də ağlagəlməz uzaq yerlərdə, özgə bəd-bəxtliyinin arasında dolaşır, hətta öz əməyindən aldığı yabançı, kənar sevinclə rahatlıq tapa bilmir: onsuz da daha özü-nə xeyri yoxdu ki.

Çağatayev qamış daxmanın zülmətində arvad kimi uzun-uzadı ah çəkdi: ah həmişə dərdli ürəyi zəiflədir, ürəksə dərd-siz ağrımız.

– Nədən şikayətlənirsən, köhnə əsgər? – yaxında uzanmış Çenakin soruşdu.

– Az başa düşdüyümdən, – Çağatayev dedi. – Uzanıb fikirləşirəm: biz niyə burdayıq? Yoxsa yeri təzədən əkəcəksiniz-nədir, yer onsuz da boşdu.

* * *

Güman ki, A. Platonovun povest adlandırdığı bu yarımcıq əsər “Can” povestinin variantlarından biri, yaxud bir epizodu kimi düşünülmüş. “Can”ın qəhrəmanı Nəzər Çağatayevin atası İvan Firsoviç Çağatayev povestdə ötəri xatirlansa da, yaziçinin həmin obrazla bağlı daha böyük planı olduğu məlumdu. A. Platonovun bu yarımcıq əsərə sonralar nəyə görə qayitmadığı müəmmalıdı. “Can”la səsləşdiyini nəzərə alıb, əsəri kitaba daxil etdik.

C A N¹

(povest)

1

Moskva İqtisad İnstitutunun həyətinə görkəmindən rusa oxşamayan cavan oğlan Nəzər Çağatayev çıxdı. O, təec-cüblə ətrafına göz gəzdirib, ötüb-keçən uzun illərdən özü-nə gəldi. Burada, bu həyətdə bir neçə il gəzmişdi, gəncliyi də burada keçmişdi, amma o illərə heyfi gəlmir, artıq uca-lib, öz ağılının zirvəsinə qalxıb, oradan ölezimish axşam günəşinin qızdırıldığı bütün bu yay aləmi görünür.

256

Həyətdə təsadüfi ot bitmişdi, kündə zibil yesiyi dururdu, sonra köhnə taxta dam yerləşirdi, onun yanında hər cür insan şəfqətindən məhrum tənha qoca alma ağacı ömür sürdü. Həmin ağacın lap yanında haradan düşdüyü məlum olmayan, güman ki, yüz pud ağırlığında xalis daş dururdu, daha o tərəfdəsə on doqquzuncu əsr lokomobilinin² dəmir çaxrı torpağa batmışdı.

Həyat boş idi. Cavan oğlan damın kandarında oturub, fikrini cəmlədi. O, institutun dəftərxanasından diplom işinin müdafiəsi barədə arayış almışdı, diplomun özünüsə sonra poçtla göndərəcəklər. O, daha bura qayıtmayacaq. Bütün buradakılarla, cansız əşyalarla gizlicə vidalaşırırdı. Onlar da nə vaxtsa – öz-özlərinə, yaxud insanın vasitəsilə – canlı olacaqlar. O, həyətdəki bütün lazımsız şeylərə baş çəkib, əliylə yoxladı; nədənsə istəyirdi ki, əşyalar onu yadda saxlayıb sevsinlər. Amma özü buna inanmırırdı. Uşaq xatirələrdən bilirdi ki, uzun ayrılıqdan sonra tanış yerləri görmək qəribə və kədərlidi; sən hələ onlara qəlbini lə bağlısan, hərəkətsiz əşyalarsa artıq səni unudub, tanımır, elə bil, sənsiz fəal, xoşbəxt həyat sürüb, sənsə onlardan ötrü yad, öz hiss-lərində tənhasan, qarşılarda miskin naməlum varlıq kimi durubsan.

¹ Can – xoşbəxtlik axtaran ruh (*türkmən xalq inancı*)

² Lokomobil – buxarla işləyən və başqa maşınları hərəkətə gətirən mühərrrik (*tərc.*)

Damın arxasında köhnə bağ uzanırdı. İndi orada masalar düzürdülər, müvəqqəti işiq çəkirdilər, müxtəlif yır-yığış eləyirdilər. İnstitutun direktoru bu gün sovet iqtisadçıları və mühəndislərinin ikinci buraxılışıyla əlaqədar təntənəli gecə təyin eləmişdi. Nəzər Cağatayev öz məktəbinin həyətindən dincəlmək, gecə üçün paltarını dəyişmək məqsədilə yataqxanaya girdi. O, çarpayısına uzanıb, istər-istəməz, yalnız gəncliyə xas olan qəfil cismanı xoşbəxtliklə yuxuya getdi.

Yeyli sonra, axşam qaranlığı düşəndə, Cağatayev təzədən iqtisad institutunun bağına gəldi. O, uzun tələbəlik illərində qoruyub saxladığı gözəl boz kostyumunu geymişdi, qızların əl güzgüsünün qabağında üzünü qırxmışdı. Onun bütün olan-qalani yastığın altında, çarpayının böyründəki dolabçadaydı. Cağatayev gecəyə gedəndə dolabının içindəki zülmətə təəssüflə göz gəzdirdi; tezliklə dolabı unudacaq, Cağatayevin paltarının da, bədəninin də qoxusu həmislik bu taxta yeşidən yox olacaq.

Yataqxanada başqa ali məktəblərin tələbələri yaşayırlılar, buna görə də Cağatayev gecəyə tək yollandı. Bağda kinoteatrından dəvət olunmuş orkestr çalırdı, masalar uzun bir cərgəylə düzülmüşdü, onların üzərində elektriklərin ağacların arasına müvəqqəti çəkdikləri projektor lampaları yanır-dı. Bomboş yay gecəsi öz təntənələrinə, özlərinin son görüşlərinə yiğişənlərin başları üstündə dururdu, həmin gecənin bütün gözəlliyi açıq, iliq ənginlikdə, səmanın və bitkilərin sükutunda idi.

Musiqi səslənirdi. Cavanlar masaların arxasında buradan ətraf yerlərə, orada özlərinə xoşbəxtliyi təmin eləmək üçün dağlışmağa hazır halda oturmuşdular. Musiqiçinin skripkası hərdənbir uzaqlaşan, zəifləyən səs kimi donurdu.

Cağatayevə elə gəlirdi, üfüqdən o tərəfdəki – bəlkə də, onun nə vaxtsa doğulduğu, indi anasının yaşadığı, ya da öldüyü, kimsəyə tanış olmayan həmin ölkədəki insan ağlayır.

– Gülcətay! – o, ucadan dedi.
– Nə deməkdir? – qonşusu, texnoloq qız soruşdu.
– Mənası yoxdu, – Cağatayev izah elədi. – Gülcətay – mənim anamdır, dağ çıçayı deməkdi. Adamları, balaca olanda, bütün yaxşı şeylərə oxşayanda belə adlandırırlar...

Skripka təzədən səsləndi, onun səsi təkcə şikayət eləmirdi, həm də çıxıb getməyə, geri qayıtmamağa çağırırdı,

ona görə ki, musiqi həmişə, hətta kədərli olanda da qələbə naminə səslənir.

Az sonra cavanların adı təntənəsi olan rəqsler, oyunlar başlandı. Cağatayev adamlara və gecə təbiətinə baxırdı: o, hələ uzun müddət, ola bilsin, əbədi burada qalmalı, əzabla mübarizə aparmalı, işləməli, xoşbəxt olmalıydı.

Cağatayevlə üzbüüz gözləri qapqara işiqla parıldayan, ona naqolay, xoşagələn görkəm verən mavi donunun yaxasını qarışayağı yuxarıya, çənəsinəcən bağlamış tanımadığı cavan qadın otururdu. O utandığından, ya da bacarmadığından rəqs eləmirdi, vurğunluqla Cağatayevə baxırdı. Onun xeyirxahlıqla, sərtlikle düz qarışındakına dikilmiş ensiz aydın gözləri olan qarasın sıfəti, mübhəm duyğularla dolu ürəyini gizlədən enli sinəsi, ağlamağı, gülməyi bacaran müləyim, zərif ağızı qızın xoşuna gəlirdi. Qız rəğbətini gizlətmirdi, Cağatayevin üzünə də gülümsədi; o, qızə heç bir şeylə cavab vermədi. Ümumi şənlik get-gedə daha da böyüyürdü. Tələbələr – iqtisadçılar, planlaşdırıcılar, mühəndislər masaların üstündən çıçəkləri götürürdülər, bağdağı otları yolurdular, onlardan rəfiqələrinə hədiyyələr verirdilər, yaxud ot-əncəri düz qızların qalın saçlarına səpirdilər. Sonra konfetlər peydə oldu, onlar da kefə sərf edildi. Cağatayvlə üzbüüz oturmuş qadın yoxa çıxdı – indi o, rəngbərəng kağızlar səpilmiş bağcığırında rəqs eləyirdi, məmnun idi.

Masa arxasında qalmış digər qadınlar da dostlarının diqqətindən, onları əhatə eləyən təbiətdən, özlərinin uzunluğuna, nikbinliyinə görə əbədiyyətə bərabər olan gələcək duyğularından xoşbəxt idilər. Aralarında yalnız birinin başında çiçək, konfet yox idi; kimsə zarafatyana sözlərlə ona doğru əyilmirdi; o da ümumi bayramda iştirak elədiyini, burada ləzzət aldığıni, sevinc duyduğunu göstərmək üçün miskin halda gülümsünürdü. Onun gözlərisə iri [iş heyvanının]¹ gözləri kimi kədərli, dözümlüydü. Hərdənbir diqqətlə etrafə baxırdı, kimsəyə lazım olmadığına inanıb qonşularının stullarının üstünə tökülmüş çıçəkləri, rəngli kağızları tələsik yiğir, sezilmədən gizlədirdi. Cağatayev aradabır onun hərəkətini görürdü, amma başa düşə bilmirdi; artıq uzun-uzadı yeknəsəq təntənədən darixmağa

¹ Burada və sonra kvadrat mötərizələrdə müəllif tərəfindən düzəlişlərin tamam aparılmadığı yerlər göstərilir (*tərc.*)

başlamışdı, buradan getməyə hazırlaşırdı. Başqa adamlar-
dan düşən gülləri yiğan qadın da harasa getmişdi – axşa-
nın vaxtı keçmişdi, ulduzlar irilənmışdilər, gecə başlanırdı.
Cağatayev yerindən qalxdı, yaxın yoldaşlarına təzim elədi
– onlarla tezliklə görüşməyəcək.

Cağatayev ağacların yanıyla getdi, kölgədə gizlənmiş
həmin [at] sıfətli qadını gördü; qadın onu görmürdü, o, indi
öz saçlarına çıçəklər, lentlər sancırdı, sonra ağacların
arxasından yenə işıqlandırılmış masanın yanına qayıtdı.
Cağatayev tezcə ora döndü; o, dərhal masaları aşırmaq,
ağacları yixmaq, üstünə miskin göz yaşları tökülen bu kefi
dayandırmaq istəyirdi, amma qadının gözləri yaşlı olsa da,
xoşbəxt idi, güldürdü, qara saçlarında qızılıgül vardi. Cağatayev
bağda qaldı; o, qadına yanaşib tanış oldu; qadın
kimya institutunun diplomcu tələbəsiymiş. Özü bacar-
masa da, onu rəqsə dəvət elədi, amma qadın əla rəqs
eləyirdi, oğlanı musiqinin ritminə uyğun lazım olan tərzdə
aparırdı. Onun gözləri tez qurudu, üzü gözəlləşdi, vəhşi
çəkingənliyə adət eləmiş, vaxtı keçən bakirəliklə dolu
olan, çörək kimi məhrəm hərarət qoxuyan bədəni indi
etimadla ona sığınırırdı. Cağatayev onun yanında özünü
unutmuşdu, güman ki, daha görüşməyəcəyi bu yad
qadından yuxu, xoşbəxtlik saçılırdı; sezilməyən xoşbəxtlik
tez-tez bizimlə yanaşı belə yaşayır.

Görüş və şənlilik səma işıqlanananacan davam elədi;
sonra bağ boşaldı, cansız avadanlıq qaldı, hamı dağılışdı.
Cağatayevlə yeni rəfiqəsi Vera sübh şəfəqinin işıqlandır-
diği Moskvaya getdilər. Yadelli Cağatayev bu şəhəri vətəni
kimi sevirdi, burada uzun müddət yaşadığına, elm öyrən-
diyinə, minnətsiz çoxlu çörək yediyinə görə minnətdar idi.

O, yol yoldaşına baxdı – qadının üzü uzaqda qalxan
günəşdən gözəlləşmişdi.

Vaxt keçdi, səma əngin, aydın oldu, gərilmiş günəş
öz varını – işığını fasıləsiz yerə göndərirdi. Vera dinməzçə
gedirdi. Cağatayev hərdənbir onun üzünə diqqətlə
baxırdı, hətta qadının adı səssizliyi belə otların sükutunu,
öyrəşdiyin dostun sədaqətini xatırladırsa, nəyə görə onun
hamiya çirkin göründüyüne təəccübənlənirdi. Axi ona yalnız
uzaqdan-uzağa nifrət eləmək, yaxın qoymamaq, yaxud
ümumiyətlə, insana etinasız olmaq mümkündü. Amma

Cağatayev indi yanaqlarında yorğunluq qırışlarını, arzularını gizləyən üzünün ifadəsini, kirpiklärinin qoruduğu gözlərini, şişmiş dodaqlarını – bu qadının canlı cismində gizlənmiş bütün sırılı ruhunu, bədəninin bütün gözəl, güclü quruluşunu yaxından görəndə ona duyduğu nəvazlısdən qorxurdu, qadına qarşı heç nə eləyə bilməzdı, hətta gözəl olub-olmadığını fikirləşməyə utanırdı.

– Mən əldən düşmüsəm, biz axı yatmamışq, – Vera dedi, – gəl vidalaşaq.

– Eybi yoxdu, – Cağatayev cavab verdi. – Mən tezliklə çıxb gedirəm, gəlin bir az bir yerdə olaq.

Onlar yenə irəli getdilər, uzun küçələrdən keçdilər, haradasa ayaq saxladılar.

– Mən burda yaşayıram, – Vera təzə iri binanı göstərdi.

– Sizə gedək. Siz uzanıb dincələrsiniz, mənsə yanınızda oturaram, sonra da çıxb gedərəm.

Vera utana-utana dayanmışdı.

– Hə, yaxşı, – deyib qonağı içəri apardı.

Onun adı qız mebeli olan iri otağı vardi, amma pərdələri çəkilmiş bu otaq nəsə qüssəli, darixdıcı idi, demək olar, boşdu.

Vera yay plaşını soyundu, Cağatayev sezdi ki, o görünüşündən kökdü. Sonra Vera qonağını yedirtmək üçün özünün şey-şüy saxlanclarında eşələnməyə başladı, Cağatayevsə bu qızın çarpayısının üzərində asılmış ikitesvirli tabloya uzun-uzadı baxdı. Tablo yerin düz, göyünsə yaxın sayıldığı vaxtin arzusunu əks etdirirdi. Orada nəhəng bir adam yerin üzərində dikəlmışdı, göy qübbəsində başıyla deşik açmışdı, ciyninəcən səmanın o biri üzünə, həmin vaxtin qəribə sonsuzluğuna girib ora baxırdı. O naməlum, yad məkana o qədər uzun-uzadı baxmışdı ki, özünün adı səmadan aşağıda qalan bədənini unutmuşdu. Tablonun o biri hissəsində elə həmin görünüş, amma başqa vəziyyətdə təsvir olunmuşdu. İnsanın bədəni üzülmüşdü, ariqlamışdı, güman ki, ölmüşdü, qurmuş başı – doğrudan da, sonu görünməyən, oradan kasib, düzdüz yer üzünə qayıdış olmayan yeni sonsuzluqlar səyyahının başı, o dünyaya – göyün tənəkə ləyənə oxşayan xarici səthinə yuvarlanmışdı.

Amma, xəstə adam kimi, Cağatayevdən ötrü indi hər şey xoşagəlməz, maraqsız olmuşdu. O, ürkmiş qəlbiyələ

böyründə şey-şüy işlərinin üzərinə əyilmiş Veranı qucaqladı, elə bil, qızınmaq, rahatlanmaq üçün ona mümkün qədər daha bərk sığınmaq istəyə-istəyə, qızı qüvvətlə, ehtirasla özünə sarı çəkdi. Vera onu dərhal başa düşdü, itələmədi. O, qəddini düzəldti, oğlanın başını sinəsinə əydi, qara cod saçlarını siğallamağa başladı, özüsə üzünü yana çevirib, o tərəfə baxırdı, amma bununla belə, göz yaşları aradabır Çağatayevin başına düşüb, orada quruyurdu. Vera səssiz, təkcə gözlərindən şoralanan göz yaşlarıyla, hiçqırmamaq üçün üzünün ifadəsini dəyişmədən ağlayırdı. Çağatayev qadının ağlartısını eşidirdi, amma indi baş verənlər onun vecinə deyildi, indi daha nəsə kömək eləyə bilməzdi.

– Mən axı hamiləyəm, – Vera dedi.

– Qoy olsun, – Çağatayev ölümə məhkum adam kimi ürəklənib ona hər şeyi bağışlaya-bağışlaya dilləndi.

– Yox! – Vera göz yaşlarını qurutmaq, hətta yuxusunda da yadından çıxmayan çirkin sıfətini gizlətmək üçün üzünü donunun qoluya örtüb kədərlə deyirdi. – Yox. Mən heç nə eləyə bilmərəm.

Çağatayev onu buraxdı. Xoşbəxtliyə çatmaq üçün mütləq Verayla qızığın kef eləyib özünə təskinlik vermək ona lazım deyildi. Yanında olmaq, əlindən tutmaq, niyə ağladağını soruşmaq – dərddən, yoxsa təhqirdən – kifayət idi.

– Ərim bu yaxnlarda ölüb, – Vera dedi. – Ölünüsə unutmağın necə çətin olduğunu bilirsınız. Üşaq da doğulanda atasını görməyəcək, təkcə anası ona azlıq eləyəcək... Axi, doğrudan da, azdı?

– Azdı, – Çağatayev razılaşdı. – İndi mən onun atası olacağam.

O, qadını qucaqladı, günün günorta çağı yuxuya getdilər, tikilən Moskvanın səs-küyü, yer təkinin qazılması, camatın küçə nəqliyyatında dava-dalaşı – hər şey qulaqlarında eşidilməz oldu; yalnız bir-birinin əlindən yapışmışdilar, hər biri yuxu içində digərinin tutqun, qısa nəfəsini eşidirdi.

Axşamüstü idarələrdə işlərin qurtarmasına az qalmış yaxınlıqdakı zaqsda qeydiyyatdan keçdilər. İki çiçək dəstəsinin arasında dayanmışdilar; zaqs müdürü qısa nitqlə onları təbrik elədi, ömrübüyə sədaqət nişanəsi kimi öpüşməyi təklifi etdi, inqilab nəslinin əbədi çäglərə yayılması üçün çoxlu uşağa sahib olmayı məsləhət gördü. Çağatayev Veranı iki

dəfə öpdü, əgər müdir xidməti zərurətlə kifayətlənməsəydi, o da Veranı öpsəydi, yaxşı olardı, deyə fikirləşə-fikirləşə onunla vidalaşdı.

Həmin vaxtdan Çağatayev hər gün axşamlar Veraya qonaq gəlirdi, belə anlarda qadın artıq onu gözləyirdi, gəlişinə sevinirdi. Onlar elə dərhal qucaqlaşırıldılar, bununla belə, Çağatayev Verayla bətnindəki atası ölmüş uşağı qoruya-qoruya həddən artıq ehtiyatla davranırdı. Sonra hamı kimi, sadəcə, qol-qola gəzməyə gedirdilər, sanki çox şeyi almaq üçün diqqətlə vitrinləri gözdən keçirirdilər, öz həyatıyla yaşayan səmanı seyr eləyirdilər, onları əhatə eləyən, aramızı axıb gedən hadisələrdən heç nəyi unutmurdular, elə bil, ürəkləri sevgi vaxtı elə ağırlaşmışdı, öz işini hiss eləməməsi üçün onu həmişə boş şeylərlə əyləndirmək lazım idi.

Amma Çağatayev hələ Veranın həqiqi əri deyildi, qadın birgə həyatlarında onu incitməmək, ona təslim olmamaq üçün oğlanı daim nəvazışla, qorxuya rədd eləyirdi. Qadın, elə bil, qəfildən, qəribə halda peyda olan cüzi təskinliyini ehtiras içində məhv eləməkdən qorxurdu; ya da sadəcə, özü uzun müddət, etibarlı şəkildə qızınmaq, onda soyumayan hərarət tapmaq istəyib, sərhesabla, ağılla biclik işləirdi. Amma Çağatayev Veraya, yalnız mənəvi, qeyri-insani olan bağlılığını tab gətirə bilmirdi, tezliklə qadın çarpayıda aciz, amma gülümsəyən, məğlubedilməz görkəmlə uzananda onun üstündə göz yaşı tökdü.

Çağatayev öz həyatının qüvvəsinə dözməyi bacarmırdı, qadının günahsızlığını, xeyirxahlığına inanırdı, buna görə də onu yad əlçatmazlıq təhqir eləyirdi, o, yaddasını, şüurunu itirirdi. Hələ uşaqlıqda eynilə qalın şüşənin arxasında yeməyi görüb, dərhal yeyə bilməyəndə, yalnız ayaqlarını yerə döyürdü, təskinlik tapmayan hiddətindən göz yaşı tökürdü, ötüb-keçənləri hədələyirdi.

Yay davam eləyirdi. İstidən Moskvanın ətrafindakı torflu bataqlıqlar tüstülenirdi, axşamlar havada uzaq kolxozların, tarlaların isti buxarlı qoxusuna qarışmış yanq iyi duyulurdu, elə bil, təbiətin hər yerində şam yeməyi hazırlayırdılar.

Cağatayev Verayla son günlerini keçirirdi; o, iş üçün təyinat almışdı; anasının yaşadığı, ya da çoxdan öldüyü vətəninə, Asiya səhrasının ortasına çıxıb getməliydi. Cağatayev oradan on beş il qabaq oğlan kimi itkin düşmüdü. Qoca anası, türkmən qadını Gülcətay başına papaq qoydu, heybəsinə bir parça boyat çörək atdı, üstəlik, ovulmuş qamış köklərindən, qətrandan, yarmadan bişirilmiş kökə əlavə elədi, sonra yaşlı dostu əvəzinə yanıyla bitki getsin deyə, əlinə qamış verib getməyi tapşırıdı.

— Tərpən, Nəzər, — oğlunu yanında ölmüş görmək istəməyən qadın dedi. — Əgər atanı tanışan, ona yaxın getmə, Künyə-Ürgəncdə, Taşauzda, Xivədə bazarlar, var-dövlət görsən — ora getmə, hamısının yanından öt, uzağa, yadların yanına get. Qoy sənin atan yad adam olsun.

Balaca Nəzər anasının yanından çıxıb getmək istəmirdi. Ona deyirdi, ölümə öyrəşib, daha qorxmur, deyirdi, daha az yeyəcək. Amma anası onu qovurdu.

— Yox, — qadın deyirdi. — İndi elə zəifəm, səni sevə bilmərəm, indi tək yaşa. Mən səni unudacağam.

Nəzər anasının yanında ağladı. Onun ariq, soyuq ayaqlarının birini qucaqladı, öyrəşdiyi zəifləmiş bədəndən yapışdı, uzun müddət durdu; oğlanın kiçik ürəyi onda ağrımağa başladı, qəfildən üzüldü, islanmış kimi ağır-agır döyündü.

Oğlan toz-torpağın içində oturub anasına dedi:

— Mən də səni unudacağam, mən də səni sevmirəm. Siz balaca bir adamı yedizdirə bilmirsiniz, öləndə də kimsəniz olmayacaq.

O, üzüqöyülü uzandı, göz yaşlarının, öz nəfəsinin nəmişliyi içində yuxuya getdi. Nəzər yuxudan bomboş yerdə ayladı. Anası çıxıb getmişdi, səhradan hər cür qoxudan, canlı səsdən məhrum olan zəif yad külək əsirdi. Oğlan bir müddət sakitcə oturdu, o, anasının çörəyini yeyirdi, ətrafına baxındı, indi yaşılaşdırıqca unutduğu həmin fikri beynindən keçirirdi. Onun qarşısında üstündə doğulduğu, yaşamaq istədiyi torpaq dururdu. Həmin uşaqlıq diyari səhranın qurtardığı qara kölgəlikdə yerləşirdi; orada səhra öz torpağını dərin çuxura tökürdü, elə bil, quru küləklərin gəmirdiyi yastı dağları da özlərinə qəbir hazırlaya-hazırlaya, Cağatayevin yurdunu zülmətə, sükuta bürüyə-bürüyə həmin alçaq yeri göylərin işğindən daldalayırdı. Yalnız gecikmiş işiq ora

gedib çatır, sanki solğun şoran torpağın üzerindeki addabudda otları, üstündə göz yaşları qurumuş, amma dərdidən ölüb-keçməmiş kimi, qüssəli alaqqaranlıqla işıqlandırır.

Nəzər aşağı çökmüş qara torpağın qırlığında dururdu; buradan o tərəfə daha xoşbəxt, işiqlı qumsal səhra başlanırdı, ölgün qum təpələrinin arasında, hətta sakit vaxtda, yoxa çıxmış həmin o uşaqlıq günlərində vurnuxan, ağlayan, uzaqdan qovulmuş zəif külək daldalanırdı. Oğlan bu küləyin səsinə qulaq asdı, onu görmək, onunla bir yerdə olmaq üçün arxasında göz gəzdirdi, amma heç nə görmədi, onda da qışqırdı. Külək itib-batmışdı, kimsə səsinə səs vermedi. Uzaqlarda gecə düşürdü; anasının onu gətirib çıxardığı tutqun, alçaq torpağa artıq kölgə enmişdi, yalnız uşağın əvvəl yaşadığı alaçıqlardan, qazmalardan ağ tüstü qalxırdı. Nəzər çəşqinliq içində ayaqlarını, bədənini əlləşdirdi: bir halda ki kimsə onu xatırlayıb sevmir, bu dünyada mövcuddurmu; fikirləşməyə bir şeyi qalmadı, elə bil, başqa yaxın adamların gücündən, arzusundan asılı halda yaşayırımsı, indisə onlar yoxdurlar, onu qovublar... Kələ-kötür kol küləksiz yoldan çıxrıdı, qumun üstüylə yanından ötüb keçə-keçə diyirlənirdi. Kol tozlu, yorğun, həyatının, hərəkətinin ağırlığından yarımcان idi; onun kimsəsi – nə doğması, nə yaxını – var idi, həmişə harasa uzaqlaşış gedirdi. Nəzər ovcuya otu oxşayıb dedi: "Mən səninlə gedəcəyəm, tək darixram, – sən mənim barəmdə bir şey fikirləş, mən də sənin haqqında düşünəcəyəm. Onlarlaşa yaşamaq istəm-i-rəm, məni qoymadılar, qoy özləri ölsün'lər!" Sonra yurdunu, onu unudan anasını qamış dəvənəklə hədlədi.

Nəzər süpürüm kolumun arxasınca gedib düz zülmətəcən addımladı. Zülmətdə uzandı, yanında qalsın deyə kolu əliyla tutaraq yorğunluqdan yuxuya getdi. Səhəri oyanıb, dərhal kolun böyründə olmadığından qorxdu: gecə tək-tənha diyirlənib getmişdi. Nəzər ağlamaq istəyirdi, amma gördü kol indi yaxın qum təpəsinin üstündə qımlıdanır, oğlan özünü ona yetirdi.

Yurduya anası çoxdan gözdən itmişdilər – qoy böyüyə-nəcən qəlbi onları unutsun. Həmin gün sərgərdan kol Nəzəri qoyun çobanının yanına aparıb çıxardı, çoban oğlanı yedirib-içirdi, kolunu da dəyənəyinə bağladı ki, o da dincəlsin. Uzun müddət Nəzər çobanla qəzdj. onun yanında vasadı.

nə vaxt ki qar yağıdı, ağası çobanı iş dalınca Cərcoya buraxdı, ona görə ki, çoban kor olmağa başlamışdı, çoban da oğlanla yola düşdü, şəhərdəsə onu kimsəyə lazım olmayan adam kimi şura hakimiyyətinə təhvil verdilər. Şura haki-miyyəti həmişə halına bir artıq ağızın təfəvüt eləmədiyi çox-uşaqlı dul arvad kimi gərəksiz, unudulmuş hər şeyi yiğir.

İndi uzun-uzadı illər keçmişdi, amma heç bir şey yadan çıxmamışdı, itirilmiş ana da yenə əvvəlki təki sevimliydi, onun barəsində xatırələr üçün həmişə ürkəkdə yalqız güc tapılacaq, elə bil, uşaqlıq başa çatmayıb. Çağatayev atasını heç vaxt görməmişdi. Atası Xivə ekspedisiya qoşunlarının rus əsgəri İvan Çağatayev artıq iki balaca uşağı olan Koçmatın cavan arvadı Gülcətay doğandan əvvəl yoxa çıxmışdı; amma Nəzər körpə olanda anasının Koçmatdan dünyaya getirdiyi uşaqlar öldüllər, anası oğlana sonralar yalnız onların barəsində danişmışdı ki, nə vaxtsa yaşayıblar. Koçmatsa kasib, arvadından xeyli yaşlıydı; o, yayda ailəsinə çörək qazanmaq üçün Künyə-Ürgəncin, Taşauzun bəy torpaqlarına gedib, işləməklə yaşayırırdı. Qış vaxtında Üst-Yurdun ətəyində qazılmış qazmada, demək olar, fasiləsiz yatırıldı. O özünün cüzi qüvvəsini qoruyurdu, Gülcətay da onunla bir keçənin altında yatırıldı; o da az yemək üçün uzun qışda qızınır, mürgüləyirdi, aralarındasə sağ olanda uşaqları yatırdılar. Hərdən bir Gülcətay eşiyə çıxırırdı, yemək üçün ot-əncər yiğirdi, yaxud muzdurluq eləmək üçün Xivəyə gedirdi... Bir dəfə Xivədə iş tapmadı; qışın o çağlığıdı ki, varlılar çay içib, qoyun eti yeyirdilər, kasıblarsa havanın istiləşməsini, ot-əncərin bitməsini gözləyirdilər. Gülcətay bazarda daldalanırdı, alverçilərin artıq-urtuğunu, adamların götürməyə utandıqlarından bir şey yeyirdi. Həmin Xivə bazarında Gülcətayı əsgər İvan Çağatayev gördü, ona hər gün qazançada müftə yemək getirməyə başladı. Gülcətay axşam boş bazarda içində mal eti olan əsgər şorbası yeyirdi, əsgərsə bir az onu elləyirdi, sonra qucaqlayırdı. Amma qonaqlığın əvəzində bu adamı rədd eləməyə qadının vicdanı yol vermirdi: o susur, müqavimət göstərmirdi. Qadın rusa nəylə təşəkkür eləməyi düşünürdü, təbiətin verdiyindən başqa onun bir şeyi yox idi.

* * *

— Gözlərin niyə yaşarib? — vətəninə yola düşən günü Vera Cağatayevdən soruşdu.

— Balaca olanda anamın mənə necə gülümsədiyi yadına düşdü.

— Necə gülümsəyirdi axı?

Cağatayev çətinə düşdü.

— Yadımda deyil... Mənimlə fərəhlənirdi, dərdimə şərik olurdu — indi adamlar belə gülümsəmirlər. Onun göz yaşları xoşbəxt sıfətindən axıb-tökülürdü.

Anası ona deyirdi, əri Koçmat Nəzərin özünü yox, rus əsgərinin oğlu olduğunu biləndə onu vurmadi, qəzəblənmədi, yalnız hamiya qarşı darixdıcı, yad oldu. O, tək-tənha uzaqlara gedib çıxdı, orada təkbaşına öz kədərindən nəfəsini dərdi; sonra qayıdır, Gülçatayı əvvəlki kimi sevdi.

Nəzər Cağatayev Verayla axırıncı dəfə gəzməyə getdi. Axşam onun qatarı Asiyaya çıxıb gedəcək. Vera artıq ondan örtü uzaq yola yır-yığış eləmişdi: corablarını yamamışdı, lazımlı düymələrini tikmişdi, özü alt paltarını ütüləyib, əriylə birlikdə getdiklərinə görə, bir neçə dəfə bütün şeyləri dönə-dönə sığallaya-sığallaya, onlara həsəd apara-apara yoxlamışdı.

Küçədə Vera Cağatayevdən bir yerdə, tanışgilə getməyi xahiş elədi. Ola bilsin, yarım saatdan sonra onu həmişəlik unudacaq.

Onlar geniş mənzilə girdilər. Vera ərini yaşılı qadınla tanış eləyib, soruşdu:

— Kseniya hardadı — evdədi, yoxsa başqa yerdədi?

— Evdədir, evdədir, indicə gəlib, — ev sahibəsi dilləndi.

Geniş, tör-töküntülü otaqda on üç, yaxud on beş yaşılı qarasaklı qız oturmuşdu. O, kitab oxuya-oxuya hörüyünün ucunu əlində fırladırdı.

— Ana! — qız da anasının gəlişinə sevindi.

— Salam, Ksenya, — Vera dilləndi. — Bu, mənim qızımızdır, — o, qızı Cağatayevlə tanış elədi.

Cağatayev həm uşağa, həm qadına məxsus olan qəribə əli sıxdı; əl yapışqanlı, çırkılıdı, ona görə ki, uşaqlar təmizliyə dərhal öyrəşmirlər.

Ksenya gülümsünürdü. Qız, anasına oxşamırdı, həyadan, yaşamağa öyrəşmədiyindən bir qədər qüssəli, boyartı-

mının yorğunluğundan solğun olan düzgün yeniyetmə sıfəti vardi. Gözləri ayrı-ayrı rəngdəydi – biri qara, o biri maviydi, bu da üzünün bütün ifadəsinə çəkingən, aciz məna verirdi, elə bil, Cağatayev miskin, zərif eybəcərlik görürdü. Ksenyanı yalnız ağızı korlayırdı – artıq həddən artıq böyümüşdü, iriləşmiş dodaqları sanki elə hey su içmək istəyirdilər, dərisinin günahsız sükutu içərisindən güclü dağıdıcı bitkinin deşib çölə çıxmasına oxşayırıdı.

Hami qeyri-müəyyən vəziyyət üzündən susurdu, bununla belə, Ksenya artıq hər şeyi başa düşmüşdü.

– Siz burada yaşayırsınız? – Cağatayev cəfəng bir şey soruşdu.

– Hə, atamın anasının yanında, – Ksenya dedi.

– Bəs atan hardadı, ölüüb?

Vera kənardaydı, o, pəncərədən Moskvaya baxırdı.

Ksenya güldü.

– Yox, nə danışırsınız? Mənim atam cavandı, o, Uzaq Şərqdə yaşayır və körpülər tikir. İkisini artıq tikib.

– Böyük körpülərdi?

– Böyükdü: biri asma, o biri iki dayaq özüllü, itirilmiş kessonlu¹. Onlar həmişəlik gözdən itib, onlar itib! – Ksenya sevinclə dedi. – Məndə qəzetdən foto var!

– Atan sizi sevir?

– Yox, o, tanımadığı adamları sevir, anamlı bizi sevmək istəmir.

Onlar hələ danışıldırılar, Cağatayevin qəlbində tutqun təəssüf vardi – o, yuxudakı, səyahətdəki kimi, yüngül, kədərli duyguyla oturmuşdu. Gündəlik həyatı unudub Kseniyanın əlindən yapışdı, tutub buraxmadı.

Ksenya qorxu, təəccüb içində oturmuşdu, müxtəlif rəngli gözləri öz aralarında tanış olmayan iki yanaşı adam kimi, əzabla baxırdı. Onun anası, Vera qızıyla ərinə sakitcə gülümsəyə-gülümsəyə kənarda durmuşdu.

– Vağzala hazırlaşmaq vaxtin deyilmi? – o soruşdu.

– Yox, mən bu gün getməyəcəyəm, – Cağatayev dedi.

O bu qızın qarşısında qəlbinin səbirsizliyi ilə mübarizə apara-apara başmaqlarıyla döşəməni cırmaqlayırıldı. Bundan başqa, vəziyyətinin Verayla Ksenya tərafından qəddar kişi sevgisi kimi qəbul olunacağına görə utanındı; özüsə Kseniyanın

¹ Kesson – sualtı işlər üçün kamerası

qarşısında yalnız bağlılıq, tamamilə tutqun ləzzət, insani doğmalıq, daha yaxşı qadın taleyi barədə qayğı duyurdu. O, qızdan ötrü qoruyucu qüvvə, ata, onun qəlbində əbədi xatirə olmaq istəyərdi.

Cağatayev üzr istəyib, yarım saatlığa çıktı, Mostorqda¹ üç yüz rubluq cürbəcür şeylər alıb, onları Kseniyaya hədiyyə gətirdi, əgər bunu eləməsəydi, günlərlə təəssüflənərdi.

Ksenya hədiyyələrə sevindi, anasına yox.

– Ksenyanın cəmi iki donu var, axırıncı ayaqqabısı da dağılib, – Vera dedi. – Axı atası heç nə göndərmir, mən də təzəcə işləyirəm... Bu lazımsız şeyləri niyə aldın, bahalı ətilər, zamşa² çanta, bu cür alabəzək örtük qızın nəyinə lazımdır?

– Yaxşı, ana, burax, eybi yoxdu, – Ksenya deyirdi.

– Donu mənə uşaq teatrında pulsuz verəcəklər, dəstədəsə tezliklə dağ ayaqqabılıarı paylamağa başlayacaqlar, mənə ayaqqabı lazım deyil. Qoy çanta ilə örtüyüüm olsun.

– Hər halda, əbəs yerə, – Vera təəssüflənirdi. – Onun özünə də pul lazımdır, uzağa gedir.

– Mənə bəs elər, – Cağatayev dedi. O daha dörd yüz rubl çıxardı, pulu Ksenyanın yeməyi üçün qoydu.

Qız ona yaxınlaşdı. Əlini uzadıb Cağatayevə təşəkkür elədi, dedi:

– Mən də sizə tezliklə hədiyyə verəcəyəm. Tezliklə vərdövlət aşüb-daşacaq!

Cağatayev onu öpüb vidalaşdı.

– Nəzər, sən daha məni sevmirsən? – Vera küçədə soruşdu. – Sən çıxbı getməmiş gedək boşanaq... Özün gördün – Kseniya mənim qızımdı, sən axı, dördüncü ərim-sən, mənim də otuz dörd yaşım var.

Vera susdu. Cağatayev təəccübləndi:

– Niyə səni sevmirəm? Bəs sən o biri ərlərini sevirdin?

– Sevirdim. İkincisi öldü, mən indi də ondan ötrü gizlice ağlayıram... Birincisə özü məni qızla atdı, onu da sevirdim, ona sədaqətliydim... Mən də uzun müddət adamsız yaşamalı, əyləncəli gecələrə getməli, öz başıma kağız çıçəklər qoymalı olmuşam...

– Bəs niyə səni sevmirəm?

¹ *Mostorq* – Moskva ticarət idarəsi

² *Zamşa* – yumşaq maral dərisi

— Sən Ksenyanı sevirsən, bilirəm... Onun on səkkiz yaşı olacaq, səninsə otuz, bəlkə də, bir az çox. Evlənərsiniz, mənsə sizə elçilik eləyərəm. Ancaq yalan demə, həyəcanlanma, mən adamları itirməyə öyrəşmişəm.

Cağatayev qadının qarşısında başa düşmürmüş kimi, ayaq saxladı. Qadınla evlənsə də, taleyini bölüşsə də, oğlana onun dərdi yox, tənhalığa məhkum olduğuna inanması qəribə gəlirdi. Vera öz dərdini qoruyurdu, bu dərdi xərcləməyə tələsmirdi. Deməli, insan qəlbinin lap ortasında, ağılinın dərinliyində düşmən qüvvəsi mövcuddur, bu qüvvədən ömrün illəri arasında, sadıq əllərin ağuşunda, hətta öz övladlarının öpüşləri altında canlı parlaq gözlər sənə bilər.

— Buna görə mənimlə yaşamaq istəmirdin? — Cağatayev soruşdu.

— Hə, buna görə. Sən axı mənim belə bir qızımın olduğunu bilmirdin, fikirləşirdin daha cavan, daha təmizəm...

— Yaxşı, nə olsun ki! Bu mənim vecimə deyil...

— Yox, de görüm: sən bayaq Ksenyaya vuruldun? Mən sezdim.

— Vuruldum, — Cağatayev cavab verdi, — tab gətirmədim.

Onlar dinməzcə Veranın otağına gedib çatdılar. Qadın pləşini soyunmadan, ətrafdakı əşyalarına etinasız, yad halda siğınacağının ortasında dayandı. Əgər indi qəfil hadisə baş versəydi, öz şey-şüyünü qonşuya bağışlayardı; bu xeyir-xah iş ona bir qədər təskinlik verərdi, əmlakının azalmasıyla birlikdə əzab çəkən qəlbinin ölçüsünü də azaldardı.

Amma sonra öz bədənini son qalığına qədər paylamalı olardı; bununla belə, bu sonuncu qalıq da paltarı, şey-şüyü, rahatlıqlarıyla birlikdə bütün bədəni kimi, elə həmin qüvvəylə də əzab çəkərdi, məhv etmək, unutmaq üçün onu da vermək lazım idi.

Ümidsizlik, qüssə, ehtiyac insan bədənində axırıncı çata qədər sixılı bilər: yalnız ölümqabağı nəfəs onları bayırı çıxarıır.

— Yaxşı, indi mən neyləyim? — Vera bu sözləri özündən ötrü söyləyib soruşdu.

Cağatayev Veranı başa düşürdü. Oğlan onu qucaqladı, heç olmasa öz hərərətilə sakitləşdirmək üçün sinəsinin yaxınlığında uzun-uzadı saxladı, çünkü xəstəhal əzab daha çarəsizdir, sözə ifadə olunmur.

Vera dərddən aralanmağa başladı.

– Ksenya da səni sevəcək... Mən onu tərbiyə edəcəyəm, qızıma sənin barəndə yaddaş təlqin eləyəcəyəm, səndən qəhrəman düzəldəcəyəm. Ümidini üzmə, Nəzər – illər tez keçəcək, mənsə ayrılığa öyrəşərəm.

– Pis şeyə öyrəşmək nəyə lazımdı? – Cağatayev dedi; o, nədən xoşbəxtliyin insanlara inanılmaz göründüyünü, adamların bir-birini yalnız qüssəylə aldatdıqlarını başa düşə bilmirdi.

Cağatayevi dərd uşaqlıqdan cana doyurmuşdu, indi, təhsilli olandasa, bu dərd oğlana iyrənc gəlirdi, o, vətənidə xoşbəxt zövq aləmi yaratmağı qərara aldı, həyatda nə eləyəcəyişə hələ məlum deyil.

– Eybi yoxdur, – Cağatayev dilləndi, Veranın uşaq – gələcək xoşbəxtliyin sakini olan iri qarnını sığalladı. – Onu tez doğ, şad olacaq.

– Bəlkə də, yox, – Vera şübhə eləyirdi. – Bəlkə də, əbədi əzabkeş olacaq.

– Biz daha bədbəxtliyə yol verməyəcəyik, – Cağatayev cavab verdi.

– Siz kimsiniz?

– Biz, – Cağatayev astadan, qeyri-müəyyən tərzdə təsdiqlədi. O, nədənsə aydın danışmağa utanırı, elə bil, gizli fikri yaxşı deyilmiş kimi, yüngülçə qızardı.

Vera vidalaşanda onu qucaqladı – saata göz qoyurdu, ayrılıq yaxınlaşındı.

– Bilirəm, sən xoşbəxt olacaqsan, təmiz qəlbin var. Onda mənim Ksenyamı yanına apararsan.

O, öz sevgisindən, gələcəyə inamsızlığından ağladı; sıfəti əvvəlcə daha da çirkin oldu, sonra göz yaşları üzünü yudu, bu sıfət özgə görkəm aldı, elə bil, Vera uzaqdan yad gözlərlə baxırdı.

Qatar çıxdan Moskvadan çıxmışdı; artıq səfərin bir neçə sutkası ötmüşdü. Cağatayev pəncərənin qabağında otururdu, o, uşaqlıqda gəzdiyi yerləri tanıyrı, ya da bu yerlər başqa, amma tamamilə oxşar yerlərdi. Elə həmin bomboş, qocafəndi torpaqdır, ağlayıb-sızlayan ot gövdələrini

tərpədə-tərpədə, elə həmin uşaq küləyi əsir, məkan ölgün yabançı ruh kimi geniş, darıxdırıcı idi; Çağatayev hərdənbir hamının atlığı uşaq təki, qatardan düşüb, piyada getmək istəyirdi. Amma uşaqlıqla köhnə çäqlar çoxdan ötüb-keçmişdi. O, kiçik çöl stansiyalarında rəhbərlərin portretlərini gördü; çox vaxt bu portretlər əldəqayırmayıdı, hara gəldi, hasarlara yapışdırılmışdı. Portretlər, güman ki, təsvir elədiklərinə az oxşayırırdı, amma onları, bəlkə də, pionerin uşaq əlilə düzgün duygu çekmişdi: biri qocaya, yer üzündəki bütün əsil-nəsilsiz adamların xeyirxah atasına oxşayırırdı; amma rəssam fikirləşmədən, sifəti özünə də oxşatmağa çalışmışdı ki, indi dünyada özünün də tək yaşamadığı, onunda atalığı, qohum-əqrəbəsi olduğu görünsün – buna görə incəsənət bacarıqsızlıqdan güclü çıxırdı. Elə indi də bu cür stansiyaların arxasında cürbəcür adamların yaşayış yeri, daldalanacağı olmayanlara sığınacaq hazırlamaq üçün torpağı necə qazdıqlarını, nəsə basıldıqlarını, yaxud tikdiklərini görmək olar. Çağatayev yalnız sürgün həyatı yaşamaq mümkün olan boş, adamsız stansiya görmədi; insan hər yerdə yüzillik ümidsizlikdən, atasızlıqdan, ümumi kinli yad-daşsızlıqdan ürəklə uzaqlaşa-uzaqlaşa işləyirdi.

Çağatayev anasının sözlərini xatırladı: “Uzağa, yadların yanına get, qoy sənin atan yad adam olsun”. O, uzağa getmişdi, indi qayıdır, yad adamin şəxsində onu böyüdən, qəlbini genişləndirən, indi anasını, əgər sağdisa, tapmaq, xilas eləmək, yox, əgər ölü halda torpağın üstündə atılıb qalıbsa, basdırmaq üçün təzədən evə göndərən atasını tapmışdı.

Bir gecə qatar gözlənilməz hadisə üzündən qaranlıq çöldə dayandı. Çağatayev vaqonun tamburunun qapısına çıxdı. Səssizlikdi, uzaqlarda parovoz fisildiyirdi, sərnişinlər rahatlıq içində yatırdılar. Qəfildən çölün qaranlığında bir quş qışqırdı, onu nəsə qorxutmuşdu. Çağatayev bu səsi uzun illərdən sonra xatırladı, elə bil, uşaqlığı dilsiz-ağızsız zülmədən şikayətli tərzdə bağırmışdı. O dinşədi; yenə hansı quşsa tələm-tələsik nəsə hüdüləyib, susdu, quşun səsini də xatırlayırdı, amma indi adını unutmuşdu: bəlkə də, çölün silviya, yaxud müşgül quşuydu. Çağatayev vaqondan düşdü. Yaxında kol gördü, yanına gedib budağından yapışdı, dilləndi: “Salam, kuyan-suyuk!” Kuyan-suyuk insan təmasından yüngülə tərpəndi, yenə olduğu kimi – etinasız, yuxulu qaldı.

Cağatayev xeyli aralandı. Çöldə nəsə tərpənir, qışqırırdı, çöl yalnız yadırğamış qulaqlar üçün səssizdi. Torpaq düzənlüyü enməyə başlayırdı, gömgöy hündür otlar görünürdü. Cağatayev xatırələr marağıyla otluğa girdi; dibdən tərpədilən ot-əncər dörd yanında titrəşirdi, cürbəcür gözəgörünməz varlıqlar kimin nəyi vardısa – kimisi qarnı, kimisi ayaqları üstə, kimisi də alçaqdan uça-uça ondan kənar qaçırdılar. O varlıqlar, yəqin ki, ləp səssizcə dururdular, amma aralarından hamısı yox, yalnız bəziləri yatırdı. Hamısının gündüz o qədər işi olurdu, görünür, gün onlara bəs eləmirdi, yaxud qısa ömürlərini yuxuya xərcləmək istəmirdilər, yalnız gözlərinin pərdələrini yarıyacan salıb, heç olmasa, yarımhəyatı görmək, zülməti eşitmək, gündüzün ehtiyaclarını yada salmamaq üçün azacıq mürgüləyirdilər.

Cağatayev öz işini unudub rütubətin qoxusunu duydı; haradasa yaxınlıqda göl, yaxud quyu vardi. O, həmin yerə yönəlib, az sonra bələd olmadığı, kiçik rus meşəsinə oxşayan alçaq, rütubətli otluğa girdi. Cağatayevin gözləri alışmışdı, indi aydın görürdü. Sonra qamışlıq başlandı; Cağatayev qamışlığa girəndə bütün buradaki sakinlər dərhal qışqırışdır, uçuşdular, yerlərində qurdalandılar. Qamışlıqda istiyidi. İnsan qarşısında qorxudan heyvanların, quşların heç də hamısı yox olmamışdı, səs-küylərə görə bəziləri olduqları yerdə qalmışdır. O qədər qorxmuşdular, məhv olmayı gözləyə-gözləyə, tez-tələsik çoxalmağa, kef çəkməyə tələsirdilər. Cağatayev bu səsləri ləp əvvəldən tanıyordu, indi isti otluqdan gələn zəhlətökən, zəif səslərə qulaq asdıqca özünü son sevincindən əl çəkməyən bütün kasib həyata ürəyi yanındı.

Qatar səssizcə çıxb getmişdi. Cağatayev çata bilərdi, amma tələsmədi; yalnız içində dəyişəcəyi olan çamadan getmişdi, onu da Daşkənddə geri almaq olar. Amma Cağatayev öz işinin dalınca tələsmək, məqsəddən yayılmamaq üçün çamadani almamaq qərarına gəldi. O, əvvəlkı kimi torpağa qışılıb, otluqda rahatlıq içində yuxuya getdi.

Yeddi gün sonra Cağatayev yaxın piyada yoluyla gedib Daşkənddə çatdı. O, partiyann Mərkəzi Komitəsinə getdi, burada artıq onu çoxdan gözləyirdilər. Komitə katibi Cağatayevə dedi, haradasa Sarı-Qamış, Üst-Yurd rayonunda, Amudəryanın deltاسında müxtəlif millətlərdən ibarət azsaylı

köçəri xalq gəzib-dolaşır, bu xalq ehtiyac içindədir. Onların arasında türkmənlər, qaraqalpaqlar, bir qədər özbəklər, qazaxlar, farslar, kürdlər, bəluclar, kim olduqlarını unudanlar var. Əvvəllər həmin xalq, demək olar, həmişəlik Sarı-Qamış çökəkliyində yaşayırırdı, oradan Xivə vahəsinə, Taşa-uza, Xoçeyliyə, Künyə-Ürgəncə, başqa uzaq yerlərə xoşarda¹, dolamaçarxda işləməyə gedirdi. Həmin xalqın yoxsuluğu, ümidsizliyi o qədər böyük idi ki, ildə yalnız bir neçə həftə davam eləyən torpaq xoşar işləri barədə xoşbəxtlik kimi fikirləşirdi, çünki ona həmin günlər yeməyə çörək kökələri, hətta düyü verirdilər. O xalq arxa su qalxması üçün öz bədənləriyle dartayı çəkə-çəkə dolamaçarxda eşşək yerinə işləyirdi. Eşşəyi ilboyu yemləmək lazımdı, Sarı-Qamışlı işçi xalqsa yalnız azacıq bir vaxtda yeyirdi, sonra cəhənnəm olurdu. Hamısı ölmürdü, haradasa səhranın dibində üzülüb, sonrakı il təzədən qayıdırı.

– Mən o xalqı tanıyorum, orada doğulmuşam, – Cağatayev dedi.

– Buna görə də səni ora göndəirlər, – katib izah elədi.

– Həmin xalq necə adlanırdı, yadında deyil?

– O xalqın adı yox idi, – Cağatayev cavab verdi. – Amma özünə balaca bir ad qoymuşdu.

– Adı nəydi?

– Can. Bu, qəlb, yaxud gözəl həyat mənasını verir.

O xalqın qəlbindən, əziz həyatından başqa heç nəyi yox idi, həmin həyatı ona qadın-analar veriblər, ona görə ki, onu doğub töreylərlər.

Katib üz-gözünü turşudub qəmləndi:

– Deməli, onun bütün var-yoxu – təkcə sinəsindəki ürəkdir, o da ki döyüñəndə...

– Bircə ürəkdi, – Cağatayev razılaşdı, – yalnız bircə həyatdı; bədənindən qırqaqla ona məxsus olan bir şey yoxdur. Amma həyat da o xalqın deyildi, ona yalnız belə gəlirdi.

– Anan sənə canın nə olduğunu deyirdimi?

– Deyirdi. Hər yerdən qaçqınlar, yetimlər, bir də qovulmuş qocalar, əldən düşmüş kölələr yığışmışdılar. Sonra ərlərinə xəyanət eləyən qadınlar, ora qorxudan düşənlər, sevdikləri qəfildən ölən, başqa kimsəyə ərə getmək istəməyən qızlar də həmişəlik gəlirdilər. Bir də orada Allahı

¹ Xoşar – mövsümi çöl işləri

tanımayan, dünyani ələ salan adamlar, canılər yaşayırıldılar...
Amma mən hamisini xatırlamırıam – balacayıdım.

– İndi ora get. Həmin itkin xalqı tap – Sarı-Qamış çökək-liyi boşdu.

– Gedərəm, – Cağatayev razılaşdı. – Orada nə qurmalıyam? Sosializm?

– Bəs özgə nə qurmalısan? – katib dilləndi. – Sənin xalqın artıq cəhənnəmdə olub, qoy cənnətdə yaşasın, biz ona var gücümüzə kömək elərik... Sən bizim müvəkkilimiz olacaqsan. Ora rayondan kimisə göndəriblər, amma o çətin ki bir iş görsün: mənə belə gəlir, bizim adam deyil...

Sonra katib Cağatayevə müfəssəl, ciddi təlimat, ezməyyət kağızı verdi, Cağatayev vidalaşdı.

O, vətəninə Cərconun yaxınlığında qayığa minib, Amudəryayla üzüb getmək istədi.

Daşkənd poçtunda Veradan məktub aldı. O yazırıdı, körpəsi dünyaya gəlməyə doğru yaxınlaşır, artıq bətnində nəsə fikirləşir, çünkü tez-tez tərpənir, narazılığını bildirir.

“Amma mən ona nəvaziş göstərirəm, qarnımı sığallayıram, üzümü ona yaxın əyib, – Vera yazırıdı, – deyirəm: “Nə istəyirsən? Yerin isti, sakitdi, mən az hərəkət eləməyə çalışıram ki, acığın tutmasın, niyə məndən aralanmaq istəyirsən?..” Körpəyə öyrəşmişəm, həmişə onunla başqasıyla, səninlə yaşamaq istədiyim kimi yaşayıram, doğulmasından qorxuram – ona görə yox ki ağrı çəkəcəyəm, ona görə ki, bu, onunla əbədi ayrılığın başlanğıcı olacaq, indi döyəclədiyi ayaqlarıyla anasından aralanmağa tələsəcək, o ayaqlar elə hey uzağa gedəcəklər – ömrü çatanacan, oğlum məndən, mənim ağlar gözlərimdən gizlənənəcən... Ksenya səni xatırlayır, amma darixir ki, uzaqdasan, gec gələcəksən, hətta heç nə məlum deyil. Artıq haradasa ölməmisən ki?”

Cağatayev Veraya açıqca göndərdi ki, onunla Ksenya-nın alaca gözlərindən öpür, çox çəkməyəcək, bir torpağın ortasında xoşbəxtlik yaradanda gələcək.

adam hüququndan istifadə eləmədi, ona görə ki, bu hüquq o qədər də tanınmırıdı, çay gəmisi matrosunun köməkçisi kimi işə girdi. O, Xivə vahəsinə qədər getməyi şərtləşdi, oradasa sahilə çıxacaq.

Səfərin uzun günləri başlandı. Səhər-axşam çay canlı, lilli suyundan keçən köndələn günəş işığından qızılı axına çevrilirdi. Çayda səyahət eləyən bu sarı torpaq əvvəlcədən çörəyə, çiçəyə, pambişa, hətta insan bədəninə oxşayırdı. Bəzən qamışın başına rəngbərəng naməlum quş qonurdu, həmin quş daxili həyəcandan vurnuxurdu, canlı günəşin altında lələklərini parıldadırdı, nəşə saçan nazik səsiylə nəşə oxuyurdu, guya, artıq bütün varlıqlardan ötrü kef vaxtı çatmışdı. Quş Çağatayevə indi onun haqqında nəşə fikirləşən alaca gözlü balaca qadın Kseniyani xatırladırdı.

On dörd sutkadan sonra Çağatayev baş matrosdan haqq-hesabla təşəkkür alıb, Xivə vahəsinin kənarında sahilə çıxdı.

275

Çağatayev bir neçə gün Xivədə qalıb, uşaqlıq yoluyla vətəninə, Sarı-Qamışa getdi. O, bu yolu zəifləyən əlamətlərinə görə tanıydı: indi qum təpələri alçaq, kanal daha dayaz, lap yaxın quyuya qədər yol qısa görünürdü. Günəş elə eyni cür, amma Çağatayev balaca olduğu həmin vaxtdakından daha alçaqdan işiq saçırıdı. Kurğanclar, üstüörtülü arabalar, rast gələn eşşəklərlə dəvələr, arxların qıraqlaşındakı ağaclar, uçan həşərat – hər şey əvvəlki və həmişəki, amma onsuz kor olmuş kimi, Çağatayevə etinasızdılar. O, elə bil, yad aləmlə ətrafdakı hər şeyə diqqətlə baxabaxa, unudulanları tanıya-tanya, amma özü tanınmamış qalaraq incik halda gedirdi. Sən demə, hər xırda varlıq, əşya, bitki əvvəlki bağlılıqla qarşı insandan daha artıq təkəbürlü, azaddılar.

Qurumuş Künyədərya çayına çatanda Nəzər Çağatayev qum çöküntüsünün içində insan kimi qabaq ayaqlarını yerə dayayıb oturan dəvə gördü. Dəvə arıqdı, hörgücləri yatmışdı, ağıllı, qüssəli adam kimi qara gözlərilə çəkinəçəkinə baxırdı. Çağatayev yaxınlaşanda dəvə yanına gələnə fikir vermədi: o, külək axınının qovaladığı quru otları izləyirdi – bu otlar ona yaxınlaşacaq, yoxsa yanından ötüb-keçəcəklər. Bir ot saplağı qumun üzərilə düz ağızına sarı yaxınlaşırıdı, onda dəvə otu dodaqlıyla tutub çeynəyir,

udurdu. Uzaqda girdə süpürüm veyllənirdi, dəvə ümidi dən xeyirxahlaşmış gözləriylə həmin iri canlı otu izləyirdi, amma süpürüm yan keçirdi; onda dəvə gözlərini yumdu, ona görə ki, necə ağlamaq lazımlı gəldiyini bilmirdi.

Cağatayev dəvəni dörd tərəfdən yoxladı; heyvan çoxdan acliq ehtiyacından, xəstəlikdən arıqlamışdı, demək olar, bütün tükü tökülmüşdü, yalnız bəzi əlcimlər qalmışdı, buna görə də dəvə nabələdlidən, üzüntüdən əsirdi. Yəqin, güc-dən düşdüyündən ötüb-keçən hansı karvan tərəfindənsə yükü alınmış, burada qoyulmuşdu – ya da sahibi ölmüşdü, heyvan da özündəki həyat ehtiyatını xərcleyənəcən onu göz-ləməyə başlamışdı. Dəvə hərəkət qabiliyyətini itirib olub-qalan qüvvəsilə qabaq ayaqlarına söykənmişdi, küləyin üstü-nə qovub gətirdiyi ot gövdələrini görüb yemək üçün dikəlmışdı. Külək olmayanda əbəs yera göz işığı sərf eləmək istə-mədən gözlərini yumub mürgüləyirdi; çökmək, uzanmaq istəmirdi, onda daha təzədən dikələ bilməzdi, beləliklə, daim gah sərvaxt, gah mürgüləyə-mürgüləyə ölüm əyənəcən, yaxud səhranın hər hansı vəhşisi heyvanı kiçik pəncəsinin bir zərbəsiylə canını alanacaq oturaq halda qalırdı.

Cağatayev göz qoya-qoya, başa düşərək həmin dəvənin yanında uzun müddət oturdu. Sonra uzaqdan bir neçə süpürüm qomu gətirib yemək üçün dəvəyə verdi. Onu sula-yaya bilmədi, özünün yalnız iki qumquma suyu vardı, amma biliirdi ki, Künyədəryanın axarı boyu irəlidə içməli suyu olan göllər, xırda quyular var. Bununla belə, dəvəni qumun üstüylə dartıb aparmaq çətindi.

Axşam düşdü. Cağatayev dəvə başını torpağa qoyan-a-can onu yemləyir, yaxın yerlərdən ona ot gətirirdi: o, yeni həyatın qısa yuxusuyla yatdı. Gecə düşdüyündən hava soyumağa başladı. Cağatayev kisəsindən kökə yedi, sonra qızınmaq üçün dəvənin gövdəsinə sığınib mürgülədi. O, gülümsəyirdi; sanki qısa gülməli oyun üçün düzəldilmiş bu mövcud dünyada hər şey ondan ötrü qəribəydi. Amma bu qəsdli oyun uzun müddətə, əbədiyyətəcən uzandı, artıq heç kəs gülmək istəmir, güle bilmir. Səhranın bomboş tor-pağı, dəvə, hətta gəzərgi miskin ot – axı bütün bunların hamısı ciddi, əzəmətli, təntənəli olmalıdır; bədbəxt varlıqların daxilində onların başqa, zəruri, labüd xoşbəxt vəzifə hissi var – axı onlar nəyə görə əziyyət çəkirlər, nəyisə gözləyirlər?

Cağatayev dəvənin qarnının yanında yumağa dönüb qeyri-adı həqiqətə heyrətlənə-heyrətlənə yuxuya getdi.

5

Künyədəryayla altı gün yol gedəndən sonra Cağatayev Sarı-Qamışlı gördü. Bütün bu müddət ərzində arxasında cana gəlmış, artıq öz gücünə yeriyən dəvəni dardırdı. Amma heyvan hələ belində adam apara bilmirdi.

Cağatayev qumluq qurtaran, torpağın aşağı çökəyə, uzaq Üst-Yurda enən yerin qırğındıda oturdu. Ora qaralıq, alçaqdı, Cağatayev heç yerdə nə tüstü, nə üstüörtülü ara-balar gördü – yalnız uzaqlarda kiçik göl parıldayırdı. Cağatayev qumu xışmaladı, qum dəyişməmişdi: bütün ötən illər ərzində külək onu gah irəli, gah geri süpürürdü, elə hey bir yerdə qalmaqdan köhnəlmışdı.

277

Nə vaxtsa anası əlindən tutub, onu bura çıxarmışdı, indisə qayıdır. O, dəvəylə irəli, yurdunun ortasına getdi. Yabarı kolluqlar sisqa qocalar təki durmuşdu; onlar Cağatayevin uşaqlığından bəri böyüməmişdi, deyəsən, bütün yerli varlıqlardan Cağatayevi yaddan çıxarmayanlardan biriyydi, ona görə ki, o qədər cazibədar idi, bu cazibədarlıq müləyimliyə oxşayırırdı. Belə yaramaz kasıblar yalnız xatirə-lərlə, yaxud özgələrinin həyatıyla yaşamalıdılar, yaşamağa başqa şeyləri yoxdur.

Cağatayev bir neçə günü adamları tapmaq üçün özünün bu uşaq dünyasında gəzib-dolaşmağa sərf elədi. Dəvə tək qalmaqdan, darixmaqdan qorxa-qorxa onun ardınca gəzirdi; bəzən ağlamağa, yaxud gülümsəməyə hazır halda, bunu bacarmadığından əziyyət çəkə-çəkə, gərginliklə, diqqətlə uzun-uzadı adama baxırdı.

Cağatayev bomboş yerlərdə gecələyə-gecələyə, son yeməyini yeyib qurtara-qurtara gəzib dolaşır, bununla belə, özünün firavanlığı bərədə fikirləşmirdi. O, qədim dərinin yatağıyla tələsə-tələsə, narahatlıq içində adamsız çökəyin dərinliyinə üz tuturdü. Yalnız bir dəfə gündüz getdiyi yolin ortasına uzanıb torpağa qıṣıldı. Ürəyi dərhal ağırdı, onunla mübarizə aparmaq səbrini, iqtidarıni itirdi; o, öz hissindən utanıb, ondan üz döndərərək, Ksenyadan ötrü ağıladı.

Kseniyani indi ağlında, xatirələrində yaxından görürdü; qız ona yalnız ürəyində sevməyi bacaran, amma qucaqlaşmaq istəməyən, sıkəstlikdən qorxan kimi öpüsdən çəkinən balaca qadının miskin təbəssümüylə gülümsəyirdi. Vera aralıda otururdu, əriylə aynılığı qısalda-qısalda, artıq, demək olar, ona etinasız halda uşaq paltarı tikirdi, çünkü bətnində başqası, daha artıq sevimli, köməksiz adam tərpənir, əziyyət çəkirdi. Vera onu gözləyirdi, onun üzünü görmək istəyirdi, ondan ayrılmadan qorxurdu. Amma qadına bir şey təskinlik verirdi ki, hələ uzun illər böyüyüb “Bəsindi, ana, məndən əl çək, cana doydurdun!” deyənəcən nə vaxt istəsə, onu öpəcək, qucaqlayacaq.

Cağatayev başını qaldırdı. Dəvə nazik, şirəsiz otu çeynəyirdi, balaca tısbağa qara, mehriban gözləriylə uzanmış adama yorğun-yorğun baxırdı. İndi onun şüurunda nə vardi? Ola bilsin, sırı, nəhəng adama sehrli maraq hissi, bəlkə də, mürgüləyən ağlın kədəri.

– Biz səni tək qoymarıq! – Cağatayev tısbağaya dedi.

O, mövcud olanların qayğısını müqəddəs şeylərin qayğısını çəkən kimi çəkirdi, təskinlik verməyə yarayanları sezməmək üçün həddən artıq xəsis idi.

Onlar dəvəylə irəli, Üst-Yurda, yüksəkliyin ətəyində unudulmuş bir qocanın yaşadığı yerə getdilər. Qoca təpənin quru eniində qazılmış torpaq damda yaşayırdı, yaylanın dəlmə-deşiklərindəki xırda heyvan və bitkilərlə qidalanırdı. Uzunsurən qocalıqla kasıbılıq onu insana az oxşayan varlığı çevirmişdi. O, insan ömrünü çıxdan yaşamışdı, bütün hissəleri təmin olunmuşdu, ağlısa yerli tabiatı, şübhəsiz, həqiqət dəqiqliyiylə öyrənmiş, yadında saxlamışdı. Hətta, adəti üzrə, neçə minlərini əzbər bildiyi ulduzlar belə onu bezdirmişdi.

Onun adı Sufyan idi; Xivə müharibəsi zamanındaki rus ordusunun köhnə şinelini geymiş, kartuzunu qoymuşdu, ayaqlarına cir-cindirdən dolaq sarımışdı.

O, Cağatayevi görəndə torpaq damından qabağına çıxdı, dərin gözlərini düzəngaha dikdi.

Ona doğru dəvəylə birlikdə adam gəlirdi. Sufyan dərhal yolcunu tanıdı, gizlicə kədərləndi ki, ondan ötrü naməlum heç nə yoxdur.

– Mən səni tanıyıram, – o, Cağatayevə dedi. – Sən oğlan Nəzər idin.

- Mənsə səni tanımiram, – Cağatayev cavab verdi.
– Sən tanımırsan, sən yediyin kimi yaşayırsan: qarnına nə gedirsə, sonra o çıxır. Mənim içimdəsə hər şey ləngiyib qalır.

Qoca salamlasma təbəssümünü xatırlaya-xatırlaya üz-gözünü qırışdırı, amma üzü, hətta sakit vəziyyətdə də, ölmüş ilanın qurumuş boş dərisinə oxşayırdı. Cağatayev heyrətlənib, Sufyanın əlinə-alhnına toxundu. Həc kəs həyatın, canlıların qayğısını çəkmir, amma indi vaxt gəlib çatıb...

Cağatayev qocaya dedi, öz anasının, xalqının xatirinə uzaqdan gəlib, amma bu xalq dünyada varmı, yoxsa artıq çoxdan tükənib?

Qoca susurdu.

- Hardasa öz atana rast gəldinmi? – o soruşdu.
– Yox. Bəs sən Lenini tanıyırsan?
– Tanımiram, – Sufyan dedi. – Mən bu sözü bir dəfə yol adamından eşitdim, deyirdi o, yaxşıdı. Amma mən fikirləşirəm, yox. Əgər yaxşıdırsa, qoy Sarı-Qamışa gəlsin, bütün dünyanın cəhənnəmi burdadı, mən burada hamidan pis yaşayıram.

– Budur, mən sənin yanına gəlmişəm.

- Qoca yenə inamsız təbəssüm içinde üz-gözünü qırışdırı.
– Sən tezliklə yanıldan çıxb gedəcəksən, mən burada tek öləcəyəm. Sən cavansan, ürəyin ağır-ağır vurur, sən darixacaqsan.

Cağatayev qocaya yaxınlaşdı, əvvəllər Veranı öpdüyü kimi, onu bərk-bərk qızılıqla öpdü. Qəribəydi, qocanın ağzı uzaq cavan qadının dodaqları sayaq elə həmin insanı dadi verirdi.

- Sən burada təsadüfən, xatırəldən ölçəksən. Burada, farslar deyirdilər, bütün yer üzünün cəhənnəmi vardı.

Onlar Sufyanın qamış döşənəcəyi üstündə yatdığı qazmaya girdilər. O, qonağa yayla otlarının kökündən bişirilmiş kökə verdi. Girişin dəliyindən qədimlərdə ümumdünya cəhənnəminin yerləşdiyi Sarı-Qamış cuxuruna çökən axşam qaranlığı görünürdü. Cağatayev uşaqlıqda bu şifahi rəvayəti eşitmışdı, indi əsl mənasını başa düşürdü. Buradan uzaqlarda, Kopetdağ dağlarının arxasındaki Xorasanda, bağların, əkinlərin arasında xoşbəxtliyin, meyvələrin, qadınların saf Allahı, əkinçiliyin, insan artımının müdafiəçisi, İranda

sakitliyin həvəskarı Hörmüz yaşayırıdı. İrandan şimalda, dağların enişinin o tərəfində bomboş qumluqlar uzanıb gedirdi; həmin qumluqlar gecənin yarısı olan, yalnız nadir otların əziyyət çəkdiyi, onların da külək tərəfindən qoparıldığı, uzaqlara qaçırılıb aparıldıği, içində elə hey insanın canı ağrıdıgı Turanın həmin tutqun sahələri yerləşən tərəfə çıxıb gedirdilər. Oradan ümidsizliyə, acıdan ölməyə dözməyən qara adamlar İrana qaçırdılar. Onlar bağların qalın yerlərinə, qadın yatacaqlarına, qədim şəhərlərə soxulurdular, məhv edilənəcən, salamat qalanlarla qumluğun dərinliyinə qədər qovulanacaq yeyib-doymağa, doyunca baxmağa, özlərini unutmağa çalışırdılar. Bu zaman səhranın qurtaracağındakı Sarı-Qamışdakı çökəkdə gizlənirdilər, orada ehtiyac, İranın şəffaf bağları haqqında xatirələr onları ayağa qaldıranan uzun müddət əziyyət çəkirdilər... Sonra təzədən Qara Turanın atlları qıra-qıra, kef çəkə-çəkə, Xorasanda Atrekdən o tərəfdə, Astarabadda, nifrat elədikləri, oturaq, tosqun adamın mülküün ortasında peydə olurdular. Ola bilsin, Sarı-Qamışın köhnə sakınlərindən birini Əhrimən çağırırdılar, bu da şeytanla eyni mənani verirdi, həmin kasib da dərddən hiddətlənirdi. O, lap qəzəblisi deyildi, amma ən bədbəxtiydi, bütün hayatı boyu ağlayan üzünü Sarı-Qamışın bəhərsiz torpağına əyib ölenəcən yeməyi, kef çəkməyi arzulaya-arzulaya dağlardan İrana, Hörmüz cənnətinə getməyə can atırdı.

Sufyan Çağatayevi gecələmək üçün saxladı. İqtisadçı yuxuda əziyyət çəkirdi: gündüzlər, gecələr boş yerə ötüb-keçirdi, tələsmək, Sarı-Qamışın cəhənnəm dibində xoşbəxtlik yaratmaq lazımdı; qəlbinin səbirsizliyindən vaxtin axarını hesablaya-hesablaya, uzun müddət yuxulaya bilmədi. Ülduzlar göydə vicdan işığı kimi bərq vururdu, dəvə eşikdə fisildayırdı, qumun üzərilə gündüz küləyinin qopardığı ölüzmiş ot, elə bil, öz gövdə ayaqları üstündə sərbəst getməyə çalışma-çalışa ehtiyatla sürünürdü.

Sonraki gün Çağatayevlə Sufyan itmiş adamları tapmaq üçün qazmadan çıxdılar. Dəvə də öz doğmalarından ayrı yaşıyan, onu sevən adamın tənhalıqdan qorxduğu kimi, ürküb onların dalınca getdi.

Cağatayev Sarı-Qamışın qıraqında tanış yeri xatırladı. Burada Nəzərin uşaqlıq vaxtından artıq böyüməmiş ağ

ot bitmişdi. Burada nə vaxtsa anası ona demişdi: "Sən, oğlan, qorxma, biz ölməyə gedirik", əlindən yapışb özünə yaxın çəkmişdi. Onda burada olan bütün adamlar başlarına toplaşmışdı, beləliklə, analı, uşaqlı, bəlkə də, min nəfərlik kütə yığılmışdı. Camaat uğuldayır, sevinirdi; onu orada dərhal birdəfəlik öldürsünlər, daha yaşamasın deyə Xivəyə getməyi qərara almışdı. Xivə xanı artıq bu kölə, heç bir şeyə yaramayan xalqa öz hakimiyətilə əziyyət verirdi. O, əvvəlcə hərdənbir, sonra get-gedə tez-tez sarayından Sarı-Qamışa atlılar göndərirdi, atlılar hər dəfə camaatın içindən bir neçə nəfəri özlərilə aparırdılar, sonra onları ya Xivədə edam eləyirdilər, ya da ömürlük qazamata salırdılar. Xan oğruları, cinayətkarları, allahsızları axtarırdı, amma onları tapmaq asan deyildi. Onda o, bütün gizli, adsız-sansız adamları tutmağı tapşırıdı ki, Xivə əhalisi onların edamını, əzabını görüb qorxsunlar, sarsılsınlar. Əvvəlcə can xalqı Xivədən qorxurdu, çox adam qabaqca qorxudan üzüntü duyurdu; onlar özlerinin, ailələrinin qayığısını çəkməyin başını buraxırdılar, yalnız fasıləsiz zəiflik içində üzü üstə düşüb qalırdılar. Sonra bütün adamlar qorxmağa başladılar, – adamlar bomboş çölə baxırdılar, oradan atlı düşmənleri gözləyirdilər, qum təpəsinin başındaki qumusovuran hər cür küləkdən qorxurdular, fikirləşirdilər ki, bunlar çapan atlılardı. Xalqın üçdə biri, yaxud bundan çoxu xəbər-ətərsiz Xivəyə aparılında xalq artıq öz ölümünü gözləməyə alışmışdı; başa düdü ki, həyat qəlbində, ümidində göründüyü qədər dəyərli deyil, hətta salamat qalanların hər biri onu Xivəyə aparmadıqlarına görə darixirdi. Amma cavan Yaqubcanovla onun dostu Oraz Babacan, əgər azadlıqda ölmək mümkünüsə, əbəs yerə Xivəyə getmək istəmirdilər. Onlar bıçaqlarla dörd xan mühafizəcisinin üstünə atıldılar, dərhal gələnləri şöhrətdən, həyatdan məhrum eləyib yerdə uzaniqli qoydular. Balaca Nəzərsə silahlı yad adamları görüb oynamaq üçün özündən ötrü gizlətdiyi iti dəmir parçasının dalınca anasının yanına qaçıdı, amma geri qaçıb gələndə artıq gec idi; mühafizəcilər onun dəmir parçası olmadan ölmüşdülər. Orazla Yaqubcanov ondan sonra öldürülmüş əsgərlərin atlarını minib yox oldular, qalan camaatsa xoşbəxt, sakit halda dəstəylə Xivəyə getdi; adamlar onda xanlığı darmadağın eləməyə, yaxud orada təəssüflənmədən

həyatla vidalaşmağa eyni dərəcədə hazır idilər, ona görə ki, sağ qalmaq kimsəyə xoşbəxtlik, üstünlük kimi görünmürdü, ölü olmaq ağırmırdı. Qabaqda mahnisini mızıldaya mızıldaya baxşı¹ gedirdi, yanındasə elə o vaxt da qoca olan Sufyan vardi. Nəzər anasına baxdı; heyrətlənirdi ki, ölməyə getsə də, o, indi sevinc içində idi, bütün qalan adamlar da bu cür həvəslə gedirdilər. Sarı-Qamış xalqı on, yaxud on beş gündən sonra Xivə qülləsini gördü. Xivəyəcən olan yol ağır, ləngərliydi, amma durğun həyatın çətinliyi, ehtiyacı da öyrəşmiş ürək tələb eləyirdi, buna görə də adamlar hədsiz yorğunluqdan hiddət duymurdular. Xivənin yaxınlığında gələn xalqı xanın kiçik atlı qoşunu mühasirəyə aldı, amma onda xalq bunu görüb, mahni oxudu, şənlik elədi. Hamı, hətta ən dinməz, ən bacarıqsızlar da oxuyurdular; özbəklər, qazaxlar hamidan irəlidə rəqs eləyirdilər, bir bədəbəxt rus qocası ağız qarmonunda çalırdı, Nəzərin anası, elə bil, sırı rəqsə hazırlaşmış kimi əllərini qaldırdı, Nəzərin özüsə maraqla əsgərlərin indi hamını, onun özünü də öldürəcəklərini gözləyirdi. Sarayının yanında xanı hamidan qoruyan kök xan mühafizəçiləri dururdu. Onlar yanlarından vüqarla keçən, güllənin – dəmirin qüvvəsindən qorxmayan, guya, ləyaqətli, xoşbəxt olan xalqa heyrətlə baxırdılar. Bu saray mühafizəçiləri əvvəlki atlılarla tədricən Sarı-Qamış xalqını mühasirəyə almalı, onları yeraltı qazamata qovmalyıdı, amma nəşəli adamları cəzalandırmaq çətindi, çünki onlar yamanlığı başa düşmürlər.

Xanın bir köməkçisi sarıqamışlı qoca adamlara yaxınlaşıb soruşdu:

– Onlara nə lazımdır, nədən sevinc hissi keçirirlər?

Ona kimsə, bəlkə də, Sufyan, ya da başqa bir qoca cavab verdi:

– Sən uzun müddət bizi ölməyə öyrəsdirdin, indi biz adət eləmişik, hamımız bir yerdə gəlmışik, bizi mümkün qədər tez, biz onu yadırğamamış, xalq şənlənənən vaxtda öldür!

Xanın köməkçisi geri gedib bir daha qayıtmadı. Atlı və piyada əsgərlər camaata toxunmadan sarayın yanında qaldılar: onlar yalnız ölümündən qorxan adamları öldürə bilərdilər, bir halda ki bütöv xalq yanlarından ötüb, deyə-gülə ölümə gedir, onda xan, onun baş əsgərləri nə fikirləşəcəklərini,

¹ Baxşı – turkmənlərdə çalğıçı-xanəndə

neyləyəcəklərini bilmirdilər. Onlar heç bir şey eləmədilər, çökəkdən gələn bütün adamlarsa irəli getdilər, tezliklə bazar gördülər. Orada tacirlər alver eləyirdilər, yemək açıqca adamların yanında dururdu, səmada parıldayan axşam günəşi göy soğanı, qovunu, qarpızı, səbətlərdəki üzümü, sarı buğdanı, yorğunluqdan, etinasızlıqdan mürgüləyən çal eşşəkləri işıqlandırırdı.

Nəzər onda anasından soruşdu:

– Bəs ölüm nə vaxt olacaq axı? Mən ölüm istəyirəm!

Amma anası özü də indi nə olacağını bilmirdi; görürdü ki, hələ hamı sağdı, təzədən Sarı-Qamışa qayıtmadandan, təzədən ömrünün axırınan orada yaşamaqdan qorxurdu. Xivə bazarında camaat cürbəcür meyvələri pulsuz-parasız götürüb yeməyə başladı, tacirlərsə dinnəməzcə durur, bu yırtıcı adamları vurmurdular. Nəzər asta-asta yeyirdi, o, qətl gözləyə-gözləyə ətrafına baxırdı, yalnız bir qovun yeməyə macal tapdı. Xalq doyub darixdırıcı oldu, ona görə ki, nəşəsi ötüb-keçmişdi, ölüm də yox idi. Gülçatay Nəzəri çölə apardı, bütün adamlar da yaşadıqları köhnə yerə çıxıb getdilər.

Nəzər anasıyla geri, Sarı-Qamışa qayıtdı. Onda Cağatayevin indi Sufyanla durduğu cod ağ otluqda dincəlirdilər, ana oğluna dedi:

– Gel təzədən yaşayaq, ölmədik!

– Biz sağ-salamatiq, – Nəzər razılaşdı. – Bilirsənmi, ana, yaşayacağıq – heç bir şey fikirləşməyəcəyik, elə bil, yoxuq.

– Öz anasının bətnində ölenlərin işi yaxşıdı, – Gülçatay dedi.

– Sənin qarnında? – Nəzər soruşdu. – Bəs sən məni niyə orada qoymadın? Mən ölərdim, indi də olmazdım, sənsə yeyib-yaşayardin, mənim barəmdə fikirləşərdin: mən qəsdən sağam.

Gülçatay onda oğluna baxdı: onun üzündən xoşbəxtliklə şəfqət ötüb-keçdi.

İndi Cağatayev yalnız hələ də o cür yaşayan həmin köhnə otu sığallayırdı, çünkü o ot hələ Nəzər doğulmadan qabaq ölmüşdü, amma hələ də dərin quru köklərilə canlı kimi dururdu. Sufyan başa düşürdü ki, indi Cağatayevdə müəyyən həyat həyəcanları baş verir, amma bununla maraqlanmırıldı; o bilirdi ki, insan qəlbini nəyləsə

doldurmalıdı, əgər bir şey yoxdusa, ürək öz qanını acgözlük lə yeyir.

Dörd gündən sonra Sufyanla Çağatayev o qədər yemək istədilər, ayaqları yeridiyi, gözləri adı günü sezdiyi bir vaxtda yuxu görməyə başladılar. Dəvə adamları tərk eləmirdi, amma onlardan aralıda, ondan ötrü yoluüstü yeməli otun olduğu yerlə addımlayırdı. Sufyan özünün üzən yuxularına ümidsizcəsinə baxırdı, Çağatayevsə o yuxulardan gah gülümsünür, gah əziyyət çəkirdi. İki piyada Manqır-çardarın yaxınlığında Dəryalıq axacağına çatıb, adı gecələmə üçün dayandılar, Sufyan daha bulanıq, daha qatı, daha doydurucu olsun deyə, sahilin yaxınlığında suyu qarışdırıcı, sonrasa hər iki adam doyunca içib, bədənlərinin yaşadığını unutmaq, gecənin tez keçməsi üçün kiçik mağarada uzandı. Çağatayev səhər oyanıb ölü dəvəni gördü; dəvə daşa dönmüş gözləriylə yaxınlıqda uzanmışdı, boğazında kəsiyin qanı donmuşdu, Sufyan da mal dolu kisənin içində eşənlənmiş kimi, oradan təmiz qanlı yaş hissələri çıxarıb uda-uda dəvənin içalatında eşənlənirdi. Çağatayev də dəvəyə sarı süründü; onun açıq qarnından hərarətlə toxluq qoxusu gəlirdi, qan hələ damcılıyırdı, bədəninin uzaq dərələrində quyulara axırdı, həyat tədricən sönürdü. Çağatayevlə Sufyan doybub nəşə içində təzədən yuxuya getdilər və gec oyandılar.

Sonra onlar irəli – körfəzə, Amudəryanın mənbəyinə getdilər. Özləriylə dəvə ətinən ehtiyat götürmüştülər, amma Çağatayev o əti iştahsız yeyirdi: kədərli heyvanın ətilə qidalanmaq ondan ötrü çətin idi; dəvə də ona insanlığın bir üzvü kimi görünürdü.

6

Sarı-Qamış çökəyinin sakinləri Amudəryanın mənsəbi boyu qamışlıqlara, kolluqlara dağlışmışdır. Can xalqının bura gəldiyi, rütubətli bitkilərin arasına səpələndiyi vaxtdan artıq on il keçmişdi. Əvvəlcə ağaçqananadlar elə yeyib-dağdırıldılar ki, adamlar dərilərini sümüklərinəcən didirdilər, amma bir müddətdən sonra qanları ağaçqananad zəhərinə öyrəşdi, özündən zəhərə qarşı çarə hasıl eləməyə başladı, həmin çarənin qabağında ağaçqananadlar əlacsız qalıb yerə

düşürdülər. Buna görə də ağaçqanadlar adamlardan qorxur, onlara qətiyyən yaxınlaşmındalar.

Xalqın bəzi adamları digərinin yeməyə bir şeyi olmağına görə əzab çəkməsin, yaxınları öləndə ağlamaq lazımlı gəlməsin deyə, ayrı-ayrı, tək-tək məskunlaşmışdılar. Amma bəzən adamlar ailəliklə yaşayırdılar; belə hallarda onların bir-birinə sevgisindən savayı, bir şeyləri olmurdu, ona görə ki, nə yaxşı yeməkləri, nə gələcəyə ümidi, nə də adamları əyləndirən başqa xoşbəxtlikləri vardı, ürəkləri elə zəifləmişdi ki, yalnız ərə, yaxud arvada sevgini, bağlılığı – ən aciz, zavallı, əbədi hissi özündə saxlaya bilərdi.

Sufyanla Cağatayev əvvəlcə bir ot daxmasını görənəcən nəm torpağın üstüylə tutqun qamışlıqda iki gün gəzib-dolaşdırılar. O daxmada kor Molla Çerkəzov yaşayırırdı, ona on yaşlı qızı Aydim baxır, yedizdirirdi. Molla Sufyanı səsindən tanıdı, amma danışmağa sözləri yox idi. Onlar qamış döşənəcəyin üstündə üzbüüz əyləşdilər, elə həmin qamışın döyülib-qurudulmuş kökündən hazırlanan çayı içib, vidasıldılar.

– Sizdə təzə xəbər var? – Sufyan vidalaşa-vidalaşa soruşdu.

– Yox, həyat yeknəsəq keçir, – Çerkəzov cavab verdi.

– Arvadım, əziz Gün suda batıb oldu.

– Sənin möhtərəm Günün niyə batdı?

– Yaşamadı. Mənim Aydim qızımı apar, mənə də cavan dişi eşşək gətir, fikirlərlə yuxusuzluq olmasın deyə, gecələr onunla yaşayacağam.

– Mən kasıbam, – Sufyan dedi, – dişi eşşəyim yoxdur. Sən qızını qarıyla dəyiş. Qarıyla yaşa: səndən ötrü fərqi yoxdu.

– Fərqi yoxdur, – Molla Çerkəzov razılaşdı. – Amma qarilar tez ölürlər, adam onların xıffətini çəkir.

– Eşitmisin, Moskvadan Nəzər yanımıza gəlib; ona həyatımızı yaxşı yaşamaqda bizə kömək eləməyi tapşırıblar.

– Nəzərdən əvvəl dörd adam gəlmişdi, – Çerkəzov xəbər verdi. – Onları ağaçqanadlar dışdəm-dışdəm elədilər, gələnlər çıxb getdilər. Mən kor adamam, işim – zülmətdir, məndən ötrü yaxşı olmayıcaq.

– Sən, hətta dişi eşşəklə qaridan da zövq alırsan, – burada Cağatayev dilləndi. – Sənin xoşbəxtliyin dərdə oxşayır.

— Yaxşı arvadla vaxt hiss olunmadan keçir, — Molla Çerkəzov cavab verdi.

Aydım qız ayaqlarını aralayıb yerdə oturmuşdu, balaca daşla iri həvəngdəstədə qamış əzirdi; o, burada ev sahibəsiydi, yemək hazırlayırdı. Qızın yanında qamışdan başqa bir neçə dəstə bataqlıq və çöl otu, yavanlıq üçün haradasa, uzaq qumluqda qazılıb çıxarılmış tərtəmiz bir eşşək, yaxud dəvə sümüyü dururdu. Yuyulmuş qazan Aydimin ayaqlarının arasındaydı, o, hərdənbir əllərinin hazırladığını qazana atırdı, naha-ra şorba hazırlayırdı. Qız qonaqlarla maraqlanmırıldı; onun gözleri öz fikirlərə məşğul idi, güman ki, gizli, özünəməxsus arzuyla yaşayırırdı, ev işini, demək olar, qeyri-şüuri, ətrafindakı hər şeydən uzaq ürəyilə təcrid olunmuş halda göründü.

— Qoy qızın mənimlə getsin, — Cağıtayev ev yiyesindən xahiş elədi.

— O, hələ böyüməyib, onu neyləyəcəksən? — Molla Çerkəzov dedi.

— Mən sənə qocasını, başqasını getirərəm.

— Tez gətir, — Çerkəzov razılaşdı.

Cağıtayev Aydimin əlindən yapışdı, qız ona qorxa-qorxa, başa düşmədən qara, parıltısından göz qamaşan, sanki heç bir şey görməyən gözləriylə baxırdı.

— Mənimlə gedək, — Cağıtayev ona dedi.

Aydım təmizlənsin deyə, əllərini torpağa sürtüb qalxdı, bütün işlərini yarımcıq qoyub, elə bil, burada bir dəqiqə yaşamış, indi sağ atasını tərk eləmiş kimi, heç nəyə baxmadan getdi.

— Sufyan, axı səndən ötrü mənimlə getmək, yaxud getməmək eyni şeydi.

— Eyni şeydi, — Sufyan cavab verdi.

Cağıtayev özü qayidianacan Çerkəzova yeməyə – yaşamağa kömək eləmək üçün ona korun yanında qalmağı tapşırıdı.

Nəzər qızla qamış meşəsində adamların ensiz izləriylə getdi. O, bu qamış basmış ölkənin bütün sakinlərini, fəlakətdən hamısı burada gizlənmiş xalqı görmək istəyirdi. Anası Gülcətay barədə Sufyandan bir dəfə də olsun sorus-mamışdı, onunla qəflətən sağ-salamat, oğlunu xatırlayan vəziyyətdə rastlaşmağa ümid eləyirdi, sümüklərinin harada atılıb qaldığı barədəsə həmişə xəbər tuta bilər.

Aydım bütün uzun yolu itaətlə Çağatayevin ardınca getdi. Bəzən qamışlıq qurtarırdı. Bu zaman Nəzərlə qız bomboş qumsal, lilli təzə çöküntülərə, xırda göllərə çıxırdılar, cod, qocafəndi kolluqları hərlənib keçirdilər, yenidən cığın olan qamış cəngəlliyyinə girirdilər. Aydım susurdu; qız əldən düşəndə Çağatayev onu ciyninə götürdü, dizindən tutub apardı, qızsa oğlanın başını qucaqladı. Sonra dincəlirdilər, təmiz qumsal nohurdan su içirdilər. Qız Çağatayevə onun başa düşməyə çalışdığı qəribə, adı insan nəzərləriylə baxırdı. Ola bilsin, bu o deməkdi: məni öz yanına apar, bəlkə də: məni aldatma, əzab vermə, mən sevirəm, qorxuram. Yaxud qara, parlaq gözlərdəki bu uşaq fikri anlaşılmazlıqdı: mən yaxşı olmaliyamsa, niyə burada pisəm!..

Çağatayev Aydımı qucağına götürdü, başının tüklərini bir-bir ayırmaya başladı. Sadəlövh və yazıq, yalnız xoşbəxtlik, qayıq üçün doğulmuş qız tezliklə onun qucağında yuxuladı.

Axşam düşdü. Daha irəli getmək olmazdı. Çağatayev ot yoldu, gecə soyuğundan qorunmaq üçün otdan isti yataq düzəltdi, qızı bu yumşaq otun üstünə uzatdı, balaca insanı daldalayıb qızdırı-qızdırı yanında uzandı. Həyat həmişə mümkün olan şeydi, xoşbəxtlik də dərhal əlcətəndi.

Çağatayev yatmadan uzanmışdı; əgər yuxuya getsəydi, Aydının bədəni açıq qalar, soyuqdan donardı. Sahilsiz, qapqara gecə otun dibindən dönyanın axırınacan səməni, torpağı bürümüşdü. Yalnız günəş batmışdı, amma əvəzində bütün uluzlar çıxmışdı, xal-xal olmuş, narahat kəhkəşan görünməyə başlamışdı, elə bil, azacıq əvvəl bu yola kiminsə dönüşüsüz yürüşü baş vermişdi.

Dan yerinin şəfəqləri yatanları otun üstündə işıqlandırdı. Çağatayevin bir qolu qızın yeri yatmaq üçün bərk, rütubətli olmasın deyə, Aydının başının altındaydı, o biri əliylə səhər şəfəqindən gizlənmək üçün gözlərini örtmüştü. Naməlum qarı yatanların yanında oturmuşdu, özünü unudub, onlara baxırdı. O, yüngülçə Çağatayevin saçlarına, ağızına, əllərinə toxunurdu, paltarını iyləyirdi, ətrafına göz qoyurdu,

qorxurdu mane olarlar. Sonra Nəzərin qolunu qızın başının altından çıxardı ki, oğlan indi kimsəni duyb sevməsin, onunla tək olsun. Beli çoxdan, həmişəlik əyilmişdi, qarı bir şəyə baxanda, demək olar, üzü yerlə sürüñürdü, elə bil, gözü görmürdü, itirdiyini axtarırı. O, Nəzərin geyindiyi hər şeyi nəzərdən keçirirdi, əliylə şalvarının, ayaqqabılının qayışını, qaytanlarını dönə-dönə yoxlayırdı, gödəkçəsinin parçasını əlində əzişdirirdi, ağızında islatdığı barmaqlarını Nəzərin qara, toz basmış qaşlarına çəkirdi. Sonra rahatlandı, başını Nəzərin ayaqlarının altına qoyub, xoşbəxt, yorğun halda uzandı, elə bil, həyatının sonunacaq yaşamışdı, daha görməli bir şey qalmamışdı, sanki tərdən içi çürüyən, cölün tozuna, bataqlığın palçığına bulaşmış bu ayaqqabılarda özünün son təskinliyini tapmışdı. Qarı mürgüləmişdi, ya da yuxulamışdı, amma tezliklə təzədən qalxdı. Cağatayevlə Aydim hələ yatırdılar: uşaqlar çox yatırlar, hətta günəş, kəpənəklər, quşlar da onları oyatmır.

– Tez oyan! – qarı əlləriylə yatan Cağatayevi qucaqlayıb dedi.

O, gözlərini açdı. Qarı üzünü adamin üstüylə sürüşdürüb, boynunu, paltarının üstündən sinəsini, əllərini öpməyə başladı, bütün bədənini həm yoxlayır, həm də yaxından nəzərdən keçirirdi: əzaları salamatdı, ya yox, ayrılıq müddətində bir yeri xəstələnib, ya itirilməyib ki?

– Lazım deyil: axı sən mənim anamsan, – Cağatayev dedi.

O, qarının qabağında ayağa durdu, amma anasının beli o qədər bükülmüşdü ki, indi üzünü görə bilmirdi, oğlunun əlindən yapışib, aşağı dartırdı, Cağatayev də əyilib, qarının qarşısında oturdu. Gülçatay qocalıqdan, ya da oğluna sevgisindən titrəyirdi, amma ona heç nə deyə bilmirdi. O, yalnız öz xoşbəxtliyini qorxa içində hiss eləyə-eləyə, əlini Nəzərin bədənində gəzdirirdi, ötüb-keçəcəyindən qorxa-qorxa, bu xoşbəxtliyə inanmırı.

Cağatayev anasının gözlərinə baxırdı, bu gözlər indi solğun idi, onu yadırğamışdı, əvvəlki parlaq, qara qüvvə o gözlərdə işiq saçmındı; ariq, balaca sıfəti daimi kədərdən, yaxud yaşamağın gərək və mümkün olmadığı, özünü döyündürməyə, işləməyə məcbur eləmək üçün ürəyinin yad-daşını saxlaması lazımi gəldiyi bir vaxtda hələ salamat qalan

gərginliyindən yırtıcı, qəzəbli olmuşdu. Yoxsa yaşıdığını, nəsə istəməyə çalışdığını, öz-özünü nəzərdən qaçırınmamışın vacibliyini unudub, ya da sezməyib ki, hər dəqiqəbaşı ölmək olar.

Nəzər anasını qucaqladı. O, indi balaca qız kimi yüngül, çəkisiz idi – indi uşaqşayaq təzədən yaşamağa başlamalıdır, ona görə ki, mübarizə səbri bütün gücünü daimi əziyyətlə əlindən alıb, heç zaman ürəyinin dərddən xali bir yeri olmayıb ki, öz mövcudluğunun xeyrini hiss eləsin; o, hələ özünü anlamağa, alışmağa macal tapmamış, qarımaq, ölmək zamanı gəlib çatdı.

– Harada yaşayırsan? – Nəzər ondan soruşdu.

– Orda, – Gülcətay əlilə göstərdi.

O, oğlunu xırda otluqdan, seyrək qamışlıqdan keçirib apardı, tezliklə qamış meşəsinin ortasındaki talada yerləşən kiçik kəndə çatdılар. Çağatayev qamış daxmaları, elə qamışdan da hörülmüş bir neçə alaçığı gördü. Cəmi iyirmi, ya da bir az çox sığınacaq vardi. Çağatayev bu məskəndə nə itlər, nə eşşəklər, nə dəvələr gördü, hətta ev quşu da otluqda öz kefinə gəzmirdi.

Qıraqdakı daxmanın yanında dərisi köhnəlib üzülmüş paltar kimi qat-qat sallanan çılpaq adam oturmuşdu; o, dizlərinin üstündə qamış parçalarını seçib-ayırırdı, onlardan özü üçün ev əşyası, yaxud bər-bəzək düzəldirdi. Həmin adam Çağatayevin peydə olmasına təəccübəlmədi, hətta onun təziminə də cavab vermədi; o, xəyalında kimsənin gözünə görünməyəni canlandırma-canlandırma, qəlbini xüsusi, gizli təskinliklə məşğul eləyə-eləyə öz-özünə nəsə donquldanırdı.

– Bizim bütün camaat burada yaşayır, yoxsa yenə var?

– Çağatayev anasından soruşdu.

– Artıq unutmuşam, Nəzər, bilmirəm, – Gülcətay onlarıñ dalınca güclə yeriyə-yeriyə, başını ağır yük kimi aşağıdan apararaq dedi. – Yenə adamlar vardi, on adam olardı, onlar ləp dənizin qıraqınacan qamışlığının içində yaşayırdılar – əvvəllər yaşayırdılar, indi ölmək vaxtlarıdır, ola bilsin, ölüblər, bizim yanımıza da heç kəs gəlmir...

Daxmalarla alaçıqlar qurtardı. İrəlidə yenə qamışlar başlanırdı. Çağatayev dayandı. Burada hər şey – anasıyla vətəni, uşaqlığıyla gələcəyi vardi. Erkən gündüz bu yeri işiqlandırmırırdı:

yaşıl, solğun qamiş, adda-budda dağetəyi otları olan tala-daki boz-qəhvəyi, köhnə daxmalar, yuxarıda gün işığıyla, bataqlıqların nəm buxarıyla, qurumuş vahələrin açıq-sarı rəngli narın torpağının tozuya dolmuş, ənginlikdə əsən səssiz küləklə həyəcana gəlmış səma – bulanıq, üzgün səma vardı, elə bil, təbiət də yalnız kədərli, çarəsiz qüvvəydi.

Cağatayev burada ətrafa göz gəzdirib neyləyəcəyini bilmədən həmin xəyalı, darixdinci ünsürlərə gülümsədi. Qamiş cəngəlliyyinin üzərində, gümüşü üfüqdə naməlum donuq ilgim – dəniz, ya da üzən gəmiləri olan göllə sahildəki uzaq şəhərin bəyaz parlaq sütunlar sırası görünürdü. Anası gövdəsini aşağı əyib, oğlunun yanında dinməzcə dayanmışdı.

O, daxmada, gilin üstündə əri, doğmaları olmadan yaşayırdı. Onun sığınacağının içərisində yerə iki qamiş həsir salılmışdı: birini üstünə örtürdü, o birinin üstündə yatırdı. Bir də yemək üçün çuqun tasi, gil bardağı vardı, kəndirdən qızılıq yaşımağıyla südəmər körpə olanda Nəzəri bükdüyü bir əsgى asılmışdı. Koçmat altı il bundan qabaq ölmüşdü, ondan bir şalvar [digərini Gülçatay tumanını yamamağa sərf eləmişdi], vahələrdəki xoşarlarda işləməyə getməli olanda bədənindən tərlə çırkı silmək üçün Koçmata xidmət eləmiş hamam lifi qalmışdı.

Nəzərin anası burada Allah ümidiñə yaşayırıdı. O, oğlunun hələ sağ olduğuna heyrətləndi, amma qayıdır gəldiyinə təəccübəlnəmədi: dünyada özünün yaşadığı həyatdan ayırsını tanımırıdı, hesab eləyirdi ki, yer üzündə hər şey eyni cürdür.

Cağatayev Aydim qızın dalınca getdi, onu oyadıb anasının qamiş daxmasına gətirdi. Gülçatay ot kökü qazib çıxarmağa, sulu çökəklərdə qamiş kisəylə xırda balıq tutmağa, yeməyə yumurta, ya da ətcəbala yiğmaq üçün kolluqlarda quş yuvaları axtarmağa – ümumiyyətlə, bundan sonra var olmaqdan ötrü təbiətdən bir şey qoparmağa getdi. O, yalnız axşama yaxın qayıtdı, otların qamiş köklərindən, xırda balıqlardan yemək hazırlamağa başladı; indi artıq oğlunun yanında olmasıyla maraqlanmırıdı, qətiyyən ona baxmırıdı, dilinin qifilini da qırmırıdı, elə bil, bütün ağılı, duyğuları gücünü tamam əlindən alan dərin, aramsız düşüncələrə dalmışdı. Sağ-salamat, böyümiş oğlu barədə qısa insani hissələr ötüb-keçmişdi, yaxud yerli-dibli yox idi, yalnız fövqəladə görüşün heyrəti vardi.

Gülçatay, hətta Nəzərin yemək istəyib-istəmədiyini, vətənində, qamış məskənində neyləməyi fikirləşdiyini soruşmadı.

Nəzər ona baxırdı; qarının adət elədiyi işlə necə əlləşdiyini gördü, oğlana elə gəldirdi ki, anası əslində yatır, həqiqətdə yox, yuxuda hərəkət eləyir. Qarının gözləri o qədər solğun, zəif rəngdəydi ki, onlarda görmək üçün güc qalmamışdı, – kor, lal gözlərdəki kimi, bu gözlərdə də heç bir ifadə yox idi. İri, kiflənmiş ayaqlarına görə Gülçatay həmişə ayaqyalın yaşamışdı; paltarı lap boğazınan çatan, hətta ətəyinin haşıyələndiyi keçə ayaqqabı tikələri də daxil olmaqla, cürbəcür material parçaları ilə yamanmış tünd rəngli tumandan ibarəti idi. Çağatayev anasının paltarına toxundu, tumanı çılpaq bədəninə geymişdi, alt köynəyi yox idi, – anası gecələr, qışda soyuqdan donmağı, yaxud istidən əziyyət çəkməyi çoxdan yadırğamışdı – o öyrəşmişdi.

Nəzər anasını çağırıldı. O, Nəzərin səsinə səs verdi, oğlunu başa düşürdü. Nəzər anasına maili qamış divarın altında kiçik mağara kimi düzəldilmiş ocaqda od yandırmağa kömək elədi. Aydim yad adamlara öz uşaqlığının bərq vuran gücünü, kədərə dönmüş çəkingənliyini saxlaya-saxlaya, qara, saf gözləriyle baxırdı, çünkü uşaq daxmanın qaranlığında oturub, ona yemək verib-verməyəcəklərini fikirləşmək yox, xoşbəxt olmaq istəyirdi. Çağatayev Aydiminkı kimi elə bu cür, amma daha canlı, daha şən, daha sevgi dolu gözləri harada gördüğünü xatırladı, – yox, burada görməmişdi, həm də o qadın türkmən, qırğız qadını deyildi, həmin qadın onu çoxdan unutmuşdu, adı da Çağatayevin yadında deyildi, indi Çağatayevin harada olduğunu, nə iş gördüğünü təsəvvürünə belə gətirə bilməz: Moskva uzaqdadi, o, burada, demək olar, təkdi, ətrafi qamış, sulu çökəklər, quru otlardan cılız sığınacaqlardı. O, Moskvadan, bir çox yoldaşlarından, Verayla Kseniyadan ötrü darıxdı, axşam tramvayla harasa dostlarına qonaq getmək istədi. Amma Çağatayev özünü tez başa düşdü. "Yox, bura da Moskvadı!" – ucadan dedi, Aydimin gözlərinə baxıb gülümsündü. O ürküb, oğlana baxmaqdan el çəkdi.

Anası cuqun qabda özüne duru yemək bişirdi, o, yeməyi tərtəmiz yedi, üstəlik, barmaqlarıyla qabın içini sıyırıldı, əməlli-başlı doymaq üçün barmaqlarını sordu. Aydim diqqətlə

Gülçataya göz qoyurdu, onun necə yediyinə, yeməyin qarının arıq boğazının içində damarlarının yanından necə keçdiyinə baxırdı, amma o, acgözlük, həsəd duymadan, yalnız ot-əncarı isti suyla ötürən qarıya heyrətlə, mərhəmət-lə baxırdı. Yeməkdən sonra Gülçatay yapırıxmış qamış döşənəcəyin üstündə yuxuya getdi, həmin vaxt artıq ümmi axşam, gecə düşdü.

8

Cağatayevin ömrünün vətəndəki birinci günü ötüb-keçdi; əvvəlcə gün çıxmışdı, nəyəsə ümid eləmək olardı, indi göyün üzü qaralmışdı, artıq uzaqlarda güclə sezilən, xırda bir ulduz görünürdü.

Nəmişlik, səssizlik oldu. Bu qamış ölkənin camaatı susdu; Çağatayev nə qədər gözlədisə, camaatin səsini eşitmədi. O, yaxınlıqdan ot yolub, anasının daxmasında yatacaq düzəltdi. Aydımı isti yerə qoydu ki, o da yatsın.

Sonra evdən təkcə çıxdı. Amudəryanın hansısa bomboş sisqə sulu qoluna gedib çatdı, təzədən geri qayıtdı. Qüdrətli gecə artıq bu ölkənin üzərinə enmişdi, xırda cavan qamış yuxudakı uşaqlar kimi köhnə bitkilərin ayağı altında qımil-danındı. Bəşəriyyət fikirləşir ki, çöldə heç nə yoxdu, yalnız qaranlıqda qüssəli çobanın mürgülədiyi cansızçı adamsız yer var, ayağının altında bir vaxtlar insan faciəsinin baş verdiyi bataqlıq Sarı-Qamış çökəkliyi uzanıb gedir – amma o da ötüb gedib, əzabkeşlər də yox olublar. Əslində, burada, Amudəryada, Sarı-Qamışda da öz taleyinə başı qarışmış bütöv qorxulu bir dünya vardı.

Cağatayev dinşədi: kimsə yaxınlıqda kinayəylə, tələsik danışırdı, amma dedikləri cavabsız qalırdı. Nəzər qamiş alaçığa yaxınlaşdı. İçəridə yatmış adamların necə nəfəs aldıqları, narahatlılıqdan yerlərində qurcuxuduqları eşidilirdi.

— Yerdən yun yiğ, mənim qoynuma qoy, — yatan qocanın səsi devirdi. — Nə qədər ki dəvələrin tükü tökülür, tez viş...

Cağatayev qamış divara söykəndi. Qoca indi, yalnız sayıqlama içində piçıldayırdı, nə piçıldadığı eşidilmirdi. Yuxusunda naməlum həyat, əbədi hərəkət görürdü, get-qedə daha astadan piçıldayırdı, elə bil, uzaqlaşırdı.

— Durdı, Durdı! — qadın səsi çağırmağa başladı; o qımlı-dandı, altındakı həsir xişildadi. — Durdı! Məndən qaçma, əldən düşmüşəm, sənə çatmiram. Dayan, mənə əziyyət vermə, mənim bıçağım itidi, səni o dəqiqə kəsərəm, təslim ol!

Onlar susdular, indi sakitcə yatırdılar.

— Durdı! — Çağatayev eşikdən astaca çağırıldı.

— Hə? — içəridən donquldanan qocanın səsi hay verdi.

— Yatırsan? — Çağatayev soruşdu.

— Yatıram, — Durdı cavab verdi.

Çağatayev bu Durdını öz uşaqlığının göylüyündə xatırladı; o vaxtlar yomuzlar tayfasından arvadıyla birgə köç elə-yən, tisbağalar yeyən ariq bir adam idi. Sarı-Qamışa ona görə gəlmışdı ki, darixmaga başlamışdı, onda da adamların arasında dinməzcə otururdu, sözlərinə qulaq asırdı, öz görünüşünün gizli xoşbəxtliyindən məmnundu; sonra o, təzədən səhraya tisbağa tutmağa, öz içində nəsə fikirləşməyə gedirdi. Tənha qadın [həmin vaxt Nəzərə o da qoca görünürdü] ərinin arxasında gedirdi, çıyində özlərinin bütün ailə əmlakını aparırdı. Balaca Nəzər onları səhraya qədər ötürürdü, gözqamaşdırın işiqda bədənsiz üzən başlara, qayığa, quşa, ilğıma çevrilənəcən uzun-uzadı dallarınca baxırdı.

Yaxında araba formasında tikilmiş daha bir qamış daxma vardi. Daxmanın böyründə balaca it söngümüşdü. Çağatayev itə təəccübləndi, ona görə ki, burada hələ bir ev heyvanı görməmişdi. Qara it Çağatayevə baxırdı, qəzəb, hürüş hərəkəti eləyə-eləyə ağızını açıb-yumurdu, amma səsi çıxmırıldı. Eyni zamanda it özündə qəzəbi şiddətləndirmək, yad adamin üstünə atılmaq istəyib, qabaq ayaqlarının gah sağını, gah solunu qaldırırdı, amma bacarmırdı. Çağatayev itə sarı əyildi, it ağızıyla onun əlindən yapışdı, əl itin boş damaqları arasında yox oldu — heyvanın bir dişi də yox idi. O, itin bədənini yoxladı — orada qəddar miskin ürək bərbərk döyündü, gözlərindən çarəsizlik yaşı axırdı.

Arabada kimsə aradabir mülayim, bəxtiyar səslə gülürdü.

Çağatayev şüvüldən asılmış barmaqlığı qaldırıb, sığına-cağın içiñə girdi. Dəyənin içərisi sakit, bürküllüydü, heç nə görünmürdü. Çağatayev əyilib, içəridəki adamı axtara-axtara süründü. İsti yun qoxulu hava onu təntidirdi. Çağatayev kiminsə üzünü tapanacan zəifləmiş əlləriylə naməlum adamı axtardı. Bu üz qəfildən Çağatayevin barmaqları altında

qırışdı, adamın ağızından ayrılıqda başa düşülen, bütövlükde isə heç bir mənəsi olmayan isti söz havası çıxdı. Çağatayev həmin adamın üzünü əllərində tutub heyrətlə qulaq asırdı, onun nə dediyini başa düşməyə çalışırdı, amma bacarmırıldı. Dəyərin bu oturaq sakını səsini kəsib, qısaca, ağılli-başlı gülürdü, sonra yenə danışındı. Çağatayevə elə gəlirdi, o, özünün nəsə fikirləşən, amma uydurduğunun mənəsi olmayan sözlərinə, ağlına gülür. Sonra Çağatayev başa düşüb özü də güldü: sözlər ona görə anlaşılmaz olmuşdu ki, onlarda təkcə səslər vardı – bu sözlərdə nə maraq, nə duygu, nə də ruh vardi, elə bil, adamın sinəsinin altında ürəyi yox idi, öz avazını çıxarmırdı.

– Dur get, Üst-Yurda qalx, bir şey götürüb mənə gətir, mən də sinəmə qoyum, – bu adam dedi, sonrasa yenidən güldü.

Onun aaklı hələ yerindəydi, ola bilsin, qorxa-qorxa ürəyinin döyündüyünü, ruhunun nəfəs aldığına başa düşmədən, amma heç bir şeyə marağı, istəyi olmadığından aqlında gülürdü; hətta tam tənhaliq, gecə dəyəsinin zülməti, yad adam – bütün bunların hamısı təəssürat təşkil eləmirdi, qorxu, maraq doğurmurdı. Çağatayev bu adamın üzünə, qollarına toxunurdu, əli onun bədəninə dəyirdi, hətta onu öldürə bilərdi – o isə hələ də nəsə həyəcanlanmırkı, elə bil, artıq öz həyatı üçün yad adam idi.

Eşikdə bayaqkı gecəydi. Çağatayev irəli gedə-gedə qayıtmak, donquldanan adamı götürüb özüylə aparmaq istəyirdi; amma əgər o, artıq köməyə yox, yaddaşa ehtiyacı olduğu dərəcəyəcən əzab çəkmışdisə, onu hara aparmaq lazımdı? O, geri baxdı: dilsiz-ağızsız it arxasında gəlirdi, qamış daxmalarda adamlar öz yuxularında, öz röyalarında uzanmışdilar, qamışlığının zirvəsində hərdənbir zəif küləyin buradan lap Aralacan gedib çatan əsintisi ötüb-keçirdi. Anasıyla Aydimin yatdıqları sığınacağının yanındaki daxmada kimsə astadan danışındı. İt ora girib-çıxdı, sonrasa sahibiylə sığınacağının harada yerləşdiyini itirməkdən, yaxud unutmaqdan qorxub geri, evə götürüldü.

Çağatayev geri, anasının yanına qayıdır, soyunmadan Aydimin yanında uzandı. Qız yuxuda seyrək, demək olar, hiss olunmadan nəfəs alırdı, qorxurdu ki, nəfəs almağı unuda bilər, onda da ölər. Çağatayev gilin üstündə uzana-

uzana mürgü içində yerin uzaq dərinliyində xalqının yuxulu donqultusunun necə səsləndiyini eşidirdi, mədəsində turş, qələvi otlar əziyyət verə-verə həzm olunurdu. Qonşu ot daldalanacaqda ər arvadla danışındı; o istəyirdi uşaqları doğulsun – bəlkə, indi mayalanacaq.

Amma arvadı cavab verirdi:

– Yox, bizim səninlə zəifliyimiz eynidi, on ildir onu mayalandırıraq, o mənim içimdə döl bağlamır, mən də həmişə ölü kimi bomboşam...

Ər susurdu, sonra deyirdi:

– Yaxşı, gəl ikilikdə bir şey eləyək, bizim sevinməyə bir şeyimiz yoxdu.

– Neyləyək axı, – qadın cavab verirdi, – mənim geyinməyə bir şeyim yoxdu, sənin də; qışda necə yaşayacaqıq!

– Yatanda qızınacaqıq, – ər cavab verirdi, – kasibçılıqdan özgə neyləyəsən, axı: təkcə sən qalıbsan, istər-istəməz baxıb sevirsən!..

– Başqa bir şey qalmayıb, – qadın razılaşındı, – bizim heç bir var-dövlətimiz yoxdu, mən dönə-dönə fikirləşdim, görürəm ki, səni sevirəm.

– Mən də səni, – ər deyirdi, – yoxsa yaşamaq olmaz...

– Arvaddan ucuz heç nə yoxdu, – qadın cavab verdi – kasibliğimiz şəraitində mənim bədənimdən savayı sənin var-dövlətin var?

– Var-dövlət çatışmir, – ər razılaşdı, – sağ olsun, heç olmasa, arvad özü doğulub böyükür, onu elə-belə düzəldə bilməzsən: sənin döşün, qarnın, dodaqların var, gözlərin baxır, çoxlu qalan şeylər var, mən sənin haqqında fikirləşirəm, sən mənim, vaxt da keçir...

Onlar susdular. Cağatayev qulağının yiğilmiş çirkini təmizləyib, təzədən dinşəməyə başladı – ərlə arvadın yatdığı yerdən yenə söz eşidəcəkmi?

– Biz pis var-dövlətik, – qadın dilləndi, – sən arıq, zəif-sən, mənimsə döşlərim soluxur, sümüklərimin içi ağrıyır...

– Mən sənin qalıqlarını sevəcəyəm, – ər dedi.

Sonra tamam susdular, – yəqin, öz yeganə xoşbəxtlik-lərini əlləriylə tutub saxlamaq üçün qucaqlaşdırılar.

Cağatayev nəsə piçildədi, gülümsədi, vətənidəki iki adamın arasında, zavallı halda olsa da, xoşbəxtliyin mövcudluğundan razi halda yuxuya getdi.

Səhər Gülcətay nə oğluna, nə onun gətirdiyi qızı fikir verdi. Ruhunun qüvvəsi yalnız Aydimla yanaşı cığırın yanındakı otun üstündə yatmış oğlu barədə xatirələrə çatırdı; indi qarı təkcə öz həyatıyla yaşayırırdı. Daxmada görməli iş yox idi, bununla belə, anası uzun-uzadı maili divarlardakı qamış gövdələrini düzəltdi, yerdəki ot saplaqlarını yiğişdirdi, qazanın içini təmizlədi, həsiri düzəldib bükdü, bütün bunların hamısını təsərrüfat var-yoxunun yerində olması qayğısını çəkə-çəkə, çox diqqətlə, cidd-cəhdələ eləyirdi, çünki bundan başqa həyatla, özgə adamlarla əlaqəsi yox idi. Sonra insana fasiləsiz düşünməkdən ötrü nəsə lazımdı, görünür, o da özünün xırda, demək olar, faydasız təlaşında əlləşəndə xəyalında nəsə canlandırdı; axı işsiz fikirləşməyi bacarmırdı; o, daxmanı yiğisdiranda təsərrüfat, daxma qadına xatırələr gətirirdi, bomboş zəif qəlbini duyğularla doldururdu.

Oğlundan xahiş elədi ki, ona bir şey versin. Çəkinə-çəkinə, ümidsizcəsinə, acgözlük ifadə eləmədən, yalnız ondan ötrü istədi ki, şey-şüyü çox olsun, onların vasitəsilə gündəlik məşğulluğu artsın, – onda ömrün anları daha yaxşı keçir. Nəzər anasını düzgün başa düşdü, pləşini, revolverin qoburunu [revolverini şalvarının cibinə qoydu], dəftərçəsini, qırx rubl pulu ona verdi, eyni zamanda Aydimı yedizdirməyi tapşırırdı. Amma qız özü irəli düşüb özünə yeməyə ot yiğmağa getdi, Gülcətaysa qaldı.

– Molla Çerkəzovu tanıyırsan? – Nəzər ondan soruşdu.

– Mən hamını tanıyıram, – anası dedi.

– Tərpən, onun yanında yaşa, orada vəziyyətin yaxşı olacaq. O, kordur, ölənəcən səni qoruyacaq.

Beli əyilmiş qoca anası yerə baxırdı; o, əgər artıq qəlbidə duyğulardan yox, vərdişdən döyünlürdüsə, əgər həyat ondan ötrü, demək olar, sezilməzdirsə, Çerkəzova nəyə görə lazım olduğunu başa düşmürdü. Amma oğlunun ona verdiyindən başqa, özüylə daldalanacağından heç nə götürməyib – onları da ona görə apardı ki, o şeylər əlin-dəydi, – getdi. Sən demə, artıq özünün evdəki var-yoxunu da sevmirmiş, ona görə ki, acgözlük üçün onda ruhi insanı qüvvə çatışmırırdı.

Cağatayev anasının qəlbinin Molla Çərkəzovla ailə həyatında qızınmasını arzulaya-arzulaya Aydimla birgə yaşamaq üçün qaldı. Aydim dərhal təsərrüfat işlərini aparmağa, otəncər yiğib qaynatmağa, balıq tutmağa, nahara yemək tədərükü görməyə başladı. Bir dəfə o, axacaqlardan, su basmış yerlərdən keçib uzağa getdi, saksaulluğa çatdı, qış vaxtından ötrü ehtiyat odun gətirdi. Cağatayev sonra bu uzaq saksaulluğa özü gedib odun gətirdi, qızasa getməyi qəti qadağan elədi, – qoy o, yalnız ev sobasında balaca ocaq qalayıb sutkada bircə kərə şorba bişirsin. Amma tezliklə təsərrüfatı tamamilə tək aparmalı oldu, ona görə ki, Aydim xəstələnib qızdırıldı, isitdi, tərə batdı. Nəzər uçunmadan onu otla örtürdü, qızarmış gözlərini silirdi, duru ot-alaf şorbası yedirdirdi, amma qız xəstəliyin öhdəsindən gələ bilmirdi, ariqlayırkı, susurdu, ölümə doğru yönəldirdi. Onun gözləri Cağatayevə şüursuz halda baxırdı, qız yüngülləşmək üçün heç nə düşünməyi bacarmırdı. Cağatayev uzun boş günləri Aydimin başı üstündə otururdu, xəstəni qorxudan, qüssədən qoruyurdu.

Digər daxmalarda, alaçıqlarda da xəstə, zəif adamlar uzanmışdır. Cağatayev hesabladı ki, can xalqı cəmi-cümlətəni qırı yeddi nəfərdən ibarətdi, onlardan iyirmi nəfəri xəstəydi. Camaatin arasında qadın on bir nəfər, on iki yaşınan uşaqla – Aydimı da bura saymaqla – üç nəfər idi. On böyük zəhmətkəşlər kimi, qadınlar hamidən qabaq ölürdülər, sağ qalanlar çox nadir hallarda uşaq doğurdular. Burada cüzi kasıb qüvvələrini səfərbər eləyib, zənginliyin uzaq ölkələrindəkindən daha artıq uşaq arzulayırlar, əgər bəzən uşaqlar doğulurdularsa, onda ata-analarının malik olduqları mirası – qamış köklərini – bomboş məkanda uzun ömür payını alırlar.

Aydimin xəstəliyi vaxtı Cağatayevin rayon icraiyə komitəsinin müvəkkili Nur-Mühəmməd gəldi. Cağatayev ona dedi, bura xoşbəxt, irəliyə doğru hərəkətdə, çoxsaylı olmaqla xalqına kömək üçün ezam olunub. Nur-Mühəmməd Nəzərə cavab verdi ki, xalqın ürəyi çoxdan ehtiyac içinde ağrı çəkir, ağılı kütləşib, buna görə də xoşbəxtliklərini duymağa bir şeyləri yoxdu; bu xalqa rahatlıq vermək, onu həmişəlik unutmaq, yaxud azmaları üçün səhrada, çöldə-dağda bir yerə aparmaq, sonra onu mövcud olmayan saymaq daha yaxşı olar.

Cağatayev Nur-Mühəmmədi bir qadər gözdən keçirdi; o, boydan ucaydı, artıq qocalmışdı, gözleri ensiz bəbəklərinin arasından daimi ağrının içindən nəzər salırmış kimi baxırdı. O, özbək xalatı geymişdi, başında araqçın vardi, ayaqlarına keçə tuflilər keçirmişdi – bütün xalqın içində belə geyimi saxlamış yeganə adam idi. Bu onunla izah olunurdu ki, Nur-Mühəmmədin özü can xalqına mənsub deyildi, bura yarımlı il əvvəl ezam olunmuşdu, adamlara yad nəzərlərə baxırdı.

– Yarım il ərzində burada neyləmisən? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Heç bir şey, – Nur-Mühəmməd məlumat verdi. – Mən ölüləri dirildə bilmərəm.

– Onda nəyi gözləyirsən? Niyə buradasan?

– Mən bura gələndə camaat yüz on nəfərdi, indi azdı. Mən ölenlərə qəbir qazıram, – onları bataqlıqda basdırmaq olmaz, yoluxucu xəstəlik yaranar, mən də ölüləri uzaq qumsallığa aparıram. Hamısı ölenəcən dəfn eləyəcəyəm, həmin vaxt buradan gedib deyəcəyəm – ezamiyyət yerinə yetirildi...

– Xalq öz yaxınlarını özü basdırar – sən bundan ötrü lazımlı deyilsən.

– Yox, basdırımayacaq, bilişəm.

– Niyə basdırımayacaq?

– Ölüləri dirilər basdırımalıdır, burdasa dirilər yoxdu, ölməyənlər, öz vaxtnı yuxuda gözləyənlər var. Sən onları xoşbəxt eləyə bilməzsən, hətta onlar artıq öz dərdlərini də bilmirlər, daha əzab çəkmirlər, əzabdan qurtarıblar.

– Səninlə neyləyək axı? – Cağatayev soruşdu.

– Heç bir şey lazımlı deyil, – Nur-Mühəmməd dedi.

– İnsana uzun müddət əzab vermək olmaz, Xivə xanlıra fikirləşirdilər ki, olar. Uzun müddət əziyyət versən, məhv olur, onu az-az incitmək, oynamaya imkan yaratmaq, sonrasa təzədən əzab vermək lazımdı.

– Mən onlara qəbir qazmayacağam, – Cağatayev dedi.

– Bilmirəm sən kimsən: yadsan, yaxşısı budur, çıx get, bizi tək burax.

Nur-Mühəmməd yatan Aydimın alnınə toxundu, sonra yerindən qalxdı.

– Sən öz bildiyini elə, mən də öz bildiyimi. Tezliklə bu qızı torpağa tapşıracağam. Görüşənədək.

O, öz qazmasına getdi. Cağatayev Aydımı otla həsirə bükdü, onu tələsik anasıyla Molla Çerkəzovun yanına apardı: qoy qızı aradabır su versinlər, gecənin soyuğundan qorusunlar. Cağatayev özüsə elə dərhal yüz, yaxud yüz əlli kilometr uzaqda olan Çimqaya yollandi. O, günün bütün qalan hissəsini, bütün gecəni və daha bütöv bir günü yolda palterini yırtıb, dilənci kökünə düşüb, səbirsizlikdən çəşib, əziyyətə düşçər olub, ağlına qaranlıq çöküb, haradasa üzüqyolu yumşaq palçığın içində uzanananاقan qurumuş axarlardan, sel basmış yerlərdən, qamışlıqlardan, qarışq bitkilərin üstündən keçib-gedirdi. Sonra oyanıb yaxınlıqda böyük xarabalıq gördü: o, uçulub-tökülmüş gil divarlara yaxınlaşdı. Hündürə qalxmış günəş köhnə divarların altında bürkü, yuxu, huşsuzluq toplayırdı, boğanaq havanın huşsuzluğu quru gilin köhnəldiyi divarlar altından gəlirdi. Cağatayev daşqın sularının oyuq açdığı həmin uçmuş yerlərdən istehkamın içərisinə keçdi. Orada sakitlik üzündən daha bürkülüydü; göylərin istisi qalın, kirli gövdəli hündür otlar basmış yerə toplaşırdı, ona görə ki, otları burada yeyəcək bir kəs yox idi, yalnız öz kefinə böyüyürdü. Cağatayev onların altında hər hansı yeməli xırda ot axtara-axtara bu yağlı bitkilərə nifrətlə baxırdı. O, nəyinsə xırda sinmiş sümüklərini tapdı: sümükləri daha qatı üz alınsın deyə, doğramışdır, ya da əgər insan idisə, qılıncla bir neçə dəfə çapmışdır. O tərəfdə daha bir neçə sümük, kəlləsiylə birlikdə insan skeletinin bütöv parçasını gördü; bu adam üzüqyulu ölmüşdü, onun qabırğaları, elə bil, ölümündən sonra nəfəs almaq üçün ətrafa dağılmışdı, bir qabırğası şiş ucuyla indi artıq çürümüş, solğun otlara batmış əzik Qırmızı Ordu şleminə dayanmışdı. Cağatayev onu qabırğanın altından çıxardı; üstündə hələ beşguşəli ulduzun yeri qalırdı, şlemin iç tərəfində, parçanın alınıstı zolağında kimyəvi karandaşla yazı – “Oraz Qolomanov” – həlak olmuş qırmızı qvardiyaçının adı vardi. Cağatayev şlemi təmizləyib, öz başına qoydu, özünün furajkasınısa Qolomanovun kəlləsinə keçirdi. Qalanın iç tərəfindən divarda, güman ki, Qolomanovun, yaxud sümükləri haradasa torpağa səpələnmiş başqa qvardiyaçının süngüsüylə “Yaşasın inqilab yuldaş!” sözləri çizilmişdi, süngü kimi zaman, yağış, külək düzəltməsin, ölülərin dirilərin bu ümid izini silməsin deyə, həddən artıq dərindən

çapılmışdı. Yeqin ki, burada otuzuncu, yaxud otuz birinci ildə basmaçlarla, Xivə və türkmen quldarlarının qoşunlarıyla vuruşan Qırmızı Ordu dəstəsi yerləşirmiş, Qolomanov yoldaşlarıyla burada qalib, arxayıncasına çürüyüb, elə bil, əmin idi ki, yaşanmamış həyatı başqaları tərəfindən eynilə özlərininki kimi yaxşı yaşıanacaq. Qartallar, yaxud vəhşi heyvanlar sümüklərini daşıyb aparmasınlar deyə Çağatayev torpaqlı otu Qolomanovun skeletinin üstünə tökdü, öz yoluyla Çimqaya çıxb getdi.

O, Çimqayda içində kolxozi apteki olan qutu aldı, ray-kom vasitəsilə otuz-qırx xına tozu əldə elədi, amma bilirdi ki, bu vəsaitlər onun hər şeydən çox, hələ mövcud olmayan, ölmədən dözmək mümkün olan başqa həyata ehtiyac duyan xalqına az kömək eləyəcək. Hər ehtimala qarşı, pocta da girdi soruşsun ki, ona Moskvadan məktub varmı, bəlkə də, var. Poçt binasının içərisində uzaq hava yollarının təsvirilə plakat asılmışdı, maili masaların şüşələri altında Moskvaya, Leningrada, Tiflisə düzgün poçt ünvanlarının nümunələri dururdu, guya, bütün yerli adamlar təkcə bu məntəqələrə məktub yazırlar, yalnız bu gözəl şəhərlərin həsrətini çekirlər.

Cağatayev “Tələb olunanadək” pəncərəsinə müraciət elədi, ona Moskvadan gələn, bura Özbəkistan partiya MK-nin qayğıkeş işçilərinin Daşkənddən yolladıqları sadə məktub verdilər. Kseniya yazırıdı: “Nəzər İvanoviç Cağatayev! Sizin arvadınız, mənim anam Vera Moskva şəhərində, ikinci klinik xəstəxanada qız doğarkən öldü, uşaq doğulanda ölüydü, onun meyidini mən də gördüm. Qızı xəstəxanada anam Verayla, sizin arvadınızla bir tabuta qoydular, Vahankov qəbiristanlığında, yazıçı Batyuşkovun yaxınlığında torpağa basdırıldılar. Siz gələndə mən qəbrin harada yerləşdiyini göstərərəm. Pioneer salamıyla: Kseniya!”.

Türkmen qız “Tələb olunanadək” pəncərəsindən boy-lanıb dedi:

– Gözləyin, sizə telegram da var, altı gündü gəlib.

Sonra o, Cağatayevə Daşkənd teleqramını verdi: “Arvadınızın ölümüylə bağlı məktub sizinlə əlaqələrin çətinliyi üzündən oxunub. Üzr istəyirik. Bir aylığa Moskvaya getmə-yə icazə verilir sonra qayitmalısınız. Salam. Təşkilat şöbəsi, İsfəndiyarov. Teleqramı iyirmi gün ərzində çatdırılmayanda Daşkəndə, göndərənə qaytarmalı”.

Cağatayev məktubla teleqramı gizlətdi, içində kolxoz aptekи olan qutunu götürdü, poçt kontorundan çıxb getdi. Çimqay çox kiçikdi – pəncərəsiz daxmalar, gil siğınacaqlar gen dünyanın ətrafındakı boş məkanın ortasında, demək olar, nəzərə çarpmadan yerləşirdi. Cağatayev çayxanadan arpa kökəsi aldı, artıq beş dəqiqədən sonra şəhərdən qıraqda, öz yoluyla yel kimi gedirdi; günəş hündürə qalxmışdı, əməlli-başlı yandırırdı, amma bununla belə, hərarəti insan ürəyini xoşbəxtlik vəziyyətinəcən qızdırı bilmirdi. Cağatayev fikir-xəyaldan əl çəkdi; o, yolun qıraqındakı cürbəcür şeylərə – quru otun saplaşına, kiminsə arabasından düşmüş, tikə-tikə həzm olunmuş eşşək yeminə, kim bilir, hansısa uzaq səyyahın köhnə rus çrağına diqqətlə baxırdı, yad həyatın, yaxud fəaliyyətin qalıqlarıyla izləri Cağatayevi öz fikirlərindən yayındırırdı. Nəhayət, balaca tisbağa gördü: o çölə çıxardığı şışmiş boynuyla, köməksiz halda salladığı ayaqlarıyla, özünü daha çanağın altında gizlətmədən uzanıb qalmışdı – tisbağa burada, yolun qıraqında ölmüşdü. Cağatayev onu götürüb nəzərdən keçirdi. Sonra kənara aparıb, quma basdırıldı. İndi bu tisbağa mərhüm arvadı Veraya onun özündən yaxın idi, Cağatayev çəşqinqılıq içində ayaq saxladı. O, zəifləmiş şüuruya məlum məqsədlə yaşayıb hərəkət elədiyini başa düşmədən yerə oturdu; təbiətin adı hadisələri Nəzərin qarşısında yad, darixdirci idi; ona daha heç bir tamaşa, zövq lazımdı, o, əlində qızmış arpa kökələrini nifrətlə tulladı, sonrausa uşaqlıqdakı, anası tərəfindən Sarı-Qamışdan çıxarırlanda olduğu kimi, qışqırıb, gözləriylə bu yad yerdə səsini eşidəcək, yanına gələcək kimisə axtarmağa başladı – elə bil, hər bir adamın arxasında yorulmaz köməkçisi gəlir, özünü göstərmək üçün son ümidsizliyin gəlib çatmasına gözləyir... Uzaqda, sakitlikdə, sanki durğun pərdənin arxasında, yaxın, amma başqa dünyada nəsə elə hey uğuldayırdı. Səsin mənası, aydınlığı yox idi. Cağatayev dinşədi: xatırladı ki, bu səslər ona əvvəller də tanış idi, amma heç vaxt onları başa düşməmişdi, diqqət verməmişdi. Səslər yenə təkrar olunurdu, bu səslər aradabır, eyni fasılərlə boşluğun boş yerlərindən keçərək gəlirdi, – elə bil, iri, buz bağlamış damcılara şəh damcılayırdı, elə bil, hərdənbir sümsü qısaca çağırırdı, zümrüd meşələr o çağırıtnı alıb uzaqlara aparırdı, yaxud özünün ölüb gedən hissələrini

saya-saya, biryolluq keçib-gedən sonsuz ulduz vaxtı ötürdü, bu səslər həddən artıq yaxında – Çağatayevin öz bədəninin içində səslənirdi, həmin səslər onların indi unutduqları, sıxilan ürəyində kədərdən boğulan həmin başlıca həyatı xatırlada-xatırlada öz qəlbinin ahəstə döyüntüsündən əmələ gəldi.

Cağatayev qalxıb sürətlə öz xalqının məskəninə yollandı. Axşama yaxın o qədər yoruldu ki, torpağın isti bir yarığında gizlənmədən yatdı, bütün gecəni tutqun uğultu, ətrafinda cürbəcür çaxnaşma, öz fəaliyyətinə, təyinatına inanan təbiətin narahat hərəkətini eşitdi.

İkinci gecə o, artıq qamış cəngəlliyyinin hüdudlarında, bütün doğmalarının yaxınlığındaydı. O fikirləşirdi ki, can xalqı indi artıq yatır, heç olmasa, qoy yuxularında acliq keçirib, əzab çəkməsirilər, əgər səhər yenidən ölməmək üçün röyadan artıq olmayan həqiqət barədə, ən azi, zəif təsəvvürə malik olacaqsa, qoy gecə uzansın. Buna görə də gecələr Çağatayev, adətən, az narahat olurdu: başa düşürdü ki, yatanlardan ötrü yaşamaq asandı, anası indi nə onu, nə özünü xatırlayır, balaca Aydimsa, öz-özünə qızışa-qızışa, xoşbəxtsayaq, kimsəyə ehtiyac duymadan uzanıb.

O, asta-asta, elə bil, dincələ-dincələ gedirdi, alçaq sak-saulluğu adladı, azacıq sel basmış yerdən keçdi; gecikmiş nazik ay daim hər cür təqdirsiz-filansız çalışan axar çayı işıqlandırırdı. Xivənin böyründən ötüb, Əfqanistana, yaxud daha uzaqlara gedən qədim karvan yolunun üzərində ay işığından bərq vuran toz dururdu. Bu, Çağatayevdən ötrü anlaşılmaz idi. Həmin yol artıq neçə yüz illərdi başlı-başına buraxılıb, möhkəm qumla dolu yerlərdən ötür, yalnız bir yerdən indi, yəqin, quru olan, qalın piyada tozu qalxan üstü bərkimiş narın torpağın üzərindən keçir. Dəvələrlə eşşəklər belə tozlamırlar, onların tozu yuxarı qalxır, həmin toz da karvanın axırında qatlaşır. Çağatayev, güman ki, kimsənin olmadığı yerdən kimin getdiyini görmək üçün öz yolundan çıxdı, adam ayağı dəyməyən yerlərlə kəsə cənuba sarı getdi. O, uzun müddət qamış cəngəlliyyin arasındaki ceyillikdə batabata, ətir saçan tikanlı kolluqları əllərilə aralaya-aralaya, altında hansısa unudulmuş arxeoloji şəhərciyin öz qəbrində yatdığı, quru, təmiz, küləklərin süpürüb təmizlədiyi kurqana çıxanاقan yarib keçdi.

Qədim yol bu kurqanın ətəyini dövrələyirdi, sonra cənubşərqdə – Çində, Əfqanıstanda, zülmətdə yox olurdu. Naməlum piyadalar hələ bura çatmamışdır, onlar dinməzcə hərəkət eləyirdilər, səsləri qəti eşidilmirdi – ola bilsin, yoldan yana dönmüşdülər, yaxud geri qayıtmışdır, ya da yerə uzanıb yatmışdır. Cağatayev onların qabağına getdi; o, xoşbəxt, ya da heyrətamız bir şey görməyi gözləmirdi, bilirdi ki, ay işığında uzaq vahələrə, kolxozlara gedib çatmaq, doyunca qoyun əti yemək üçün Amudəryanın dərin deltasından fəlakət üzündən çıxmış vəhşi heyvanlar toz qaldıra bilərdilər.

Amma ona doğru adamlar gəlirdilər. Cağatayev yoldan qırqaqda uzandı, gələnlərin hamısını gördü. Rayonun müvəkkili Nur-Mühəmməd kor Molla Çərkəzovun əlindən tutub aparırdı; onların arxasında Cağatayevin anası gedirdi, xırda ayaqlarıyla Aydim səkirdi. Arxada başqa adamlar gedirdilər, onların arasında da qoca Sufyan, donquldanın Nəzər-Şakir, onun həyatının yeganə bəxşisi kimi sevdiyi arvadı, sonra arvadının yanıyla Durdi – cəmi on dörd, bəlkə də, on səkkiz adamvardı. Qalan camaat, yəqin, yuxudan oyana bilməmişdi, ya da hərəkət eləmək gücünü, istəyini itirmişdi.

Gülçatay gələcək yeməyi üçün oğlunun plaşına bükül-müş qamış kökü aparırdı; Aydim ucundan tutduğu yeməli ot dəstəsini yerlə sürüyürdü; Nəzər-Şakir başında adyaldan iri bağlama saxlayırdı; Molla Çərkəzov sol əliylə Mühəmməd-dən tutmuşdu, sağ əliyləsə havada nəsə axtarırdı – onların hamısının gözləri yumuluydu, mürgüləyə-mürgüləyə gedirdilər, bəziləri xəyalla yaşamağa vərdiş eləyib, öz sözlərini piçildiyir, yaxud donquldanırdılar. Tək bircə Nur-Mühəmməd bütün dünyani dərk eləyə-eləyə açıq gözlərilə irəli baxırdı. O, bataqlıq qamışının qurudulmuş yarpağına bükülən ot oxantısı çəkir, susurdu.

Cağatayev Nur-Mühəmmədin qabağına çıxbı, ondan soruşdu: adamları hara aparı?

Nur-Mühəmməd Cağatayvlə salamlaşış cavab verdi:
– Hansı adamlar?.. Onların ruhu çoxdan pələsəng olub, onlardan ötrü fərqi yoxdu – yaşayırlar, ya yox.

O, yoluna davam eləyirdi. Cağatayev onunla yanaşı getdi. Nur-Mühəmməd öz-özünə gülümsürüb, qıraqa baxdı: hətta qaranlıqda ətraf aləm ondan ötrü miskin, nifrətamız idi, arxa-sincasa, demək olar, mövcud olmayan adamlar gedirdilər.

Yol bayaq Çağatayevin üzerinde olduğu küçük kurqanı dövrələyirdi. O, altında hansısa kiçik xalqın da bir daha özünə heç bir zülmkarı cəlb eləməmək üçün öz sümüklərini bir-birinə qarışdırıb, öz adlarını, cisimlərini itirib yatdığı bu torpaq təpəyə yeni mənayla baxırdı. Qul əməyi, üzgülük, istismar heç zaman təkcə fiziki qüvvəni, təkcə əlləri məşğul eləmir, yox – bütün ağıl da, ürək də, ruh kimi birinci oyulur, sonra bədən də tökülr, onda da öz gündəlik marağından yayındırılmış, tərk edilmiş insan boş damarlarıyla, yalnız inanmağa, yuxular görməyə, qeyri-reallığı canlandırmaga adət eləmiş başla yaşıdığını başa düşməyib, qala, sıginacaq tək torpağın altına gömülür. Doğrudanmı, onun can xalqı da tezliklə haradasa yaxında yixilib qalacaq, külək üstünü örtəcək, yaddaşsa unudacaq, ona görə ki, bu xalq daşdan, yaxud dəmirdən heç nə ucalda bilmədi, əbədi gözəllik uydurmadı, o yalnız kanallarda torpaq qazırı, amma suyun axarı kanalları yenidən doldururdu, xalq da selintini təzədən qazırdı, artıq torpağı sudan qırğıja atırdı, sonra bulanıq axın yeni lil çökdüürürdü, yenidən onların əməyini izsiz-tozsuz örtürdü.

– Qalanlar hardadı – yatırlar? – Çağatayev Nur-Mühəmməddən soruşdu.

– Yox, geri qalıblar, amma arxamızca izimizi tutub gəlirlər; sonra çatarlar.

Qabaqdakı adamların yaxınlığında olan Aydim yixıldı, yerində uzanıb qaldı. Çağatayev bunu eşitdi, dönüb baxdı; arxada yuxulamış adamların daha iki bədəni vardı.

– Eybi yoxdu! – Mühəmməd ona dedi. – Sonra ayılıb çatarlar.

Amma Çağatayev Aydimı qucağına götürüb apardı. O, yatırıdı, qızdırımadan titrəmirdi, yəqin, xəstəlik qızdan əl çəkmişdi. Ot yeməyinə, xəstəliyə baxmayaraq, bədəni arıq deyildi, bu bədən, hətta quru qamış köklərindən faydalı olan hər şeyi özünə çəkirdi, uzun müddət, xoşbəxt ömür yaşamağa uyğunlaşmışdı.

– Sən onları hara aparırsan? – Çağatayev Nur-Mühəmməddən soruşdu.

– Sarı-Qamışa, vətənlərinə, – Nur cavab verdi, – əvvəl yaşadıqları yerə.

– Niyə?

– Qoy harasa hərəkət eləsinlər. Mən onları uzun yolla – daşqın yerlərinin başına fırlatmaqla aparıram. Kim yeriyirsə – onun işi həmişə asandır.

– Bəs xəstələr? – Cağatayev soruşdu.

– Onlar da yavaş-yavaş yeriyirlər. Yol getməkdən sağa-lacaqlar – biz bataqlıqdan uzaqlaşmışıq, qızdırma da olma-yacaq.

Cağatayev Nur-Mühəmmədin xeyirxah niyyətinə inan-mirdi. O hətta bilmirdi ki, əgər xəstələrin ağilları öz maraq-larından bu qədər uzaq düşübsə, ürəkləri üzgünlüyü alışib-sa, sağlamlığı hiss eləyəcəklərmi? Elə həmin səbəbdən əza-ba da dinnəzçə, hissiz-duygusuz tab gətirirdilər, elə bil, bu, onların işi deyildi. Cağatayev anasına baxmaq üçün Nur-Mühəmməddən geri qaldı. Aydim rahatca onun qucağında yatırdı; Nəzər yaxınlaşanda Gülcətay gözlərini açıb oğluna heç nə demədi; qarının əlindən zəif, bəxtəvər Molla Çərkə-zov tutmuşdu. Ana xatırlamadığı, amma əgər yaxından gör-məsə, tanımadığı oğluna dalğınlıqla baxırdı. Nəzər anasına baxmaqdə davam eləyirdi, qarı da gözlərini ondan çekdi, çünki oğlunun qarşısında aciz, bədbəxt halda yaşamaqdan utanırdı; o, oğlunu əvvəlki, unudulmuş qüvvəsilə sevmək istəyərdi, amma indi bunu bacarmazdı, indi onun ürəyi yalnız öz nəfəsi üçün bəs eləyirdi, oğlunun başındakı Qırmızı Ordu şəlemi ananın xoşuna gəlirdi, fikirləşdi ki, öz başını yuxuda qızdırmaq üçün o şəlemi bəxşish götürməlidir.

Sonra sərsəmləyən xalq öz yolunda quru, isti quma rast gəlib səhərəcən mürgüləmək üçün qumun üstündə uzandi. Cağatayev yatmaq istəmirdi; o, Aydimi anasıyla Molla Çərkəzovun arasına qoydu, səhərəcən neyləyəcəyini bil-mədən tək qaldı. Sonra gah darixa-darixa, gah gülümsəyə-gülümsəyə, həyatını lazımsız bir şey kimi yaşaya-yaşaya öz-özünə sözlər mızıldayırdı.

Səhərə yaxın yolda yixılanlar, yaxud zəiflikdən geri qalanlar gəlib çatdilar, hamı təzədən Nur-Mühəmmədin arxasında getdi. Aydim indi özü yeriyirdi, hətta Cağatayevlə birgə gülürdü. O, qızın alınıni yoxlayırdı – alnında isti yox

idi, bununla belə, temperaturun yarım dərəcə düşməsi ona bəs idi, onda təzədən qıvraq, gümrah olurdu. Günorta Sufyan Çağatayevi quru yoldan qırğa çəkdi. Ona dedi, hələ Amudərya qollarının yaxınlığında hərdənbir tək yaşıyan, artıq insani unutmuş, amma görəndə keçmiş çobanlarını xatırlayıb yanına qaçan iki-üç qoca qoyuna rast gəlmək olar. Qoyunlar da təsadüfən salamat qalıblar, ya da bayların Əfqanistana qovub aparmaq istədikləri, amma macal tapmadıqları iri vəhşiləşmiş sürülərdən qalıblar. Qoyunlar da çoban itləriylə bir neçə il bir yerdə yaşayıblar; itlər onları yeməyə başlayıblar, sonra gəbəriblər, ya da qüssədən qaçıb dağılışıblar, qoyunlarsa tək qalıblar, tədricən qocalıqdan, susuz qumluqlarda azmış vəhşi heyvanların əlindən ölürlər. Amma onlardan bəziləri sağ qalıblar, indi əsə-əsə, bir-birinin böyründə, tək qalmaqdən qorxa-qorxa gəzib-dolaşırlar. Qoyunlar kasıb çöldə öz dairəvi yollarından qırğa çıxmadañ, iri çevrələrlə gəzirdilər; onların həyatı ağlı bundaydı, ona görə ki, otların yeyilmiş, tapdalılmış saplaqları qoyunlar qalan yollarını qət eləyənəcən, əvvəlkı yerə qayidiananınca təzədən bitirdi. Sufyan vəhşiləşmiş, məhv olmuş sürüdən qalan qoyunların öz ölümlərinə doğru getdikləri dörd belə otlu köç dairəsi tanıyordu. Bu köç dairələrindən biri yaxında, demək olar, can xalqının indi Sarı-Qamışa getdiyi həmin yolun kəsişməsində uzanıb gedirdi.

Sufyanla Çağatayev qumluqdakı kiçik, nəm çökəyə çatıb dayandılar. Sufyan əlləriylə qumu dərin qazdı, qum dərinlikdə nəm idi; qoca dedi, qoyunlar qabaq ayaqlarıyla yeri eşirlər, sonra yanğılarını söndürə-söndürə nəm qumu çeynəyirlər – qoyunları elə burada gözləmək lazımdı; o, qoyunların bütün dairəvi yollardan keçdikləri vaxtı bilirdi, hesablaşdı ki, bura gəlib çıxməq müddətləri çatıb; keçən il o, qoyun sürüsünün arxasında gəzirdi, bu yerə gəlib çatmışdı. Onda sürüdə qırxa yaxın qoyun vardı, Sufyan onlardan altısını yedi, yeddi qoyun yolda tələf oldu, qalanlarısa uzaqlaşdırılar.

Nur-Mühəmməd camaati da bura, Çağatayevin Sufyanla qoyun gözlədikləri yerə gətirdi, hamı qoyunlarının keçən il yaş qum çeynədikləri qoyun cığırinın yanında uzanıb mürgülədi. Axşama hələ çox qalsa da, səhərdən az vaxt keçsə də, bütün adamlar təzədən yatırdılar. Çağatayev yatanların arasında təkcə gəzirdi, qorxurdu ki, daha kimsə oyanmayacaq;

o, fikirləri, xatirələriylə öz içində çapalamaqdan darıxırırdı. Aydına yaxınlaşdı, – qız göz qapaqlarını şirin-şirin yumub huşsuzluq, yaxud röya içində gülümsünə-gülümsünə yatırıldı. Əsl həyatda sevincdən məhrum olsa da, bu sevinci gözlərini yumub öz hissələrində, təxəyyülündə alırdı. Molla Çerkəzov başını Çağatayevin anasının sinəsində gizlətmışdı, ona qisılıb kor olduğunu yada salmadan, sevgi, mehribanlıq içində yatırıldı. Nur-Mühəmməd qıraqda uzanmışdı; o, torpağın üstündə qımıldanıb nəsə piçildədi.

– Sən burada nə fikirləşirsən? – Çağatayev ondan soruşdu.

– Qırx nəfərdən artıq qalıb, – Mühəmməd dilləndi.
– Hələ çoxdur! – O, caamatı sayırdı: nə qədəri ölüb, hələ nə qədəri qalıb.

Çağatayev Sufyanı itəldi: qoca yatmırırdı, yalnız gözlərinin yumulu saxlayırdı, elə bil, nurunu qoruyurdu, görünən gündüz aləminin təəssüratları arasında ruhən dağılmaq istəmirdi. Çağatayev ona dedi ki, Moskvada arvadı ölüb, amma Sufyan dərdinə şərik çıxmadı, susdu, sonra dedi, Çağatayev qoyunların qabağına getsin, onlar başqa yerdə yaş qum təpib yatmış xalqdan yan keçə bilərlər.

Gülçatay oyandı. O, indi yatan Molla Çerkəzovun başını dizlərinin üstündə saxlayıb oturmuşdu. Çağatayev söhbət eləmək üçün anasının yanına getdi, amma ona bir söz demədi. Özü başa düşdü ki, qocayla anasına yalnız onlardan təskinlik eşitmək, bundan sonra yaşamaq üçün müraaciət eləyir. Amma bəyəm, onun mövcudluğu özünü burada qəlb rahatlığında, yaxın adamların təəssüfündə qorumaqdadımı!.. O, oradan, poçt olan yerdən nahaq yerə Kseniyaaya açıqca göndərmədi ki, əgər anasız yaşamağa çətinlik çəksə, atası uzaq olduğu, bəlkə, kömək üçün qayitmayacağı vaxtda MK-ya getsin.

Çağatayev Gülçatayın açıq başını sığalladı, Qırmızı Ordu şlemini onun başına geydirdi, ona görə ki, bərk istidən anasının başı ağrımamasın. Anası şlemi çıxardıb, öz altında gizlətdi; o, əmlakına inanındı, onu qoruyurdu – buna görə indi də köynəyi işmişdi, çılpaq bədənində cürbəcür şeylər, sinəsini qızdırıran mülkiyyəti vardi. Anasının yaxınlığında qırğız qadını üzünü quma dayayıb uzanmışdı. O yatırıldı, yuxuda aradabır körpə ağlartısıyla qəşş eləyib, təzədən rahatlığa

cumub, ahəngdar nəfəs alır, uşaq səsilə qışqırırdı. Çağatayev onun gicgahlarından tutub, üzünü qaldırdı, gördü bu, yaşlı qadındır, uşaqşayağı bayığın qışqırıqla qəşş eləyəndə ağızı açılmırıldı. Adama elə gəlirdi, içində uşaq, günahsız özgə adam ağlayır, həmin adam o qədər tənha, qadından ötrü o qədər yaddı ki, hətta yuxudan oyatmırıldı – yaxud bu ağlayan onun dəyişməz, hələ cana gəlməmiş əsl uşaq qəlbiyidi.

Çağatayev qadının başını qaytarıb yerə qoydu, sərgərdan qoyunları qarşılıqla maşa getdi. Əvvəlcə o, adı yerişlə gedirdi, amma sonra gecə gündüzə üstün gələndə qoyunları qaranlıqda əldən buraxmamaq üçün sürətlə irəli qaçıdı. Hərdən bir dayanırdı, dincəlmək üçün nəfəsini dəriirdi, amma sonra təzədən tələsirdi. Tamam qaranlıq çökəndə Çağatayev bir qədər seyrək ot saplaqlarını görmək, onlara əllərilə toxunmaq üçün belini aşağı əyib qaçırdı – bu, qoyunların gedə biləcəkləri yönüdü; yoxsa o, yoldan kənarə çıxıb bomboş qumluğa düşə, sərgərdan qoyunları sezməyə bilərdi.

O, uzun müddət bombos qoyun yoluyla qaçıdı. Bəlkə də, gecəyəri, yaxud daha gec idi. Çağatayev dərk eləmədiyi, amma bununla belə, qəlbini sərbəstcə üzən yorğunluqdan, dərddən, zəif küləkdən gedə-gedə huşunu itirdi, – yuxuladı, yixilib, qalxa bilmədi. O, çöldə tək-tənha, qımlıdanmağa bir şey olmayan qıt sakitlik içində dərin yuxuya getmişdi. Alçaq otların qara gövdələri təkəm-seyrək halda, yetimlər kimi, yatanın ətrafında, elə bil, onun qalxıb gedəcəyindən, özlərininsə burada yenə tək qalacaqlarından təəssüflənə-təəssüflənə dururdu.

Dan yeri ağaranda Çağatayev gözlərini açdı, şüuru azaçıq işıqlanıb yenə söndü, o, hərarət, huşsuzluq duya-duya yenə yuxuladı. İki qoyun Çağatayevin böyürlərində uzanıb onu hənirləriylə qızdırırdı. Başqa qoyunlar insanın sıfətini nə vaxt qaldıracağını gözləyə-gözлəyə ətrafında durmuşdular. Qoyunlar qırx baş idi, onlar çoxdan çoban üçün darıxmış, indisə onu tapmışdilar. Qoca qoç aradabir uzanmış Çağatayevə yaxınlaşırıldı, onun boynunu, boynundakı tükləri ehtiyatda yalayırdı, qoyun insanın qoxusunu, duzlu tərini sevirdi, amma bunları çoxdan dadmamışdı. Qoç çobannın itini görmək üçün gövdəsini hər tərəfə döndəriirdi, amma it yox idi. O, qoyunları aparmaqdən, onları su içən vaxt sakitləşdirməkdən, gecələr təkbaşına vəhşi heyvanlardan qorumaqdən

yorulmuşdu; o, çobanın, onun itinin bütün qayğılarını kim-lərinse öz üzərlərinə götürdükləri, ozününsə yalnız qoyunları sürməli, onların arasında xoşbəxt, yorgun halda yatmalı olduğu gözəl vaxtları xatırlayırdı. İndisə ağıllı, ariq, bədbəxt idi, qoyunlarsa gücünün zəifliyinə, özlərinə biganəliyinə görə qoça nifrət eləyirdilər, onlar da çobanla iti xatırlayırdılar, baxmayaraq ki, itlər su içən vaxt qoyunların arasında qayda yaradır, bəzən səhra otundan çətinliklə qazandıqları yunlarından bir əlcim qoparırdılar. Qoç incik halda yaşıyirdi, o, it olmaq istəyirdi, hətta dişsiz damaqlarıyla qoyunların yunundan yapışib, ağıziyla qoparmağa çalışırdı.

Cağatayev oyanıb qoyun sürüsünü öz xalqının yanına qovdu, axşama yaxın ora gedib çıxdı. Xalq hələ də mürgü-ləyirdi, təkcə Aydim qumun üzərində çaylar, dəmir yolları çəkə-çəkə oynayırdı. Cağatayev adamları oyatdı, onlara ocaq qalamaq, yeməyə qoyun əti bişirmək üçün saksaul kolu, lap quru ot yiğməğə getməyi tapşırırdı. Sufyan qoyunların boğazının altını həvəslə kəsməyə başladı, boğaz damarlarından qanı birinci içirdi, sonra qanı cama süzür, kim istəyirdisə, ona içməyə verirdi. Növbəti salamat qoyunlar yanında dururdular, özləri barədə narahatlıq keçirmədən, diqqətlə qətlə baxırdılar, elə bil, həyatın onlardan ötrü üstünlüyü yox idi. Qoçsa uzaqda, sağ qalmış qoyun sürüsünün içindəydi, Sufyanın hərəkətini daha yaxşı görmək üçün başını qaldırırdı. Yalnız otuz qoyun salamat qalandı, artıq köçəbədə dörd tonqal yananda, bir çox qoyunlar soyulmuş cəmdəkləri, ariq budları, öz bədənlərindəki dəlikləriylə, tamam al-qan içinde, ölüm zəifliyi içində yixilib qalandı qoç mələyib başını çölün bomboş tərəfinə çevirdi. O, qoyunların içinde çoxdan yaşıyirdi, indi uzanıb qalan həmin ölülrərin arasında özünü erkək kimi aparırdı, – onların sümüyünün nazikliyini, bütöv müti bədənlərinin hərarətini bilirdi.

Cağatayev on başdan artıq kəsməməyi tapşırırdı, qoy qalanları döldən, gələcəkdə yeməkdən ötrü yaşasınlar. Qoç salamat qaldı, uzağa çəkilib uzandı, bütün sağ qalan qoyunlar onun başına yığışdırılar. Çöl həyatından ariq, təcrübəli qoyunlar indi uzaqdan itlərə oxşayırdılar.

Cəmdəkləri tonqalda bütöv, tikə-tikə eləmədən bişirməyə başladılar, onları qızardıb, qıraqda qumun üstünə yığdırlılar. Sonra yemək başlandı. Adamlar əti acgözlük,

ləzzət duymadan, xırda tikələr qopara-qopara, tikələri zəif, yadırğamış ağızlarıyla çeynəyə-çeynəyə yeyirdilər. Təkcə Nur-Mühəmməd çox və tələsik yeyirdi, o, özüne qat-qat ət qoparıb onu udurdu, sonra doyub, sümükləri tər-təmiz olanacan gəmirdi, içindəki iliyi sümürdü, yeməyin axırında barmaqlarını yaladı, həzm eləmək üçün sol böyrü üstə yatmağa uzandı. Arvadı olanlar öz arvadlarıyla yatmaqdən ötrü aralındılar, Molla Çərkəzov da Nəzərin anasını uzağa apardı, tənhalar, yetimlər sənən tonqalın qıraqında qaldılar – onlar o qədər zəiflədilər, elə dərin yuxuya getdilər ki, elə bil, yedikləri yemək özü qisas alıb içəridən onların qüvvələrini yeyirdi, adamlar da yeməyə təslim olmuşdular.

Gecə Cağatayev köçəbəni gəzirdi, o, bir qoçla sağ qalan qoyunları saydı, qoyun dərilərlə başlarını bir yerə yiğdi, sonra gecənin zülmətinə baxmağa başladı: indi Kseniya orada, bu zülmətdən uzaqlarda, Moskvanın elektrik işığında neyləyir; və ölmüş Vera harada uyuyur, onun ürkək iri cismindən o torpaqda nə qalıb...

Cağatayev yatanların yanından keçdi; xalq qumun üzərində üstüaçıq uzanmışdı, elə bil, tamam qırılmışdı, özünə qəbirqazan da saxlamamışdı. Amma bəzi ər-arvadlar bir-biriylə sevişə-sevişə qımlıdanırdılar. Molla Çərkəzov da Gülcətayla uzanmışdı. Cağatayev bunu görüb ağladı. O, indi bu kiçik xalqı sosializmə alışdırmaq üçün burada neyləyəcəyini bilmirdi. Axi onu ölüm ayağında tək qoya bilməzdii, ona görə ki, anası tərəfindən biyabanda atılmış özünü çoban, şura hakimiyyəti yanına götürmüştü, naməlum adam da onu həyatla inkişaf üçün yedidzirib qorumuşdu.

Xəstələrlə zəiflər hərarət içində mürgüləyirdilər. Onlardan ikisi qollarında qüvvə toplamaq üçün yatmadan qabaq sorduqları qoyun sümüklərlə yuxulamışdı. Cağatayev qumlu yaşı çökəyə getdi, qumu qazib, kiçik quyu düzəltdi; quyuda su yiğilanda xəstələrin yanına getdi, onları oyadıb hərəsinə bir xına tozu verdi, sonrası bir neçə dəfə qumlu quyuya qaçıb xəstələrə dərman içirtmək üçün ovçuya su gətirdi.

Artıq gec idi. Cağatayev üzüdü, bədənini qızdırmaq istədi, daha çox qızdırmalı xəstənin yanında uzanıb yuxuya getdi. Ertəsi gün qoçla bütün qoyunlar yox olmuşdular. İzlərinə görə, onlar öz həmişəki yem yollarını qoyub açıq qumluğa çıxıb getmişdilər.

Sufyan fikrində hesablayıb dedi, bu qoyunlar mütləq öz otlu yollarına qayıdaqlar, ya da başqa, uzaqdan, Qaraqumdan böyük çevrəylə keçən yola rast gələcəklər. Amma bu hər iki köç yolu çirkli Sarı-Qamış göllərinə, yaxınlığında bütün can xalqının vətəninin olduğu yerə çıxır, qoyunlar da gec-tez əbədi kölgənin çökəyi ilə Sarı-Qamışa çıxacaq, buradakıların çıxunuñ bütün həyatını yaşadığı Üst-Yurdun tutqun dağlarını görəcəklər. Nur-Mühəmməd Sufyanla razılaşdı.

– Biz onların arxasında gedəcəyik, – dedi, – qanını içib, ətinini yeyəcəyik. Yeddi, ya da səkkiz gündən sonra Sarı-Qamışa çatacağıq... Bu gün gecə bir kəs ölübmü?

Ona cavab verdilər ki, bir qaraqlapq qarısı ölüb, Nur-Mühəmməd də qeyd dəftərcəsində cidd-cəhdə qeyd elədi. Çağatayev həmin qarını xatırlamırdı, onu görməmişdi – o, ümumi düşərgədən uzağa gedib tək yaşamışdı, orada da sakitcə ölmüşdü.

Xalq uzun qatara düzülüb qalan qoyunların izilə getdi. Xəstələrlə zəiflər arxada gedirdilər, ev bardaqlarından su içib, tez-tez dincəlməyə əyləşirdilər. Çağatayev hamidən axırdı gedirdi ki, kimsə itməsin və hiss olunmadan ölməsin. Heyvanlar, yəqin, cəld qaçırdılar; bunu Sufyan qoyunların izlərinə görə müəyyən elədi, Çağatayev də belə fikirləşirdi. O, hündür qum təpələrinin üstünə çıxır, hətta ən son üfüqə qədər sürüünün hərəkətindən lap zəif toz-duman belə görmürdü – qoyunlar həddən artıq uzağa getmişdilər.

Qoca Xivə köləsi – türkmən qadın ətəyindən cırıb Çağatayevə əsgı verdi, Çağatayev də günəşdən əziyyət çəkə-çəkə başına bağladı. Xalq dözümlə gedirdi; Aydim tamam sağalmışdı, kefi də yaxşılaşmışdı – ondan, avam qızdan ötrü bütün duyğular, təəssüratlar üçün yetərinçə əşyalar vardi. Yorulanda Çağatayev onu qucağına götürürdü, o, başını oğlanın ciyinə qoyub, aradabir qışqıra-qışqıra, özünün dəhşətli yuxularında donquldana-donquldana yata bilərdi. Amma əgər öz taleyinə dözə biləcəkdisə, bütün bu sərgərdən xalqın şüurunu hansı yuxular qidalandırırdı... O, həqiqətlə yaşaya bilmirdi, əgər özü haqqında həqiqəti

bilsəydi, dərhal kədərdən ölürdi. Bununla belə, adamlar ağıldan, həqiqətdən yox, doğumdan yaşayırlar, nə qədər ki ürəkləri döyüñür, onların ümidiñini yeyib xarab eləyir, tikətikə doğrayır, özü də dözümdə, işdə öz maddəsini itirib, özü də dağıllır.

Gecənin gec, uzaq vaxtına qədər xalq qoyunları haqlaya bilmədi. Səhəri Nur-Mühəmməd yenə soruşdu – gecə ərzində kim ölüb, yoxsa hamı sağ qalıb? Yalnız bir ananın oğlu ölmüşdü, Mühəmməd də məmənnuniyyətlə ölmüş nəfərin çıxdaş olunmasını qeyd dəftərcəsinə yazdı. İndi xalqın cəmi iki uşağı – Aydim və xalqın içində qumluqdan tanımadıqları bir adam gələndə yarımlı yaşıylı, öz cismini Köhnə Ürgənc rayonundan quldurun arvadı Gözəldə qoyub harasa çıxıb gedəndən sonra təsadüfən doğulan balaca bir qız vardi.

312

İkinci gün xalq yolda yixılıb qalmış iki qoyun gördü, onlar qaçmaqdan, xəstəlikdən zəifləmişdilər, indi də ölürdülər. Qoyunların seyrəlmış yunu qızdırımalı tərdən bir-binə yapışmışdı, arğaz üzləri qəzəbli, vəhşi görünürdü – indi tülküyə oxşayırdılar, quyuqlarındasə qəti yağı qalmamışdı. Qoyunları hələ canları üstündə olsun deyə, dərhal öldürdü-lər, ocaq qalamadan yedilər, sümüklərinisə bölüşdürüb şam yeməyinə apardılar. Sonrakı iki gün adda-budda ot saplaqlarından başqa yemək yox idi, suya da ki iki dəfə takır çalarında rast gəldilər.

Xalq indi yalnız axşamlar, səhərlər hərəkət eləyirdi, gündüzsə zəiflikdən, istidən qumu qazıb içində girir, yatırıdı. Nur-Mühəmməd hər gün ölenləri qeyd eləyirdi, Cağatayev-sə, ürəklərinə qulaq asa-asə, gözlərini müşahidə eləyə-eləyə onların ölümünü yoxlayırdı, ona görə ki, bir dəfə Sufyanla başqa bir qoca, fərqañəli qul Oraz Babayev özlərini ölüyüə vurmuşdular. Amma Cağatayev onların sümüklərinin arasından tutqun, uzaq ürəklərinin səsini eşitdi, ayağa qaldırıb bundan sonra yaşamağı tapşırıdı.

– Siz niyə ölmək istəyirdiniz? – Cağatayev onlardan soruşdu.

– Yaşamaqdan qəlbimiz keyləşib, – Sufyan dedi, – sümüklərimiz kövrəkləşib-quruyub, əyilib, damarlarımız qırışıb, uzanmaq istəyirdi, qoy onları yağış islatsın, külək qurutsun, qurdalar yesin, yoxsa mən onlara mane oluram...

Oraz Babayev dəlicəsinə, Cağatayevə mənasızcasına baxa-baxa dayanmışdı, o, yəqin, hər halda, özünü ölmüş sayırdı.

- Yaşaya bilmirik, – ucadan məlumat verdi, – hər gün buna cəhd eləyirdik.
- Eybi yoxdur, bir yerdə öyrəşərik, – Cağatayev onlara dedi.
- Bir az dözərik, – Sufyan razılaşdı, – sonra qəfildən hamımız öləcəyik.

Vanka adlı rus qocası Sufyana yaxınlaşdı, boğazını yoxladı, göz qapaqlarını araladı, gözlərinin içində baxdı, sonda qabırğalarını əlləşdirdi, bu vaxt dilləndi:

- Nolub sənə? Bayaq söyürdün, indisə ölürsən! Səbir elə: yaşayarıq, qalib gələrək, üstəlik, çəllək dolu bal da görəcəyik – gedib iri tikəmizi batıracağıq...

Rus gülümsünə-gülümsünə aralandı. Altmış il ərzində, demək olar, hər gün onun həyatı başa çatmalyıdı, amma o, hələ bir dəfə də ölməmişdi, indi xoşbəxt və bədbəxt adam kimi sakit, etinasız yaşaya-yasaya ölümün də, hər cür bədbəxtliyin də gücünə inamını itirmişdi. Cağatayev bilirdi ki, Qoca Vanka nə vaxtsa, otuz il bundan qabaq, bura Sibir katorqasından qaçıb gəlmişdi, yad xalqla qaynayıb-qarışmışdı, bir daha Rusiyanın yolunu tanımadan hamıyla eyni vəziyyətdə yaşayırıdı.

Gecə acı səhər küləyi başlandı, qum da həmin küləyin arxasında gedib tədricən qoyun izlərini həmişəlik örtdü. Cağatayev burada həyatı başa düşdü. Səhər tezdən qoyun sürüsünün tamam əldən çıxdığını, onun arxasında getməyin mənasız olduğunu, zəifləmiş xalqın yeməksiz, köməksiz düzün ortasında qaldığını – Sarı-Qamışa çatmağa gücü-nün bəs eləməyəcəyini, geri – Amudəryanın daşlığı yerlərə artıq qayida bilməyəcəyini başa düşəndə yatanlardan və mürgüləyənlərdən aralandı.

Sərsəri səhər küləyi Cağatayevin sıfətinə vururdu, qum, boran daxmanın pəncərələri arxasındaki rus çovğunu kimi adamin ayaqları altında fırlanır, inildiyirdi. Bəzənsə tütəyin şikayətli səsi eşidilirdi, bəzən qarmon, kərənay, yaxud daha çox uzaq boğuş dütar çalırdı. Bu oxuyan bir-birinə sürtü-nən qum dənələri, küləyin zülm elədiyi qumluqdu. Cağata-yev sonrakı işi barədə fikirləşmək üçün yerə uzandı, onu

bura ölmək, xalqına ölüm qismət eləmək üçün göndərməmişdilər... O, əliylə sıfətini yoxladı; üzünü tük basmışdı, başına bit düşmüşdü, kirli ariq bədəni xaraba qalmağının dərdini çəkirdi. Cağatayev özü barədə yazış, cansıxıcı adam kimi fikirləşirdi. Onu indi Kseniyadan başqa kim yada salır-dır? Amma, yəqin, o da artıq unutmağa başlamışdı: gənclik indi özünün xoşbəxt vəzifələrindən daha çox ilham alır. Cağatayev narahat qumun üstündə hamidan ayrı, bütün yuxudan ayılmayan adamlardan xeyli uzaqda yuxuya getdi. Onun içində hər şey əməlli-başlı, uzun müddətə dondu, bədənin içərisində gizləndi, tamam ömrünü başa vurma-maqdan ötrü müvəqqəti oldu. O, qaranlıqda, qumla yarıya-can basdırılmış halda oyandı; külək hələ də əsirdi, artıq yeni gecə düşmüşdü. O, bütün günü yatmışdı – Cağatayev ümumi düşərgəyə getdi; xalq orada yox idi. Adamların hamisi çoxdan oyanmışdı, irəli, ölümdən uzağa çıxıb getmişdi. Təkcə Nəzər-Şakir yixilib qalmışdı; ona görə ki, ölmüşdü, küləklə quma nəsə söyləyən ağızını açmışdı. Cağatayev ölüünü çıxarıb uzun-uzadı onu əlləşdirdi, ölümün həqiqiliyini yoxladı, sonra kimsənin görməməsi üçün adamı tamam-kamal qumla örtdü.

Cağatayev bütün gecəni getdi; o, bəzən aşağı əyilirdi, keçib-gedən xalqın izini görürdü, bəzən izləri külək artıq örtəndə duyğusuna görə gedirdi.

Səhər Cağatayev ətrafa göz gəzdirib sezdi ki, burada su olmalıdır, o, qumla doldurulmuş örtülü quyu tapdı. Nəzər əlləriylə rütubət olan dərinliyəcən qazib qumu çeynəməyə başladı, amma yedyindən çox tüpürmək lazım gəlirdi; onda o, islaq qumun hamısını udmağa başladı, susuzluq da daha ona əziyyət vermədi. Sonraki dörd günü Cağatayev düzənliklə irəli getməyə can atıldı, amma zəiflikdən uzağa gedə bilmirdi, acliqdan əldən düşə-düşə susuzluqdan ölməmək üçün təzədən yaş qumun yanına qayıdırıldı. Beşinci gün o, mürgü və huşsuzluq içinde güc toplamağı, sonrasa öz xalqına çatmağı qərara alıb oradaca qaldı. O, olan-qalan iki xına tozunu, cibindəki cürbəcür ovxantıları yedi, bundan vəziyyəti yaxşılaşdı. Başa düşürdü ki, xalqı yaxındadı, ondan uzaqlaşmaq üçün gücü yoxdu, amma hansı səmtə yollandığı məlum deyildi. Cağatayev öz-özlüyündə Nur-Mühəmmədin onun ölümü barəsində öz dəftərçəsində necə gizli məmənun-

luqla qeyd apardığını təsəvvür eləyirdi. O, özünün əvvəlki fikrinə gülümsədi: xoşbəxtlik bu qədər qaçılmaz, çox vaxt ümidsizlikdən asandısa, adamlar niyə dərdə, ölümə bel bağlayırlar... Cağatayev gündən gizlənmək üçün nəm qumun içində girdi, dincəlmək, ömrünə qənaət eləmək məqsədilə huşa getməyə çalışdı, amma bacarmadı, elə hey fikirləşirdi, az-çox yaşayırıdı, cənub-şərqdən isti küləyin zəif dumana kimi gəldiyi, bərk, əsl dünyanın mövcudluğuna inanılmaz qədər boş olan səmaya baxırdı.

Cağatayev dincəlib yaxındakı qum təpəsinə doğru süründü, burada yarısınan qum basmış süpürüm kolunun budaqlarını çeynədi, kolun qalanınisa qumdan qazib çıxarıdı, küləyin ağızına verdi. Kol diğirlandı, harasa uzaq yerlərə yol alıb, qum təpələrinin arxasında gözdən itdi. Sonra Cağatayev bir neçə addim da kənara süründü, xirdaca qum qəbirlərdə bir neçə qurumuş yaz otu gövdəsi tapdı, onları da fərqiñə varmadan çeynəyib uddu. Qum təpəciyindən diğirlənib ətəyində yuxuya getdi, yuxuda da onun zəif şüuruna cürbəcür xatırələr, elə-belə unudulmuş təəssüratlar, nə vaxtsa bir dəfə gördüyü darixdirci izlərin xəyalı hücum çəkdi – bütün yaşılmış həyatı qəfildən geri qayıdır Cağatayevə həmlə elədi. Cağatayev aciz halda onların arxasında baxırdı, indi xəyalları unutmağı bacarmırdı. Əvvəllər fikirləşirdi, həyatının əksər əhəmiyyətsiz, hətta vacib hadisələri həmişəlik unudulub, sonra gələn böyük faktlarla əbədi örtülüüb – indi başa düşdü ki, onun içindəki hər şey, qıymətli əşyalar, lazımsız, başqalarının atdıqları şeyləri qoruyub saxlayan yırtıcı diləncinin var-dövləti kimi bütöv, məhvədilməz, sağ-salamatdır. Kasib, ahil adam onun şüurundan yox olmamışdı, o, hələ də nəsə istəyə-istəyə, yaxud şikayətlənəşikayətlənə (yəqin, həqiqətdə çoxdan olmuşdur) müzildənirdi, amma bax, nə vaxtsa güclü gördüyü rəfiqəsi Vera-sa Cağatayevin üstünə əylirdi, çıxıb getmirdi, o, səhrada mürgüləyən adama əzab verirdi, onun arxa tərəfində nə vaxtsa gün qabağında – bəlkə, Cərcoda, bəlkə, başqa həradasa gil qabda bitən gümüşü budağın kölgələri titrəşirdi. Bir də çürümüş ağaç qəsəbədə poçt şöbəsi, günorta bürküsündə bomboş, inildəyən dağlar, itib gedən küləyin səsi, Verayla nəvaziş dolu qucaqlaşmalar görkəmində bütün zəhlətökən, tamam mənasız şeylərin hamısı eyni vaxtda

cidd-cəhdilə Cağatayevin içnə soxulmuşdu, əslində, keçmişdə bunlar ötəri, tez yoxa çıxan faktlar olsa da, içində hərəkətsiz, inadkarcasına yaşıyırı. Elə ondaca onlar daha kəskin, daha şiddetlə, həqiqətdə olduğundan daha həyasızcasına yaşıyırı. Əslində, bu əşyalar hürkən halda yaşıyırı və öz əhəmiyyətini gözə soxmurdu, insanın vicdanını, heysiyyətini ağırmırı. Amma indi yiğinla Cağatayevin beyninə soxulmuşdu, əgər həyatda onlardan qurtulmaq mümkün olsaydı, – heç olmasa, ona görə ki, vaxt ötüb-keçir – buradasa heç bir hadisə baş vermirdi, daim, özlərinin təkrar olunan fəaliyyətilə Cağatayevin kəllə sümüyünü yonmaqdə, sürtməkdə davam eləyirdi. O, qışkırməq istəyirdi, amma yetərincə gücü yox idi. Ağlamağı beynindən keçirdi, ancaq sonra yaş, möhkəm qumu yemək üçün nəmliliyi itirməkdən qorxdu. Qapqara durğun üfüqdən o tərəfdə, qumlu səhraya axan çay kimi, son günəş şüalarının büsbütün udulduğu o qaranlıq, sonsuz gecənin içindən – uzaqdan tək-tük, damcılayan, tutqun səsləri dinlədi. Hərdənbir səbəbini, tam mənasını bilmədən uzaq təbiətin həmin səslərini eşidirdi.

Cağatayev yuxudan, tikanlı kol kimi beynində ilişmiş bütün dünyadan canını qurtarmaq üçün ayağa qalxdı, yuxu yaxasından əl çəkdi, amma xatirələrinin, fikirlərinin bütün dəhşətli daracaqlığı gözgörəti aşkarda qaldı. O, qonşu qum təpəsində nəsə – heyvan, yaxud araba gördü, amma məhz nə gördüyüünü anlamağa vaxtı çatmadı, yenə zəiflikdən yerə yıxıldı. Qonşu qum təpəsində olan heyvan, yaxud araba, ya da maşın – elə indi Cağatayevin şüuruna soxuldu, həm başa düşülməsə, həm də adsız olsa da, qarayaxalığıyla onu əldən salmağa başladı. Bütün əvvəlkilərin üstünə gələn bu yeni hadisə Cağatayevin səhhətinə güc gəldi, o, öz ruhunu xilas edib şüurunu itirdi.

O, sonrakı gün erkən oyandı. Külək tamam çəkilib getmişdi, ətrafda çəkingən, o qədər əhəmiyyətsiz, zəif sakitlikvardı ki, həmin sakitliyə qəfildən tufan soxula bilərdi. Gecənin kölgəsi yuxarı qalxmışdı, orada, dönyanın üzərində, gündüz işığından yüksəkdə dururdu. Cağatayev indi sağlam idi, ağılı yerinə gəlmışdı, hələ öz vəzifələri barədə fikirləşirdi: zəiflik yaxasından əl çəkməmişdi, amma daha əzab vermirdi. O, əvvəlcədən görürdü ki, yəqin, burada ölməli

olacaq, xalqının meyitləri də səhrada itib-batacaq. Cağatayevin özünə yazığı gəlmirdi: böyük xalq sağdı, o, necə olursa olsun, bədbəxtlərin ümumi xoşbəxtliyini həyata keçirəcək, amma pisi odu ki, Sovet İttifaqının bütün xalqlarından həyata, xoşbəxtliyə daha çox ehtiyacı olan can xalqı öləcək.

— Ölməyəcək! — Cağatayev piçıldı.

O, bütün qəlbilə quma batmış titrəyən əllərinə dayaqlanıb qalxmağa başladı, amma dərhal da üzüquylu geri yixildi; arxasında, boynunun arasında kimsə vardi; Cağatayev naməlum varlığın tələsik, uzaqlaşan addımlarını eşitdi.

Cağatayev gözlərini yumub cibində revolverin dəstəyindən yapışdı; bircə ondan qorxurdu ki, indi ağır silahın öhdəsindən pis gəlir, çünkü qolunda yalnız körpə qüvvəsi qalmışdı. Qimildanıb-eləmədən, özünü ölülüyə vurub uzun müddət yerində qaldı. O, səhrada ölü adamları yeyən çoxlu vəhşi heyvanlar, quşlar tanıyordu. Yəqin, xalqın arxasında — gözün görmədiyi uzaqlıqda — bu müddət ərzində vəhşi heyvanlar sakitcə gəlir, ölen adamları yeyirdilər. Qoyunlar, xalq, vəhşi heyvanlar — üçqat yürüş bir-birinin ardınca səhrayla hərəkət eləyirdi. Amma qoyunlar ot zolağını itirib, aradabir küləyin qovduğu sərgərdan süpürüm otunun arxasında getməyə başlayırlar, buna görə də külək otdan insanacan ümumi aparıcı qüvvədi. Yəqin, qoyunları haqlamaq üçün küləyin yönüylə getmək lazımdı, amma Nur-Mühəmməd heç nə bilmir, Sufyansa yaşamaqdan darıxb, daha fikirləşmir.

Cağatayev dərhal ayağa sıçramaq, vəhşi heyvana atəş açmaq, öldürüb yemək istədi, amma qorxurdu ki, zəiflikdən gülləsi boşça çıxar, vəhşi heyvanları birdəfəlik qorxudar. O, heyvani lap bədəninin yaxınlığınacan buraxıb yaxından öldürməyi qərara aldı.

Yüngül, ehtiyatlı addımlar elə hey Cağatayevin boynunun yanında eşidilir, gah yaxınlaşır, gah uzaqlaşırdı. Nəzər nəfəsini udub, hələ də onun öldüyüünə əmin olmayan pusan varlığın üstünə nə vaxt atılacağını gözləyirdi. Yalnız vəhşi heyvanın dərhal boğazından yapışmasından, yaxud yara alıb uzağa qaçmasından narahat idi. Addımlar indi başının yanında eşidildi. Cağatayev özündə bütün həyat qalıqlarından toplanmış əməlli-başlı qüvvə hiss edib revolveri cibindən azacıq eşiye çıxardı. Amma addımlar bədəninin yanından keçib uzaqlaşdı. Nəzər gözlərini azacıq açdı, ayaqlarından

o tərəfdə iki iri quş asta-asta gedir, üzbeüz tərəfdəki qum təpələrinə tərəf uzaqlaşırdı. Çağatayev ömründə belə quşlar görməmişdi; quşlar eyni zamanda həm səhra qartallarına – leşyeyənlərə, həm də vəhşi tündrəngli quşlara oxşayır-dılar; dimdikləri leşyeyənlərin dimdiyinə oxşayırdı, amma yoğun, qüvvətli boyunları qartalların boynundan uzunu, uzun, möhkəm ayaqlarla zərif, çəkisiz qu bədənini gəzdirdi. Quşlardan birinin qat-qat qara qanadı başdan-başa boz rəngdəydi, o birininkisə qırmızı, göy və boz lələklidi, bu, yəqin, ana quş idi; hər iki quşun qasığı qar kimi dümağ tüklə örtülmüşdü – Çağatayev hətta erkək quşun böyründə xırda qara nöqtələr gördü; bunlar qarnının altındakı tüklərin arasına sancılmış birələrdi. Hər iki quş nəyləsə öz bədəninin içində yaşamağa hələ alışmamış, ehtiyatla hərəkət eləyən iri ətcəbalalara oxşayırdı.

318

Gün isti, əzici oldu, qumun üzərilə xırda qasırğalar fırlanırdı, axşam hələ səmanın yüksəkliyində, işıqla hərarətin üzərində dururdu. İki quş Çağatayvlə üzbeüzdəki qum təpəsinin üstünə çıxdı, dərhal ona iti ağıllı gözləriylə nəzər saldı. Çağatayev azacıq aralanmış göz qapaqlarının altından onları izleyirdi, hətta ona mənali-mənali, diqqətlə baxan gözlərinin nadir boz rəngini sezdi. Dişi quş dimdiyini ayağının caynağıyla təmizlədi, əvvəl yediyi nəyişə, bəlkə də, dimdiklənmiş Nəzər-Şakirin qalığını ağızından tüpürdü. Erkək quş havaya qalxdı, dişi quşsa yerində qaldı. Heyvərə quş alçaqdan yana uçdu, sonra qanadlarının bir neçə sıçrayışıyla hündürə qalxdı, dərhal oradan enməyə başladı. Çağatayev quş onu haqlamazdan qabaq üzüñə toxunan yelini hiss elədi, o, gözlərinin qabağında quşun ağ, təmiz sinəsini, acıqlı yox, mənali açıq-aydın gözlərini gördü, çünki quş artıq insanın sağ olduğunu, onu gördüğünü sezmişdi. Çağatayev revolverini çıxarıb ikiəlli havaya qaldırdı, başına düşən quşa atəş açdı. Quşun sinəsinin, uçusun sürətində dalgalanan tüklərinin ortasında qara ləkə peydə oldu, bunun arxasında ani külək qara hədəf yerinin ətrafindakı bütün tük əlcimini qopardı, qartalın bədənisə qısa müddətdə havada hərəkətsiz dayandı.

Quş boz gözlərini qapadı, sonra bu gözlər öz-özüñə açıldı, amma artıq heç nə görmürdülər – o ölmüşdü. Quş Çağatayevin bədəninin üstündə düşdüyü vəziyyətdəcə

qalmışdı; sinəsi insanın sinəsi üzərində, başı insanın başı üstündəydi, qara, köməksiz qanadlarını yana açıb, dimdiyi-ni Nəzərin alın saçlarının arasına soxmuşdu, qopmuş lələk-lərilə tükləri Çağatayevin üstünü bürüyürdü. Çağatayev özü qartalın ağırlığının zərbəsindən şüurunu itirdi, amma yara-lanmamışdı; quş yalnız onu gicəlləndirmişdi, quşun düş-məsinin təhlükəli sürəti eks, deşici gülləylə dayandırılmışdı... Çağatayev ayağa sıçrayıb, kəskin ağrıdan yerə oturdu: ikinci, dişi quş dimdiyilə onun sağ ayağını dimdiklədi, oradan bir qədər ət qoparıb dərhal da havaya uçdu. Çağatayev revolveri ikiəlli tutub ona iki dəfə atəş açdı, amma hədəfə dəymədi; nəhəng quş qum təpələrinin arxasında gözdən itdi, sonra onu çox yüksəkdə uçan gördü.

Ölü qortal artıq Çağatayevin üstündə deyildi, Nəzərin ayaqlarının altında qumun üstündə yixilib qalmışdı; onu, deyəsən, dişi quş öldüyüünə əmin olmaq, vidalaşmaq üçün çəkib salmışdı.

Cağatayev ölmüş quşun yanına süründü, lələklərini yola-yola boğazını yeməyə başladı. Dişi qortal hələ görünmürdü, amma artıq səmanın, hətta günorta belə, gecənin zülməti, qürubun, dan yerinin tutqunluğu olan yüksəkliyinə çatmışdı, Çağatayev elə gəlirdi, daha oradan qayıtmayacaq, orada uçub gedən quşların özlərinin xoşbəxt hava ölkəsi var.

Cağatayev bir qədər yeyib quşun ayağını bel qayışıyla bağladı, qayışın o biri ucunusa şalvarının altına bərkitdi – əger bir yirtıcı qartalı oğurlamaq istəsə, belədə xəbər tutar. Sonra Çağatayev ayağındaki açıq balaca yaranı tüpürcəyilə müalicə elədi, əsgiyılə bağladı, güc toplamaq üçün dərhal uzanıb yatdı.

319

12

Gülçatay oğluna görə təəssüflənmirdi, artıq onu unut-muşdu. İkicət olub başqalarının arxasında gedir, nə vaxt ki, ona elə gəlirdi içinde müəyyən şeylər var, onda əliylə qumu yoxlayırdı. Molla Çerkəzov elə hey özünün sağ olduğunu yadda saxlamağa çalışma-çalışa Gülcətayın paltarından yapışmışdı. Nur-Mühəmməd qəlbən ümidsizliyə qapılıb Aydimi qucağına götürdü; o, bu qızı tərbiyə eləmək, yedirmək,

ondan arvadı kimi istifadə eləmək, sonrasa başqasına satmaq istəyirdi. Can xalqında həddən artıq az qadın olması, hələ sağ olanların da artıq qocalıb əldən düşməsi ona əzab verirdi – ümid təkcə Aydına idi, çünkü hələ balacaydı. Qadınlar kişilərdən baha qıymətləndirilirlər, onlar eyni zamanda həm iş, həm də təskinlik tapmaq üçün yarayırlar, amma uzun yolda ölüb-qurtarmasalar, kişiləri də yaxşı satmaq olar.

Cağatayevin ümumi düşərgədə olmadığı həmin səhər Nur-Mühəmməd gülümsündü, ezamiyyəti barədə hesabat tərtib eləmək üçün, hər ehtimala qarşı, məlumat toplayıb yoxaçıxma haqqında öz dəftərçəsində cidd-cəhdə qeyd apardı. Qət elədi ki, Cağatayev hər bir canlı, qorxaq kimi təkbaşına canını qurtarmaq üçün qaçıb, Nur-Mühəmməd özünü onsuz yaxşı hiss elədi; indi artıq adamlar Nur-Mühəmməddən Sarı-Qamışa tezmi çatacaqlarını soruşmurdular, heç vaxt yeməyi yada salmırlılar. Nur-Mühəmməd özü də zəiflikdən yixila bilərdi, amma hələ bədəninin köhnə ehtiyatıyla tab gətirirdi, çünkü vahələrdə yaşayanda, gizlicə Əfqanistana, çoxdan qaçmış Cüneyd xanın yanına gedəndə çoxlu duyu, ət, meyvə yeyirdi.

Sufyan həmin gün küləyin səmtilə qoparılmış, həyatını yaşamış ot gövdərinin tələsdiyi, süpürüm kollarının yuvarlandığı tərəfə getdi; o bilirdi, bir halda ki külək onların təktük, vahələrdə dözümlü otların bitdiyi yem ciğirini izsiz-tozsuz itirib, indi qoyunlar da bu tərəfə gediblər. Qalan adamlar da Sufyanın ardınca getmək istəyirdilər, amma Nur-Mühəmməd onlara başqa tərəfə – küləyə qarşı, cənub-şərqə getməyi tapşırıdı. O, qadın döşlərinin rüseyimlərini duymaq üçün Aydımı özünə sixdi, amma yalnız qızın nazik qabırğalarını hiss elədi.

Nur-Mühəmməd hamiya nəzər saldı; külək xalqı yırğalayırdı, qumlu torpaq adamların ayaqlarını döyücləyirdi, quru otlar piyadalarla qarşı can atırdılar – ləp kökündən çıxarılmış bu otları külək süpürücü qüvvəsinin keçdiyi bütün qumlu səhrlərlərə gətirirdi, bəzi adamlar küləkdən yixildilər, baş-qaları yuxu içində, ora-bura səndələyə-səndələyə, çırpınan qumun tutqunluğunda bir-birini itirə-itirə gedirdilər.

Nur-Mühəmməd ayaq saxladı.

Külək ahəngdar əzici qüvvəsilə, maşından püskürən kimi, cənub-şərqdən əsirdi. Xalq onun altında dağılır,

arxasında aparmaq üçün hamını adbaad çağırın Nur-Mühəmmədin səsini eşitmirdi, ya da vecinə almırıdı. O özü taqətsizlikdən, susuzluqdan, acliqdan güclə nəfəs alırdı; zəkasının sağlam fikri artıq öz taleyinə etinasızlıq kölgəsilə örtülüdü. Əvvəlcə bütün bu gərəksiz, gücdən düşmüş xalqı Əfqanistana aparıb köhnə xanlara kölə kimi satmaq, özüsə qalan ömrünü Əfqan vadisində, çayın kənarındaki bir yerdə, şəxsi ev müxəlləfatıyla dolu kurğancında xoşbəxt yaşamağı nəzərdə tuturdu, onda həmkarlar ittifaqının, kooperasiyanın üzvü olmaq lazım gəlməyəcək, qəlbində yiğilib qalmış qəzəbi sükutla saxlamaq lazım gəlməyəcək. İndi qumun, küləyin taqətdən saldığı Mühəmməd görürdü can xalqı hüşunu itirmiş halda yixılır, yaxud sayıqlayırlar; hər bir adamın bədəni boşaldi, qəlb tədricən ölüb getdi. Onlar Əfqanistana gedib çıxa bilməzlər, gedib çıxsalar da, hətta ən axırıcı muzdur belə ola bilməzler, çünkü onların qəlbində köləyə də lazım olan, heç olmasa, zəif yaşayış marağı belə qalmayıb.

Nur-Mühəmməd bütün xalq küləyin tutqunluğunda dağılışanacan, ölüm, yaxud yuxu içində yixilib uzananacan uzun müddət gözlədi. Aydim xirtdəyinin yanında gizlənmişdi, huş içində ahəstə nəfəs alırdı. Mühəmməd onu ehtiyatla qucaqlamışdı, yeyib-içmək istədiyini xatırlamadan, ləzzətlə ölməkdə olan xalqa göz qoyurdu. Sufyan qumun üstündə oturub büzüşdü. Beli əyilmiş Gülçətay çoxdan yerdə uzanmışdı, kor əri Çərkəzov, elə bil, ər-arvad yatağında rahatlıq gəzmiş kimi, onun külək tutmayan tərəfində uzanırdı. Taqan ləqəbli ariq, cavan qaraqalpaq əynində paltarını – şalvarını-xalatını – soyunub küləyin ağızna verdi, özüsə lüt-üryan qumun içində girdi, demək olar, daha görünmədən oradaca qaldı. İndi Sovet İttifaqı əhalisinin bütöv bir xalq qədər az olması Mühəmmədə ləzzət verirdi, bu xalqı kimsə tanımasa da, hər halda, dövlətin xeyri azaldı, bir vaxtlar baylar üçün bütöv çaylar qazan işçilər indi heç nə, hətta özlərinə qəbir belə qazmayacaqlar.

Nur-Mühəmməd indi adamlarda qum yuxusunu görüb, nəinki ləzzət alırdı, o, hətta rəqs eləyirmiş kimi, azacıq qımlı-dandı da. O, artıq özünü daha baha, daha yüksək dəyərləndirirdi – səhrada, bütün yer üzündə ona daha çox mal-mülk çatacaq, çünkü yaşayanların sayı azalır. Məlum deyil, bütün bu xalqı köləliyə satsayıdımı daha çox ləzzət

alardı, yoxsa indi, onu itirəndə, dünya gen olanda, daha acgöz kasıbların ağızları dərhal bağlanandı. Mühəmməd birdəfəlik Əfqanistana çıxıb getmək, onu orada satmaq, Sovet İttifaqındakı işindən ziyanını, heç olmasa, bir qədər ödəmək üçün özüylə aparmaq qərarına qəldi.

Külək qəfildən dərhal zəiflədi, hər yer işıqlandı. Nur-Mühəmməd qızı sinəsinə elə bərk sıxdı ki, Aydim gözlərini açdı. O, özgə bədəninin xoşbəxtliyindən darixmiş halda, qızı rahat qumlu dərədə nəvaziş göstərməyə getdi. Nə acliq, nə uzunmüddətli dərd ondakı kişi sevgisi zərurətini məhv eləyə bilməmişdi. Bu sevgi onda doyumsuz, acgöz, sərbəst halda, bütün çəkilməz bədbəxtliklərin içindən keçib, öz gücünü onun zəifliyilə bölüşmədən yaşayırıdı. O, xəstə halında, ağlını itirmiş vəziyyətdə, ölüb getməyi-nə bir dəqiqə qalmış qadını ağuşuna ala, uşaq törədə bilərdi.

Mühəmməd dalda yer tapdı, qızı yerə qoyub özü də yanında uzandı. Aydim yenə huşunu itirdi. O, qızın çirkli üst paltarını soyundurdu, o qədər yad, çılpaq uşaq varlığı gördü ki, əvvəlcə ehtirasın təsirini hiss etmədi. Aydim beş yaşlı uşaq kimi balacaydı, sümüklərinin üstü əsl dəriyə çevrilmək üçün hələ indiyədək dolub-toxtamamış ağımtıl-göy örtüklə örtülmüşdü. Amma bu örtüyün içindən, demək olar, lap skeletin sümüyündən artıq qadın döşləri çıxmışdı, bədəninin başqa yerlərindəki şeylərin kasadlılığıyla hesablaşmadan gələcək analıq yerləri qabarmanın başlamasıdır. Güman ki, Aydimin on iki, yaxud on üç yaşı vardi, əgər ona vaxsı baxılsayıdı, evlənmək olardı.

Tutqun qanadları olan iki iri quş Mühəmmədlə Aydımın üzərində alçaqdan uçdu. Mühəmməd onların uçuşuna göz qoydu, sonra qızı qucaqladı, çünkü vaxtdı, öz sevgisinə tab gətirmək üçün artıq qüvvəsi yox idi. Aydim ağrıdan oyandı. O, böyüklerin necə yatdıqlarını, sevişdiklərini dəfələrlə görmüşdü, bu işi dəqiqliklə biliirdi, indi hər şeyi başa düşüb, təcrübəli qadın kimi yaşlı adamların hərəkətini təkrar eləməyə başladı, bu da Mühəmmədi bir qədər təəccübləndirdi. Aydim ağrıdan, səbirdən yaşıla dolmuş maraq dolu baxışlarla dinməzcə Mühəmmədə baxındı. Qız, elə bil, başına gələcək naməlum, yaxud yaxşı nəyişə gözləyirdi, amma hec sev bas vermədi, maraqqı da öldürdü.

— Çix get! Tək qalsam yaxşıdır, — Aydim Mühəmmədə dedi, çünki sevgidə heç bir yeni həyat görməmişdi. Amma Mühəmməd hissələrini doyduranan ondan əl çəkmədi: o, zövq almadan yaşaya bilməzdi.

Səhra tutqunlaşdı, gecə düşüb qaranlığın içində keçdi. Dünən küləkdən qumun üstünə yixilmiş bəzi adamlar səhər qalxdılar, təmiz işiqda, sonrakı günün sakitliyi içində ətrafa boylanmağa başladılar.

Yaxınlıqda, iri qum təpəsinin arxasında atəş açıldı. Mür-güləyən Sufyan qalxbı oturdu, dinləməyə başladı. Aydim uzaqda yatan, oyanmayan Mühəmmədin yanından onun yanına qaçıdı.

Xalqın hamısı sağ-salamat idi, amma ondakı həyat artıq öz iradəsinə görə tab gətirmirdi, demək olar, onun iqtidarında deyildi. Adamlar öz mövcudluqlarından necə istifadə edəcəklərini bilmədən irəli baxırdılar, hətta tutqun gözlər də etinasızlıqdan işıqlanmışdı, elə bil, kor olanlar, yaxud yaşıyb ömrünü başa vuranlar kimi, nə diqqət, nə də xüsusi baxış gücü ifadə eləyirdilər; yalnız Aydim sağ olmaq istəyirdi, o, uşaqlığını və enerjinin analıq ehtiyatını tükətməmişdi, hələ də parıldayan nəzərlərlə qumluğa baxırdı.

Qum təpəsinin arxasında yenə iki dəfə [atəş açdırı]. Aydim ora baxmağa getdi, amma atəş açılan yeri dərhal tapmadı. Başqa adamlardan heç kəs getmədi; onlar düşməndən qorxmurdular, dost, yaxud düşmən də gözləmirdilər.

Aydim dördüncü qum təpəsini adlayıb gördü ki, ondan aşağı qara quşun yanında yatan, yaxud ölü adam uzanıb. Qız qumsal yoxuşdan enib Cağatayevi tanıdı. O, əllərilə Nəzərin üzünü yoxladı, üz istiydi, ağızından nəfəs çıxırı.

— Yat! — Aydim piçiltıyla deyib, barmaqlarıyla Cağatayevin yuxuda yarıcaılmış göz qapaqlarını örtdü.

Sonra Aydim öldürülüş quşu qayışdan açdı, ayaqlarından yapışib qumun üstüylə öz xalqının yanına süründü.

Bütün adamlar quşun ətrafinə yiğisdi, ona etinasızlıqla nəzər saldılar, onlar yeməyə ümidi eləməyi yadırğamışdilar. Onda Aydim Taqanın atılmış şalvarının cibindən bığğı götürdü, quşun tüküünü yolmağa, xırda tikələrə doğramağa başladı. Yeyə biləcək hər adama bir qədər quş eti verirdi, özüsə hər tikəni verməzdən qabaq qanını, şirəsini sorurdu. Xalq o tikələri udurdu, bütün sümükləri axıracan içəri

ötürürdü, yolunmuş lələkləri sorurdu, amma doymurdu, əksinə, yalnız iştahaya gəlirdi; heç nə yeməmək, son qüvvəni ceynəməyə, həzm eləməyə xərcləmək daha yaxşı olardı.

Aydım yenə Cağatayevin yanına getdi. Xalq orada öldürülmiş ətli quşlar olduğunu fikirləşib qızın arxasında yollandı. Amma adamlar indi həddən artıq asta gedirdilər, bəziləri də əlləri üstündə sürünlərdülər, o cümlədən Cağatayevin ana-sı da sürünlərdü, üstəlik, Molla Çərkəzova da sürünməkdə kömək eləyirdi. Bəziləri yerlərində qalmışdır, çünki daha öz skeletlərini daşımağa gücləri qalmamışdı. Xalq arxasında Cağatayevin uzandığı qum təpəsinə yalnız axşam çatdı. Xalqın hərəkət elədiyi bütün vaxt ərzində Aydım qırmızıdan adam-ların içində sümüklərin səsini, cirltisini eşidirdi – yəqin, oynaqlarındaki bütün piy ərimişdi, indi sümükləri də əziyyət çəkirdi.

Nur-Mühəmməd də uzaqdan xalqın belə hərəkətini görürdü, amma bu onu maraqlandırmırıldı. O, əvvəlcə yaxın ətrafda, heç olmasa, şor da olsa, hər hansı su mənbəyi axtarıb tapmaq istəyirdi, yoxsa Xivə vahəsinəcən gedib çıxa bilməz. Aydımın arxasında qoşub, qızı da içirtmək, sonraşa artıq onunla birlikdə birdəfəlik Əfqanistana çıxb getmək üçün su tapıb qayıtmağı qət elədi.

13

Cağatayev yuxuda ağrıdan ağılayıb oyandı; fikirləşdi ki, ağrını yuxusunda görüb, indi ölüb-keçəcək. İki qara quş – biri əvvəlkı dişi quş, o biri yeni erkək quş – ondan uzaqlaşdı. Onlar əyri dimdikləriyle bədənini üç dəfə dimdiklədilər, sinəsinin, dizinin, ciyinin ətini sümüyünəcən qopartdılар. Quşlar bir qədər aralanıb dayandılar, boyunlarını çevirib Cağatayevə uzadılar – hər quş bir gözüylə baxdı. Nəzər revolverini çıxardı, yarasının qanı axıb gedənəcən, yuxuda topladığı gücü itirənəcən tələsik atəş açmağa başladı. Quşlar havaya qalxdılar. Nəzər iki dəfə atəş açmağa macal tapdı, quşlardan birinin qanadları sallandı və o yerə qondu, dərhal da ayaqları qatlandı, sonra quş başını qumun üstünə qoyub, elə bil, yorğunluqdan cana doymuş kimi, bütün boğazını uzatdı; quşun boğazından qan axır, tüklərini, yaxındakı qumu isladırdı. Gözlərində etinasızlıq peyda olub, boz pərdəylə

örtüldü. O biri quş yuxarı qalxdı, oradan, elə bil, boş mağaradan qışqırırmış kimi, qısa, boğuş səslə qışqırıb gün işığının dumanında yox oldu. Qum təpəsinin arxasından Aydim göründü. O, öldürümüş quşun yanına getdi, ayaqlarından yapışıp Çağatayevin böyründən sürüməyə başladı.

– Aydim! – Nəzər onu səslədi.

Qız Çağatayevə yaxınlaşdı.

– Qoy içim! – o xahiş elədi.

Aydim ölü quşu sürüyüb gətirdi, dizləri üstə çöküb onun boynunu Çağatayevin dodağına söykədi, yaş boğazı sıxmağa, oradan qanı Çağatayevin ağızına siğimağa başladı.

– Sən qəsdən ölü kimi uzan, – Aydim dedi. – Yanına quşlar uçub, tülkülər qaçıb gələcəklər, sən onları öldür, biz də yeyək...

– Bəs o biri adamlar hanı? – Çağatayev soruşdu.

– Oradan gəlirlər, – Aydim göstərdi.

Çağatayev xahiş elədi ki, əgər varsa, su gətirib yarasını yusun. Aydim onun yaralarına baxdı, içindəki paltar cırıqlarını təmizlədi, tüpürcəyin bədəni sağaltdığını bildiyindən, yaraları diliylə yalamağa başladı.

– Eybi yoxdur: sən ölməyəcəksən, axı yaralar kiçikdi, – o dedi. – Yenə sakit uzan, yoxsa quşlar daha uçub gəlməzlər.

...Aydim quşu qum təpəsinin arxasına, dərin çökəkliyin sakitliyində xalqının özünə yeni düşərgə saldığı yerə apardı. Quşu dərhal da yedilər, əgər o uzaqdakı hər gün yeyən adamlar Aydimin hər birinə verdiyi kiçik, tükü yolunmuş quş ətini yeyib heç doymazdlarsa, burada çox acliq keçirmiş adam bu azacıq yeməkdən, demək olar, dərhal doyru – hər halda, cismi ümid, təskinlik tapırı.

Yenə qaranlıq düşdü. Sufyan əllərilə qumu nəmişlik olanacaq qazdı, susuzluqdan onu çeynəməyə başladı. Bəzi adamlar Sufyanın hərəkətini gördülər, yanına gəlib qumla sudan ibarət naharını bölüşməyə başladılar. Nur-Mühəmməd soyuqdan qorxurdu, arasında bir yer tapıb qızınmaq üçün bir gecəliyə xalqın içində gəldi.

Səhər tezdən Mühəmməd Aydimı oyatdı, qızı qucağına götürdü, onunla birgə birdəfəlik Əfqanistana yollandi.

Çağatayev hələ də uzanıb quşları gözətləyirdi. O, patronlarını saydı, cəmi yeddi ədəd qalmışdı. Yəqin bilirdi ki,

quşlar yenə peyda olacaqlar, axı erkək quşu öldürmüştü. Alabəzək qanadları olan dişi quşsa uçub getmişdi, onun birinci, bəlkə də, ən sevimli erkəyini öldürmiş adamın axırına çıxməq üçün yenə tək qayıtmayacaq.

Aydım Nur-Mühəmmədin qucağından sıçrayıb düşdü, vidalaşmaq üçün Çağatayevin yanına qaçıdı. O, qızı öpdü, ariq əlilə üzünü siğallayıb gülümsündü. Hava hələ toran idi. Nur-Mühəmməd aralıda qızı gözləyirdi.

– Heç yerə getmə, Aydım, – Nəzər uşağa dedi. – Tezliklə bizim öz xoşbəxtliyimiz olacaq.

– Bilirəm, – Aydım cavab verdi. – Amma o, mənə deyir ki...

– Onu çağır, – Çağatayev dedi.

Aydım yaşlı Nur-Mühəmmədin əlindən tutub gətirdi.

– Ölürsən? – Nur Çağatayevdən soruşdu. – Elə fikirləşirdim, quşlar səni çıxdan dimdikləyiblər.

– Qızı niyə özünlə aparırsan? – Çağatayev ondan soruşdu.

– Deyəsən, lazımdır.

– Qoy bizim yanımızda qalsın! – Nəzər dedi.

Aydım Çağatayevin yanında qumun üstündə oturdu.

– Mən qalıram, – Aydım dedi, – balacayam, yeriməkdən əldən düşərəm, istəmirəm!

Cağatayev dirsəklənib qızı özünə sarı çəkdi. Şeh düşdü, Nəzər də hiss etdirmədən qızın su damcaları olan saçını diliylə yaladı.

– Tək get! – Çağatayev Mühəmmədə dedi.

– Ölülerin susmaq vaxtı! – Nur-Mühəmməd dilləndi.

– Üzüqöy whole uzan yat! – O, brezent çəkməli ayağıyla Çağatayevin sıfətinə vurdu.

Cağatayev üzüqöy whole yixıldı, o sezdi ki, indiyəcən Mühəmmədin qoltuğunda orta qulluqçunun idarə portfeli var, bəlkə də, Nur-Mühəmməd özünün bütün həyatını yalnız uzaq yerlərə ezamiyyət hesab eləyirdi, onun mövcudluğunun yeganə gözəlliyi ondaydı ki, ölmüş yerləri buraxıb yeni yerlərə getmək olar: qoy qalanlar məhv olsunlar!

Cağatayev fikirləşmədən dərhal ayağa qalxdı. O, indi boş, yüngüldü, bədəni sərbəst olmuşdu, çəkisiz kimi yırğalanındı. Aydım onun yixilmaması üçün əllərini qarnına dayaq verdi. Amma Nur-Mühəmməd Aydımı çəpəki qoltuğuna

vurub, onunla birgə uzaqlaşdı. Çağatayev onların arxasında atıldı, amma yixildi, sonra gücünü toplamağa çalışıb təzədən qalxdı. Zəiflikdən aləm gözlərinin qarşısında bir-birinə qarışdı: gah peyda olurdu, gah yoxa çıxırı. Mühəmməd tələsmədən irəli gedirdi, o, yarımlölidən qorxmurdu.

— Hara gedirsiniz? — Çağatayev zorla dedi.

Aydım Mühəmmədin qucağında ağladı.

— Məni al, Nəzər Çağatayev... Mən Əfqanistana getmək istəmirəm, orada burjuylar yaşayırlar...

O, burjuylar barədə haradan bilir?.. Çağatayev daha yixilmirdi, təntənəli həyat fikri geri qayıtdı, möhkəmlənmiş əlilə revolveri qaldırıb Mühəmmədə dayanmayı əmr elədi. O, silahı görüb qaçıdı. Aydim Mühəmmədin boynunda çibani sezib, uzun dirnaqlarını ora batırdı. Nur-Mühəmməd dəhşətlə qışqırıb qızın üzünə vurdı, amma qolunu aça bilmirdi, onun zərbəsi qızı o qədər də ağırtmadı. Aydim əllərini onun boğazından ayırmadı, indi Mühəmmədin boynundan sallandı, bu vaxt o, qızı əməlli-başlı vurmaq üçün qucaqlamaqdan əl çəkdi.

— Görürsən, necə ağırdı! — Aydim dedi. — Axi sənə deyirdilər ki, məni oğurlama, lazım deyil! Sənsə oğurladın, sən basmaçsan! Döz, indi dözi!

Nur-Mühəmmədin çibanının altından qan şoralanırdı: Aydim ağıriyan yerin qaysaq bağlamış qabığını artıq qopartmışdı.

Mühəmməd inildəyib qızı boynundan yerə güclə atdı. Çağatayevə tərəf boylanıb, Aydimı təzədən tutub onunla birgə qaçıdı; o, boş işləməyi [xoşlamırı]. Çağatayev Mühəmmədin indi sinəsinə sıxdığı Aydimı öldürməmək üçün gövdəsinə güllə ata bilməzdi, onun ayaqlarına atəş açdı. Güllə dəydi. Nur-Mühəmməd lazımsız, yad bir şey kimi yerdən qopdu, o, qaçışda ciyini üstə qumun üstünə düşdü, Aydimı şikəst eləyə bilərdi. Amma qız Mühəmməd yixilməzdən qabaq kənarə yuvarlandı, dərhal da qalxıb Nəzərin yanına qaçıdı. Çağatayev Mühəmmədin axırına çıxməq üçün bir də atəş açmaq istəyirdi, amma patronu az qalmışdı, onları ov eləmək, öz xalqını yedizdirmək üçün saxlamalıydı. Nur-Mühəmməd qumun üstündə yalnız bir necə saniyə yixilib qaldı, sonrasa dərhal qum təpəsinin sərt yamacı arxasına sıçrayıb güclü, sağlam adam kimi uzağa qaçmağa başladı.

O qaça-qaça ağrından qışkırdı, çünkü hərəkətilə yarasını daha da böyüdürdü, amma öz fəryadını eşitmirdi. O, qum təpəsinin arxasında yoxa çıxdı, səsi də Cağatayev üçün bir-dəfəlik eşidilməz oldu. Aydim gözdən itən Nur-Mühəmmədin arxasında baxa-baxa hələ də heyrət içində dururdu. Fikirləşirdi: o tez öləcək, ya yox.

Aydim Cağatayevlə birgə geri getdi.

– Tez gəl, – qız deyirdi. – Nə qədər ki quşlar uçub gəlməyiblər, yenə qumun üstündə uzan, yoxsa yeməyə bir şeyimiz yoxdu!

Cağatayev get-gedə daha çox zəifləyərək əvvəl uzanıb qaldığı yerə çatdı və ora çökdü. Aydim xalqın yanına, ümumi düşərgəyə yollandı. Gün hələ uzundu, amma adamların hamısı olan-qalan paltarlarını üstünə örtüb, yuxuda, yaxud mənasız huşsuzluqda həyatlarına qənaət eləmək üçün artıq uzanmışdı.

Cağatayev qıraqda, qumlu aşırımın arxasındaydı. O yalnız xilasın ümumi həyatıyla bağlı ən vacib cəhətləri haqqında fikirləşməyə çalışırdı. Dişi qartal yenə salamat, bədbəxt halda uçub getdi. Əgər birinci dəfə onun erkəyini öldürmüdüsə, bəs onda ikinci dəfə hansını güllələyib? Yəqin ki, ikinci erkəyini... Yox, quşlarda belə olmur, deməli, dostunu, yaxud erkəyinin qohumunu, bəlkə də, ümumi qisas almaq üçün özünə köməyə çağırıldığı qardaşını. Amma erkəyinin qardaşı da həlak oldu, bəs indi kimin arxasında uçub?.. Əgər orada – üfüqün arxasında, yaxud uzaq göylərdə – döyük yardım üçün bir kəs tapmazsa, onda onsuz da tək uçub gələcək. Cağatayev buna əmindi, vəhşi heyvanların və quşların açıq-aşkar hissələri ona tanışdı. Onlar ağlaya bilməzlər, göz yaşı, qəlb əzabları içində təskinlik tapa, düşməni bağışlaya bilməzlər. Quşlar öz əzablarını mübarizədə, düşmənin ölü cəsədinin içində, öz ölümlərin-də sakitləşdirməyi arzulaya-arzulaya hərəkət eləyirlər.

Səhradakı ikinci həyatı müddətində Cağatayevə elə gəlirdi, həmişə harasa gedir, uzaqlaşır. O, Moskva şəhərinin təfərruatlarını unutmağa başlamışdı, yaddaşı Kseniyanın üzünü yalnız ümumi, ölgün cizgilərlə qoruyub saxlamışdı – o buna təəssüflənirdi, onu hərdənbir ağlında görmək üçün öz təxəyyülünü gərginləşdirirdi; obrazını təsəvvür eləyəndə həmişə sezirdi ki, qadının dodaqları Nəzərə nəsə piçildiyir,

amma məsafənin uzaqlığından başa düşmür, səsini eşitmır. Cox ləngidiyinə görə qızın hərəsi bir rəngdə olan gözləri ona heyrətlə, bəlkə də, kədərlə baxırdı. Amma bu, ancaq izzəti-nəfsini oxşayan hiss idi! Əslində, Kseniya, güman ki, Nəzəri tamam-kamal unutmuşdu; axı hələ uşaq idi, qızın qəlbində gözəl, onu fəth eləyən həyat çağlayır, orada da bütün yoxa çıxmış təəssüratları saxlamaq üçün yer çatışır.

Gün qurtuluşsuz-filansız boş keçirdi. Çağatayev bilirdi ki, xalqı bundan sonra öldürülmüş bir və ya iki quşla doydurmaq olmaz, amma o, böyük insan deyildi, indi daha təsirli bir şey eləməyi fikirləşib tapa bilməzdi. Tutaq ki, quşları ovlaması xırda işdi, amma hələ taqətsizliyi ölüb-keçənəcən yeganə mümkün şeydi. Əgər əvvəlki gücə malik olsayıdı, on kilometrlərlə bütün ətrafi axtarardı, vəhşi qoyunları tapar, buru qovub gətirərdi. Əgər, heç olmasa, əlli, yaxud yüz kilometr hər hansı teleqraf aparatınanan getmək qabiliyyətinə malik olsayıdı, Daşkənddən kömək istəyərdi. Bəlkə, göydə aeroplan görünəcək! Yox, çətin ki, burada olsunlar, burada hələ torpağın elə sərvəti yoxdu ki, bahalı maşına xərcləsinlər. Meyitə çevrilməklə mübarizədə səbir-dən ibarət olan çox səmərəsiz zəhmət də, hər halda, Çağatayevə təskinlik verirdi, amma səhəri nə olursa olsun, xalqla birlikdə vətəninə, Sarı-Qamışa getməyi qət elədi.

O mürgüləyirdi. Aləm yenə işiqli, səs-küylü halda canlanacaqlana, gah da zülmət huşsuzluğa doğru uzaqlaşa-azaqlaşa Çağatayevin gözlərinin qabağında bir-birini əvəz eləyir, sonra qayıdır, başının xəstə sümüklərindən keçib şüuruna soxulurdu.

Axşam Çağatayev qarmaqarışq səslər eşitdi. O, sağ əlini revolverin olduğu belinə uzadıb hazırlaşdı. Səhv eləmişdi – bu, uçan qartalların səs-küyü deyildi. Anası başı ayaqlarına dəyə-dəyə ona yaxınlaşdı, əliylə Nəzərin bədəni ni yoxladı, quma zillənən gözləriylə bütün yaxın ətrafi nəzərdən keçirdi. O, oğlunun salamat olduğunu, yoxsa öldüyü-nü yoxlamır, – dərddən kor olmuş gözlərilə öldürülmüş quşları axtarırdı. Ananın bədənidən qəribə cirildən səs-lər gəlirdi; onun skeletinin quru sümükləri bir-birinə sürtünməyin öhdəsindən çətinliklə, ağrı içində gəlirdi. Gülcətay əllərini yerə dayaya-dayaya, əllərile qumu geri qazıya-qazıya hərəkətinə kömək eləyib asta-asta uzaqlaşdı.

Tezliklə bir-birinə sürtünən çoxsaylı sümüklərin elə həmin səsini Çağatayev yenə eşitdi. O, axıb gedən yuxulu şüruruna üstün gəlib diqqətini cəmlədi. Qum təpəsinin döngəsi arxasında nəsə tərpəndi. Qoca Vanka Nəzərə oradan baxırdı; onun yanında, görünür, aşağıdan, qum təpəsinin o biri tərefindən yaxınlaşmış Sufyan dikəldi, sonra başqa kiminsə seçilməyən üzü göründü. Aydim, hətta işığı görməsə də, Molla Çerkəzov da elə oradaydı. İnsan üzləri get-gedə artıb-çoxalırdı, hamısı Çağatayevə sarı baxırdı. Çağatayev də onlara baxırdı. Ölməkdə olan sümüklərin bir-birinə sürtünməsindən qopan səslər daha eşidilmirdi. Yerə uzanmış adama çoxlu göz – acgöz, yalvarıcı yox, əksinə, etinasız göz baxırdı. Aydımdan başqa, bütün adamların gözləri, Molla Çerkəzovun gözləri kimi, kor olmuş halda baxırdı. Gözlərində enerjini, yaxud fikir ifadəsini saxlamaq üçün adamların qəlbində taqət qalmamışdı. Yalnız yemək öncəduyumu onları bura gətirmişdi, amma həmin duyğu da, adı adamda olduğu kimi, şiddetli, yaxud qəddar deyildi, əksinə, günahsız, doyumsuz qalmağa qabil idi, çünkü artıq o duyğu ağıla söykənmirdi.

Bu adamlar Çağatayevdən nə gözləyirdilər? Bəyəm bir, yaxud iki quşla doyacaqlar? Yox. Amma əgər hərəsi bir tikə tükü yolunmuş quş eti alsa, onların qüssəsi sevincə çevrilər. Bu, toxluğa yox, ümumi həyatla, onların bir-birilə birləşmələrinə xidmət eləyəcək, o tikə öz piyi ilə skeletlərin cirildayan, qurumuş sümüklərini yağlayacaq, o tikə adamlara realliq hissi bəxş eləyəcək, onlar da özlərinin varlığını xatırlayacaqlar. Burada yemək dərhal ruhun qidasına, günəşin yer üzüñə dağınık işığını təzədən görməyə xidmət eləyəcək. Çağatayevə elə gəlirdi əgər indi gözlərinin qarşısında olsaydı, bütün bəşəriyyət də ona elə bu cür – intizarla, ümidiñde aldanmamağa, yalanı sinirmiş, al-əlvan, qaçılmasız həyatla təzədən məşğul olmağa hazır halda baxardı.

Çağatayev gülümsündü; o bilirdi ki, dərd, əzab yalnız qarabasma, yuxudu, onları, hətta Aydim belə, öz uşaq qüvvəsilə bir göz qırpmında dağında bilər; qəlbində, bu aləmdə, qəfəsdəki, zindandakı kimi, hələ dadılınmamış xoşbəxtlik çırpınır, hər bir adam da onun qüvvəsini hiss eləyir, amma yalnız ağrı təki duyur, çünkü xoşbəxtliyin fəaliyyəti skeletdəki ürəksayaq sıxlılıb, daracaqlıqda eybəcər hala salınıb. O, tezliklə öz xalqının taleyini dəyişəcək. Çağatayev ona baxan

xalqa əl elədi. Aydim başa düşüb, Çağatayevə ov eləməkdə mane olmamaq üçün hamiya getməyi tapşırıdı.

Qaş qaralanda, bütün adamlar huşa gedəndə Aydim təkçə səhraya vəhşi qoyunları axtarmağa getdi. O, Sufyan-la Qoca Vankaya uzun qum təpələrinin arasındaki balaca vadidə əllərilə qumu qazmayı tapşırıdı, orada, qumun altın-da su toplamalı olan gilə rast gəldi, artıq cuxurdan azacıq su içmişdi. O, başa düşürdü ki, yemək olmayanda su da yedirir.

14

Gecə qumluğun üzərinə çökmüşdü. Çağatayev sağ böyrü üstündə yatırdı, yuxu susuzluğu, aclığı, zəifliyi, hər cür əzab-əziyyəti sıxışdırıb onu bürüyürdü. O, torpaq, uşaqlıq qoxusu verən yay gecəsində, uzaq, hələ eşidilməmiş səs kimi, artıq çınar ağaclarının zirvəsində yanın dan yerində, elektriklə işıqlandırılmış bağda böyüyüb-toxtamış Ksenyayla rəqs eləyirdi. Ksenya onun ehtiyatlı ağuşunda itib-batmışdı, gözləri yumuluydu, elə bil, yatırdı. Dan yerindən, şimaldan külək ağacların arasından əsir, rəqs eləyən qadınların paltarını yellədirdi. Musiqi çalınındı, erkən işıq və külək sakit, xoşbəxt adamların üzündən keçib-gedirdi. Sonra musiqi susdu, ətraf tamam işıqlaşdı, Çağatayev yatan Ksenyanı qucağında aparırdı. Qəfildən işıq əvəzinə zülmət gördü, başından ağrı qopdu, yixılan məqamda, balaca uşaq kimi, irəlidə tutduğu Ksenyanı zədələməmək üçün kurəyi üstə çevrildi: təki onun üstünə yixilsin, ziyan çəkməsin. Nəzər qızı əllərilə möhkəm-möhkəm, daha bərk tutdu, amma qız artıq yanında deyildi. O qışqırkı, qaranlıqda yerindən dik atıldı və iki kəskin zərbə – yenə başına və sinəsinə – onu geri yıxı.

İri quşlar üstünə düşüb təzədən havaya qalxıb onu dim-diklərilə vurur, caynaqlarıyla həm paltarını cirir, həm də bədənini dağıdırırlar. Çağatayev ayaq üstə sıçramağa çalışırıdı, amma macal tapmırkı, ağridan, hücum eləyən ağır quşların yeni zərbələrindən gücünü itirirdi; o qırılır, kəskin ümidsizlik içində səhra gecəsinin dövrələdiyi, son qanından islanmış qumu cırmaqlayırdı. Özündə lap dərinlikdən, yox olub gedən həyatın qalıqlarından hiddətli gücü qaldırmaq üçün qışqırmaq istəyirdi, amma qartal dimdiklərinin sancan

zərbələri, damarlarını dağıdan caynaqları nəfəsini çəkməyə macal tapmamış fəryadını yarımcıq qoyurdu. Quşların qanadlarının yelindən yixılırdı, bu tozanaqda nəfəs ala bilmirdi, quşlardan qopan tüklərdən, lələklərdən boğulurdu. Cağatayev başa düşdü ki, birinci iki dimdik zərbəsini başından, boynuna yaxın yerdən alıb, indi oradan boynunun ardiyla qan axırdı, üstəlik də, deyəsən, döşlərinin birinin giləsi qopmuşdu, orada yarası zoqquldayan, dözülməz ağrıyla ağrıyırdı.

Nəhayət, Cağatayev bir anlığa ayağa sıçraya bildi. O, əllərilə boğmaq üçün birinci üstünə gələcək quşu tutmağa hazır halda qollarını açdı. Qartallar havadaydırılar, indi üstünə cumurdular. Ayağını revolverinin üstünə qoydu, cəld əyildi, amma götürməyə macal tapmadı. Quşlar kürəyinə atıldılar, amma artıq özünə gelmişdi, dimdiklərdən aldığı yeni yaralarını hesablaya bildi – qartallar üç baş idi. Cağatayev revolveri qapıb, kürəyinə sancılmış quşları üstündən atmaq, yaxud basıb əzmək üçün geri yixıldı, amma gücü çatmadı, necə gəldi, böyüyü üstə yixıldı, qartallarsa alçaqdan kənara uçub getdilər. Cağatayev əməlli-başlı nişan almaq üçün qalxmağa cəhd göstərdi, eynən xalqının adamlarında olduğu kimi, skeletinin bütün gücdən düşmüş sümükləri cirildadi. Onun dinşəyib öz bədəninə, öz sümüklərinə yazılı gəldi – onları bir vaxtlar anası ondan ötrü sevgidən, ehtirasdan yox, kefdən yox, əksinə, həyatı zərurətin özündən, öz cisminin olub-qalanlarından yiğib-yığışdırılmışdı. Özünü əbəs yerə xərcləmək istədikləri özgə malı, kasıbların olub-qalan əşyası kimi hiss eləyi hiddətləndi. Cağatayev dərhal qumun üstündə möhkəm oturdu. Qartallar, hətta o qədər də hündürə qalxmadan, yenə qanadlarını bədənlərinə bərk-bərk sıxıb, sürətlə onun üstünə şığıyırıldılar. Quşları yaxına buraxdı, sonra tətiyi çəkdi. Cağatayev qartalları düzgün görmüşdü, üçdü, indi sərrast, soyuqqanlıqla, özünü ikinci bir adam, yaxın, köməksiz dost kimi qoruya-qoruya atəş açırdı. O, şığıyan qartalların demək olar, düz üstünə beş güllə atdı. Quşlar artıq öz uçuşlarını saxlaya bilmədən alçaqdan, havanı fişıldada-fişıldada üzərində uçuşurdular. Onlar Cağatayevdən bir neçə metr uzaqda gecə qaranlığında qaralan qumun üstünə düşdülər.

Cağatayev həyəcandan, yorğunluqdan əsirdi. O, qumda mağara oydu, yatıb doyanacan, yaralarından nə qədər qan axacağının dərdini çəkmədən, səhhəti, gələcək həyatı barədə fikirləşmədən qızınmaq, yuxulamaq üçün bütübüb ora girdi.

Aydım o gecə uzağa getdi; sonra heydən düşdü, Cağatayevin atəşlərinin səsini eşitmədən uzanıb yatdı. Amma uzun müddət yatmamalı olduğunu xatırlayıb, tezliklə narahatlıq içində oyandı, yenə getdi. Gecəyarısının solğunlaşmış ayı uzaq torpağın arxasından çıxdı, qumluğu zəif işığıyla işiqlandırdı. Aydim diqqətli nəzərlərlə ətrafi gözdən keçirdi. O bilirdi, ola bilməzdi ki, indi yer üzündə heç nə olmasın. Əgər qumluqla bütün günü getsən, mütləq nəyəsə rast gələcəksən, yaxud nəsə tapacaqsan: ya su, ya qoyun, ya çoxlu quş görəcəksən, kiminsə azmış eşşəyi rastlaşacaq, yaxud yaxınlıqdan cürbacır heyvanlar qaçıb keçəcək. Yaşlı adamlar ona deyirdilər, səhrada hər hansı uzaq torpaqdakı qədər var-dövlət var, amma orada adam azdır, ona görə də elə görünür, qalan şeylər yoxdur. Bununla belə, Aydim hətta haradasa qumsallıqdan, Amudəryanın mənsəbinin qamış meşələrindən zəngin və yaxşı torpaq olduğunu bilmirdi.

Aydım ən hündür qum təpəsinin üstündə dururdu; onu bir səmtdə ayın yanib-sönən, dalgalanan işığı cəlb elədi – qalan yerlərdə işıq sakit idi, oradasa ay işığına nəsə mane olurdu. O, işığın qaraldığı yerə yönəlib tezliklə balaca qoyun balasını sezdi. Quzu kiçik təpənin lap üstündə ayaqlarıyla qumu elə eşələyirdi, elə səpələyirdi ki, uzaqdan, zəifləmiş qaranlığın içindən, təpəli səhranın qaraltıları üstündən bu, adama vacib, sirli hadisə kimi görünürdü.

Quzu, yəqin, quma batmış yaz otlarını eşələyib çıxarıır, onları yeyirdi. Aydim sakitcə təpənin üstünə dırmaşıb qoyun balasını tutdu. Quzu müqavimət göstərmədi. O, insan haqqında heç nə bilmirdi. Aydim onu yerə yixdi, qanını içib doymaq üçün zəif boğazını dişləmək istədi. Amma indi gördü ki, təpənin etəyində adamlar kimi tez-tez nəfəs alala çoxlu qoyun dibdə gizlənmiş rütabətə çatmaq üçün ayaqlarıyla qumu eşələyir. Aydim quzunu buraxıb təpədən qoyun sürüsünə doğru qaçıdı. Lap yaxındakı qoyuna çatmamışdı ki, qoç qarşısına atıldı, döyüşmək üçün başını əyib qabağında dayandı. Aydim bir qədər onun qarşısında çöməlib qaldı, zəif ağılıyla neyləyəcəyini fikirləşdi. O, qoyun

sürüsünü saidi – üstünə quzuyla onlara qarışmış iki keçini də gəldi, sürüdə iyirmi dörd baş heyvan vardi. Qız asta-asta yaxında qumu eşələyən qoyuna yaxınlaşdı: qoç da ehtiyatla onun ardınca getdi. Aydim qoyunun eşdiyi çaladakı qumu əliylə yoxladı – orada qum quruydu, su hiss olunmurdı. Yaxındakı qoyunların dodaqlarında yorğunluq köpüyü yiğmişdi, aradabir ağızlarıyla qum götürür, axırıncı tüpür-cəkləriylə yerə atırdılar. Qum qoyunlara su içirmirdi, özüsə onların şirəsini içirdi. Aydim qoça yaxınlaşdı, qoç o qədər də ariq deyildi, yalnız qoyunların başçısı kimi susuzluqdan, həyatının vəzifəsi qarşısındaki gərginlikdən ağır-ağır nəfəs alırdı. Aydim qoçun buynuzundan yapışib arxasınca apardı. Qoç dərhal yerindən tərpəndi, sonra ağlını başına toplamaq üçün ayaq saxladı, amma Aydim onu dartdı, qoç da qızın ardınca getdi. Qoyunların bəziləri başlarını qaldırdılar, eşələməyə ara verib qızla qoçun ardınca getdilər. Qalan keçi-lər, başqa qoyunlar da tezliklə öz qoçlarını haqladılar.

Aydim qoçu tələsə-tələsə dartırdı, onun yer yaddası dəqiq idi, amma yalnız dan yeri ağaranda, göydə ay gizlə-nəndə qumluğu qazib özünə su tapdığı yerə çatdı. Sürünü orada qoydu, qoyunlar da yenə ayaqlarıyla qumu eşələ-məyə başladılar, Aydimin özüsə ümumi düşərgəyə, xalqın yanına getdi. O incidi: vadidə bir quyu da qazılmamışdı. Qoca Vankayla Sufyan ya ölmüşdülər, ya tənbəllik eləmiş-dilər, yaxud ola bilsin, özgə həyatının qayığını çəkmədən özləri işib doymuşdular.

Aydim düşərgədəki bütün yatanları, huşsuzları əliylə yoxladı: yaşamağa öyrəşmişdilər, nəfəs alırdılar, heç biri də ölməmişdi. Aydim Sufyanla Qoca Vankanı oyatdı, onlara qoyun sürüsünü otarmağı, gözətçilik eləməyi tapşırıdı, özüsə Çağatayevi yeməyə gətirmək üçün yanına getdi.

Aydim onu oyadanda Çağatayev uzun müddət ayılmır-di; o, yavaş-yavaş ölürdü, ona görə ki, yuxuda olduğu vaxt qan arasıkəsilmədən asta-asta axıb gedirdi, qanın hərdən-bir təkanlarla yaradan çıxb qumluğa necə çökdüyü görü-nürdü. Aydim hər şeyi başa düşdü, o, geri düşərgəyə, xal-qın yanına qaçıdı, amma adamların hamısı bacardığı tək – kimi sürüne-sürüne, kimi ayaq üstdə qurdalana-qurdalana, kimi başqasının köməyindən istifadə eləyə-eləyə oradan sürüyə doğru yollanmışdı. Aydim gözlərilə kimdə daha

bütöv, yaxud yumşaq paltar olduğunu axtardı, amma istədiyini tapmadı. Hamının paltarından ən pisi, xoşagəlməz, yaxud çir-cindiri qalmışdı. Molla Çerkəzovun yumşaq şalvari vardi, amma kor olduğundan şalvar natəmiz idi. Aydim əynindən köynəyini soyunub nəzərdən keçirdi: yarayar, o, hələ balacadı, onda qocalarda olduğu kimi, yoluxucular, xəstəliklər yiğişmayıb, köynək yalnız tərinin, bədəninin qoxusunu verirdi, cırksə yox idi – səhra tər-təmizdi. Aydim Cağatayevin yanına qayıtdı, köynəyini zolaq-zolaq cirdi, onun bədənindəki, başındaki qan görünən bütün yaraları sarıdı. Cağatayev artıq oyanmışdı, qızın rahat işləməsi üçün otərəf-butərəfə çevrilirdi. O, gözlərini açdı, adı günəşli gün olsa da, elə bil, qatı tutqunluq içindən Aydimı, öldürülmüş quşları, qumluğu gördü. Qartalları nəzərdən keçirib, ən iri quşun dişi qartal olduğunu tanıdı, o biri iki qartalsa xeyli balacaydı: bunlar onun balaları idi. Qartal bura öz erkəyinin ən sadiq dostlarıyla – balalarıyla qayıtmışdı.

335

15

Can xalqı dörd gün idi yeyir, dəndlərindən, faciələrindən özünə gəlirdi. Aydim kimsənin həddən artıq yeməməsinə göz qoyurdu, yemək sarıdan xüsusi canfəşanlıq eləyənlərin qabağını alırdı, yaxud gözlərinə vururdu: başqa cür ağırtmayacaqdı. Cağatayevin bədənindəki yaralar qaysaqlanıb sağalırdı; o, alt paltarını Aydına verdi, qız özünə tumanla kofta tikdi, yoxsa lüt-üryan idi. Ömrü boyu yanında zəruri həyatı şey-şüy – kibrıt, iynə, sap, biz, şəxsiyyəti haqqında qəribə bir sənəd, balaca bıçaq, başqa cürbəcür şeylər – gəzdirən Sufyan Aydımdan paltarını közəməyi xahiş elədi. Aydim qocanın xalatındaki bütün iri yırtıqları tikdi, sonra eynilə xalqın əynindəki köhnə paltarların bədənləri görünən yerlərini gözədi; bir çox adamların paltarını parça əldə eləmək, olmayanlara tikmək üçün qısaltmalı oldu. Bu kəsiklərdən qız Taqana bütöv bir şalvar-köynək tikdi, çünkü o, həyatına son qoymaq barədə fikirləşəndə paltarını haradasa qumluğa atmışdı, o vaxtdan da çılpaq yaşayırıdı.

Bu işə Aydının dörd günü getdi – gözəməkdə, tikməkdə qızə yalnız Qoca Vankayla Cağatayev kömək eləyirdilər.

Bundan başqa, Aydim xalqın həyatının ümumi qaydalarına, yeməyin bölüşdürülməsinə, yuxusuna, qalan qoyunlara – onları otarıb suvarsınlar ki, ariqlamasınlar, öz cəmdəklərini əbəs yerə xərcləməsinlər – göz qoyurdu. Gecələr Aydim hər qoyunu bir adama bənd eləyirdi, qoçusa öz yanına uzağırdı, möhkəm qəzili boynuna bərk-bərk bağlayırdı, qəzilin o biri ucunusa özü belinə dolayıb möhkəm düyüv vururdu. Bu ehtiyatlılıq sayəsində qoyunlar bütün gecəni yeməksiz qalsalar, çəkiləri artmasa da, bir qoyun da qaçıb getmədi. Aydim qoyun sürüsünü gətirəndən doqquz gün sonra səhər xalq öz vətəninə getmək üçün yola düzəldi. İndi onun on qoyunu, on birinci qoço qalmışdı, on üç baş qoyunu, üç qartalısa yemişdi. Adamlar daha özlərini xatırlamaq üçün yaddaşlarına güc vermədən yaxşı gedir, var olduğunu hiss eləyirdilər.

Sarı-Qamışa qədər orta yerişlə cəmi üç bütöv gün imiş. Amma artıq ikinci gün xalq Üst-Yurdun boz yamaclarını, ayağındakı tutqun yeri, aradabir acı sulu boş torpaqlı çökəyi gördü. Hami sevinir, ora can atırdı, elə bil, orada xoşbəxtlik təmin olunmuşdu, sahiblərini gözləyən qapısı açıq, yiğilib-yığışdırılmış evlər vardi. Cağatayev anasının əlindən tutub aparır, gülümsünürdü, elə bil, təzədən, uşaqlıqdakı kimi qəlbində qaçılmaz qələbənin tutqun, ürkək öncədəyumu gələcək böyük həyatın qarşısında dururdu.

Üçüncü günün axşamı xalq sonuncu açıq rəngli qumluğu – səhranın sərhədini – adlayıb, çökəkliyin kölgəsinə enməyə başladı. Cağatayev bu torpağa – şoran, gilli-torpaqlı yerə, ola bilsin, Hörmüzün işqli taleyinə nail olmamış, ona qalib gələ bilməmiş yazılıq Əhrimənin sümükləri çürüyən əzabkeş cəsədinin tutqun köhnəliyinə baxırdı. O nəyə görə xoşbəxt ola bilmədi? Bəlkə, ona görə ki, ondan ötrü Hörmüzün, uzaq, başdan-başa bağlar olan ölkənin digər sakınlörinin taleyi yad, iyrəncdi, onun qəlbinə təskinlik gətirmir, cəlb eləmirdi, yoxsa dözümlü, işgūzar Cağatayev Sarı-Qamışda Xorasandakını yaradardı, yaxud Xorasanı fəth eləyərdi...

Cağatayev adamların əvvəllər gerçəkləşdirə bilmədikləri, buna görə məhz həmin şeyin onun həyata keçirməli olduğu barədə fikirləşməyi sevirdi.

Daha iki gündən sonra xalq çökəkliyi ötüb Üst-Yurdun ətəyinə yaxınlaşdı. Cağatayev burada dağın yamacından

axıb gələn yaz axınlarından yaranmış balaca içməli su gölməçəsi tapdı, adamlar dincəlmək, daimi yaşamağa yer seçmək üçün gölməçənin yanında dayandılar. Amma bu öz-özlüyündə hələ ən [pis] yerlərində belə, təbiətin nemətlərindən istifadə eləməyi bacaran can xalqı kimi xalq üçün dəhşətli deyildi. Aydim elə birinci gün süpürüm otuyla dolu olan bir neçə kor dərə tapdı. Otu bura səhradan cənub-şərqi küləyi qovub gətirmişdi, yalnız bu cür ölü dərəyə düşməyən süpürüm kolu yamacla təpənin üstünə qalxır, dağ yamacıyla irəli, çölliyyə gedirdi.

Sufyan Çağatayev gələnəcən yaşadığı mağarasına baş çəkib, bütün xalqa mağarasının yanında məskunlaşmağı məsləhət gördü: orada çölötü bitmiş geniş, böyük vadi var, xırda çaylar da yayın ortasınacan sovulmadan Üst-Yurddan onun ortasıyla axır. Xalq həmin vadiyə yollandı, yoluştı özünün əvvəlki – hələ xanlıq dövründə olan düşərgəsinin izlərini tapdı. Orada heç bir gözədəyən əşya qalmamışdı, yalnız adı yararsız şeylər, bir neçə kömür parçası, gil yiğini vardi, hamının unutduğu, istinin, küləklərin axırına çıxdığı, məhv olmuş araba cağı dururdu; torpağa batmış köhnə uşaq araqcını atılıb qalmışdı – Aydim onu təmizləyib başına qoydu.

Sufyanın göstərdiyi vadi yaşamaq üçün yaxşıydı. Vadinin xeyli ərazidə ot örtüyü vardi, üstəlik, indi – yayın axırında – otların hamısı qurumamışdı: saralmış gövdələrin arasında canlı, yaşıl cüçətilərə rast gəlinirdi. Çayın yatağı boş idi, amma Sarı-Qamışın dərinliyində – bir-iki kilometrlikdə suyun – yazda, yayın əvvəlində dağ çaylarının axdığı gölün mənsəbinə girəndə ayaqlarının altından çoxlu tisbağa qaçıdı, uzaqlaşa-uzaqlaşa başlarını çevirib, hər biri qara, iti, mehriban gözləriylə gələnlərə baxdı. Çağatayev onlara sevindi; o, indi dincəlir, özünə gəlirdi: hələ hər şey həyatda mümkün olmuşdu, ən yaxşı tale dərhal gerçəkləşəndi.

O, Aydimla birlikdə Üst-Yurdun lap dərinliyinə, ölgün hündür düzənliyinə getdi. Orada ağaç, yaxud, heç olmasa, bəzən yarganlarda bitən saksaul axtarırdı, – ağaç ona təsərrüfat alətləri, əşyaları düzəltmək üçün lazım idi. Yolda Çağatayev Aydimı qucağına götürdü ki, qız yorulub əldən düşməsin, qızın yanaqlarından, gözlərindən, saçından öpürdü – bundan qəlbəi rahatlıq tapırdı. O, başqa həyatı, başqa

bədəni duymağı sevirdi, ona elə gəlirdi orada özündəkin-dən daha sırlı, gözəl, daha [gərəkli] nəsə var, təkcə bir vaxtlar Veranın, ondan da əvvəl başqa qadının, onu sevən, amma gənc çağında xəstəlikdən ölen iqtisad institutunun tələbəsi-nin əlindən tutduğu kimi, kiminsə əlindən tutmaq imkanına malik olduğundan, səhhəti, şüiuru tez-tez yaxşılaşırıldı. Aydim da Çağatayevin başını qucaqlayırdı, barmaqlarıyla saçının içindəki iki çapığı – qartal yaralarının izini sığallayırdı; qız yadına salırkı ki, o vaxt bütöv bir bala qartalı yemişdi.

Cağatayevin yalnız karandaşyanan bıçağı vardi, buna görə də başqa bir şeyin bitmədiyi daşlı dərənin ortasında tək-tənha bitmiş yumşaq növdən balaca ağacı kəsmək, sindirmaq üçün uzun müddət əlləşməli oldu; orada başqa bir şey bitməmişdi, elə bil, quş həmin ağacın toxumunu nə vaxtsa havadan salmışdı.

Bir neçə gün ərzində yaşamaq üçün seçilmiş Üst-Yurdda yalnız iki nəfər – Çağatayevlə Aydim işlədi; qalan adamlar vadinin yamacında siğınacaq üçün qazdıqları mağaralarda mürgüləyirdilər, tısbağa tutub onlardan özlərinə yemək hazırlayırdılar, amma az, demək olar, həvəssiz yeyirdilər, gündə bir dəfə də göldən su içməyə gedirdilər. Çağatayev üç qoyuna və qoşa toxunmamağı tapşırılmışdı; onları ehtiyat üçün, ən son ehtiyaca saxlamışdı. Nəzər adamları təzədən saydı – kim qalib, kim ölüb – gördü bir uşaq – uçyaşlı qız çatışdırı. Bu balaca qızın, balaca insanın harada yox olduğunu, harada nəzərə çarpmadan öldüyünü nə atası, nə anası, nə başqaları deyə bildi. Heç kəs onun səhrada küləyin, qumun sovurub əllərindən aldığıni xatırlamırdı...

Çağatayevlə Aydim ilk kurğançın tikintisi üçün gil gətməyə başladılar, amma heç kəs işdə onlara kömək göstərmirdi. Çağatayev daha sağlam adam kimi Sufyanla Qoca Vankanı işləməyə gətirəndə iki dəfə gil daşdılar, sonra da dayandılar. Onlar yaşlarına görə, artıq hər şeyi təzədən fikirləşməyə, haqqı tapmağa vaxtları olsa da, yerdə oturub fikrə getdilər.

Belə olanda Çağatayev bütün adamları yiğib soruşdu: yaşamaq niyyətləri varmı? Heç kəs ona bir cavab vermədi...

Çoxlu solğun göz gücsüzlükdən, etinasızlıqlandan yumulmamaq üçün Çağatayevə gərginliklə baxındı. Çağatayev öz kədərinin ağrısını duydu: onun xalqına kommunizm lazı-

deyil – ona külək soyudanacan, cismini tədricən məkanda itirib dağıdanacan yaddaş lazımdır. Cağatayev hamidan üz döndərdi; onun fəaliyyəti, ümidi ləri mənasız imiş. Aydımı qucağına götürüb, buradan birdəfəlilik getmək lazımdı. O, bir tərəfə çəkilib üzüqöylü yerə uzandı. Başa düşdü ki, buradan hara getsə, yenə geri qayıdacaq. Axi onun xalqı dünyada ən kasib xalqdı: o, özünü bütün canını xoşarlarda, səhranın ehtiyacında sərf eləyib, həyat məqsədini yadırğayıb, şüurdan, öz marağından məhrum olub, çünki arzusu heç vaxt heç zaman həyata keçməyib, xalq özünün su içdiyi elə həmin gölməçədən tutmağa başladığı tisbağalardan, tisbağa yumurtalarından və xırda balıqdan ibarət kasib gündəlik yeməyinin mexaniki təsiri sayəsində yaşayırıdı. Onunla birləşə hərəkət eləyib, ümumi xoşbəxtlik yaratmaq üçün xalqda, heç olmasa, azacıq ruh olub, hətta təxəyyül – kasibların ağılı – hər şey ölüb?.. Cağatayev uşaqqı yaddaşına, Moskva təhsilinə görə bilirdi ki, insanın hər cür istismarı hökmranlıq məqsədilə onun ruhunun eybəcərləşdirilməsindən, ölümə öyrədilməsindən başlanır, yoxsa qul, kölə olmaz. Kölənin ağılı ağılsızlığa çevrilənəcən ruhun zorla eybəcərləşdirilməsi davam eləyir, get-gedə daha da güclənir. Sınıfı mübarizə kılədəki “müqəddəs ruh”un aradan qaldırılmışından başlanır; həm də ağanın özünün inandığı danlığı – onun ruhuna və Allaha – heç vaxt bağışlanmir, kılənin ruhusa yalan, dağıdıcı zəhmət içində aşınmaya məruz qalır. Cağatayev Qoca Vankanın bir dəfə Xivədə məscidin həyətində müqəvvasını sonradan rus tacirinə satmaq üçün tovuzquşunu öldürmək istədiyi barədə olan hekayətini xatırladı. Qoca Vanka tələsik tovuzquşuna – müqəddəs quşa daş atır – amma dəymir. Yaxınlıqda bitkilərin arasında qarovalıç, yaxud yad adam göründü. Qoca Vanka kolların arasında əlinə gələni qapdı, həmin şeyi tovuzquşunun başına tolazladı. Tovuzquşu dərhal Vankanın ona atdığı tikəni udub yedi, sonra da özünün yaramaz, kəskin səsiylə qışqırkı, Qoca Vankasa əlləriylə boğmaq üçün ona doğru atıldı, amma məqsədinə çatmadı, çünki gəlib çıxan müsəlmanlar Qoca Vankanı tutdular, küçəyə çıxardılar, öldüyünyü yəqin eləyənəcən döydülər, sonra susuz arxa atdlar. Onu döyəndə Qoca Vanka üzünü qapayıb əllərinin qoxusundan başa düşdü ki, ikinci dəfə müqəddəs tovuzquşunu qurumuş nəcislə vurub. Qoca Vanka

xəndəkdən sağ çıxdı, amma sonralar, çox-çox illər ərzində bu məşğulliyətə marağını itirənəcən, bütün uçan, qonan quşlara – xüsusilə bunlar göyərçin olanda – murdar bir şey tolazlamağı xoşlayırırdı.

Cağatayevin başının üstündə bir heyvan fisıldadı, o fikirləşirdi ki, bunlar qoyunlardı. Amma heyvan Cağatayevin qulağını ağzına aldı, dişsiz damaqlarının arasında çeynəmə-yə başladı. Bu, Cağatayevin xalqının Amudəryadakı düşərgəsində gördüyü elə həmin qəzəbli zəif it idi. O, səhrada adamların yanında deyildi, haradasa aralanmışdı, yaxud bəlkə də, tərk olunmuş düşərgəni gözətləmək üçün təkbaşına qalmışdı, sonra qəribəsəyib kəsə yolla Sarı-Qamışa, yenə, görünür, əvvəlki illər yaşadığı yerə qaçıb gəlmişdi. Cağatayev itin başından yapışib yerə əydi ki, yatsın. İt itaatlı yatdı; o, halsizliqdan titrəyirdi – qoca, vəhşi, öz əziyyətli həyatını qurtarmaq, başa vurmaq iqtidarında olmayan, hələ də varlığının zövq-səfasına inanan it idi, ona görə ki, dözümünün özündə, anıq titrəyən bədənində xeyirxahlıq vardi.

İt Cağatayevin yanında yuxuya getdi. Aydim iki kilometrdən cürdəklə su daşıyıb yalın ayaqlarıyla gili tək yoğurdu. Cağatayev oyananda ətrafında bir neçə adam oturub onun ayılmasını gözləyirdi. Ən böyük insan – Sufyan Cağatayevə dedi ki, xalq indi qəsdən ruhsuzdu, öz məqsədini bilmir, ən yaxşı yeməkdən ləzzət almir, öz qəlbinin ən zəif hərarətiylə qızınır, qəlbisə bu hərarəti otlardan, tisbağalardan, balıqlardan, yeməyə bir şeyi olmayandasə insanın özünüň sümüklərindən alır.

Sufyan iti kənara itələyib Cağatayevin qulağına sarı əyildi. İt adamlara acgözlük'lə, kədərlə baxırdı. Onun tutqun çətin ümidi isə öləndə bütün adamları yeməkdi. O, bura ayrıca kəsə yolla yox, xalqın arxasında, xeyli aralıda gəlmişdi, gündüzlər çöl qartalları, başqa yırtıcılar görməsinlər deyə, qumun içində dərin girib, qumluqda ölü adamları yeyirdi. Sufyan Cağatayevə dedi:

– Sən pis fikirləşirsən. Xalq yaşaya bilər, amma yaşamalıdı. O, plov yemək, şərab içmək, xalata və arabaya sahib olmaq istəyəndə onun yanına yad adamlar gəlib deyəcəklər: nə istəyirsən – şərab, düyü, dəvə, həyatının xoşbəxtliyini – götür...

- Heç kəs verməz, – Cağatayev dilləndi.
- Bir az verirdilər, – Sufyan deyirdi. – Çoxdan bayların xoşarlarında işləyəndə bir ovuc duyu, çörək, köhnə xalat, baxşının axşam mahnısı vardi...
- Balaca olanda anam mənə özüm-özümü dolandırmağı tapşırdı, – Cağatayev dedi. – Varımız az idi, ölürdük.
- Az idi, – Sufyan dilləndi, – amma həmişə çox şey istəyirdik: qoyunları da, arvadları da, arxdakı suyu da – insanın qəlbində həmişə öz xoşbəxtliyini gizləmək istədiyi boş yer var. Sümüklərimiz quruyanacan biz az bir şeyin, aradabir verilən dadar-doymaz yeməyin müqabilində işləyirik.
- Sizə özgə ruhu veriblər, – Cağatayev dedi.
- Biz başqasını tanımadıq, – Sufyan cavab verdi. – Sən deyirəm, əgər azacıq yemək müqabilində işdən, acliqdan ölü kimi olurduqsa, onda özümüzə xoşbəxtlik qazanmaq üçün hətta ölümümüz də bəs eləyər?

Cağatayev ayağa qalxdı.

- Bir həyat bəs elə! İndi ruhumuz aləmdədir, başqası yoxdur.

– Eşitmışəm, – Sufyan etinasızlıqla dedi, – bilirik – varlıkların hamısı ölüb. Amma sən məni eşit, – Sufyan Cağatayevin köhnə Moskva başmaqlarını sığalladı, – sənin xalqın yaşamaqdan qorxur, yadırğayıb, inanmır. O özünü ölülüyə vurub, yoxsa xoşbəxtlər, güclülər ona yenidən əzab verməyə gələrlər. Özünə ləp azacıq, kimsəyə lazım olmayan, görəndə heç kəsin acgözlük göstərmədiyi şeyləri saxlayıb.

Sufyan yanındaki adamlarla çıxb getdi. Cağatayev Aydımın yanına yollandı, onunla axşamacan işlədi. Axşam qızı quru mağaraya yatmağa qoydu, özüsə ilk siğınacağın tikintisinə gildən, quru ot qatılmış saman kərpiclər hazırlaya-hazırlaya yenə işləməyə başladı. Ətrafında və bütün vadidə kimsə yox idi; adamların hamısı harasa dağlışmışdı – ola bilsin, tisbağa, yaxud göldə balıq tutmağa getmişdilər. Cağatayev get-gedə daha sürətlə, daha səmərəli işləyirdi. Gecədən xeyli keçmiş bütün adamların hara getdiyinə baxmaq üçün yamacla dağın döşünə qalxdı. Ay işığı dağların kölgəsiylə Sarı-Qamış çökəkliyini örtüb, yenidən İran dağlarına doğru uzanan cazibədar səhranın üstünə yayılıb bomboş Üst-Yurdun üzərində dururdu. Üç qoyun və qoç yaşıł canlı cücətilər axtara-axtara, süpürüm kollarının topalarında

şaqqılıtı sala-sala yaxındakı balaca dərədə otlayırdılar. Sarı-Qamışın başlandığı Üst-Yurdun tutqun kölgəsində tonqalın xirdaca alovu şölənirdi, tonqaldan bir az uzaqda, gölün üzərində zəif duman topası vardi. Çağatayev təpədən enib oda tərəf yönəldi. Yarım saatdan sonra kifayət qədər yaxınlaşış saksaulun asta-asta yandığı tonqalın ətrafında bütün xalqın oturduğunu gördü. Xalq nəğmə oxuyur, Çağatayevi görmürdü. Çağatayev o nəğməni dinlədi; uşaqlıqda baxışdan, anasından, ayrı-ayrı qocalardan çoxlu nəğmə eşitmişdi – nəğmələr gözəl, amma miskindi. Bu nəğməsə naməlum mənaya malikdi, onda xalqına doğma olmayan, amma ona kədərdən daha artıq uyğun gələn duyu vardi. Çağatayev hətta öz anasının asta, utandırıcı səsini eşitdi. Nəğmədə deyildi: biz göz yaşlarımız haqlayanda ağlama-yacağıq, biz sevincdən gülümsəməyəcəyik, işqli zaman gəlib çatanda özü adamların qarşısına, bütün aləmə çıxaçaq, onlara əl uzadacaq, qəlbimizin dərinliklərinə heç kəs çatmayacaq, bu zaman da yaxındadı: biz köməyimizə yetişmək istəyən ruhumuzun qəlbimizdə necə tələsdiyini eşidirik... Nəğmə bitdi. Qoca Vanka çubuqla tonqalı qurdalayır, oradan bişmiş balıqları çıxarıır, dadırı: görsün, hazırlı ya yox, bişməyənlərisə geri atırdı.

Çağatayev özünü adamların arasında görməyib, geri qayıtdı. O, düşərgədə təzədən kərpic düzəltməyə başladı, ay göydə əriyib itənəcən, günəş çıxanacan işlədi. Səhər gördü ki, xalq hələ də sönmüş tonqalın yanında oturur, Qoca Vankasa bütün bədənilə hərəkət eləyir, vurnuxurdu, deyəsən, rəqs eləyirdi. Gecə artıq keçdiyindən, yatmaq vaxtı olmadığından Çağatayev işdən əl çəkməməyi qərara aldı. O, kərpiclərə gil qəliblərdə forma verir, əməyinə qəlbinin bütün gücünü sərf eləyirdi. Aydim hələ də yatırdı, Çağatayev aradabır onun yatdığı çökəyə yaxınlaşır, milçəklərdən, həşəratdan qorumaq üçün üstünü otla örtürdü: qoy yuxuda ətə-qana gəlsin, böyüsin, ömrü uzun olsun. Günortaya yaxın Çağatayevin yanına Qoca Vanka gəldi, tökülmüş əvvəlki şalvarının əvəzinə Aydimin ayrı-ayrı parçalardan tikdiyi şalvarını soyundu, gillə suyun töküldüyü çalaya girdi, ariq, möhkəm ayaqlarıyla yoğurmağa başladı.

Payızacan Üst-Yurdda samanlı kərpicdən ümumi divar-la əhatə olunmuş, dörd balaca ev tikildi. Şüşə olmadığına görə, küləkdən, soyuqdan, xırda, uçan, sancan heyvanlardan möhkəm gizlənib, bütün xalq ilk dəfə bu pəncərəsiz evlərdə yerləşdi. Bəzi adamlar uzun müddət qalın divarlar arxasında yatmağa, yaşamağa öyrəşə bilmirdilər – tez-tez eşiyyə çıxır, orada nəfəs alıb, təbiəti seyr eləyib köks ötürə-ötürə geri – sığınacağa qayıdırıldılar.

Cağatayevin təklifilə xalq öz Zəhmətkeşlər Şurasını seçdi, adamların hamısı, o cümlədən Aydim fəal kimi üzv oldular. Sufyansa sədr seçildi.

Bütün can xalqı indi dünyada bəşəriyyətin əksəriyyətinin yaşadığı kimi, hər gün öz ölümünü hiss eləmədən yaşayırdı, səhrada, gildə, Üst-Yurdun dağlarında dünyadakı bəşəriyyətin əksəriyyətinin yaşadığı kimi, yemək əldə eləmək zəhmətinə qatlaşırıdı. Cağatayev hətta hər gün hamının nahar eləməsinə nail oldu; bilirdi, bu çox vacibdi, ona görə ki, yer üzündə yaşayanların yalnız çoxu nahar eləyir, azı isə yox. Aydim təsərrüfatı yaxşı idarə eləyirdi və hamını qida – dağın dərələrindən göyərti, balıq, tisbağa, xırda canlılar tapıb gətirməyə məcbur eləyirdi: o özü Gülcətayla birlikdə un düzəltmək üçün yeməli otları ovurdu, gölün qıraqına qonan quşlar üçün otdan tor düzəltmək lazımlı olduğu barədə Sufyana vaxtında göstəriş verirdi. Kim yaşamaq, yemək vəzifəsini yaddan çıxarırdısa, Aydim onlara hamının yanında deyirdi, bir az böyüyəndən sonra o bu yaramaz, balaca qızın yedirməli olduğu belə adamlar yox, tamam başqa cür adamlar doğacaq; axı onların anaları qanlarını axıdılın, onlarsa borc kimi doğulub yaşayırlar. Bax, o, sabah Nəzərlə böyük bir çala qazacaq – kimə bu dünyada yaşamaq xoş gəlmirsə, qoy ora uzansın!

– Bizə bədbəxtlər lazımlı deyil, – Aydim deyirdi, – gözüñü çıxarıb divardan asacağam, onda öz gözünə baxacaqsan, çəpgöz adam!..

Amma Cağatayev öz xalqının indi yaşamağa başladığı o sadə, kasib həyatdan razı deyildi. O, doğulandan bədəxt adəmin içində gizlənən xoşbəxtliyin aşkara çıxmışına,

taleyinin fəaliyyətinə, gücünə çevrilməsinə kömək eləmək istəyirdi. Ümumi öncədumum da, elm də eyni yeganə, zəruri bir şeyin qayığısını çəkir: onlar insanın qəlbində tələsən, döyünen, əgər azadlığa qovuşmasına yardım edilməsə, orada əbədi boğulacaq ruhun eşiyə çıxmasına kömək göstərirlər.

Tezliklə qar yağdı. Çağatayev və bütün adamlar yemək tapmaqda get-gedə daha çox çətinlik çəkirdilər. Tisbağalar gizlənib yuxuya getmişdilər; iri quş dəstələri Üst-Yurdun üzərindən şimaldan cənuba uçurdular, balaca göldən su içmək üçün qonmadılar, aşağıda yaşayan kiçik bəşəriyyəti görmədilər. Yeməli otların kökləri quruyub dadsız oldu, göldəki baliqlar dibə yaxın, sükutun tutqunluğuna üzüb getdilər. Çağatayev bütün bu vəziyyəti başa düşürdü. O, təkbaşına Xivə ərzaq bazasına getmək, oradan xalqa bütün qış üçün ərzaq payı gətirməyi qərara aldı. Aydim onun köhnəlib cırıq-cırıq olmuş paltarını yamadı, özü taxta əldəqayırmama mismarlar, qoyun dərisindən ensiz qayışlarla ayaqqabısını təmir elədi. Sonra tezliklə qayıdacığını gözleməyi tapşırıb adamlarla birbəbir görüşdü, Sarı-Qamış çökəkliyilə aşağı enməyə başladı. O, qənaət üzündən bütün yolu acqarına getdi, üç gün ərzində qət eləyəcəyini hesablayıb özüylə heç bir yemək götürmədi.

Çağatayev bomboş yerlərin dumanlı uzaq havasında gözdən itdi, Aydim dağın döşündə oturmuşdu, qara, parlaq gözlərindən yaş axıda-axıda ağlayırdı, fikirləşirdi ki, Nəzər daha heç vaxt qayıtmayacaq. Amma sonrakı günlər Aydim Çağatayevdən ötrü bir dəfa də olsun ağlamadı, adamların yaşaması, ölməsi üçün təsərrüfat qayğıları, ehtiyacla məsuliyyət onun başını qatmışdı. Yalnız aradabir yaziq qarı kimi köksünü öttürdü. Xalq hələ də zəif işləyirdi, o, hələ həyatın üstün olduğuna əmin deyildi, bunu ona xoşarlarda baylar unutdurmuşdular, o da öz mövcudluğunu dəyərləndirmirdi, hətta yeməkdən alınan ləzzəti də qətiyyən başa düşmürdü.

İndi, Çağatayev gedəndən sonra işin coxu Aydimin üzərinə düşürdü. Amma iş ona əziyyət vermirdi, Çağatayevdən öyrənmişdi ki, varlılar yoxdu, özüsə ən kasibdi, tezliklə vəziyyəti yaxşılaşacaq, sonrasa daha yaxşı olacaq.

Çağatayev gedəndən üç gün sonra Aydim onu xatırladı, dairixmaq, ağlamaq üçün üz-gözünü qırışdırırdı, amma artıq

axşam idi, harasa uzaq bir dərəyə girmiş qoyunlarla qoçu tez-cə axtarıb tapmaq lazımlı idı, o, Cağatayevdən ötrü ayrıca, yatanda qüssələnməyi qərara aldı. O, qoyunları geri – ümumi kurğanca qovub gətirəndə naməlum işiq qızın gözlərini qamaşdırıldı. Gil evlərin yanında elə aydın işıqlar yanırıldı, belə-sini Aydim heç vaxt görməmişdi. O, ayaq saxladı, qoyunlarla mağarada, yaxud dərin, uzaq uçurumda gizlənmək, sabah gündüzsə qayıdır burada nə baş verəcəyinə baxmaq üçün geri getmək istədi. Qız qoçun buynuzundan yapışdı, özüsə elə hey gil evlərin yanındakı işıqlara baxırdı; maraq, heyrət ondakı qorxu hissinə üstün gəldi, o, balaca sürüsünü evə yönəltdi. Qız fikirləşirdi: işıqlar – ya vəhşi heyvanlardı, ya da ağıllı bir şeydi – oradan, bolşeviklər yaşıyan yerdəndi.

Aydım Cağatayevin işığın yanından ötüb-keçən fiquru-nu gördü. Qız onun yanına qaçıdı, titrəyə-titrəyə, büzüşə-bütüşə qıçıdan yapışdı. Cağatayev qızı qucağına götürdü, ot yataqda yatmaq üçün evə apardı, özüsə avtomobiləri boşaltmaq üçün bayira qayıtdı. O, avtomobilərə yola çıxdığının ikinci günündə Sarı-Qamışın səhraya çıxacağında rast gəlmışdı. Daşkənddən verilən göstərişlə iki yük avtomobili Xivədən hələ dörd gün əvvəl çıxmışdı, maşınların birində et konservləri, düyü, qaletlər, un, dərman, kerosin, lampalar, baltalar, bellər, paltar, kitab və başqa şeylər, o birindəsə iki adam, benzin dolu çəlləklər, yağı, ehtiyat hissələr vardı.

Daşkənddən Sarı-Qamış rayonunda, yaxud Üst-Yurdla Aral dənizi arasında köçəri can qəbiləsini tapmaq, ona bütün vasitələrlə kömək eləmək, hətta həmin qəbiləni, yaxud adamların ümumi məhvini şəhadət verən izlərini tapanacan maşınlara geri qayitmamaq tapşırığı verilmişdi.

Gecəyarısına yaxın maşınlar tamam boşaldıldı, şoferlər-lə ekspedisiya rəisi geri qayitməq üçün maşınları yanacaqla dolduranacan Cağatayev Daşkəndə can xalqının vəziyyəti haqqında məruzə yazmağa oturdu. Cağatayev hava işıqla-şanacan yazdı: o, məktubunun axırında xalqa [uzunmüd-dətli] faciələrdən özünə gəlməyə imkan verməyi [indi bu imkan verilib, xalq da respublikanın göndərdiyi köməkdən istifadə eləyib, qışı tox keçirəcək] təklif eləyirdi, ən başlıca-sısa – burada olan hər bir adam hissələrin, şüurlu fikrin həd-dən artıq zəif işlədiyi, demək olar, iliklərinəcən yaşıanmış, üzülmüş cismi təzədən qazanmalı idi.

Cağatayev məktubu rəisə verdi, avtomobilər Xivə vahəsinə yollandi. Hələ adamların hamısı yatırıldı, erkən idi, Sarı-Qamışda qar vardi. Cağatayev baltanı və beli götürdü, Qoca Vankayla Taqanı oyatdı, onlarla saksaul qırmağa getdi. Gündərtə onlar odunla qayıtdılar, Aydım sobanı quru otla yandırdı, demək olar, heç kəsin ömründə dadmadığı yeni qıdanan nahar hazırlamağa başladı.

Konserv etiyələ düyü adamları dərhal doydurdu, amma onlar bu yeməkdən o qədər yoruldular ki, hamı nahardan sonra yatdı. Axşam Cağatayev yenə ikinci nahar hazırlamağı tapşırıldı, özü də ağ undan kökələr duzəltməyə başladı, sonra təzədən çay, qəhvə, kimin xoşuna nə gəlir, onu hazırladı. Xalq ikinci nahardan doyub səhəri gün günortayacaq yatdı. Cağatayev bilirdi ki, bu cür qidalanma bir qədər zərərlidi, amma o, sümüklərinin bərkiməsi, onlardan başqa bütün xalqların zəngin olduğu o hissi – eqoizm, özünümüdafia hissini, heç olmasa, bir qədər qazanmaları üçün adamları yediritməyə tələsirdi.

Üçüncü naharı Sufyan hazırladı. O, bir vaxt Xarəzmde bayların nə yediklərini görmüşdü, təxminən müxtəlif yeməkləri xatırladığı kimi bişirdi.

Cağatayev xalqının acgözlük eləmədən qidanı ağızında ehtiyatla çeynəyə-çeynəyə, elə bil, bu qidanı çətinliklə əldə eləyən, onlara bağışlayan adamların üzünü, ruhunu öz təxəyyülündə olduğu kimi təsəvvür eləyə-eləyə zərurət şüuryyla, cəsarətsiz düşüncəylə necə yediyinə ləzzətlə göz qoyurdu.

Cağatayev ümumi həyatın onsuz da məşğul olmağa bir şey qalmayan, qəlbinin səxavətlə çəkdiyi əsl xoşbəxtliyini həyata keçirəcəyi günü hazırlaya-hazırlaya səbirlə yaşamaqda davam eləyirdi. Aradabir anasıyla danışındı, qarı indi ondan heç nə istəmirdi, yalnız ayaqlarını, palta-rının üstündən bədənini sığallayırdı; o, anasının əyilmiş başını qarnının yaxınlığında saxlayırdı, bətnində yaşamağa başladığı bu, demək olar, məhv olmuş varlığın günahını yumaq, təskinlik vermək üçün nə eləməli olduğu barədə düşünürdü. Bilmirdi ki, anası onu yalnız Aydımın tənənləri sayəsində xatırlayır, oğlunu artıq öz hissində tapmadan, xatırlamadan sevməli olduğunu başa düşüb göz yaşlarını gizlicə silirdi: buna görə də qarı Nəzərə bütün yad əziz şeylərə toxunan kimi toxunurdu.

Bir neçə gündən sonra bərk soyuqlar düşdü, evlərin birində sobanı əməlli-başlı qızdırmaq, eyni zamanda bol yemək hazırlamaq lazım gəldi, ona görə ki, soba həm istilik mənbəyi, həm mətbəx vəzifəsini görürdü. O biri evlərdə soba qurulmamışdı. Üst-Yurd yüksəkliklərindən güclü külək əsdi, havayla xırda, buzlamaş qar gətirdi. Aydim qoyunları özü gecələdiyi evin o biri gözünə gətirdi, gecəni orada saxladı. Çağatayev əldəqayırmaya arabanın üstündə beş cürdəkdə çətinliklə göldən su gətirdi, arabanı arxadan böyük əziyyətlə itələyirdi. Bu gecə də, aləmi bürümüş erkən qış qaranlığı da, küləyin Çağatayevi yixib aparmaq istədiyi Sarı-Qamışın bomboş ölgün çökəkliyi də – hər şey Nəzəri xüsusi, başqa həyatın zəruriliyinə inandırıldı.

Sığınacaqlardan birində adamlar tərpəsirdilər, onun içində açıq girişdən işıq yanındı. Orada naharı qurtarıb mürgüləyirdilər. Aydim təzə qab-qacağı şaqqlıdada-şaqqlıdada zir-zibili, qalıqları yiğisdirirdi, adamlara deyirdi, bu gecəliyə burada, qızdırılmış yerdə qalsınlar; qoy darısqal, amma isti olsun.

Saat altı idi, amma bütün xalq artıq sığınacağın birində bir-birinin böyrünə uzanmışdı, darısqallıqdə kef içində yatan kimi yatırıldı. Çağatayev ayaq üstə nahar elədi, oturmağa yer yox idi. Aydim qoyunları saldığı o biri evdə gecələməyə getdi, Çağatayev də yatmağa ora yollandı.

Səhəri çovğun oldu, amma hava istiləşdi. Tamam işıqlaşsa da, ümumi kurğançda səs-səmir yox idi. Aydim iki qoyunun arasındaki isti yerdə yatırdı. Qoyunlar da yatırdılar, təkcə qoç Çağatayevə sərsəm kimi baxırdı. Çağatayev Aydimı oyatmaq istəmirdi, amma özü bütün adamların yatdıqları isti evə getdi. Orada lampanı yandırıb ətrafa göz gəzdirdi. Xalq elə dünənki eyni vəziyyətdə yatırdı, elə bil, uzun gecə ərzində kimsə çevriləməmişdi. Kor Molla Çerkəzov daim hiss eləmək, qorumaq üçün sol qolunu Gülcətayın kürəyinin altına qoyub açıq gözlərlə yatırdı. Allah ləqəbli qoca fars aydın gözlərinin birinin yarısıyla baxırdı, Çağatayev bu adamın indi nə gördüyüünü, nə düşündüyüünü, onda qəlbinin hansı arzusu gizləndiyini – bu arzu Çağatayevin arzusu kimiydi, yoxsa tamam başqa cür idi, -başa düşə bilmədi...

Bütün qalan günü Çağatayev qızın üzündən, nəfəsin-dən zövq ala-ala, uzun yuxu yatdıqca yanaqlarını get-gedə

daha artıq bürüyen gencilik qızartısını gözdən keçirə-keçirə Aydimın yanında oturdu. O, qoyunları qarın içinə buraxdı – qoy qışın təmizliyində eşələnib gəzişsinlər. Sonra bu yazılıq zərif məxluqun ətrafında bolşeviklərin dəmir divar kimi müdafiəsində durduqlarına, özünün də elə buna görə burada olduğuna sakitcə sevinə-sevinə Aydimı qucağına götürdü.

Axşama yaxın Aydim oyandı. O, Çağatayevi danladı – onu niyə tez oyatmayıb, bütün günü itib. Çağatayev ona dedi ki, gedib qalan xalqı [yoxlasın] – xalq da uzanıb qalxırı. Aydim bunu eşidib, hətta hiddətdən qışqırkı, qonşu evə qaçıdı. Qız girişdəki ot örtüyü qaldırdı ki, adamlar soyuqdan üşüyüb aylıslınlar. Amma yalnız yatanlar bir-birinə daha bərk sığındılar, büzüşüb mızıldanır və ölü kimi yatırdılar.

İkinci gecə də ötüb-keçdi. Səhəri Çağatayev yenə yatanları yoxladı. Onun üzü dünənkindən də artıq dəyişmişdi. Qoca Vanka canlanıb pörtmüdü, indi görkəmindən qırx yaşı olardı; hətta əldən düşmüş Sufyan da yaxşılaşmışdı, üzünün ifadəsində müəyyən bir maraq vardi. Altmış yaşlarında adam olan Qara Çorma al yanaqlı, şişmiş halda uzanmışdı, elə bil, susuz vaxtı su içə-içə dərin hissə nəfəs alırdı. Çağatayev əyilib anasının üzündə dəyişiklik görmədi; Gülcətay, dağ çiçəyi tamam oyanmaya bilərdi, onun gözləri çuxura düşmüşdu, yanaqları qaralmışdı, torpağın möhürü onun üstünə çökmüdü. Molla Çerkəzovun göz bəbəklərindən üzə çıxan uzaq parıltı peyda olmuşdu, Çağatayevə elə gəldi ki, indi bu adamın gözlərinin işığı qayıdırıb.

Nəzər, isti olsun deyə, sobanı qalayıb, Aydimla gəzməyə getdi; uzun aylar ərzində ilk dəfəydi boş vaxtı vardi. Çovğun hələ gecəykən ara vermişdi; indi hərdən bir son qar düşürdü, Üst-Yurdun ən yuxarıdakı xiyanabında artıq şən, gözqamşdırıcı, əbədi təntənə vəd eləyən gün işığı bərq vururdu. Aydim gülür, qarın üstüylə qaçıır, qarla dolu dərəyə girib uzaqlarda yoxa çıxır, qəfildən arxadan Çağatayevin boynuna atılırdı. Nəhayət, o, qızı əlləriylə sinəsinə sıxıb onunla birgə uçuruma doğru yüyürdü. Qız Nəzərin niyyətini duydı.

– Tulla, ölmərəm! – Aydim dedi.

Evə qayıdanda Aydim yanıyla sərbəst gedirdi, Çağatayevdən soruşdu:

– Nəzər, onlar nə vaxt oyanacaqlar?

– Tezliklə, tezliklə... Bəlkə, artıq oyanırlar...

Aydım fikrə getdi.

Evdə soba hələ tamam sönməmişdi. Cağatayev ocağı təzədən qaladı, Aydimla birgə, hər ehtimala qarşı bütün xalq üçün nahar bışirdilar.

Axşama yaxın adamlardan bəziləri oyanmağa başladılar. Birinci Sufyan, sonra Qoca Vankayla Molla Çerkəzov oydı, gecəyarı, Gülçataydan başqa, hamı qalxdı. O ölmüşdü.

Cağatayev onu boş, soyuq evə aparıb, quru otdan döşəyin üstünə qoydu. Xalq uzun yuxudan özünə gəlib, isti gil evdə nahar eləməyə oturdu. Cağatayevsə anasının yanında uzanıb yuxuya getdi.

Aydım xalqı yedizdirir, danlayırkı ki, dalbadal iki gecədir yatır, amma bir həyat yaşaya bilmir. Qoca Vanka ona güldü.

– İndi biz oləcəyik! – o deyirdi. – Bizim dərdimizi çekmə, ay qız...

Aydım gecələməyə Cağatayevin mərhum anasıyla yattığı evə yollandı. O, sakitcə künçdə uzanıb dərhal yuxuya getdi. Dan yeri ağaranda o qalxbı təsərrüfata çıxdı. Xalqın gecələmək üçün qaldığı qızdırılmış ev bomboş idi, digər iki evdə də kimsə yox idi. Aydim bütün əşyaları, alətləri, bütün ümumi var-yoxu yoxladı, təxmini saidı, Xivədən gətirilmiş ərzaq ehtiyatının yiğildiği ev də getdi; narahat olub, hətta evlərin divarlarını da əlləriylə yoxladı, yeni bir şey öyrənə bilmədi. Ərzagın hamısı yerindəydi. O, dünən nahara konserv bankalarını necə götürmişdi, onlar eləcə də qalmışdı. Düyü, un kisələrinə də toxunmamışdilar. Ola bilsin, nəsə, bəlkə də, həmişə saymadan götürdükləri tübünlə kibrit yoxa çıxmışdı, amma az idi.

O, vadidən yamacla dağın üstünə qalxdı. Balaca günəş bütün böyük Yer kürəsini işıqlandırırdı, işıq da tamamilə bəs eləyirdi. Qar Sarı-Qamışda, Üst-Yurdun hündürlük-lərində bərq vururdu. Zəif külək əsirdi, amma təmiz səmədan hərarət gelirdi, bütün ətraf məkan çox gözəl idi. Aydim ətrafi uzun müddət müşahidə eləyib, dörd adam gördü. Onların hamısı bir-birindən çox uzaqda tək-tək gedirdi. Biri Sarı-Qamışla günəşin qüruba enəcəyi yerə gedirdi, başqası Üst-Yurdun aşağı yamacıyla Amudəryaya sarı yönəlmışdi, daha ikisi də uzaq dağ zirvəsiylə dağlardan keçib gecənin qaranlığı istiqamətində gözdən itirdi.

Aydım Nəzəri oyatdı. Çağatayev bir neçə kilometr tek getdi; o, dünyanın, demək olar, bütün bucaqları aydın görünən ən yüksək yerə qalxdı. Oradan tək-tək dünyanın bütün ölkələrinin çıxıb gedən on, yaxud on iki adam gördü. Bəziləri Xəzər dənizinə, o birilər Türkmənistana, İранa, ikisi – amma bir-birindən aralıda – Cərcoya, Amudəryaya doğru gedirdi. Üst-Yurddan keçib şimala və şərqə gedənlər, gecə həddən artıq uzaqlaşanlar görünmürdülər.

Çağatayev dərindən nəfəs alıb gülümsündü: axı o, Sarı-Qamışın hüdudunda, qədim dünyanın cəhənnəm dibində birinci olaraq, özünün yeganə kiçik qəlbindən, dar ağlından, ilhamından burada əsl həyat yaratmaq istəyirdi. Amma necə olacaqlarını adamlar özləri daha yaxşı bilirlər. Onların sağ qalmalarına kömək elədiyi kifayətdi, qoy xoşbəxtliyi üfüqün o tərəfində haqlasınlar...

O, asta-asta geri dönüb yolda ağladı.

Hər halda, ona elə gəlirdi ki, bütün faciələrə baxmayaraq, xoşbəxt həyat buradaydı, ya da burada başlanırdı, bu xoşbəxtlik kiçik xalqda, dörd komada, dünyanın hər yerində olduğu qədər, mümkündü. O, qarın içindən süpürüm kolu çıxardı, anası olduğu evə gətirdi. Anası bir vaxt uşaqlıqda yola saldığı kimi, Çağatayev də anasını yola salırdı.

Aydım ölmüş qarıyla üzbüüz küncdə təkcə oturmuşdu. Qız qaridan qorxurdu, ondan ötrü ona, artıq gözə görünməz olana baxmaq maraqlıydı.

– Nəzər, istəyirsən, ona ağı deym? – Aydım soruşdu.

– Lazım deyil, – Çağatayev dilləndi. – Get qoyunları suvar. Səninlə kimsə vidalaşırıd?

– Yox, mən yatırdım, – Aydım cavab verdi. – Mən gedəndə Qoca Vanka dedi...

– Nə dedi?

– Əlvida, ay qız, dedi, indi ayağımızda bir az taqət var, qarnımız nəfəs alır, yaşamaq vaxtı çatdı. Başqa bir söz demədi.

– Bəs sən nə dedin?

– Mən heç nə... Ona dedim: eşşəklərin də ayağı tutur.

– Niyə eşşəklərin?

– Hər ehtimala qarşı dedim!

Aydım qoyunları yerləşdirməyə getdi. Çağatayevsə kürəyi götürüb dağın belində qəbir qazmağa yollandi. Axşama

yxın qayıdib anasını torpağa tapşırmağa apardı; Aydim həmin vaxt, Allah bilir, harasa köçən bütöv bir xalqın sığındığı isti evi yiğışdırırdı. Aydim güldü: hətta kor Molla Çərkəzov da çıxb getmişdi, doğrudanmı, çoxlu yemək yeyən kimi onun gözləri bir şey görmüşdü?..

17

Cağatayvlə Aydim qış dörd gil evdə keçirməyi qərara aldılar... Qayğısını çekdiyi adamlardan hamisindən eyni vaxtda əli çıxan Nəzər indi Üst-Yurdun boş yamaclarıyla tək gəzirdi. Aydim nahar tədarükü göründü, paltar yamayırdı, qoyunların altını kürüyürdü, yaxud təsərrüfatda başqa işlər görürdü – ikisinə düşən iş bütün can xalqına düşən işdən az gəlirdi – aradabir də eşiə çıxırdı ki, Nəzər uzağa getməsin, yəqin, təkcə Aydimla yaşamaq ondan ötrü darıxdırıcıdı. Amma Cağatayev qaçmış xalqdan ötrü çox darıxmadi; o, öz vətəninə lazımsız olduğu üçün eyni torpağın adamları onun simasında ən kiçik, yeganə qızlarını çöllükdə yetim qoyub yadlarından çıxardılar. Cağatayev etinasız, tamam-kamal unutmağı başa düşmürdü; o, naməlum, çoxdan ölmüş – hətta ondan ötrü faydasız, onun özünü tanımayan adamları – kəsləri də yadında saxlayırdı – axı, əgər ölenləri, tez yoxa çıxanları unutsan, onda həyat başdanayağa mənasız, miskin olar: onda yalnız təkcə özünü xatırlamaq qalar. Amma Cağatayev tənhalıq, ayrılıq kədərinə uzun müddət dözə bilmədi, o, şəraitə – Aydına, qoyunlara, boşalmış evlərə, təbiətin hər yerində yaşayan xırda heyvanlara, qurumuş kolluqlara uyğunlaşmağa başladı.

Nəzər yarğanların gözdən iraq, isti mağaralarında yatmış tısbağaları tapıb evə gətirirdi. Bəziləri qızının qış yuxusundan ayılır, canlanırı, digərləri uzun, gələcək yay üçün qüvvə toplayıb yatmaqdə davam eləyirdilər... Cağatayev heyrətlə hiss eləyirdi ki, əgər Aydim kimi uşaqq da olsa, yaxın sığınacaqda, heç olmasa, bir adamın varsa, təkcə heyvanlarla, səssiz bitkilərlə, üfüqdəki səhrayla birgə də yaşamaq olar. Burada da, Üst-Yurdun kasad təbiətində, Sarı-Qamışın köhnə dibində bütöv insan həyatı üçün vacib iş var. Ola bilməz axı bütün heyvanlar, bitkilər miskin, kədərli olsunlar

– bu onların özlərini elə göstərmələri, yuxu, yaxud müvəq-qəti əziyyətli eybəcərlikdir. Yoxsa hesab eləmək olar ki, əsl ilham təkcə insan qəlbində mövcuddur, bu fikirsə yararsız, boşdur, ona görə ki, tisbağanın gözlərində də məna var, tikanda da onların varlıqlarının böyük daxili ləyaqətini bildirən, insan ruhuyla tamamlanmağa ehtiyacı olmayan ətir mövcuddur. Ola bilsin, onların Cağatayevin azacıq köməyi-nə ehtiyacı var, amma üstünlük, mərhəmət, yaxud rəhm onlara lazımlı deyil...

Axşamlar Aydim lampanı yandırırdı. O, masanın arxasında Nəzərlə üzbez oturur, gündüz çatdırı bilmədiyi işləri görürdü: parıldayan, qara saçını darayırdı, köhnə əsgilər-dən, kisə parçalardan xalça düzəldirdi, nəyi təsvir elədiklə-rini başa düşmədən təbəssümələ kitablardakı şəkilləri nəzər-dən keçirirdi, yaxud sadəcə ondan gözünü çəkmədən Cağatayevə baxırdı, onun nə düşündüyünü – onun, ya başqası-nın barəsində – anlamağa çalışırı.

– Nəzər, – Aydim uzun gecələrin birində soruşdu.
– Nəzər, biz nəyə görə yaşayırıq axı? Bundan halımız yaxşı olacaq?

– Bəs sən indi özünü mənimlə pis hiss eləyirsən?
– Cağatayev cavabında dedi.

– Yox, indi yaxşıyam, – Aydim dillənib ağızındaki sapi tüpürçəklədi. – Sənə, sadəcə, elə-belə dedim, cünki mənim ağızimdən bir söz çıxır...

Onun iri, açıq qara gözləri uşaqlığın, başlanan gəncliyin parlaq qüvvəsiylə dolmuşdu, bu gözlər Cağatayevə inam dolu maraqla baxırdı, əgər qıraqdan göz qoysaydın, özlüyündə xoşbəxtlik hədəfiydi. Əgər, hətta Aydimin inamını aldatsaydı, qız, hər halda, öz incikliyini bağışlayacaq-dır: o, bundan sonra da yaşamalıdı, müəyyən bir əzabla uzun müddət özünü yora bilməz.

– Nəzər, mən həmişə nəyi gözləyirəm, – Aydim yenə soruşdu. – Niyə bir şey vacib görünür, sonrasa heç bir şey olmur... Nədən ürəyim ağrımağa başlayır?

– Sən böyüyürsən, Aydim, – Cağatayev dedi. – Qoy sənə elə gəlsin ki, başında nəsə var, qoy sənin ürəyin ağrımağa başlasın – sən qorxma, bu dərdsiz həyat olmur.

– Olmur, – Aydim razılaşdı. – Mənsə istəmirəm bu olsun. Sənin ananın ürəyi acılıqdan ağrıyırıdı, o mənə özü deyirdi...

Qoy indi bizim başqa, bu cür yox, maraqlı dərdimiz olsun.
Bu cür dərd bezdirib. Sən bir şey fikirləş [...]

Cağatayev Aydımı özünə sarı çekdi, qızın iri, hələ də
uşaq başını sıgallaya-sığallaya oxşadı.

– Yaxşısı budur, mənə fikirləşməməyi öyrət, yoxsa qor-
xuram: ağlıma dəhşətli şeylər gəlir! – Aydim dedi.

– Amma sənin ürəyin acliqdan ağrımağa başlamır axı?

– Cağatayev soruşdu.

– Acliqdan yox, – Aydim cavab verdi. – Mənimki
hissəndəni... Nəzər, mən niyə yadam?

– Sən kimə yadsan, Aydim? – Cağatayev soruşdu.

– Xalq bizimlə yaşayırıdı. İndi hamısı köçüb gedib,
– Aydim dedi. – Tezliklə sən də çıxıb gedəcəksən, onda
məni kim yadına salacaq?

– Mən səni tək qoymayacağam, – Cağatayev söz verdi.

– Nəzər, mənə vacib bir şey de...

Aydım kerosinin az xərclənməsindən ötrü lampadakı
fitili çevirdi. O, başa düşürdü: bir halda ki həyatda vacib
bir şey var, hər cür xeyirxahlığı qorumaq lazımdır.

– Vacib olanı mən bilmirəm, Aydim, – Cağatayev dedi.

– Onun haqqında fikirləşməmişəm, vaxtim olmayıb... Bir
halda ki biz doğulmuşuq, deməli, bizdə də vacib bir şey var...

Aydım razılaşdı:

– Ancaq biz azca... vacib olmayansa çoxdur.

Aydım şam yeməyinə hazırlıq görürdü – kisədən çörək
çıxardı. Çörəyi qoyun piyiylə yağılayıb, yarı böldü. Nəzərə
iri tikəni verdi, özünəsə balaca tikəni götürdü.

Onlar lampanın zəif işığında qidarı sakitcə çeynəyirdilər.
Üst-Yurdda və səhrada sakitlik, naməlumluq, zülmətvardı.

Şam yeməyindən sonra Cağatayev aləmdə nə baş
verdiyinə baxmaq, qaranlıqda bir kəsin insan səsinin çıxmasını
eşitmək üçün eşiyyə çıxdı... Qoca Vanka, yaxud Qara Çor-
ma indi harada gəzir, doğrudanmı, indi Molla Çerkəzov dün-
yanı öz gözləriyle görür?

Aydım da sığınacaqdən çıxıb Nəzəri çağırıldı.

– Gəl yixıl yat, yoxsa lampanı söndürəcəyəm...

– Söndür, – Nəzər cavab verdi, – sonra yenə yandı-
ramam...

– Yox, yaxşısı budur, lazım deyil: kibrit sərf eləyəcəksən!

– Aydim dedi. – Qaranlıqda yixıl yat...

Aydım evə çıxıb getdi. Cağatayev yerə oturub, ətrafa göz gəzdirdi. Hər yer zəif qaranlığa bürünmüştü; külək yox idi, səmada təkəm-seyək ulduzlar görünürdü, – onları yuxarı qalxmış yüngül duman örtmüsdü. Qar Üst-Yurdun yalnız uzaqdakı hündür dərə enişlərində qalmışdı, onu artıq külək hər yerdən süpürüb aparır, günorta günəş əridirdi. O biri tərəfə – cənubasa – bomboş səmanın altında miskin, doğma səhra uzanıb gedirdi; hərdənbir bir anlığa səhra qəfildən bərq vuran naməlum işığa bürünür, orada dağlar, şəhərlər, adamların məskəni, böyük cəlbedici həyat gözünə görünürdü. Amma əslində, indi orada tısbağalar yatsuşıldılar, keçənilki otların toxumları soyuqdan donurdu, xırda, yerli külək qumun içindən çıxır, yenə ora qayıdırı. Cağatayev aşağı, Sarı-Qamışın yaxınlığına endi, qaranlıq məkanı səslədi. Oradan heç bir cavab gelmədi, hətta səsi də əks-səda vermədi, – səs dərhal azıb itdi.

354

Cağatayev evə qayıtdı. Aydım adyalın altında yatırdı, daha heç nə eşitmirdi, yuxusuna özünün uşaq yuxuları girirdi, o, özünü görməklə məşğul idi. Nəzər lampanı yandırdı. Heybəsinə çörək qoydu, pambıq sıriqlisini geyindi, şapkasını başına qoydu. Sonra adyalın ucunu qaldırıb Aydının üzünə baxdı – qızın üzü canlı, diqqətliydi, kirpiklərinin tamam örtmədiyi gözləri öz qəlbindəki sırlı hadisələri izləyə-izləyə hərəkətdəydi.

– Aydım, – Cağatayev piçıldadı.

Aydım əvvəlcə bir, sonra o biri gözünü açdı.

– Yat, Nəzər, – dedi.

– Yox, mən indi yatmayacağam. – Nəzər cavab verdi.

– Gedim xalqı yiğim, tezliklə qayıdacacağam.

– Tez gəl, – Aydım xahiş elədi.

– Sən mənsiz darıxma, – Nəzər dedi.

– Darıxmayacağam, – Aydım söz vedi. – Tez get, yoxsa zəifləyərlər – indi qaçıblar, oynasıblar, evə qayitmaq vaxtıdı.

Cağatayev əlini Aydının başına çəkib qızdan aralındı, amma Aydım ona əvvəlcə lampanı söndürməyi tapşırıdı, cünki gecə hələ uzundu, işıqsa lazım deyildi.

Cağatayev evdən çıxdı, dağın döşüylə Xivə tərəfə yollandı. Tezliklə öz xalqının olduğu yerə baxıb, Cağatayev orada artıq heç nə görmədi – yalnız bütün aləmin və təbiətin ortasında yuxuya getmiş Aydim nəzərə çarpmadan tək qaldı.

Amma bunun eybi yoxdur, onun dərdi azdır – evlərində düyü, un, duz, kerosin var, kibrit də var, xoşbəxtliklə səbrisə qalan xalq yanına qayıdanacan qoy öz qəlbində tapsın.

Cağatayev yeyin gedirdi; dan yeri onu artıq Sarı-Qamışın dərinliyində haqladı; hələ də gecənin içində olan qaranlıq Üst-Yurdsə indi lap uzaqda yerləşirdi, öz zəminiyə torpağın kənarında itib-batırdı... Yolçuluğunun üçüncü günü Cağatayev Xivəyə gəlib çıxdı. Orada səhradakı adamların alınıb-satılan mallara baxmaq, ən vacib ehtiyatlarını ödəmək üçün bir şey almaq və bir-birlərlə görüşmək üçün gəldikləri böyük bazarlar vardi. Nəzər ümid eləyirdi ki, öz qəbiləsinin adamlarına Xivə bazarında rast gələcək, onları geri – evə aparacaq. Onlar mütləq başqa xalqın içində peyda olmalıdır; axı şayıələrə, söz-söhbətə qulaq asmaq, çayxanada oturmaq, öz ləyaqətlərini təzədən hiss eləmək, baxşının dütarda çalıb-oxuduğu qədim mahni barədə fikrə getmək istəyirdilər. Yst-Yurdun gil sığınacaqlarında adı, hayatı şeylər hələ az idi, insansa onsuz heç yerdə yaşaya bilmir.

Cağatayev Xivə bazarında günortaya yaxın peyda oldu. Artıq yaya gedən günəş bazarın zibilli torpaqlarını yaxşı işıqlandırır, torpaq hərarətdən qızırırdı. Bazarın ətrafında camaatın daxmaları vardi, onların gil divarlarının dibində alverçilər yerə düzülmüş mallarının yanında oturmuşdular. Meydanın ortasında alçaq taxta masaların üstündə də səhranın nemətləri satılıb-alınırdı. Burada balaca kisələrdə qaysı qurusu, qurudulmuş yemişlər, yaşı qoyun dəriləri, qadınların uzun tənhalıqda toxuduqları, insanın bütün taleyini təkrar olunan kədərli naxışlar şəklində əks etdirən tutqun xalılar vardi; sonra bütöv bir sıra saksaul ağacından balaca odun şələlərilə tutulmuşdu, ondan sonra yerdə qocalar oturmuşdular – onlar qabaqlarına köhnə beşliklər, naməlum dəmir pullar, dəmir düymələr, tənəkə nişanlar, çənbərlər, köhnə mismarlar, dəmir şey-şüylər, əsgər kokardaları, boş tisbağa çanaqları, qurudulmuş kərtənkələlər, qədim, məhv olmuş sarayların naxışılı kərpiclərini düzmişdülər – bu qocalar da aliciların gelməsini, onlardan öz ehtiyyacları üçün mal almalarını gözləyirdilər. Qadınlar çörək, toxunma yun corablar, içməli su, ötənilki sarımsaq satıldalar. Qadın bir şey satıb, qocalardan paltarına bəzək üçün tənəkə nişan, yaxud oyuncaq kimi uşağına vermək məqsədilə

naxışlı kərpic qırığı alır, qocalarsa pulu verib özlərinə çörək, içməli su, ya da tənbəki alırlılar. Alver başabaş, gəlirsiz, ziyanız gedirdi; həyat, hər halda, davam eləyirdi, bazarın tünlüyündə, əyləncəsində unudulurdu, qocalar da razıydılar. Bazarın ətrafında yerləşmiş bəzi duvallarda, onların iç həyətlərində çayxana vardı; orada indi iri samovarlar piqqapıq qaynayırdı, adamlar da öz aralarında köhnə, bitib-tükənməyən söhbət eləyirdilər, elə bil, son nəticəyə gəlmək, susmaq üçün onlarda ağıl çatışmırıldı. Yaşılı, qəhvəyi rəngli özbək çayxanalardan birinə girdi; onun belində künclərinə dəmir vurulmuş sandıq vardi. Çağatayev bu adamı xatırladı: onu hələ uşaq vaxtı görmüşdü, özbək o vaxt da qəhvəyi rəngli qocayıdı: o, sandığın içində alətləri, materialları ilə aulları, şəhərləri dolaşır, bütün çayxanalarda samovarları təmir eləyir, lehimləyir, təmizləyirdi hisi-pası; uzaq keçidlərdə səhranın küləyi bu iş adamının üz-gözünü yemişdi, qəhvəyi rəngli, sərt, adamayışmaz ifadə yaratmışdı, balaca Nəzər də bu səhranın samovar ustasını ilk dəfə görəndə qorxmuşdu. Amma özbək işçi elə onda oğlana birinci baş əydi, cibindən əyri mismar çıxarıb ona bağışladı, Sarı-Qamişla harasa çıxıb getdi; yəqin, haradasa uzaq qumluqda samovar sönmüşdü. Zibil yesiyinin yanında türkmən qızı ona söykənib durmuşdu; o, əlilə yaşmağını ağızına sıxır, bazar camaatının başı üstündən uzaqlara baxırdı. Çağatayev də həmin tərəfə baxdı – səhranın kənarında, yerin üstündə ağ buludların sırasını gördü, bu ya Kopetdağın, Parapamizin qarlı zirvələri, ya uzaq aləmin xəyalı kimi görünən heç bir şey, havada işıq oyunu idi. İndi bu qızın beyni nə barədə düşünürdü, görəsən, doğrudanmı, onun artıq xoşbəxtliyə hazır halda doğulması üçün əvəzində bütün əzablı, sırılsı şeyləri düşünməli olan böyük adamlar yaşamamışdır? Əgər tanımadığı bu türkmən qız indi öz fikirləri, kədərilə qayğılı halda durursa, ondan əvvəl adamlar niyə yaşayıblar? Əgər öz qızlarına nəyləsə kömək eləyə bilməyib-lərsə, əbəs yerə yaşayıb ölüblərsə, indi o, bir vaxtlar kasib, cavan anasının dayandığı kimi, yenə tənha durubsa, onun valideynləri, bütün tayfası nə qədər bədbəxt idilər... Bu qızın üzü doğma, utancaqdi, elə bil, dünyada xeyirxahlığı az olduğundan utanırdı: təkcə buludlarla dövrələnmiş səhra, qurudulmuş kərtənkələlərlə bu bazar, bir də onun ehtiyaca, səbrə hələ alışmamış yazıq qəlbi vardi.

Cağatayev ona yaxınlaşış haralı, adının nə olduğunu soruşdu.

— Xanım, — türkmən qız cavab verdi, bu da rusca qız, yaxud qadın mənasını verirdi.

— Mənimlə gedək, — Cağatayev ona dedi.

— Yox, — Xanım utandı.

Cağatayev qızın əlindən tutdu, qız da onun dalınca getdi.

O, qızı çayxanaya gətirdi, onunla birgə eyni qabdan isti yemək yedi, sonra çay içməyə başlayıb üç iri çaynik içdilər. Xanım çayxananın döşəməsində oturub mürgüləyirdi; o, yeməyin çoxluğundan ağırlaşmışdı. Həli yaxşılaşmışdı, hər şey ona maraqlı gəlirdi, ətrafdakı adamlara, Cağatayev baxanda bir neçə dəfə gülümsündü, burada öz təskinliyini tapdı. Nəzər çayxana sahibindən arxa yataq otağını kirayələdi, Xanımı ora apardı ki, dincələnəcən yatsın.

Cağatayev Xanımı otaqda yerləşdirib bayırına çıxdı, axşamacan Xivə şəhərini, adamların yiğisidiləri, yaxud cürbəcür zərurət üzündən gəzişdikləri bütün yerləri gəzdi. Amma Nəzər heç yerdə özünün can xalqından bir tanış üzə rast gəlmədi; axırdı bazar qocalarından, erkəndən şəhərin əmlakını gözətləmək üçün çıxmış gecə qarovalçularından, başqa ümumi, ictimai adamlardan sorğu-sual eləməyə başladı — onlardan kimsə Sufyanı, Qoca Vankanı, Allahi, yaxud başqa bir adamı görməyibmi, onların zahiri əlamətlərini deyirdi.

— Burada hər cür adam olur, — rus millətindən olan bir qoca qarovalçu cavab verdi. — Mən onları yadda saxlaya bilmirəm; axı bura bizim torpaq deyil, Asiyadı.

— Bəs neçə ildir burada yaşayırsınız?

Qarovalçu, elə bil, fikrə getdi.

— Artıq qırx ilə yaxındır, — dedi. — Qaydaya görə, bizim xidmətimizdə hər ölüb-keçəni yadda saxlamaq lazımdı: bəlkə, dələduzdur! Amma beynim işləmir, mən daha başqasının qüvvəsilə yaşayram, oğul, özümükünü çıxdan yaşayıb qurtarmışam.

Xivənin digər qoca sakinləri, yaxud qulluqquları da Cağatayevə heç bir şey söyləyə bilmədilər, elə bil, azmiş can xalqından bura kimsə gəlib çıxmamışdı. Milis idarəsinin verdiyi arayışa görə, can tayfasından olan bütün adamlar hələ inqilaba qədər ölüb getmişdilər, onların qayğısını çəkmək daha lazım gəlmirdi.

Axşama yaxın Çağatayev çayxanadaki otağına qayıtdı. Xanım artıq oyanmışdı; o, çarpayıda oturub ev işlərile məşğul olurdu – donunun ətəyində gizlətdiyi ehtiyat sapı ağzında islada-islada yamayırdı. Deyəsən, hər yeri öz evi hesab eləməli, dərhal ora alışmali olurdu; yoxsa əgər ehtiyacını, qayğısını öz evi olanacaq təxirə salsayıdı, paltarı cırıq-cırıq olardı, səliqəsizlikdən miskin vəziyyətə düşərdi, bədəninin natəmizliyindən ölüb gedərdi. Çağatayev Xanımın yanında oturub bir əliylə onu qucaqladı; o, paltarını yamamağına ara verib qorxu, intizar içində dondu. Hələ doğulmamış, adsız, amma içində yaranmaqdə olan gələcək həyatın zövqsəfası Çağatayevin qəlbindən canlı, xoşbəxt duyğuya keçdi. Çağatayevin qəlbində özündən daha yaxşı bir şey, daha ilhamlı, daha gözəl bir şey yığılib qalmışdı, onun gücünə hərarət verir, onu sevindirirdi. O, Xanımı baxdı; qız oglana utana-utana, fikirli-fikirli gülümsündü, elə bil, Nəzəri tamamilə başa düşür, ona yazığı gəlirdi. Onda Çağatayev Xanımı ikiəlli qucaqladı, elə bil, qadında hələ çin olmamış, çin olmayıacaq, ondan sonra sağ qalacaq – Çağatayevin yaşıdığından daha xeyirxah torpaqda ali insan görkəmində – varlığın təcəssümünü görürdü. Xanımla Nəzər xoşbəxt halda bir-birinə sığındılar; ötüb-keçən gecə gil Xivəni zülmətə bürüdü, çayxanada qonaqların səsi kəsildi – onlardan bəziləri gecələməyə getdilər, başqları yerlərində yatıb qaldılar – çayxana sahibi də yanmamış kömüürün içində səhərə qədər qalması üçün samovarın borusunu kip qapaqla örtdü. Çağatayev indi Xanımı hədsiz zərurət ac gözlüyü ilə sevirdi, amma qəlbi yorulmaq bilmirdi, onda bu qadına ehtiyac tükənmirdi; yalnız özünü get-gedə daha azad, xoşbəxt, elə bil, vacib bir şeylə ümidi ləndirilmiş hiss eləyirdi... Əgər Xanım istər-istəməz yuxuya gedirdisə, Nəzər ondan ötrü darıxırdı, yenə onunla olması üçün qızı oyadırdı.

Bütün gecəni yatmamış Nəzər səhəri şən, dincəlmış adam kimi qalxdı, Xanımsa gözəl, sadəlövh sıfətli başı yastıqdan yana düşmüş halda, xeyli müddət yatdı. Nəzər onun saçını sığalladı, ağızını, burnunu, alını – ona əziz olan insanın bütün gözəlliliklərini – yadında saxladı, öz xalqını bir daha axtarmaq üçün çıxbı şəhərə getdi.

Günəş artıq Çin tərəfdən qalxmışdı, Çağatayev bir müddət ora – səhraların, çöllərin üzərindən Çinin yerləşdiyi

şərqdəki səmanın dumanlı zülmətinə baxdı. Orada artıq yarım milyard səbirli yoxsul çoxdan oyanıb işləyirdi – onların qəlbində nə qədər fikir, hiss vardi, əgər hamisini eyni vaxtda təkcə öz qəlbində hiss eləsən!..

Qoca özbək işçi bazar meydanında göründü. O, əvvəl-lər karvansaranın yerləşdiyi, dəvələrin gecələdiyi yerdən çıxdı; yəqin, ötən gecəni orada keçirmişdi, indi işə gedirdi.

Çağatayev özbək ustaya təzim eləyib, ondan soruşdu: can tayfasından ötüb-keçən bir adam görməyib ki? Özbək Çağatayevə yaşı yaddaş dolu nəzərlə baxdı: ola bilsin, o da Nəzərin simasında bir vaxtlar mismar bağışladığı keçmiş uşağı tanıdı; onun heç olmasa, bir dəfə hissərinə nə toxunurdusa, həmin şeyi samovar ustası daha unuda bilmirdi – həm də həyat uzun deyil, hər şeyi unuda bilməzsən.

– Üç-Hacıda gördüm, – özbək sakitcə dedi. – O, çayxanada rus musiqisi, qarmon çalğısı altında süzürdü.

359

– O, Qoca Vankaydı? – Çağatayev soruşdu.

– Qoca Vankaydı, – işçi özbək dedi.

– Bəs sən indi uzağa gedirsən? – Nəzər soruşdu.

Üsta cavabı ləngitdi – o, özünün hələ çin olmamış niyyəti haqqında danışmağı xoşlamırdı.

– Uzağa gedirəm, – özbək dedi. – Cərcoya çıxbı gedirəm, orada mexaniklik öyrənəcəyəm, ora ekskavatorlar gətiriblər, kanal qazmağa; samovarları təmir eləməyin daşını atıram.

– Bəs sənin neçə yaşın var? – Çağatayev maraqlandı.

– Mexaniklik öyrənməyə vaxtin çatar?

– Çatar, – samovar ustası söz verdi. – Yetmiş dörd yaşım var – bu ömrü pis həyatda yaşamışam, bəs yaxşı həyatda nə qədər yaşayacağam?

– Yüz əlli il? – Nəzər soruşdu.

– Ola bilər! – qoca cavab verdi.

Onlar vidalaşdırılar. Çağatayev çayxanaya qayıtdı, çayxana sahibilə Nəzər on, yaxud on beş gündən sonra qayıdanınan Xanımı yedirməyi, burada saxlamağı danışıb razılaşdı. Amma çayxana sahibi Xanım üçün xərcliyə borc pul verməyi xahiş elədi; ona ticarət dövriyyəsi üçün indi nağd vəsait lazımdı. Çağatayev çayxana sahibinə pul verməyə boyun olub, təzədən Xivə bazarına getdi. O, günortaya yaxın pambıq sıriqlisini sata bildi: hər halda, artıq hava istiləşirdi.

Özünə bir az pul saxladı, qalanını Xanımı yedirmeyin əvəzində çayxana sahibinə verdi.

Cağatayev yatan Xanımı oyatdı, qızı dedi, o qayıdanacaq burada qalsın. Xanım ona isti, yuxuda qızmış sifətilə gülümsündü, Nəzərdən bir qədər onun yanında qalmasını istədi. Cağatayev qızın yanında qaldı, sonra Xanımı gil otaqda tək qoydu, Xivədən çıxıb getdi. O, əvvəlcə Xivə vahəsinin cənub tərəfinə getdi, sonra – hər şey orada məlum olacaq...

18

Üç gündən sonra Cağatayev Xivə vahəsinin axırıncı aulunu adladı. Yenə onun qarşısında adı səhra açılmışdı; süpürüm kolları küləyin altında qum təpələrinin üzərilə dolaşırdı, köhnə yol uzaq quyulara aparıb çıxarırdı [...]

Cağatayev boş yolla irəli qaçıdı. O, hələ bu günün axşamı düşməmiş növbəti vahəyə gedib çatmaq istəyirdi – bəlkə, orada axtardıqlarından kimsə olacaq. Bunlar hara dağlışıqlar axı? Axı ağılları hələ zəif, kədərlidi, hamısı yoxsulluq, yadlıq içində, qumluqlarda, özgə aullarda məhv olub gedəcəkdir... Heç bir xalq, hətta can xalqı ayrı-ayrılıqda yaşaya bilməz; adamlar bir-birini duya-duya, təxəyyülündə canlandırma-canlandırma bir-birinin təkcə çörəyi ilə yox, ruhuyla da qidalanırlar; yoxsa nə fikirləşərlər, zərif, sadəlövh həyat qüvvəsini harada sərf eləyərlər, öz kədərlərinin yayılmasını harada öyrənərlər, harada təskinlik taparlar, harada nəzərə çarpmadan ölüb gedərlər... Hər hansı bir adam yalnız özü-özünün təxəyyülündən qidalanıb, tezliklə ruhunun axırına çıxır, hədsiz yoxsulluqda əldən düşür, dəlisov ölgünlükdə məhv olur.

Əgər Cağatayev atasını onun həyatını qoruyan, nurlandıran xeyirxah qüvvə kimi xəyalında canlandırmamasayıdı, hiss eləməsəydi [...], öz varlığının mənasından xəbər tuta bilməzdə – o, həm də, ümumiyyətlə, inqilabın onu uşaqlıqda yetimlikdən, acıdan ölüməkdən qoruyan, indi ləyaqətini, insanlığını saxlayan xeyirxahlığını hiss eləmədən yaşaya bilməzdi. Əgər Cağatayev bu hissi unutsayıdı, yaxud itirşəydi, özünü itirərdi, zəifləyərdi, üzüquyulu yerə uzanar, donub qalardı...

İki vəhşiləşmiş qoyun yolun yaxınlığında, qum təpəsinin döşündə uzanmışdı. Qoyunlar ariqdilar, itə oxşayırdılar. Cağatayev artıq onları ötüb-keçmişdi, amma qoyunlar, bəlkə, acliqdan, yaxud susuzluqdan insanın yanında xilas olmağa ümid eləyib, bəlkə də, uzun tənhalıqdan, ümidsizlikdən onun arxasında getdilər. Amma qoyunlar səhra təbiətinin yetimliyində özlərini itirib tezliklə heydən düşdülər, geridə qaldılar.

Axşama yaxın Cağatayev üç quyunun yanında yerləşən balaca aula çatdı; burada ərsarı qəbiləsindən olan adamlar yaşayırdılar, onlar bura axıb gələn, özüylə baliq gətirən sel sularının yiğışlığı Amudəryanın köhnə yatağında baliq tutmaqla dolanırdılar; qalan vaxtlar sakinlər müğənni-baxşılars üçün dütar düzəldir, yaxınlıqdakı səhrada, Cərcoda satırıldılar. Cağatayev bu aul barədə eşitmışdı, uşaqlıqda görmüşdü; burada xeyirxah adamlar yaşayırdılar, çünkü onlar musiqi alətləri düzəldirdilər, öz məhsullarını sinaqdan keçirmək üçün qısa, yaxud gülməli poetik nəğmələr oxumalıydılar.

Nəzər birinci həyətə girib qapını döyüd, amma onun tiqqıldatmağından qapı özü içəri açıldı. Otağın gil döşəməsində toranlıqda dörd adam oturmuşdu; onlardan biri asta-asta dütarın bir cüt simini dinqildadır, köhnə bir nəğməni yavaşdan oxuyurdu, başqalarısa qulaq asırdılar. Musiqilə nəğmə qurtaranan manə olmamaq üçün Cağatayev girişdə ayaq saxladı. Nəğmə, görünür, buradakı bütün adamlara təsir eləmişdi, – onlar içəri girən yad adımı görmədən susurdular. Nəğmədə deyilirdi ki, hər bir adamın onu başqalarından ayıran öz miskin arzusu, sevimli xırda hissi var, buna görə də öz hissi insanın gözlərini həyata, başqa adamlara, yazda qumluqda yaşayan çıçəklərin gözəlliyyinə bağlayır...

Mahnı qurtaranda qoca ev sahibi Cağatayevdən yanlarında oturub dincəlməyi xahiş eləmədi. Onun yanında iki cavan oğlan, yəqin, oğulları oturmuşdu, üçüncüsüse qoca Sufyan idi. Dütar çalan ev sahibi indi onu Sufyanə verdi – o, dütarı alıb diqqətlə yoxladı.

– Çalmaq istəyirəm, nəğməni özüm qoşmuşsam, mənim qəlbim yaxşıdı, – Sufyan dedi, – dütar almağasa pulum yoxdu, mən o qədər də varlı adam deyiləm, təkcə öz cismimdə yaşayıram...

Sufyanın aynində artıq cır-cındıra çevrilmiş, yırtığından, demek olar, bədəni tamam görünən köhnə əsgər şineli vardi.

Dütarın sahibi onu düzəldən oğullarından birinə dedi ki, köhnə və təzə qonağı yedirmək üçün duiyüylə baliq bişirmək lazımdır, sonrası Sufyana müraciət elədi:

– Bu çox yaxşı dütardı. Amma mən onu satmırıam... Sən qoca adamsan, özün üçün bir dütarlıq var-dövlət qazanmayıbsan, deməli, xeyirxah ömür yaşayıbsan, mən bu dütarı pulsuz götürməyini xahiş eləyirəm ki, özümü yaxşı hiss eləyim.

Sufyan dütarı dizlərinin üstünə qoyub özünün ilk böyük sərvəti kimi ona heyrətlə baxdı.

Şam yeməyindən sonra Sufyan bir qədər dütar çaldı, qara, dərin torpaqda üzən ağıllı, güclü baliq haqqında nəğmə oxudu. Sonra Çağatayev Sufyandan soruşdu: onların can tayfası indi, görəsən, hardadı?

– Xalq yaşamaq üçün dağılıb getdi, Nəzər, – Sufyan ona dedi. – Əvvəl çıxıb getməyə gücü yox idi, sənsə onu yedirdin, o da gəzməyə getdi.

– Gəzmək onun nəyinə lazımdı? – Çağatayev təəccüb-ləndi. – yenə gücünü sərf eləyəcək!

– Lazımdır, – Sufyan cavab verdi. – Əgər lazım olmasa, xalq təzədən Üst-Yurda qayıdacaq.

– Bəs indi onlar hara gediblər?

– Mən soruşmamışam – qoy hər kəs özü fikirləssin, – Sufyan dedi. – Yixıl yat: vaxt keçir, gecə yaşamaq lazım deyil, mən işi sevirəm, onu görmək üçün az vaxtım qalıb...

Səhəri dan yeri ağaranda Sufyan dütarı götürüb, ev sahibilə vidalaşdı.

– Mənimlə gedək, – Sufyan Çağatayevə dedi. – Mən indi baxşı olacağam, ölenəcən aulları, dəyələri gəzib nəğmə oxuyacağam. Mənimlə bırgə bütün adamlara rast gələcəksən, mənim səsimə səs verəcəksən, mənimlə qonaqlıqlarda olacaqsan...

– Mən sənə başqa baxşıların hələ bilmədikləri yeni nəğmələr qoşa bilərəm, – Nəzər dedi.

– Sən mənə onları yolda oxu, – Sufyan dilləndi.

Daxmanın sahibi onlara çörək verdi, Sufyanla Nəzər Cərcoya sarı yola düşdülər.

Düz yayacan Çağatayev, Sufyanla birgə aulları, şəhər kənarlarını, köç alaçıqlarını gəzdilər. Sufyan xalqa dütarda çalıb-oxuyur, Nəzərsə hərdən onun səsinə səs verirdi, hər ikisi də öz uzaq yollarında yeyib yaşayırıdı. Onlar Cərcodan Aşqabadacan bütün vahələri keçdilər – Bayram-Əlidə, Mərvdə, Üç-Hacıda oldular, quyular və takırlarla köçlərə gedib çıxdılar, nəhayət, Aşqabaddan Darvaza yetişdilər.

Çağatayev heç yerdə öz xalqından tanış adama rast gəlmədi, artıq qəlbi vurnuxmaqdan, əbəs ümidi dən, Kseniya, Aydim, Xanım üçün qüssədən, xatirədən yoruldu. O, tez-tez böyük, ağıllı adam kimi Sufyandan soruşurdu: can xalqının adamlarının başına nə gələ bilər, niyə heç yerdə görünmürələr? Sufyan ona cavab verirdi ki, biri, yaxud ikisi ölü bilərdi, amma qalanlar salamat olacaqlar: bir halda ki artıq uzun ölüm bezginliyinə tab gətiriblər, həyat can kimi bir xalq üçün asan, maraqlıdı.

– Özünə lazım olan həyatı uyduracaq, – Sufyan dedi, – onun xoşbəxtliyini əlindən ala bilməzsən...

Sufyanla Nəzər Darvazda üç gün qaldılar. Onlar vidalaşandan sonra Sufyan Atrek çayı üzərindəki Həsən-Qulu köçəbələrinə getmək fikrinə düşdü. Çağatayevsə Xivə yoluyla Xivəyə, sonrası Sarı-Qamışla evə, Üst-Yurda qayıtməq qərarına gəldi. O, Aydimin taleyindən qorxurdu, görünür, bədbəxt, hamiya yad olan qızın, Xanımın başına nə gəldiyini bilmirdi. Sufyanla Nəzər qəsəbədə, yaxın alaçıqlarda çörək yişirdilər – öz çalğıları müqabilində qonaq olurdular – və bir səhər müxtəlif tərəflərə üz tutdular, indi artıq, güman ki, həmişəlik ayrıldılar.

İstiydi, amma Çağatayev səhryaya, dözümə öyrəşmişdi, yanlarında adəti üzrə, bir neçə alaçığa rast gəlib quyudan quyuya gedirdi: axı səhra boş deyil, orada həmişə adamlar yaşayırlar. Alaçıqda Çağatayev gecələməyə dayanırdı, həmişə xeyirxah köçərilərin ailəsində öz qohumlarının yanındakı kimi yemək yeyirdi. Darvazdan götürdüyü çörəkləri qoltuğunda aparırdı, bərk yorulanda aradabir özünü yorğunluqdan yayındırmaq üçün xırda tikələrlə yeyirdi.

Yolçuluğunun beşinci günü Nəzər Xivə qülləsini gördü, gecənin qaranlığı düşənəcən, çayxana sahibi yatmamış, çayxananın qapısını bağlamamış bazara yetişmək üçün yürüdü...

Budur, o, artıq çayxananın açıq qapısını görür, orada işiq yanır, oradan meydana adam çıxdı. Çağatayev arxayın addimlarla yeridi, çayxanada qonaqlara, çayxana sahibinə baş əydi. Sonra çayxana sahibindən laqeyd görkəmlə Xanımın özünü necə hiss elədiyini soruşdu.

Çayxana sahibi Çağatayevi tanıyalı cavab verdi:

- O, səndən ötrü çox darixirdi.
- Mən indi gəlmışəm, – Nəzər dedi.
- O, bizi çoxdan tərk eləyib, – həmin adam xəbər verdi.
- O, səni axtarmağa getdi...
- Hara? – Çağatayev soruşdu.
- Demədi, – çayxana sahibi dilləndi. – Bir dəfə aqladı, sonra susdu.

Çağatayev axırıncı çörəyin qalığını qoynundan çıxarıb dərd qəlbini haqlayanacaq gəvələdi – haqlayanda heç nə yeməyəcək.

– Xanımı yedizdiriyinə görə sənə nə qədər pul borcluyam? – Nəzər soruşdu.

– Pul lazım deyil, – çayxana sahibi dedi. – O, məndən ötrü qablari yuyurdu, çayxananı süpürürdü, işləyirdi.

Çağatayev çayxanadan boş, qaranlıq Xivə bazarına çıxdı. İtirilmiş yaziq Xanıma görə qüssəsi bütün yorğunluğun aradan qaldırdı, cismi dərhal öz dərdiyə cəng-cidala çıxməq üçün qüvvətli, qızğın oldu. O, cəld meydani keçdi, sonra yürüdü, tezliklə Xivənin hüdudlarından çıxdı. Əgər Nəzər dayansaydı, artıq öz ümidsizliyi ilə mübarizə apara bilməyəcəkdi: o, ağlayar, ya da ölərdi.

Çağatayev ac-susuz, dincəlmədən bütün gecəni yol getdi. O, Sarı-Qamışa, Üst-Yurda tələsirdi. Yanında təskinlik tapmaq, ev işlərinin, gündəlik həyatın qayığısını çəkmək üçün Aydimı mümkün qədər tez görmək istəyirdi... Günorta istidə Çağatayev əldən düşdü, o, gil təpədə qatı, durğun kölgəsi olan yarıq tapdı, oradan mürgüləyən kərtənkələləri qovub, aşşamacan yatmaq üçün uzandı... Gecə o, Sarı-Qamış çökəkliyinin hüdudlarına daxil oldu, yol ərzində birinci dəfə xırda, dayaz gölməçənin yaramaz, duzlu

suyundan doyuncu içdi. Yenə də Cağatayev gündüz istisini müəyyən bir rütubətli çalanın sakitliyində yata-yata keçirib axşam olanda yola düşdü, sonrakı günün səhəri Üst-Yurda yaxınlaşdı. O, öz qəbiləsinin gil evlərini tez görmək üçün cəld dağın təpəsinə qalxdı.

Həyəcanlı, ariq Nəzər son yoxusu yüyürə-yüyürə dırmanın sevinc, çəşqinlik içində ayaq saxladı. Bu yüksəklilikdə hələ isti olmayan nurlu, saf günəş Üst-Yurdun müləyim boş torpağını işiqlandırdı; dörd balaca ev ağardılmışdı; tanış mətbəx borusundan küləksiz havaya tox, yemək qoxusu verən tüstü qalxırdı; ən azı yüz başdan ibarət qoyun sürüsü dağın uzaq döşündə, böyük yarğanın o biri tərəfində otlayırdı, sığınacaqlardan bir qədər o yanda iki yaşlı dəvə darix-mamaq, əbəs yerə heç nə fikirləşməmək üçün dörd yanındakı cürbəcür zir-zibili gövşəyirdi... Cağatayev utancaq, qayğılı halda sobanın olduğu evə getdi, amma axırıncı evdən Aydim əlində boş vedrə ilə çıxdı. O, əvvəlcə vedrəni yerə atdı, amma dərhal özünə gəldi, vedrəni yerdən götürüb yalın ayaqlarıyla Nəzərə doğru qaçıdı. Qızın üzü qəfildən qorxmuş, kədərli görkəm aldı, başını Cağatayevin qarnına söykəyib vedrəni əlindən saldı, – Aydim qorxurdu ki, Nəzər tezliklə onu yenə tək qoyacaq, heç vaxt qayıtmayacaq; o, bunu qabaqcadan, vaxtından əvvəl hiss eləyirdi. Cağatayev Aydimi qucağına götürüb bir yerdə gölə getdi, içməyi, yuyunmağı unutmuşdu. Aydim başını onun çiyininə qoydu, Nəzərin qulağına burada uzun müddət necə tək yaşıdığını, sonra Taqanla Qara Çormanın gəldiğini, onların səhradan qırıq baş qoyun, dörd qoç qovub gətirdiklərini danişdi; həmin qoyunlar kimsənin deyildilər, bir dəvənin arxasında gəzirdilər, dəvənin sə sahibi, deyəsən, yoxa çıxmışdı, dəvə də hara getmək lazım olduğunu bilmirdi. Dəvə səhrada Qara Çormanı görəndə özü insana yaxınlaşıb onun yanında uzandı, qoyunlar da Qara Çormanın ətrafında uzandılar.

– Hardan su içəcəklərini bilmirdilər, – Aydim dedi.
– Otu tapırlar, quyudan su çıxarmağısa bacarmırlar...
Yerüstü sular da az olur...

– Bəs o biri dəvə hardandi? – Cağatayev soruşdu.
– O birini özüm tapdim, – Aydim cavab verdi. – Mən sənə baxmaq üçün qumluğa getmişdim, fikirləşdim sən yaxındasan... Oradasa quyu var, ağızı saksauldan düzəldilib

– dəvə başını quyunun ağızına qoyub quyudaki suya baxırdı, ağızından ora selik damcılayırdı. Artıq zəifləmişdi, ölmək istəyirdi, evə gedib vedrəylə kəndir götürdüm, ona su verdim...

Nəzər Aydimin üzündən öpdü, qız gülümsündü, üzünü qızlığın ilk abrı içində ondan gizlətdi. Cağatayev Aydimi yerə qoydu, çünkü getdikləri göl artıq yaxındaydı.

Cağatayev hələ burada olmadığı vaxtda nə baş verdiyini başa düşə bilmirdi. O, göldə yuyundu, paltarını qaydaya salıb təmizlədi, evə, yeni aula getdi. Amma günorta yerinə yaxınlaşan günəşlə dağların ətəyindəki sakitlikdə başlanmış boğucu bürkü onu əldən salmışdı; axı cismi artıq çoxdan yorulmuşdu. Cağatayev balaca qayanın kölgəsində uzanıb yuxuladı, heydən düşmüş bütün sümükləriylə huşa getdi.

O, axşam oyandı; ayın çərəyi səhranın üzərində nur saçırıcı, xalq onun dörd yanında oturub susurdu. Cağatayev bunun nə olduğunu dərhal yadına sala bilmədi, özünə gəlmək üçün gözlərini təzədən yumdu. İri, isti əl üzünə toxunu, Cağatayev onu çağırın tanış, sadəlövh səsi eşitdi.

– Xanım! – Nəzər dilləndi, əhvalı yaxşılaşdı, sakitləşdi, qadının əli zərif, sadəydi. Cağatayev indi bunun yuxu, yoxsa həqiqət olduğu barədə fikirləşmirdi, o, yalnız Xanım barədə düşünürdü.

– Nəzər! – Xanım dedi, əlini Cağatayevin üzündən götürdü.

Cağatayev gülümsəyən Xanımı gördü; o, başının üstündə yerdə oturmuşdu, indi saçlarını ehtiyatla sığallayırdı. Xanımın yanında, Cağatayevin ayaqlarına yaxın Taqan, Qoca Vanka, Molla Çerkəzov, Allah, Qara Çorma oturmuşdular. Onlar diqqətlə Nəzərin üzünə baxırdılar, hamısı sağ-salamat idi. Cağatayev onların varlığına inanmadan dikəldi, əlini uzadıb hamısına birbəbir toxundu. Adamların arxasında Cağatayevin tanımadığı adamlar – beş kişi, dörd qadın, Aydimin yaşıdı olan bir qız oturmuşdu.

– Salam, Nəzər, – Molla Çerkəzov dedi.

– Bəyəm məni görürsən? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Bir az görüürəm, – Çerkəzov cavab verdi, – mən artıq çoxdan baxmağa alışram, amma əvvəl axı yemək yox idi, ürəyim də ağrıyırkı, gözlərim haradan görəydi? İndi o, gözlərimi silir, öpür, onlar da dumanda işiq görürərlər...

– Kim onları öpür? – Nəzər soruşdu.

— Xanım, — Molla dedi. — O, mənim arvadımdı, özümlə Nukusdan gətirmişəm, Xanım ora Xivədən gəlmışdı, bazar-da tək yaşayırdı... Yat, Aydim səni oyatmağı tapşırmayıb.

— Mən oyanmışam, — Cağatayev dedi; o, hamının əhatəsində yerdə oturub hər şeyin yaxşı olduğunu başa düşdü.

Tezliklə gil evlərdən Aydim qaçıb gəldi, artıq Nəzərin oyandığını öyrənib hamiya Nəzərin xətrinə bişirdiyi plovdan yeməyə getməyi tapşırıdı.

Xanım Molla Çerkəzovun əlindən yapışib Cağatayevin ardınca getdi, Nəzərsə Aydimin əlindən tutub aparırdı. Öz sığınacaqlarının yanında Cağatayev yüz başdan bir qədər artıq olan gecələyən qoyun sürüsünü gördü; daxmaların birində hələ iki dəvəni nəzərə almasaq, üç eşşək var idi. Kiçik bir xalqın bu qədər var-dövləti haradandır? Axı Cağatayev buradan çıxb gedəndə, deyəsən, cəmi üç qoyun, bir qoç var idi.

Nəzər dörd evin hamısına baş çəkdi; evlərin içi təmizdi, divarlar ağardılmışdı, otaqların birində yun ehtiyatı, can xalqının arasında yaşamaq üçün gələn qadınların əliylə burada toxunmuş artıq iki balaca xalı vardi.

Aydımin ümumi, bayram süfrəsi düzəltdiyi evin döşəməsində yuyulmuş nimçələr düzülmüşdü, gil bardaqlarda Üst-Yurdun uzaq, hündür dərələrindən yiğilmiş təzə-tər göyərti vardi, iri gil qablarda bütöv xalqı qonaq eləmək üçün çoxlu plov dururdu. Bu plovun ətrafında, Nəzərin keşiyini çəkən adamlardan başqa, Cağatayevin tanımıadığı yaşılı, demək olar, qoca daha beş türkmən, yeddi nəfər qadın oturmuşdu. O, özünün bütün qəbiləsinə, bura ümumi həyatla yaşamağa gəlmiş bütün yeni doğma adamlara baş əydi. Aydim ona plovdan birinci götürməyi tapşırıdı, bundan sonra hamı dəyərini, çəkisini anlaya-anlaya tələsmədən yeməyə başladı.

Xalq bütün gecəni bir-biriylə söhbət eləyə-eləyə, öz dostluğundan, görüşündən ləzzət ala-alə oturdu. Adamların əhatəsində, döşəmənin ortasında lampa yanındı; arada bir kimsə qoyunlara, eşşəklərə, dəvələrə baxmaq üçün bayır-a çıxır, sonra yenə geri qayıdırı; Aydimin yaşıdı anasının böyüründə yuxuya getdi, Aydim da artıq başını Nəzərin dizinin üstünə qoyub yatırıldı, xoşbəxt Xanım mürgüləyir, Cağatayevin yanında yatmaq istədiyindən xəcalət çəkirdi.

Üst-Yurdda səssizlikdi, ayın çərəyi çoxdan səhranın kənarına axıb getmişdi, bütün tənha heyvanlar qumluqda, dağlarda yatışırdılar, aradabir daxmada eşşəklər anqırışındı.

– Siz o vaxt qışda bizim yanımızdan niyə çıxıb getdiniz?
– Nəzər Qara Çormayla Molla Çerkəzovdan soruşdu.

Onlar qəribə bir fikrin çəşqinligi içində qaşlarını çatdlılar, Qoca Vankasa ikisinin əvəzində cavab verdi:

– Fikirləşirdik ki, artıq çoxdan dünyada heç nə yoxdu...
Fikirləşirdik ki, təkcə biz qalmışıq – onda yaşamağımızın nə xeyri var?

– Yoxlamağa getmişdik, – Allah dedi. – Başqa adamların varlığı bizim üçün maraqlı oldu.

Cağatayev onları başa düşüb soruşdu ki, deməli, indi həyata inanıblar, daha ölməyəcəklər?

– Ölmək lazım deyil, – Çerkəzov dilləndi. – Bir dəfə ölürsən, – bəlkə, lazımdı, faydalıdı. Amma insan bir dəfəyə öz xoşbəxtliyini başa düşmür axı, ikinci dəfəsə ölməyə macal tapmır. Buna görə də bu məsələdə kef yoxdur...

– Bəs sizdə qoyunlar, dəvələr haradandı, bu qədər çox var-dövləti haradan almısınız? – Cağatayev yenə soruşdu.

– Qoyunları qazanmışıq, – Taqan məlumat verdi; bundan sonra da hər kəs başına gələni söylədi.

Taqan Allah, eynilə can xalqının başqa adamları kimi, dünyanın həqiqiliyinə, gözəlliyinə dalmaq, qadınlarla yaşayıb, cürbəcür yeməklər yemək üçün xeyir gələn yerə işləməyə getdi. Qoca Vanka pivəxanalarda, çayxanalarda, bazarlarda, rus toylarında yaxşı oynadığına görə pul alırdı, Allah Cərcodan o tərəfdəki şose yolunda daş qırırdı, Molla Çerkəzov Nukusda yun yuyurdu. Az yeyirdilər – əvvəlki həyatlarını yadırğamışdılар – şəhərlərin yoxsulları onlara tacir kimi gəlirdi, hələ əyinlərində paltar tab gətirirdi – buna görə də hər birinin pulu yiğilmağa başladı.

Onlar cürbəcür şeylər – kimi qoyun, kimi eşşək, kimi də hər ikisini alırdı, kimi evləndi – aldılar, yavaş-yavaş Üst-Yurddakı evlərinə getdilər, çünkü yaşamaq mümkün göründü, yeni aullarisa uzaqda boş qalmışdı, amma ora var-dövlətləri, doğma evləriydi axı... Səhrada – takıların yanında, unudulmuş köhnə çay yataqlarında, rütubətli çökəkliliklərdə – hələ ölüb getmiş ailələrin, qəbilələrin qalıqları evlərinə səri qovuşanda, arvadlarının əlindən tutub gedəndə

tanımadıqları bu adamlara rast gəldilər. Allah birdəfəyə onlardan altı nəfər gətirdi. Taqanla Qoca Vanka rastlaşdıqlarını özləriylə gəlmək üçün çağırırdılar, amma unudulmuş adamların özləri gələcək həyat naminə xilas olmaq üçün onların arxalarınca gəldilər.

– Budur, indi bizimlə bərabər yaşayırlar, – Qoca Vanka yad adamları göstərdi. – Qoy yaşasınlar, xalqdan kasıbılıq görməzsən...

– Yox, siz varlı olacaqsınız, – Cağatayev dilləndi.

– Hər şey yoluna düşər, varlı olarıq, – Qoca Vanka razılaşdı. – Ölü kimi yaşayırıq, yaxşı yaşamaqsa bizdən ötrü çətin deyil.

– Hətta maraqlı da deyil, – Allah dedi.

– Qoy hələ bizim vəziyyətimiz yaxşı olsun, bu, ən maraqlısı, – Cağatayev cavab verdi. – Dərd-qəm bizi bundan sonra da tapacaq, amma dərdimiz əvvəlki dərdimiz kimi miskin yox, başqa cür olsun. Bizim dərdimiz kərtənkələ, yaxud tisbağa dərdinə oxşayır.

– Bu, düzgün axı! – qəfildən susmuş, mürgüləyən Xanım dilləndi.

– Siz hansı qəbilədənsiniz? – Cağatayev görkəminə görə hamidan yaşılı olan qoca türkməndən soruşdu.

– Biz can qəbiləsindənik, – qoca cavab verdi, onun sözündən məlum oldu ki, səhranın, Amudəryanın, Üst-Yurdun adamsız yerlərində yaşayan bütün xırda qəbilələr, ailələr, sadəcə, tədricən ölüb gedən adamlar qrupu özlərini eyni cür – can adlandırırlar. Bu onların bir vaxtlar varlı baylar tərəfindən verilmiş ümumi adıdır, ona görə ki, can ruhud, ölüb gedən yoxsullarınsa ruhlarından, yəni duymaq, əzab çəkmək qabiliyyətlərindən başqa heç nələri yoxdu. Beləliklə, “can” sözü varlıların yoxsullara istehzası mənasını verir. Baylar elə bilirdilər ruh yalnız ümidsizlikdi, amma özləri elə candan – öz canlarından məhv oldular, özlərinin duymaq, əzab çəkmək, düşünmək, çarpışmaq qabiliyyətləri az idi, bu, yoxsulların var-dövlətiydi.

Xalq artıq mürgüləyirdi. Əri Molla Çerkəzova söykənmiş Xanım şirin yuxu içində ağızını yarı açdı, başını dizinin üstü-nə qoyub yatmış Aydimi narahat eləməmək üçün Cağatayev elə oturduğu yerdəcə uzandı, yuxu rahatlığı içində xoşbəxtliklə gözlərini yumdu.

Nəzər Cağatayev yayın axırınacan Üst-Yurdda öz xalqının arasında yaşadı. O vaxtacan aulda üç gil ev artdı, dörd qadın da öz ərlərindən hamilə qalıb uşaq doğdu. Noyabr ayında Qoca Vankayla Qara Çorma Xivədən qayıtdılar; onları ora otuz baş qoyun sürüsünün yununu, ətini dövlətə təhvil verməyə, qazanılmış pulasa un, düyü, duz, kerosin, başqa ərzaq, həm də təzə paltar, sürüdə yeni döl irilənənəcən keçinmək üçün ehtiyat almağa Cağatayev göndərmişdi.

Noyabrin axırında Cağatayev öz xalqıyla vidalaşdı. O, xalqa qarnında Molla Çerkəzovdan beş aylıq uşaq gəzdirəsə də, Xanımı öz yerinə başçı seçməyi məsləhət gördü, amma o doğanacan, ola bilsin, Cağatayev artıq Moskvadan geri Üst-Yurda qayıdacaq. Xalq bir az fikirləşib razılıq verdi: çox vaxt qadın kişidən yaxşı olur, ana atadan dəyərli, yaxud əzizdi.

370

Cağatayev Aydim qızı da özüylə aparırdı. O, qızı Moskvada oxumağa qoyacağına söz verdi. Aydim oxumuş qız olandan sonra özü Üst-Yurddakı evinə qayıdacaq, ömrü çatanların hamısına bundan belə necə düzgün yaşamağı öyrədəcək...

Bir səhər Nəzərlə Aydim özləriylə yola azacıq yemək götürüb Üst-Yurd yüksəkliyindən endilər. Bütün can xalqı onları ötürməyə çıxdı. Sarı-Qamış çökəkliyinə girəndə Cağatayev geri boylandı; xalq hələ də dağın təpəsində durub ona göz qoyurdu.

—Aydim, qalanların hamısına bax, —Nəzər dedi. —Vidalaş!

—Axi mən, hər halda, bir vaxt evə qayıdacağam, onları o vaxt da görərəm, — Aydim cavab verdi, uzaqda qalan balaca adamlara baxmadı.

Üç qoyunla qoç özləri yarım gün onların arxasında gəldilər, sonra geridə qalıb boş səhrada itdilər.

Cağatayevlə Aydim Xivədən Cərcoyacan yük avtomobilində getdilər. Cərcodansa qatarla Daşkəndə yola düşdülər. Daşkənddə öz fəaliyyəti barədə məruzə eləmək üçün Cağatayev iki gün qaldı. Partiya MK-sında Cağatayevə köçəri can tayfasını Amudərya deltəsində ölümdən qurtarmaqla bağlı işinə görə təşəkkür elədilər, dedilər ki, adamlar

böyük yollarını bundan sonra özləri tapacaqlar, yalnız kiçik Üst-Yurd dərəsində qalmayacaqlar. Xoşbəxtliyin ölçüləri həmişə böyükdü, o, bütün sosializmə bərabərdi.

Aydım vağzalın yanındakı çayxanada qalır, qorxudan Çağatayevsiz kükçəyə çıxmırıldı. İkinci günün axşamı Çağatayev Aydimin əlindən tutdu, onlar Moskva qatarına minməyə getdilər. Vağzalda indi onu xatırlayıb-xatırlamadığını bilmədən o, Kseniyaya telegram vurdu. Aydim Nəzərə təəccüblə baxırdı: o, üzünü qırxmışdı, saqqalı-bığı yox idi, onunla səhrada, suda, dağda gəzən adama oxşamırıldı. Qız onun əynindəki Daşkənddə geyindiyi təzə kostyumu əliylə yoxlayır, Nəzərin nə qədər varlı olduğunu fikirləşirdi. Amma Çağatayev ona da təzə özbək paltarı almışdı, qızı qatarda başdan-ayağa təzə geyindirdi, köhnə tumanını da, nədənsə, cibində gizlətdi.

Qatarda, demək olar, bütün birinci gecəni Çağatayev səhralara, çöllərə baxa-baxa, çobanların hərdənbir uzaq ton-qallarını sezə-sezə pəncərənin qabağında durdu. Aydim taxtda yatırdı. Çağatayev hərdənbir onun adyalını düzəldir, qız uşaq kimi qurcalananda əl-ayağını geri qoyur, gündüz təəssüratlarını əziyyətlə yaşaya-yasaya yuxuda nəsə mizilda-nanda başını sığallayırdı.

371

Moskva vağzalında Çağatayevi ayrılıq müddətində əsl qadın kimi böyümüş, başqalaşmış Kseniya qarşılıdı. O, iri, boz yaxalıqlı palto geyinmiş, qara toxunma papaq qoymuşdu – Moskvada qış idi. Çağatayevi sərnişinlərin qəlebəliyi içində görəndə onun alabəzək gözlərindən yaşı axdı. O, Nəzərə səri qaçırdı, arxadan gələn adamların hərəkətini dayandırıb onu qucaqladı. Kseniya Çağatayevin yanında uzaq xalqın uzun, güllü paltarını geyinmiş, əliylə Çağatayevin pencəyinin ətəyindən tutmuş bir qız olduğunu dərhal sezmədi. Onların ikisi də paltosuz idi, buna görə də Kseniya paltosunun düymələrini açıb Aydimı qucağına götürdü, onun bədənini sinəsinə sıxdı. Kseniya Aydimdan iki dəfə iriydi, amma buna bax-mayaraq gərginlikdən qızarın pörtdü. Vağzal meydanında Kseniya taksi tutdu, çünkü Nəzərlə qız üzüyürdülər.

– Bəs hara gedəcəyik? – Çağatayev Kseniyadan soruşdu, onun Moskvada getməyə yeri yox idi.

– Anamgilə, – Kseniya cavab verdi. – Mən onun otağını sizin üçün tutmuşam.

Avtomobildə Kseniya pörtmüs halda oturmuşdu, elə bil, nədənsə utanırdı, ya da bu, həyatdan həzz almağın rüsvayçılıq kimi göründüyü gənclik əlamətiydi.

Avtomobil dayandı. Kseniya açarı Çağatayevə verdi, sabah ona qonaq gəlməyi xahiş elədi.

— Amma indi mənim ünvanım başqadı, — o dedi. — Ayrı yaşayıram, təkəm, sizin teleqramınızisa mənə nənəm göndərdi...

Qız Nəzərə dəftərcəsindən cirdiği vərəqə yazdığı ünvanını verdi, onlar vidalaşdırılar. Çağatayev tanış təzə evə girdi. Aydim onun əlindən yapmışdı.

Onların heç bir yükü yox idi. Veranın xırda mebelinin düzüldüyü iri otaqda Çağatayev paltarını soyunmadan yatağın üstündə oturdu, sonra başını adyalın üstünə qoyma; yatağında Veranın əvvəlki, həmişəlik qoxusu hələ də qalmışdı. Çağatayev bu qoxuya nəfəs alır, fikirləşir, mürgüləyirdi. Aydim pəncərənin qabağına çıxıb, oradan böyük Moskvaya baxırdı.

Sonrakı günün səhəri Çağatayev Aydimla mağazalara getdi, ona Avropa koftaları, tumanları, iki palto — özünə və qızı — aldı. Aydim təzə paltarın içində dərhal dəyişdi. Çağatayev gördü o, çox gözəldi.

Axşam Ksenaya qonaq getdilər. Yol uzaqdı, Zamoskvoreçyenin mərkəzinə getməliyidilər. Tramvaydan sonra Çağatayvlə Aydim xeyli piyada getdilər, nəhayət, yazılmış ünvanla torf texnikumu tələbələrinin yataqxanasını tapdilar. Görünür, indi Ksenya bu texnikumda oxuyurdı.

Yataqxanada, əksər qızların olduğu kimi, onun ayrıca otağı vardı. Çağatayev qapını döyüd, otaqlar arasındaki arakəsmələr, dəhlizin divarının özü nazik olduğundan dərhal üç qız səsi, o cümlədən də Kseniyanın səsi “Gelin” dedi.

O, qapını açdı və həmin dəqiqə ağır həyəcan hissindən üzü həddən artıq qızardı. Masanın üstündə əvvəlcədən hazırlanmış üstüörtülü kasibyana yemək vardi. Kseniya qonaqları oturdu. Yeməklərin üstündən örtüyü götürdü, dərhal da onları yeməklərini yemək üçün dilə tutmağa başladı, amma çəngəllər, qasıqlar, bıçaqlar əlindən yerə düşürdü, üstəlik, yağılı bir, deyəsən, kerosin şüşəsinə doldurulmuş qırmızı, ağızlaçıq şərab toxunu, şərab masanın üstünə

dağıldı. Kseniya dəhlizə qaçıdı, ayaqyolunda gizlənib orada əzablı, miskin utancaqlıqdan ağladı. Aydim onsuz qayda yaratdı, hətta masanın üstündən şərabı geri butulkaya süzdü, beləliklə, əvvəlkinin dörrdəbiri qaldı. Kseniya gözlərinin altı qaralmış halda qayıdır gəldi, elə hey alıb bişirdiklərini yeməyi xahiş eləməyə başladı: ayrı nə deyəcəyini bilmirdi. Bəzən sağ olduğundan niyə vicdan əzabı çəkdiyini, özünü qadın hiss eləməkdən qüssələndiyini, insana xoşbəxtlik, həzz arzuladığını izah eləyə bilmirdi – hətta tək olanda bu ağlına gələndə əlləriylə üzünü qapayır, sifəti ovcunun içində qıpçırmızı olurdu.

Cağatayvlə Aydim nəzakət xatırınə yemək yeyib, ev sahibəsilə vidalaşmağa başladılar. Cağatayev onun yanına bir də – bir neçə gündən sonra – gəlməyə söz verdi.

Amma tez görüşdülər – növbəti axşam Kseniya Cağatayevin yanına özü gəldi. O, yaşılı qadın qızı kömək eləyən kimi, Aydima kömək eləmək istəyirdi. Kseniya onu hamama apardı, hamamdan metropolitendə gəzməyə yollandılar, evə də artıq gec qayıtdılar.

İstirahət günü Ksenya səhər tezdən gəldi, özüylə bir neçə alt paltarı gətirdi, daha ona olmurdu, Aydima isə ötrüsə lazımlı idi. Həmin gün hər üçü yeməkxanaya nahar eləməyə getdi, sonra gəzdilər, kinoya baxdılar, axşama yaxın qayıtdılar. Aydim Kseniyanın anasının yatağına girib, dərhal yuxuya getdi. Cağatayvlə Kseniya yatan qızla üzbəüz balaca divanda oturmüşdular, dinməzcə Aydima, hələ uşaqlığın, əzabin, qayğının cizgiləri olan üzünə, artıq bu cizgiləri əhəmiyyətsiz eləyən, zəiflədən yetkin ali qüvvəsinin aydın ifadəsinə baxırdılar. Cağatayev Kseniyanın əlini ovcuna aldı, onun qəlbinin uzaq, tələsik döyüntüsünü eşitdi, elə bil, ruhu oradan çıxıb, Nəzərin köməyinə yetmək istəyirdi. Cağatayev indi inandi ki, ona kömək yalnız başqa adamdan gələcək.

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI ANDREY PLATONOV

375

Dramaturgiya

ATA-ANA

(ssenari)

ƏSAS İŞTİRAKÇILAR:

1. Jenya – 22-24 yaşlarında, parovoz maşinistinin köməkçisi.
2. Katyav Bessone-Favor – 20-21 yaşlarında.
3. Tramvay bələdçisi – 25-30 yaşlarında qadın.
4. Stepan – 8-10 yaşlarında oğlan, görkəmindən balaca görünür.
5. İvan Bezqadov – 26-28 yaşlarında, kinoteatr direktoru.
6. Konstantin Neverkin – 22-23 yaşlarında.
7. Poçtalyon – 40 yaşlarında.
8. Lüsyen – zənci, parovoz maşinisti.
9. Kor qoca.
10. Onun bələdçisi – 5-6 yaşlarında oğlan.
11. Zaqsın xoşbəxt xidmətçisi.

376

SSENARIYƏ QEYDLƏR

Filmi quru, sərt, yiğcam tərzdə, hər cür sentimentallıqdan kənar çəkmək və oynamaq lazımdır. Bu ssenarinin mövzusuna ən çox uyğun gələn üslub kimi, Caplinin “Parisli adam” filmini misal göstərmək olar. Stepanın rolü reflekslə – uşaqların çox vaxt kinoda oynadıqları kimi yox, oynaq, həm də hər cür sentimentalılıqdan və uşaq “gözəlliyindən” kənar ifa olunmalıdır.

Ssenari, əsasən, aktyor oyununa hesablanıb. Məncə, ssenarinin musiqi tərtibati üçün əsas, çıxış melodiya kimi Beethovenin “Serenada”sını götürmək olar.

Müəllif

Gecəyarı. Moskva bulvarı (məsələn, "A" dairəsi). Tək-tük adamlar.

Bos tramvay küçə keçidilə bulvar ağaclarının arxasında gedir.

Qoşma vaqonda təkcə bələdçi var.

Həmin tramvay dayanır.

Qoşma vaqona bir sərnişin minir.

Tramvay tərpənir.

Onun pəncərələrinin işığı qaçan zolaqlarla az qala boş bulvarı – ağacların budaqlarını, skamyaları, cığırları, içki budkalarını, "Eskimo"nu, tək-tük cüt fiqurları işiqlandırır. Sürətlə gedən qoşma tramvay vaqonunun arxa tərəfində bir cüt adam – poçtalyon və bələdçi qadın var.

Sərnişin-poçtalyon mehribancasına əlini konduktor qadının ciyininə qoyur.

O, bir əliylə qadının içində pul olan sumkasını sığallayıır.

Pəncərələrin işığı bulvar hasarının üzərilə qaçıı: tramvay irəli şığıyır.

Bulvarın ala qaranlıq yerində kişiyə qadın var.

Kişi qadını öpür.

(Yaxınlaşan tramvayın səsi güclənir).

Kişi qadından aralanmir.

Tramvay işığının zolaqları onların üzərilə – paltarları, üzərilə qaçışır.

Tramvay bulvar hasarının qurtaracağında – bulvarda öpüşənlərin bərabərində dayanır.

Arxa qoşma vaqonun tamburunda poçtalyon bələdçi qadını öpür.

Irəlidən – başqa nəzər nöqtəsindən – tramvay vaqonları durur.

Başçı geri boylanır: küçə boşdu.

Başçı öz yerində gözdən itir.

Qucaqlaşmış kişi və qadının əvvəlki fiqurlarıyla bulvar.

Onların üzbüüzündəki tramvay: qoşma vaqonun tamburundakı səhnə görünür.

Qoşma vaqonun arxa tərəfi: bələdçi qadına sığınmış sərnişin sol əlini qaldırır.

Zəngin ipini çekir.

Tramvay tərpənir.

Bulvardakı kişi qadından aralandı.

– Ura! – o qışqırır, əlini ötüb-keçən tramvaya tərəf yelləyib salamlayır.

İki fiqur olan tramvay tamburu zəngini cingildədib sürətlə uzaqlara şütyüür.

* * *

Bulvar. İki əvvəlki fiqur.

– Ura, yoldaş! – bulvardakı adam qışqırır.

Qadın: – İvan, biabırçılıq eləmə. Əgər öpüşmək istəyirsənsə, tez-tez üzünü qırx. Tüklərin üzümə batır.

Kişi: – Döz. Arvadım olacaqsan.

Kişi qadının qoluna girir.

Qadın: – Üzünü qırxmayacaqsan, dodağıma rəng yaxa-cağam, zəhərlənəcəksən.

Kişi: – Eybi yoxdur, sonra tüpürərəm.

Onlar uzaqlaşış bulvarla gedirlər.

Onlar səkilərlə evlərin yanından keçirlər.

Əzab çəkən adamın həm də uşaq ağlartısına oxşayan qırtlaq, uzun səsi.

Lövhələr: “Dəri-zöhrəvi xəstəliklər klinikası”, “Gecə profilaktoriyası”.

İri evin girişi. Dirrik.

İkinci mərtəbə: pəncərələr açıqdır, işıq pəncərələrdən dirriyin təzə-tər yaşıl kollarının üstünə düşür. Həmin pəncərələrdən səs gəlir.

Kişi (Bezqadov) və qadın (Jenya) lövhə vurulmuş girişin qabağında dayanırlar.

Profilaktoriyanın pəncərəsindən eşidilən əzablı səs bir qədər sakitləşir.

Digər sakit səs (həkimin) deyir:

– Qışqır, yenə qışqır. Hə!

Əzab çəkənin səsi:

– Bu saat... Ağrıdır, yenə ağrıdır! (Hələ də qışqırır).

Həkimin səsi:

– Bəs sevişmək, öpüşmək yaxşıydı? Yaxşı? Oxu indi, oxu! Bax, bax-bax-bax...

Jenya və Bezqadov meydandadılar.

Altıüstüñə çevrilmiş səki. Xəndək. Onun üzərində güclü işqlar. Yük maşınları, fəhlələr.

Jenya: – Nə olmuşdu ki, qışqırırdı. Deyəsən, onu abort eləyirlər.

Bezqadov: – Deyəsən, yox.

Jenya: – Bəs səni heç vaxt eləməyiblər.

Bezqadov: – Yox. Mən zahiyam.

Jenya: – Bizim evi yarı çapırlar.

Bezqadov: – Bəs evlənəndə harada yaşayacaqıq?

Jenya: – Elə bizdə. Evimizin yarısı qalır. Heyif: çıxarınlara təzə evlərdə mənzil verirlər. Hətta bizi çıxarmadıqlarına görə ağladım.

* * *

Evin yarısı. O biri yarısı xarabaliğə çevrilib.

Jenya və Bezqadov uzaqdan səkidə görünürülər. Salamat qalmış yarımevdən uşaq çıxır: görkəmindən onun altıyeddi yaşı var.

(Yalın ayağına qaloş geyinib, birdüyməli şalvari, köynəyi var).

Oğlan o biri, Bezqadovla Jenyanın gəldiyi səmtin əks tərəfinə baxır.

Orada kimsə yoxdu. Fənərlər yanır. Təmizlik göz qamaşdırır.

Oğlan: – Yeyib köpüblər, indi sabahacan yixılıb yatacaqlar.

Gələnlərə – Bezqadov və Jenya tərəfə baxır.

Oğlan: – İkisi gəlir. Qoy gəlsinlər. Gələnlər onlar deyillər.

Jenya və Bezqadov gedirlər; onlar arxadan görünürülər; onların arxasında – onlardan qabaqda – uşağın fiquru gedir.

Jenya deyir:

– Odur, oğlan dayanıb. Yaman gec yatır, yazılıq şeytançığaz!

Bezqadov: – O, anasını gözləyir... Jenya, deməli, sabah üzümü qırxmaliyam?

Jenya: – Hə, qırxmali olacaqsan! Sabah bizim nəyimiz var axı?

Bezqadov: – Sabah toyumuz var, sabah nikah kəsdirməyə gedəcəyik.

Jenya: – Ah, hə!

Bezqadov gedə-gedə onu öpür.

Jenya: – Bu nədi? Dərim səpəcək.

Oğlan şalvarının cibindən milis fiti çıxarır, fit çalır.
 Bezqadovla Jenya oğlana yaxınlaşırlar.
 Bezqadov pul kisəsini və üç publ çıxarır.
 – Götür, rəis, konfet alarsan.
 Oğlan: – Keçin, vətəndaş. Mən pul yiğmیرam, mən yetiməm.

Sonra üzünü çevirir.
 Jenya uşağın qabağında çömbəlir.
 – Bu gecə vaxtı niyə yatmırsan?
 Oğlan (ona baxmadan): – Öz işim var.
 Jenya (qalxıb): – Nə gözəl uşaqqı! Mütləq elə beləsini doğacağam.
 Bezqadovla Jenya evə girirlər.
 Oğlan (tək): – Get doğ. Öpüşəndə ləzzət alırsınız, mənsə sonra yaşamalı oluram.

Böyük dəhliz. Dəhlizin axırında gecə lampası yanır.
 Sakitlik. Boşluq.

Yaxşı döşənmiş otağın içi: divarda – iri pəncərənin yanında – Stalin və Puşkinin portretləri, onların arasında isə Jenyanın portreti. Üstündə telefon olan dolab. Şkaflar. Başqa mebellər. İri çarpayı. Çarpayıda Jenya adyaların altından başını çıxarıb, ağızını uşaqsayağı açıb yatır.

Həmin otağın qapısı mətbəxə açılır.
 Mətbəx; qaz pilətəsi; pilətənin üstündə düzəldilmiş yataqda Bezqadov yatır.

Pilətənin yanında divarda kəfkirlər saat. Saatda əqrəblər üçü göstərir.

Yarıqaranlıq. Sakitlik. Kəfkirlər çıqqıldayırlar.

Uzaqdan çəkingən taqqılıt eşidilir.

Pauza.

Taqqlıt başqa yerdə eşidilir.

Bezqadov yatır.

Jenya yatır.

Kimsə haradasa iri addımlarla dəhliz boyu gedir, qaloşlar döşəmədə şappıldıyır.

Pauza.

Jenyanın otağının qapısını taqqıldadırlar.

Jenya bir gözünü açır, amma gözü huşuz və yuxuludur.

Qapı yenə kifayət qədər bərkdən döyülür.
Jenya o biri gözünü açır, bununla belə, ayılır.
Pauza.
Dəhlizdə həmin addımlar, onların uzaqlaşan səsi eşidilir.
Boş dəhliz. Dəhlizlə oğlan qaloşlarını şappıldada-
şappıldada uzaqlaşır.
Jenya yuxuda gülür; o, astadan nəsə piçildayır.
Qız ucadan deyir:
– Ay mənim parası götürülmüş evdən olan oğlanım...
Bəsdi. Özümü pis hiss eləyirəm, utanıram. Hamınız üzünü-
zü qırxin, tükünüz yanağıma batır.
Dolabın üstündəki telefonun cingiltisi.
Jenya gözlərini açıb təzədən yumur.
Telefonun zəngi təkrar olunur.
Bezqadov oyanır.
Barmaqlarını kəfkirli saatın əqrəblərinə toxundurur.
– Saat dörddü. Zəng eləyən hansı gəzərgi mələkdi,
görəsən?
Telefonun zəngi.
Jenya adyalın altından yuxulu, heç bir şey anlamayan
görkəmlə sıçrayıb qalxır.
Dəstəyi götürür.
– A! Nə lazımdır?.. Sənsən, Vanya? Dedim ki, sabah.
Mən yatıram, yorulmuşam.
Jenya dəstəyi qulağına sixib susur.
– Sizi başa düşürəm...
Pauza.
– Mən Jenyayam. Bəs sən?
Pauza.
– Mən ana deyiləm.
Pauza.
Jenya gülümsəyir.
– Xatırladım, xatırladım... Tez gəl, mənim çarpayımda
qızın, axı üzümüsən. Mənzil iyirmi yeddi. İyirmi yeddi, üçün-
cü mərtəbə. Amma səs salma.
Jenya dəstəyi qoyur.
Açırı burub dəhlizin qapısını açır.
Adyalın altına girir.
Bezqadov mətbəx pilətəsinin üstündə gah oturur, gah
yenə uzanır; onun üzü kədərlidir.

O, barmağıyla saatin kəfkirini dayandırır.
 Pilətənin qaz kranını açıb-bağlayır.
 Şalvarının qayışını çıxarır.
 Ondan ilgək düzəldir. İlgəyi öz boynunda yoxlayır.
 Həmin evin vestibülü. Telefon-avtomat.
 Oğlan dəstəyi asır:
 – Güclə zəng elədim.

* * *

Elə həmin mənzil. Səhər pəncərədə işiq.
 Jenyanın çarpayısı, Jenyayla oğlan bir adyalın altında
 yatırlar.

Çarpayının yanında oğlanın qaloşları durur. Stulun üstündə onun şalvar-köynəyi var. Bezqadov artıq geyinib, yatağı yiğisdirilmiş, pilətənin üstündə səhər yeməyi yeyir: sapılıcada kolbasa qızardır.

Gəyirir, boğazını arıtlayır.

Qarnını sığallayır.

Qarnı quruldayır. Bezqadov azacıq əyilib öz qarnına deyir:

– Bu saat, bu saat, faşist, indi yeyib doyacaqsan: ağlımı işlətməyimə mane olma.

Qarnını sığallayır.

Otaqdan Jenyanın səsi gəlir:

– Vanya, sabahın xeyir!

Bezqadov: – Hə, nişanlı qız! Hə, nolar, sabahın xeyir!

Jenya: – Üzünü indi qırxma, yoxsa axşamacan yenə tük çıxacaq. Yaxşısı budur, bir qədər sonra qırxarsan.

Bezqadov: – Mən iki dəfə qırxaram, axı çalışqanam.

* * *

Jenyanın otağı. Jenya, Bezqadov və oğlan süfrə arxasında oturub səhər yeməyi yeyirlər.

Oğlan qənaətlə, ehtiyatla yeyir.

Kolbasanı az, çörəyi çox götürür.

Jenya: – Telefonumu haradan öyrəndin axı?

Oğlan: – Qapının üzərində oxudum. Axı qapını döydüm. Sən bərk yatıldın – fisildayırdın.

Bezqadov: – Bəs sən kimin oğlusan?

Oğlan: – Heç kəsin oğlu deyiləm, ata-anamı axtarıram.

Bezqadov: – Dələduz-səfilsənmi-nədi?

Oğlan: – Yox... Məni xalam danladı, çörəyi çox yeyirəm, ziyan vururam. Mənsə gəzirəm-gəzirəm, soruşuram-danışıram, onları heç kəs tanımır.

Bezqadov: – Kimi?

Oğlan: – Nə atamı, nə anamı. Xalamsa onlara görə sümüklü əlləriylə məni şapalaqlayır.

Jenya: – Bəs ata-anan haradasa yaşayırlarmı?

Oğlan: – Heç kəs demir, indi gedib soruşaram. Bəlkə, var, – axı dünyada uşaq çoxdu, birini də unudublar.

Bezqadov: – Bəs niyə uşaq bağçasında yaşamırsan?

Oğlan: – Sənə deyirəm ki, gəzib ata-ananı axtarıram. Uşaq bağçaları çoxdu – ora vaxt taparam.

Jenya: – Yaxşı, hələ bizdə qal. Mən sənin ata-anamı taparam.

Oğlan: – Dözərik.

Jenya qol saatına baxır:

383

– Mən getməliyəm.

O qalxır. Plaşını geyinir, böyrü parovoz texniki nişanlı papağını başına qoyur, çamadanını – dəmir sandıqçasını götürür.

Bezqadov: – Jenya, axşam toyumuzdur.

Jenya oğlanla sağıllaşır, Bezqadova əl verir.

O deyir:

– Yox, mən hələ fikirləşirəm.

Çıxb gedir.

* * *

Qorki küçəsində axşam.

Bayramsayağı geyinmiş Bezqadov qucağında aldığı şeylərlə gedir.

Onun yanında təzə paltar geyinmiş, əlində kağıza bükülmüş gül olan oğlan var. Bezqadov oğlanın qabağında çömbəlir:

– Üzüm necədi?

Oğlan onun yanaqlarını, çənəsinin altını yoxlayır.

– Təmizdi.

Bezqadov: – Milisionerdən yaxın zaqs-in harada olduğunu soruş. Harada olduğunu bilirəm, amma yaxşısı budur, yoxlayaqq.

Bezqadov səkidə ayaq saxlayır.

Oğlan səkidən keçidə enir.

Qadın milisioner küçənin ortasında dayanıb.
Oğlan ona yaxınlaşır.
Milisioner qadın əlini papağının günlüğünə qaldırıb ona salam verir.
Oğlan danışır.
Milisioner qadın dinləyir.
O, oğlanın qabağında çömbəlir.
Oğlan: – Burada toyu harada qeydə alırlar?
Milisioner qadın əlinin hərəkətilə göstərib – düz, sağa, sola, sağa – ona cavab verir...
Oğlan: – Taparam. Bax, odur, yolu keçirlər: tez fit çal...
Yaddan çıxarsarsan!
Milisioner qadın sıçrayıb qalxır.
Bezqadovla oğlan yenə səkiylə gedirlər.

* * *

384

Jenyanın mənzili.
O, təkdir. Gəlin kimi bəzənib.
Qapını döyürlər.
Bezqadovla oğlan içəri girirlər.
Jenya: – Mən hazırlam. Sən gözlə. Əvvəlcə onunla ikimiz gedəcəyik. Sən bir saatdan sonra gələcəksən.
Bezqadov təəccübənlər: onun sinəsindən qısa hıqqılıtı-ya oxşayan səs çıxır.
Jenya oğlanın əlindən tutur.
Onunla çıkışa doğru gedir.
Geri çevrilib dilini çıkarır.
Çıxb gedir.

* * *

Bezqadov küçəyə açılan pəncərəni taybatay açır.
Pəncərədən otağın qarşı tərəfinə geri çekilir.
Pəncərənin ağıznaçan qaçıır,
sıçrayıb pəncərənin qabağına çıxır,
orada dayanıb əl-qolunu yellədir.
Otağın o biri başına geri qayıdır.
Təzədər qaçıır,
masanın yanından keçəndə
bir dilim kolbasa götürür,
pəncərənin qabağında oturur,
kolbasanı yeyir.

* * *

Zaqş şöbəsi. İçerinin görünüşü. Xoşbəxt qulluqçu masa arxasında.

Jenayla oğlan ona yaxınlaşırlar.

Xoşbəxt qulluqçu qalxıb onları qarşılıyır (o, elə bil, sənədlər vasitəsilə yaradılan yad sevgini xəyalında canlandırmadan xoşbəxtidir).

Jenayla oğlan masanın yanındadılar.

– Mən bu uşağı oğulluğa götürmək istəyirəm.

Xoşbəxt qulluqçu onun əlini sıxır.

Oğlana da əl verir.

– Cox şadam. Sovet ölkəsi, xeyirxahdı! Zəhmət olmasa, sənədinizi göstərin.

Jenya pasportunu ona verir.

Xoşbəxt qulluqçu pasportu alır,

385

öz yerində oturur,

vəzifə borcunu yerinə yetirməkdən həzz ala-alə yaş dilini çıxarıır (yazanda dili də qələmiylə təxminən eyni hərəkəti edir).

Xoşbəxt qulluqçu:

– Uşağın adı nədi? Necə yaşı var?

Jenya çəşqinqılıq içindədi.

O, oğlana baxır.

Oğlan kresloda oturur.

Oğlan: – Əgər ata-anam olsayıdı, bilərdilər. Onlar adımı da bilirdilər. Mən hər şeyi unutmuşam.

Qulluqçu dilini geri çəkir.

– Bəs siz oğulluğa götürülməyə razısınız?

Pauza.

Oğlan: – Məcburam.

Qulluqçu: – Bəs adınızı necə yazaq deyirsiniz?

Oğlan: – Adımı Styopka yaz.

Qulluqçu (dilini çıxarıb): – Stepan! Yaxşımı səslənir?

Siz necə bilirsiniz?

Jenya: – Məncə, yaxşı səslənir.

Qulluqçu çölə çıxardığı dilinin ahənginə uyğun olaraq can-dildən yazar.

– Bəs neçə yaşın var?

Oğlan: – On yaz, on bir yaşına girmişəm. Tezliklə Qırımızı Orduya gedəcəyəm.

Hamı ayağa qalxır.
Qulluqçu Stepanla vidalaşır.
Jenya (Stepana): – Tərpən, atanı bura çağır. Mən bura-
da gözləyəcəyəm.
Stepan çıxb gedir.
Qulluqçu: – Ah, onun atası da var?
Stepan: – Bu saat olacaq.
Kresloya əyləşir.
Qulluqçu masanın arxasından qalxır.
Balaca bir gül dəstəsiylə qayıdır.
Gül dəstəsini Jenyaya verir.
– Bu sizə dövlətimiz adından hədiyyədi!

* * *

386

Jenyanın boş otağı.
Bol yemək-içmək olan masa.
Qapı arxasında – dəhlizdə addım səsləri.
Jenya içəri girir.
Bezqadov qucağında Stepan daxil olur.
Jenya (göy rəngli pləşini soyuna-soyuna):
– Hə, budur, səninlə dərhal hazır oğul da qazandıq,
dərhal iyılən dövrünə qədəm qoyduq.
Bezqadovdan hıqqılıt səsi çıxır.
Stepani qucağından yerə qoyur.
Üst-başını çırpır.
– Yaxşısı budur, əvvəlcə quruculuq – ağır, sonra yüngül
– sonrası mənimsəmə olaydı.
Stepan: – Ana, bos-boş danışdığınız yetər, yoxsa sizi
atıb gedərəm.
Jenya Stepanın əlindən yapışır,
onu özünə sixir,
sonra öpür.
Bezqadov hıqqılıt səs çıxarır, əllərini Jenyanın ətrafin-
da dolandırır.
– Əl vurmağa yer yoxdur.
Telefon zəngi.
Jenya: – Dayanın... Qonaqlar toya gəlirlər...
Stepanın əlini buraxır, masanın ətrafında vurnuxur.
Stepan: – Öz toyunu gözə soxmaq istəyirsiniz-nədir!
Ədabazlar.

Stepan yatağın üstündən yastığı götürür. Əlində yastıq mətbəxə gedir.

Yastığı qaz pilətəsinin üstünə qoyur.

Qazanları, sapılcaları pilətənin üstündən götürür.

* * *

Jenyanın otağı.

Jenya və Bezqadov.

Qapı arxasında səslər.

Bir neçə əl qapını döyür.

Kadr qaralır.

Sakitlik. Yarıqaranlıq.

* * *

Jenyanın otağı.

Qonaqlar dağılışandan sonra bulaşıq qablarla, boş şərab şüşələriylə tör-töküntülü adı masa.

387

Jenyanın çarpayısı: çarpayıda bir-birinə sıxlıb üç nəfər – Jenya, Stepan və Bezqadov yatır – oğlan ortada, ərlə arvadsa onun hər iki tərəfində.

Pəncərədən başlanan aydın günün şəfəqləri görünür.

Bezqadov yuxuda qurdalanır,

adyalın altından döşəməyə yixılır.

Ayılmadan alt paltarında döşəmədə uzanır.

Yatır.

Kadr qaralır.

* * *

Çarpayıda təkcə Stepan yatır.

Çarpayının yanında kiçik masa var: masanın üstündə uşaq yeməyi – bulka, yağı, bir şüşə süd, bir stəkan qəhvə durur. Qəhvə stəkanının üstündə kağız var.

Qapını döyürlər.

Stepan yatır.

İkinci dəfə döyürlər.

Qapı aralanır.

Poçtalyon başını uzadıb baxır.

Ehtiyatla içəri girir.

Qəzeti masanın üstünə qoyur.

Yatan uşağı görür.

Yatağa yaxınlaşır.
 Ehtiyatla oğlanın başını siğallayır.
 Stekanın üstündəki kağızı götürür.
 Oxuyur.
 Kağızda çap hərflərilə yazılıb:
“Əziz Stepan! Mütləq hamısını ye. Yenə istəsən – dolabdan götürərsən. Biz işdəyik. Kitablar və oyuncaqlar gətirəcəyəm. Çix, bir az gəz. Sənin anan Jenya”.
 Kağızı yerinə qoyur.
 Süd şüşəsini götürür.
 Yarısını içir.
 Şuşəni yerinə qoyur.
 – Uşaşa yaman çox şey verirlər. Uşaqları çox yedizdir.
 Sumkasının gözündən köhnə, işlənmiş markalar çıxarır.
 Onları masanın üstünə, səhər yeməyinin yanına qoyur.
 – Qoy oynasın – ağlı inkişaf etdirir. Markalardan hər şey – faşizmin, kommunizmin, adı yaşayışın harada olduğu görünür.
 Çıxbı gedir.

* * *

Kinoteatrın vestibülü: kassalar, bilet növbəsinə dayanmış adamlar, reklam afişaları, direktorun kabinetinin qapısı, inzibatçının pəncərəsi.

Tamaşaçıların arasında bir qrup: Katya Bessone-Favor, Konstantin Neverkin, daha üç yoldaşı: iki oğlan, bir qız. Onların arasında nəsə anlaşılmazlıq var.

Katya Bessoneylə Neverkin mübahisə edir, dalaşırlar.

Katya Neverkindən aralanır.

O, inzibatçının pəncərəsinə doğru – arxası tamaşaçıya sarı dayanır.

Ora nəsə deyir.

Aralanır.

Direktorun qapısını döyür.

Onun kabinetinə girir.

* * *

Kinoteatr direktorunun kabineti içəridən:
 Direktor masası arxasında Bezqadov oturur.

Masaya Katya Bessone yaxınlaşır.

– Salam! Zəhmət olmasa, mənə bilet verin.

Bezqadov (dalğın halda): – Bilet kassadadır... Bəs siz kimsiniz?

Katya: – Elə-belə – heç kəs. Qızam.

Bezqadov: – Qız! Baxır necə qız – əsil-nəcabətli, yoxsa yox?

Katya (kədərlə): – Yox, adı qızam.

Bezqadov: – Adı qız? Niyə axı, artıq əsil-nəcabətli olmaq vaxtıdır.

Katya: – İstəyirdim, ancaq icazə vermirlər. On min metr hündürlükdən tullanmaq istəyirdim, amma ürəyim ağrıyr. Əvvəllər ağrımırdı.

Pauza.

Bezqadov ciddi, hətta dərin mənalı görkəmlə məşğul olur.

Katya durur,

masanın üstündən icazə blankını götürür, fikirli halda blankın birini açır, onu əlində saxlayır.

Bezqadov (müzəkerini xatırlayıb): – Ürəyiniz ağrıyr? Qoy ara versin, ağrısın.

Katya: – Bacarmır. Ürəyim sevir, zəifləyib.

Bezqadov qısaca hıqqıldayıb:

– Sevir. Nahaq. Kimi?

Katya: – Belə, birini. Amma o özü də istəmədən məni daha sevmir.

Masanın böyründə oturur.

Ağlamaqdan qorxur: etinasızlığını saxlamağa çalışıb, üz-gözünü qırışdırır.

Bezqadov əlini masanın üstündən ona uzadır;

Xətkeşi götürür.

Xətkeşi uzadır,

onunla qızın saçlarını sığallayır.

Qapını döyürlər.

Bezqadov (dalğın görkəmlə): – Bəli-bəli!

Xətkeşi masanın üstünə atır.

* * *

Konstantin Neverkin görünür.

Masanın yanına gəlir.

Neverkin: – Yoldaş direktör! Orada bütün biletler satılıb, yalnız qatlama stullar qalıb, zəhmət olmasa, de, o yerləri satsınlar.

Katya (çəkinə-çəkinə): – Kostya! Kontramarka al.

Əlindəki vərəqi ona verir.

Neverkin (kontramarkanı alıb): – Axı dörd dənə lazımdı!

Katya: – Beş! Mən – beşinciyməm.

Bezqadov: – Siz haradan çıxdınız, şeytanları!

Katyanyın gözlərindən yaş axır,

amma o, elə bil heç nə olmamış kimi, gözlərini geniş açıb cəsarətlə Bezqadova baxır.

Neverkin yad, etinasız görkəmlə dayanıb.

Katya: – Yoldaş direktör! Bu – Kostyadı: o, məni sevmir.

Neverkin: – Yox, sevmirəm!

Bezqadov: – Bəs niyə?

Neverkin: – Sualə bax!!! Dünyagörüşümüz uyğun gelmədi.

Bezqadov: – Buraxılış vərəqənizi verin: iki yer yazaram.

Katya: – Kostyayla mənə?.. Sağ olun!

Neverkin vərəqi verir.

Bezqadov kağızı alıb yazar:

– Kostyayla yox, Vanyayla. Sizin dünyagörüşünüz mənim xoşuma gəlir.

Buraxılış vərəqini Katyaya verir.

Qız vərəqi alır.

Bezqadov: – Zala gedin. Mən indi gəlirəm.

Katya qalxır,

inamsız halda qapıya doğru hərəkət eləyir,

cəld üzünü pudralayır,

çıxbı gedir.

Bezqadov masanın siyirməsini açarla bağlayır.

Neverkin düşünmək üçün sir-sifətini və alını qırışdırıb fikirli halda durur.

Bezqadov masanın arxasından çıxır, əlini işıq düyməsinə atır.

Neverkin: – Bəs mən?

Bezqadov: – Sizsə sabah gündüz seansına gələrsiniz.

İşığı söndürür.

Çıxbı gedir.

Neverkinin silueti qalır.

Neverkin: – Yaramaza bir bax!... Əla filmdi – birseriyalı savaş filmi.

Kadr qaralır.

* * *

Gecə. Moskva kinoteatrından insan axını çıxır.

Axından Bezqadovla Katya qol-qola girib ayrırlar.

Onlar səkiylə uzaqlaşırlar.

Bezqadov Katyaya doğru meyillənir.

Bezqadovların yaşadıqları evin girişindən Stepan əlində kiçik çamadan çıxır.

Küçədə o tərəf-bu tərəfə baxır.

Yüzlərlə tələsən adamın yanından səkilə addımlayır.

O, yavaş-yavaş gedir.

Ayaq saxlayır.

Bütün yaşılı adamların – kişilərin və qadınların üzünə diqqətlə baxır.

391

– Keçib-gedənlərin hamısı yad adamlardı: atam-anam yoxdu. Bədbəxtliyə bir bax!

İnamsız addımlarla irəli gedir.

Jenyanın səsi:

– Styopa!

Jenya qaça-qaça yolu keçir.

Stepan dayanır.

Milisionerlərin fit səsləri.

İki milisioner Jenyaya doğru qaçırlar.

Jenya Stepanın qolundan yapışır.

Milisionerlər anayla oğula doğru qaçırlar.

Milisionerlər Jenyanın yanında dayanırlar,

gülümşəyib əllərini gicgahlarına qaldırır, salam verirlər.

Jenya Stepanı qucağında aparır.

Jenya: – Sən hara gedirdin?

Stepan: – Öz işimin dalınca.

Jenya: – Hansı öz işinin?

Stepan: – Ata-anamı axtarmağa.

Jenya: – Niyə? Axı mən sənin ananam.

Stepan susur, sonra deyir:

– Bəs atam hanı? Təkcə ana azdı.

Jenya: – O, işdədi, tezliklə gələcək... Sənə nə olub – darixmışan, məndən ötrü ağlamışan?

Stepan: – Heç kəs ağlamayıb. Yol çamadanımı yiğişdirdim... İçinə yemək qoyurdum.

* * *

Jenyanın evi.

Evin girişi qabağında Katya Bessone təkcə dayanıb.

Jenya oğlunu səkiyə qoyur.

Stepan evin yuxarı mərtəbələrinə baxır.

Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq.

Stepan: – Atam gəlib. İşıq yanır, mən söndürmüşdüm.

Stepan binaya girir.

Jenya onun arxasında gedir.

Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq.

İşıq sönür.

Katya səkidə gəzisir.

* * *

Binadan Bezqadov tələsə-tələsə bayırə cumur.

Jenyanın əli onu tutub saxlayır,

bir anlığa gülən Jenyanın özü də görünür, sonra o, bina-da gözdən itir.

Bezqadov Katyaya yanaşı gedir, ağır-agır nəfəs alır, Katyaya deyir:

– Arvada deməliydim ki, hələ gəzəcəyəm.

Katya Bezqadovun qoluna girir: – Bəlkə, uşaqlara?

Bezqadov: – İyrənclik lazım deyil!

Qol-qola gedirlər.

Qəfildən Bezqadov əlini Katydadan çəkir.

Əllərini ciblərinə soxur.

– Deyəsən, kibrəti unutmuşam.

Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq yanır.

İşıq yanır.

Katya və Bezqadov.

Katya: – Siz ki papiros çəkmirsiniz!

Bezqadov: – Hə də! Axı atmışam.

Üçüncü mərtəbənin işıqlı pəncərəsi.

* * *

Pəncərədə Stepanın üzü görünür.

Stepan küçəyə göz gəzdirir.

Jenyanın fiquru pəncərədə görünür.
Jenya pəncərəni açır.
Jenya və Stepan pəncərədən əyiliblər küçəyə, Bezqadovla Katyanın arxasında baxırlar.
Stepan qışqırı (dodaqlarının hərəkətindən görünür), sözlər eşidilmir: "Ata, evə gəl, yaramaz".

* * *

Bezqadov və Katyanın üzvləri.
Bezqadov havadan üzərinə yağan "ata... yaramaz!" sözlerini eşidir.

Katya bu sözləri eşitmır, ya da başa düşmür.
Uzaqlarda – gedən cütlüyün arxasında – üçüncü mətbə hündürlüyündən Katya və Bezqadovun arxasında baxan iki baş – Jenyayla Stepanın başları görünür.
Bezqadov əlini Katyanın qolundan çəkir:
– Kibritin ardınca gedim, yenə papiroş çəkmək istədim.
Katya: – Ziyandı axı. Məni ötürənəcən dözün. Doğru danmı çətindi?

393

Bezqadov (fədakarcasına): – Yox, asandı.
Geri dönmədən keçib-gedirlər.

* * *

Təzə ev. Haradansa elektriklə işıqlandırılmış güllük.
Katya və Bezqadov dayanıblar. Bezqadov qızın əllərin dən tutub:
Katya: – Deməli, məni elə dərhal da sevdiniz?
Bezqadov (inamlı): – Dərhal.
Katya: – Hə, yaxşı, sevin, unutmayın. Gecəniz xeyrə qalsın.

Əllərini onun əllərindən çəkir.
Evin girişinə doğru qaçıır.
Bezqadov: – Dayanın. Bəs nə vaxt görüşəcəyik... Katya!
Katya (geri dönüb): – Nə vaxtsa... Kinoya gələndə.
Binanın girişində yox olur.
Bezqadov (tək): – Həyat pis deyilmiş ki!.. Dözərik!

* * *

Gecəyarısı tramvay dayanacağı.
Bir neçə sərnişin – onların arasında Bezqadovla boş, yastı sumkasıyla poçtalyon dayanıb.

Boş tramvay yaxınlaşır.

Bezqadovla poçtalyondan başqa, qalan sənişinlər irəlidəki vaqona minirlər.

Bezqadov arxadakı, yalnız konduktor qadının olduğu vaqona minir.

Onun arxasında poçtalyon minir.

Tramvay tərpənir.

Bezqadov beş rubl çıxarıb bələdçi qadına verir.

Poçtalyon: – Xırda yoxdur, vətəndaş, dayanacaqda irəlidəki vaqona verin.

Bələdçi qadın: – Xırda yoxdur, vətəndaş.

Bezqadov hər ikisinə, onlarsa Bezqadova günahkar kimi baxırlar: bunlar Bezqadovun bulvarda Jenyayla öpüşəndə gördüyü elə həmin adamlardır.

Bezqadov: – Məndə xırda var.

Ciblərini eşələyir.

Bələdçi qadına pul verir.

Poçtalyon: – Tfu, sən təsadüfə bax!

Sonra pulu Bezqadovun əlindən qapır.

Pulları sayıır.

– Burada ancaq iyirmi qəpik var! Tərpən, vətəndaş, irəlidəki vaqona get, özünü də, bələdçini də yorma!

Tramvay dayanır.

Poçtalyon pulları Bezqadova verir.

Bezqadov (poçtalyona): – Arvadına xəyanət eləməyə gəlmisən?

Poçtalyon: – Axmaq! Xəyanət yox, sevgidi.

Yavaşça bələdçi qadını qucaqlayır.

Irəlidəki vaqondan sürücü girir.

– Nədi, səhərəcən burada dayanacaqıq?

Poçtalyon: – Tərpən!

Sonra zəngin ipini dartır.

Sürücü gedir.

Poçtalyon cibindən pul çıxarıır, Bezqadova verir:

– Al bunu, bilet götür. Sənlik işimiz yoxdur; fərli adam deyilsən.

Tramvay tərpənir.

Bezqadov vaqonun arxa tərəfinə gedir, tramvay gedə-gedə yerə atılır.

* * *

Jenyanın qaranlıq otağı.
Qapı aralanır.
Bezqadov ayaqlarının ucunda içəri girir.
İşığı yandırır.
Çarpayıda Jenya oğluyla qucaqlaşış aciz, huşsuz halda yatırlar.

Masanın üstündə təmiz dəsmalın üzərində kotlet, butterbrod, bir stəkan süd – Bezqadov üçün qoyulmuş şam yeməyi var.

Balaca divana stul söykədilib, yataq düzəldilib.
Bezqadov kotletlə bulkanı götürür, işığı söndürür:
qaranlıqdi.

* * *

Səhər. Bezqadov balaca divanda yatır. Onun yanında Jenya dayanıb.

395

Jenya: – Sən dünən kiminləydin?

Bezqadov (yorğun halda): – Hə!... Əmim qızıydı, gəlib bura çıxmışdı...

Jenya (xoşbəxt halda gülümsəyə-gülümsəyə): – Mənsə elə bildim... başqasıdı. Onu bizə qonaq gətir.

Bezqadov (əsnəyə-əsnəyə): – Yaxşı... Hələ çox gəlib gedəcək.

Jenya paltosunu geyir, papağını başına qoyur, çamadanını – dəmir sandığını götürür, yatan Stepanı öpür.

Bezqadovu öpür.

Əl eləyir,

çixib gedir.

Bezqadov gözlərini yumur.

* * *

Qapı döyüür.

Bezqadov yatır, ya da mürgüləyir.

Qapı aralanır.

Poçtalyonun sifəti görünür.

O, qəzeti qapıya yaxın masanın üstünə qoyur.

Bezqadovu tanıyıb ona baxır.

Bezqadov gözlərini açır,

poçtalyonu görür,

qışqırır:

– Axi sən yuxusan, şeytan!

Poçtalyonun başı yox olur.

Bezqadov divanda oturur.

– Yoxsa yuxu deyil!

Yatan Stepana tərəf baxır.

Stepan yatır.

Bezqadov qalxır,

Stepanın yatağına doğru gedir,

çarpayının yanında diz çökür,

yatan uşağa baxır.

Sonra ehtiyatla onun üzündən öpür.

Stepan qurcalanıb deyir:

– Ata, məni oyat...

Bezqadov Stepanı silkələyir.

396

O, gözünü açıb oyanır,

atasına baxıb məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşür, deyir:

– Ata! Sən buradasan! Mənsə indicə dəhşətli yuxu gördüm! Yenə heç kəs yoxdu – nə atam, nə anam, təkcə mən, bir də xalam varıq...

Bezqadov adyalın üstündən uşağı sığallayır.

Stepan sakitləşir.

Bezqadov onun böyründə oturur, uşağı adyalın altın- dan çıxarıb dizinin üstündə oturdur...

Bezqadov: – Sən indi bütün xalaları unutmalısan!

Stepan (atasının köynəyini düzəldə-düzəldə): – Hə... Özünsə dünən yad xalayla qol-qola gedirdin... Sən təkcə anamı sev, xalalarisa sevmək lazımq deyil.

Pauza.

Bezqadov qısaca hıqqıldayıb: – Daha eləməyəcəyəm...

Stepan Bezqadovun qucağından düşür.

Şalvarını, köynəyini geyir.

Bezqadov ona kömək eləyir.

Stepan (uzada-uzada): – Gəl dinc yaşayaq... Gəl birgə işləyək, anamı gözləyək...

Bezqadov yatağı yiğişdirmağa başlayır, o, canfəşanlıq eləyə-eləyə otaqda vurnuxur.

Stepan masa arxasında bulka yeyir, süd içir, atasına baxır, sonra ona deyir:

– Çalış, çalış, az gəz...
Kadr qaralar.

* * *

Gərgin işləyən maşının uzaq melodiyası,
sonra həmin melodiya yaxınlaşıb lap ekrandan eşidilir.
Böyük yük parovozu böyük sürətlə ekrana gəlir.
Parovoz budkasının sağ tərəfi: pəncərədən qarasifətli
maşinist irəli baxır,

Maşının sol tərəfi: pəncərədən aparıcı mexanizmin işinə
hisə bulaşmış maşinist köməkçisi Jenya göz qoyur.

Soldakı maşın irəli can atır.

Jenya. O, idarəetmə mexanizmində – budkanın içində
əlilə hərəkət edir,

sifonun qolunu çevirir –

parovoz ucadan fit verməyə başlayır.

Parovoz budkası içəridən: sağda maşinist, solda Jenya,
onların arasında maşının idarəetmə mexanizmi.

397

Maşinist oxuyur.

Parovoz gedir.

Maşinist – Jenya tərəfə: – Cena! Kran!!!

Jenya silindirlərin hava kranını açır.

Budkanın işinə aşağıdan buxar dolur; adamları başdan-
ayağa bürüyür.

Jenya krani bağlayır, buxar dağılır.

Maşinist irəli baxa-baxa həyəcanla: – Cena! Cena!

Maşinist cəld sol əliylə nizamlayıcını kəskin tərzdə bağ-
layır,

o biri əlilə üç dəfə fit verir,

əyləcin kranını təcili əyləmə vəziyyətinə gətirir, geriyə
hərəkətin dəstəyini fırladır.

Jenya başını pəncərədən daha çox çıxarır, irəli baxır...

Yol parovoza doğru qaçıır.

Üzaqda – ucaboy bir adam yolun kənarındaki çıngılın
üstündə durub əlindəki uzun ağaclarla relsləri yoxlayır.

Görkəmindən üç-dörd yaşlarında olan bir uşaq onun
əynindəki Qırmızı Ordu şinelinin ətəyindən yapışib relslərin
üstüylə irəli çəkir.

Əliağacli adam balaca bələdçisinin ardınca relslərin
üstünə çıxır, yenə əl ağacıyla ətrafini yoxlayır.

Parovoz üç dəfə fit verir.
 Bələdçi parovoza tərəf baxır,
 ucaboy adamı relslərin üzərində tək qoyur,
 özüsə qaçıb yolu keçir,
 arxda (su arxında) bitmiş otluqda gizlənir.
 Parovozun uzun-uzadı qırıq-qırıq siqnalı.
 Ücaboy adam əl ağacını hərləyə-hərləyə öz ətrafında fırlanır.

O, ekranda get-gedə – ona yaxınlaşan çəkiliş nöqtəsin-dən – onun üstünə gedən parovozdan daha da böyüdüür.

Ücaboy adam – saqqallı, qaraeynəkli qoca – kordu, o, əl ağacıyla relslər arasında boş yer tapır.

Parovozun siqnalı.

Kor adam relslərin arasıyla parovozdan əks istiqamətə qaçmağa başlayır,

qaça-qaça əl ağacıyla gah sağ, gah sol relsi yoxlayır
 və –

tırların üstüylə qaçıır.

Parovozun siqnalı.

Parovozun budkası.

Maşinist: – Kran!

Jenya silindrlerin hava kranını açır.

Jenya maşinistə qışqırır:

– Tam sürətlə geri!

Maşinist nizamlayıcı dəstəyini yarımcəvrənin ortasına-can hərəkət etdirir.

Parovozun maşını: silindrin altından – kranlardan – qasır-ğka kimi fişildayan buxar çıxır.

Əyləc yastıqlarının altından alov bərq vurur, sıçrayır.

Parovozun budkası. Jenya nizamlayıcını çevrənin bölmələrilə axıracan aparır.

Parovozun maşını: silindrin altından daha qızğıın buxar qasırğası çıxır.

Əyləc yastıqlarının altından alov çıxır.

Parovozun siqnalı.

Kor adam relslərin arasıyla irəli qaçıır.

Parovozun budkası.

Jenya: – Saxlaya bilməyəcəyik! Kranı bağlamaq lazımdır.

Maşinist: – Yox. Maşını sindirənəq. Təhlükəli olacaq!

Jenya pəncərədən yola baxır.

Kor adam yaxında qaçır.
Qiraqda ona paralel var qüvvəsiylə bələdçi oğlan qaçır.
Jenya silindrin kranından yapışır.
Maşinist: – Cena! Lazım deyil!
Jenya kranı bağlayır:
– Artıq bağladım.
Parovozun maşını: silindrlerdən çıxan buxar qasırğaları.
Buxar dərhal kəsilir.
Bununla yanaşı: dişlə dayanır,
çarxlar donub qalır,
amma parovoz hələ də irəli hərəkət edir: relslərin üzə-
rilə sürüsür.

* * *

Parovozun qara qosqusu (tenderi) vaqonlarla: buferlə-
rin diskleri – parovozun və ön vaqonun – yayı axıracan six-
dilar – vaqonlar böyük qüvvəylə sıxır.

399

Parovozun budkası.
Jenya: – Qum tökək!
Maşinist qum tixacını açır.
Jenya pəncərədən başını çıxarıb maşına tərəf əyir:
– Qum tökülmür!

Parovozun maşını əvvəlki vəziyyətdədir; borunun ucu
çarxların qovşaqları yanındadı – onlardan heç bir şey tökül-
mür.

Parovozun budkası: Jenya iri açarı götürür.
Budkadan parovozun qazanxana dəhlizinə gedən qapı-
nı açır.

Dəhlizə qaçır.
Qazanxananın çəninə qum yesiyindən yuxarıdan aşağı-
ya – çarxların altına boru gedir.

Jenya açarla həmin borunu vurur.
Kor adam qaçır.
Bələdçi oğlan qiraqda var gücüylə ona paralel qaçır.
Parovozun siqnali.
Bələdçi oğlan relslərin üstünə – korun yanına sıçrayır.
Parovozun qazanxanası. Jenya açarla qum borusunu
döyəcləyir.
Parovozun lap yaxın siqnali.
Bələdçi oğlan qaça-qaça korun kürəyinə atılır, onun
çıyıllarından yapışır,

kürəyinə dırmaşır,
çıynində oturur.
Kor qoca səndələyir,
sürətini azaldır,
əl ağaçını atr.
Parovoz az qala onun lap kürəyinə dırmaşır.
Bələdçi korun qulaqlarından yapışır, onun başını sola
çevirir.

Jenya parovozun qazanxanasının yanındadı.

Parovozun maşını əvvəlki ölü vəziyyətindədi, paravozsa
sürüşə-sürüşə gedir.

Çarxların qovşaqları yanında qum borusu.

Borudan qum axıb tökülür.

Parovozun hərəkətsiz qalmış oxu geri firlanır.

Oxlar parovozun çarxlarını onun əks hərəkətinə doğru
fırladır.

Bu firlanma sürətlənir, parovozun relslərə sürtünən
çarxları altından alov çıxır.

400

* * *

Oğlan güclə qaçan korun çiynində oturub.

Oğlan korun qulağından tutub qaçıdığı tərəfin soluna
sarı döndərir.

Kor sola dönür.

Rełslərə ilişir.

Bələdçisiylə birgə çinqillü zolaqdan qıraqa yixılır,
hər ikisi ot basmış xəndəyə yuvarlanır.

* * *

Parovoz necə vardısa eləcədir: dayanıb, maşından, qazanxanadan yağ, su, maye çirk damcıları axır. Maşinist və Jenya onun yanındadırlar. Onlar maşını yoxlayırlar, qovşaq-lara baxırlar, detalları nəzərdən keçirirlər.

Kor arxin yamacında uzanıb; o, ağır-ağır nəfəs alır, üzündən, qara şüşəli eynəyinin altından çirkli tər və göz yaşı çay kimi axır. Otluğun içindən bələdçi oğlanın sıfəti görünür, onun qara gözləri hədsiz maraqla baxır.

Jenya. Qız otluğun içində gizlənmiş bələdçi oğlanın qabağında çoməlib.

Pauza.

Jenyayla oğlan bir-birini nəzərdən keçirirlər.

Jenya: – Hə, salam, ay adam!

Bələdçi oğlan: – Salam.

Jenya əlini bələdçi oğlana uzadır.

* * *

Parovoz necə varsa.

Oğlan korun şinelinin ətəyindən yapışib aparır, onu parovozun budkasına qalkan pilləkənə yaxınlaşdırır.

Onların arxasında Jenya gedir.

O qalxır, yeni sərnişinlərə parovoza qalxmaqda kömək edir.

Jenya: – Bizimlə tez gedərsiniz.

Hər üçü pilləkənlə qalxıb parovozun budkasına girir, orada gözdən itir.

* * *

Moskva yük stansiyası.

Parovozun yanında Jenya, bələdçisilə kor qoca, maşinist, qırmızı furajkali növbətçi var. Maşinist növbətçinin qarşısında tutduğu kiçik qeyd dəftərçəsinə nəsə yazar, sonra vərəqi cırıb bələdçi oğlana verir:

– Budur... Orada harada yaşadığım yazılıb. Mütləq mənə qonaq gəlin.

Bələdçi kağızı götürür.

Koru arxasında aparır.

Stansiya növbətçisinin dəftərçəsi örtülür.

Növbətçiyə maşinist bir-birinə hərbi qaydada salam verirlər.

Növbətçi çıxıb gedir.

* * *

Tender kranından su axır; Jenya onun yanında üzünü dəsmalla silir – indi o, ağarıb, tərtəmiz olub,

sabunu maşinistə verir.

Hisə bulaşmış maşinist kranda yuyunur, ondan çirk çay kimi axır, amma elə qara da qalır – o zəncidi.

Jenya gülə-gülə dəsmalı ona verir:

– Nə yaman qarasən!

Maşinist: – Cena, sən şovinistsən, sən zəncilərin əleyhinəsən.

Jenya: – Bəs sən kimin tərəfdarışan?

Maşinist: – Mən sənin tərəfindəyəm, sizin tərəfinizdəyəm.

Jenya: – Lüsyen! Mənim evdə oğlum var. Maşını depo-yaya özün apar, mənsə gedim.

Maşinist-Lüsyen: – Oll-rayt, Cena! Yaxşı, nolar.

Jenya: – Sal ol, Lüsyen!..

Vidalaşırlar.

Jenya əlində sandıqça-çamadəni gedir.

* * *

Lüsyen təkdi. O, gedən Jenyanın arxasında baxır.

Başını aşağı salır,

öz sinəsinə baxır.

– Ürəyim Cenani sevmək istəyir!

Yumruğunu sinəsinə vurur.

– Olmaz! Vəssalam. Parovozu sev.

* * *

Moskva. Axşamüstü. Katya Bessone yaşayan evin qabağı.

Neverkin gəzişir,

yuxarı mərtəbələrə baxır,

üç dəfə fit çalır.

Dördüncü mərtəbədə nəfəslik açılır,

oradan əl uzanır,

əl salam verib yellənir,

sonra “al” göstərir.

Neverkin ora baxır,

astadan “Doğma anam məni necə...“ oxuyur,

bəndin sonunu ucadan, üzünü yuxarı – pəncərəyə doğru qaldırıb oxuyur;

– Bolşeviklər sənsiz keçinərlər!

Katya başını pəncərədən çıxarıır; o, şüşənin arxasında ayaq üstdə durub oradan qışqırır:

– Bəs sən – sən də mənsiz keçinərsən?

– Hə, əlbəttə! Nə fərqi var!

Katya: – Dayan, keçinmə! İndi sənin yanına gələrəm!

Neverkin (özündən razi halda): – Bax, belə!

* * *

Katya və Neverkin güllüyün yanındakı skamyada otururlar.

Səmadakı axşamüstü günüşi şəfəq saçır, Katyanın yanğını və göy daşlı balaca sırga asılmış qulağını işiqlandırır.

Katya kədərlidi.

Neverkin onun bir əlindən yapışır.

Katya: – Bəs onlar sənə çox lazımdılar?

Neverkin: – Sualə bax!!! Səbrin çatmir – gör necə lazımdı!

Katya: – Onda götür...

Üzünü Neverkinə yaxınlaşdırır.

Neverkin onun qulaqlarından balaca qızıl sırgaları çıkarır.

Qulaqlarını əlləşdirəndə Katya astadan ona deyir:

– Axi bu sənin hədiyyəndi... Mən onları sevirdim...

Neverkin: – Belə keçinərsən! Məni mənən sev...

Sırgaları kağıza büküb pencəyinin balaca cibinə qoyur.

Katya dinməzcə ona göz qoyur, sonra deyir:

– Sən onları başqa nişanına bağışlayacaqsan?

Neverkin: – Sualə bax!!! Heç olmasa, belə olsun...

Yaxşı, hələlik!

Əl vermədən gedir.

* * *

Katya skamyada tək oturur.

O, mənasız-mənasız Neverkinin arxasında baxır.

Onun gözlərində yaş gilələnir; o, sıfətini qırışdırıb yaşıla mübarizə aparır.

Onun yaxınlığındaki ciğirdə poçtalyonla bələdcə qadın sumkasız-filansız görünürər; onlar qol-qola girib gəzişirlər.

Katyanın oturduğu skamyaya ilə üzbüüzdülər.

Poçtalyon sayiq nəzərlərlə Katyanı süzür.

Poçtalyon: – Dünyada dərd-azar var; tədbir görmək lazımdı...

Hər ikisi ötüb-keçir.

* * *

Katya təkdi; o, açıq gözlərlə yatan adam kimidi.

O, əli lə qulaqlarını, sırgaların asıldığı yerləri yoxlaysırmış.

O qalxır,

səmaya baxır,

səmada axşamüstünün günəşilə işiqlanmış bulud yiğinları, adı mavi boşluq var.

Katya bağın cığıriyla gedir.

Bağın çıkışında köşk var; poçtalyonla bələdçi qadın köşkdəki şirniyyatları eşələyirlər.

Katya görünür.

Poçtalyon onu görür.

Katya onların bərabərinə çatır.

Poçtalyon (Katya): – Gözlərini qurut, qızım...

Katya ayaq saxlayıb poçtalyona baxır.

Poçtalyon: – Bizimlə kinoya gülməyə gedək...

Katya (etinəsizliqlə): – Gedək.

Üç nəfər addımlayırlar: poçtalyon ortada iki qadının qolu-na girib.

Kinoteatrın vestibülü: çoxlu adam, kassa, kassanın üstündə yazı: "4 rublluq biletlər qalıb".

Qrup: poçtalyon, bələdçi qadın, Katya.

Poçtalyon kisəsini eşələyib pulunu sayırlar; deyir:

– Çatmir.

Katya: – Mən indi gəlirəm.

Cəld onlardan aralanır.

* * *

Bezqadovun kabineti. Bezqadov masanın arxasındadı.

Qapı döyüür:

– Gəlin.

Katya içəri girir.

Bezqadov ayağa qalxır.

– Yenə sizsiniz?! Siz bu filmi artıq görmüsünüz.

Katya dinməzcə durur.

Göz yaşları ara-sıra gilələnib yanaqları boyu axır.

Katya: – Mənim üçün maraqlıdı.

Bezqadov: – Buyurun.

Buraxılış vərəqi yazır.

Buraxılış vərəqini ona verir.

Katyanın göz yaşları axır.

Bezqadov: – Sizə nə olub?

Katya əllərilə üzünü qapayır.

Bezqadov ona doğru atılır.

Katya: – Qulaqlarımdan sırgalarımı çıxardılar.

Bezqadov onun başını sığallayırlar; təskinlik verir:

– Mən sizə başqasını alaram.

Onu qucaqlayır.

Katya əllərini üzündə tutub barmaqlarını aralayır ki, görə bilsin; qızın gözləri görünür; o, Bezqadova baxır.

Katya: – Siz onda məni, doğrudanmı, dərhal sevdiniz?

Bezqadov onun üzündəki barmaqlarını ehmalca aralayıb dodaqlarından öpür.

Katya: – Mənsə dərhal sevə bilmirəm, mən tədricən...

Qapı yavaşça aralanır,

Stepan görünür,

onun ardınca poçtalyon görünür (poçtalyon qapının arasında müşahidəçi kimi qalır).

Bezqadovla Katya qucaqlaşmış halda dayanıblar.

Stepan: – Ata, bu kimin xalasıdı?

Bezqadov (özünə gəlib, Katyadan aralanıb):

– Sən niyə buraya gəldin?

Stepan: – Tanışlıqla kinoya baxmaq üçün. Mənə pulsuz bilet ver.

Bezqadov ona buraxılış vərəqi yazır.

Katya Stepanın başını sığallamağa cəhd göstərir.

Stepan onun əlini itələyir.

Poçtalyon: – Ay səni, nə qəribədi!..

Bezqadov qorxu içində poçtalyona baxır:

– Sən kimsən?

Poçtalyon: – Aleksey İvanoviçin yanında işləyirəm, rabitə qulluqçusuyam, həmkarların üzvüyəm.

Qapının arxasında gizlənir.

Stepan buraxılış vərəqini götürüb gedir.

Katya: – Bu... sizin oğlunuzdu?

Bezqadov: – Yox, belə... bir özgənin şeytan balası!

Katya stulda əyləşir.

– Darixıram... Nəsə bir şey istəyirəm...

Bezqadov ona yaxınlaşıb əlini çıynınə qoyur. – Nə olub axı?

Katya dərhal ona sığınıb üzünü gizlədə-gizlədə deyir:

– Əbədi sevgi.

Bezqadov dalğın halda qızı nəvazış göstərə-göstərə dillənir:

– Boş şeydir. Olar.

* * *

Jenyanın boş otağı.

Qapının açar deşiyində burulan açarın səsi.

Qapı aralanır. Jenya parovozdan getdiyi elə həmin dəmir çamadan-sandıqçayla içəri girir.

Jenya çamadani stulun üstünə qoyur,
masanın üstündən kağızı götürüb, oxuyur.

Üşaq xəttilə yazılıb:

“Ana, kinoya atamın yanına getdim, hörmətlə, ümumiyyətləsə, hələlik. Stepan”.

Jenya gülümsünür,
kağızı cibinə qoyur,
sumkasını götürür,
oradan güzgünü çıxarıb pudralanır,
başına ayrı papaq qoyur,
sonra çıxb gedir.

406

* * *

Axşam gur işıqlı kinoteatrın girişи.

Tamaşaçılar. Kinoteatra giriş.

Jenya görünür, içəri girir.

Vestibül. Direktorun kabinetinin qapısı.

Kabinetdən Bezqadovla Katya çıxırlar.

Bezqadov kabinetinin qapısını açarla bağlayır.

Jenya vestibüldədi, onları görür.

Jenya divara tərəf dönür,
utana-utana divarı ovcuya siğallayır.

Tamaşaçılar ona baxırlar.

Bezqadov Katyayla çıkışa doğru gedir, onlar gözdən itirlər.

Yazlıq, kədərli Jenya çəkinə-çəkinə tamaşaçıların arasından çıkışa doğru keçir.

* * *

Zərgərlik mağazasının pəncərə-vitrini.

Bezqadovla Katya vitrindəki əşyalara baxırlar.

Jenya qaranlıq künkdə – həmin pəncərənin yanında, Katyayla və Bezqadovun bir neçə addimlığında durur.

Bezqadovla Katya yaxından.

Katya (barmağıyla vitrindəki sırgaları göstərib): – Mənim-kilər bax, beləsiyidilər; o qədər də yaxşı deyillər.

Bezqadov: – Daha yaxşısı olacaq. Sabah alaram.

* * *

Moskva gecəsi. Demək olar, boş küçənin yuyulmuş asfaltı parıldayıb: uzaqda cütlük – Bezqadovla Katya gedirlər. Tamaşaçıya yaxın yerdə uzaqlaşan cütlüyün arxasında ehtiyatla Jenya yeriyir.

Katya Bessoninen yaşadığı evin girişini.

Küçədən giriş qapısı.

Bezqadovla Katya görünürler.

Həmin qapıdan içəri girirlər.

* * *

Ekranda: küçədən giriş qapısı. Pauza. Heç kəs yoxdu. Jenya qaça-qaça qapıya yaxınlaşır.

407

Qapını açıb içəri girir.

Əsas girişin yarıqaranlıq, tutqun küçü.

Küncdə Jenyanın gizlənən fiquru; uzaqdan Bezqadovla Katyanın anlaşılmayan danışığının eşidilir: təkcə səslər gəlir.

Səslər kəsilir. Pauza. Jenya dinməzcə durur.

İkiqat öpüşün aydın səsi.

Jenyanın qısa fəryadı.

* * *

Bomboş, gecə işığında bərq vuran küçə.

Jenya plaşda, başıaçıq qaçıır, saçları dağlıb.

* * *

Qaranlıq kadr. Qapıda açarın səsi.

İşiq: içəri girən Jenya otağında işığı yandırır.

Stepan çarpayıda paltarlı yatır.

Jenya ehtiyatla onu soyundurur, üstünü adyalla örtür.

İşığı söndürür.

* * *

Jenyanın otağında səhər. Çarpayıda Jenyayla Stepan yatırlar.

Qapıda açarın səsi.

Bezqadov qorxa-qorxa, ehtiyatla içəri girir.

Jenya gözünü açır, qalxıb yatağın içində oturur.

Jenya: – Çix get.

Bezqadov: – Nə olub axı?

Jenya çarpayıdan düşür,

gecə köynəyində dolaba doğru gedir,

qapısını açır, orada qurdalanır,

qutu çıxarıb açır,

qutuda iri sırgalar var.

Jenya Bezqadova: – Ona bağışla.

Qutunu Bezqadova verir.

Bezqadov qutunu alır,

sırgalara baxır,

qutunu masanın üstünə qoyur.

Bezqadov: – Çıxbı gedirəm...

Çamadanı divanın altından çıxarıb açır,

corablarını, qalstuklarını, kitablarını və s.-ni ora atır.

Jenya çarpayıda oturur.

O, Stepanı oyadır.

Oğlan oyanıb diqqətlə ata-anasına baxır.

Jenya: – Qalx, Stepan, atan bizi atıb gedir.

Stepan çarpayıda oturur.

– Ata, hara gedirsən? Kinodakı xalanın yanına?

Bezqadov (əşyalarını yığışdırı-yığışdırı): – Hə, Stepan.

Daha əlvida.

Stepan: – Bəs niyə öz xalanı qucaqlayırsan? Yaxşısı budur, təkcə anamı sevəydin.

Bezqadov: – Böyüyəndə bilərsən, Stepan.

Stepan fikirli və kədərlidir:

– Mən elə nə vaxt böyükəcəyimi gözləyirəm... Ondasa səni şil-küt eləyəcəyəm!

Bezqadov (gərgin halda): – Nə olub axı?

Stepan: – Onda uşaqlar doğuzdurmağa başlayacağam, ölenədək onlarla yaşayacağam... Qoy onların ataları olsun, axı mənim atam yoxdu...

Pauza.

Bezqadov çevrilib Jenyayla və Stepana baxır; astadan dillənir:

– Jenya, olar qalım?

Jenya: – İkinci çamadanını götürməyi unutma... İstəyir-sən, sənə tez şələ-küləni yiğisdirib getməyə kömək eləyim?

Bezqadov (tutqun halda): – Lazım deyil. Özüm öhdə-sindən gələrəm.

* * *

Qapı döyüür.

Qapı aralanır.

Poçtalyondu: o, qəzeti uzadır.

Bezqadov (poçtalyona): – Bax, bir şeytan da gəldi!

Dayan, mən səninlə gedirəm.

Poçtalyon içəri girib saatını çıxarıı:

– Planı artıqlamasıyla yerinə yetirirəm, gözləmək olar.

Jenayla yanaşı çarpayıda oturmuş Stepan başını söy-kənəcəyin arxasında gizlədir.

Bezqadov hər iki çamadanı örtür.

409

Birini poçtalyona verir:

– Aparmağa kömək elə!

Poçtalyon çamadanı alır,

Bezqadov çamadanı götürür,

dinməzcə onunla qapıdan çıxır.

Poçtalyon Bezqadovun arxasında yolları, qapının ara-sında geri çevirilir;

Stepan başını söykənəcəyin arxasından çıxarıı: üzü göz yaşları içindədi.

Poçtalyon çamadanı yerə qoyur,

qayıdır;

sumkasının gözündən poç markası çıxarııb oğlana verir:

– Afrikanındı. Liberia ölkəsinin: o ölkəni xəyalında canlandır, ağlamağını da kəsəcəksən.

Stepan markanı alır.

Poçtalyon yolüstü çamadanı götürüb gedir.

Jenya dəsmalla Stepanın yaşa batmış üzünü silir.

– Sənə nə olub! Ağlama, lazım deyil...

Stepan: – Hə, lazım deyil, amma yenə atam yoxdu.

Jenya (ona nəvazış göstərib): – Sənin anan var...

Stepan: – Hə, anam... Amma ikisi də olmalıdır – ata və ana, təkcə ana yarısıdı...

Stepan yenə başını çarpayının başına söykəyir.

* * *

Jenya çarpayıdan qalxır,
 tez xalatını geyinir,
 mətbəxə keçir;
 mətbəxdə qaz pilətəsinin üstündə Bezqadovun unut-
 duğu kişi qayışı durur.

Jenya onu götürür,
 əlində saxlayıb baxır.

Döşəmədə çirkə bulaşmış şəkil var.
 Jenya şəkli götürür.

Şəkildə Bezqadovla Jenya mehriban sevgililər kimi əks
 olunublar.

Jenya şəkli xalatının qoluya silir, ona ötən illərin xatirə-
 lərini əks etdirən ifadəylə baxır.

Ağ kağız götürür,
 qayışla şəkli kağıza bükür.

410

* * *

Jenyanın otağı. Çarpayıda Stepan başını adyalla bürü-
 yüb yatar.

Jenya ona yaxınlaşır,
 əyilib adyalın ucunu qaldırır.

– Mən bir azdan işə gedəcəyəm. Qalx!

Stepan (adyalın altından): – Qalxmayaçağam.

Jenya: – Sabah sənə dayə gətirəcəyəm, sonra uşaq
 bağçasına özün gedəcəksən, sonra məktəbə gedəcəksən...

Stepan: – Onda baxarıq.

Jenya işə getmək üçün geyinib: plaşda, parovoz nişanlı
 papaqdadı, əlində dəmir sandıqça-çamadan var; masanın
 üzüntündə səhər yeməyi qoyulub, otaq yüksədirilib. Stepan
 hələ də çarpayıda başını bürüyüb yatar.

Jenya: – Deməli, bu gün mən qayıdanacaq qalxmaya-
 caqsan?

Stepan: – Baxarıq...

Jenya ona yaxınlaşıb adyalı qaldırır,
 oğlunun alnından üç dəfə öpür:

– Yaxşı, qalxma!... Dərd çekmək lazımdır.

* * *

Otaq boşdu. Təkcə Stepan yatır. Bayırdan avtomobilərin səsi, siqnalları, yaxınlıqdakı tikintidən çəkiclərin taqqılıtı, mişarların xırçılıtı eşidilir, uzaqlarda parovoz uzun-uzadı və həyəcanla fit çalır.

Stepan çarpayıda oturur (o, uzun uşaq gecə köynəyindədi), asta-asta bütün otağı gözdən keçirir,

yerə düşür;

divarda Stalin və Puşkinin portretləri.

Stepan biranlığa Stalin və Puşkinin portretlərinə baxır. (Həmin portretlərin arasında Jenyanın şəkli var).

Bağlı pəncərə arxasından barabanla pioner musiqisinin yaxınlaşan boğuq səsi eşidilir.

Stepan dolabı açır, ağ vərəq, mürəkkəbqabı, qələm götürür, masanın arxasında oturub yazır.

(Pəncərə şüşəsinin cingiltisindən pioner musiqisinin evin lap yanından keçdiyi məlum olur).

Stepan masanın arxasından qalkır,

pəncərəyə doğru gedir,

pəncərənin qabağına çıxır,

pəncərəni açır,

yerə düşür,

pəncərə taylarını bayra açır.

(Pioner musiqisi indi daha uzaqdan səslənir, amma get-gedə uzaqlaşış kəsildiyi eşidilir).

Stepan çarpayının altından balaca çamadan çıxarır – bu, onun artıq bir dəfə evdən getdiyi çamadandı, həmin vaxt Jenya ona küçədə rast gəlmışdı;

çamadanı açır,

çarpayının yanındakı kətilin üstündə olan üst paltarını, dolabın arxasındaki köhnə qaloşlarını ora qoyur,

özüsə hələ də gecə köynəyində qalır.

Çamadanı örtür,

onu paltar dolabına aparır,

orada gizlədib dolabın qapısını bərk-bərk örtür.

(Bu zaman pioner musiqisi uzaqlarda tamamilə eşidilməz olur).

Stepan açıq qapıdan mətbəxə keçir;

oradan balaca nərdivanı gətirir,

nərdivanı otağın divarına – Jenyanın iri şəklinin yanına dayayırlar (həmin şəklin hər iki tərəfindən Stalinin və Puşkinin iri portretləri asılıb);

yatağı yiğisdirir,

yastığı çırpır,

yatağı adyalla səliqəylə örtür;

dolabın arxasından şotkanı götürür;

onunla döşəməni süpürür,

masanın üstündə anasının qoyduğu səhər yeməyindən konfet götürür,

konfetin kağızını açır,

konfeti ağızına qoyur,

amma dərhal da ağızından çıxarıb geri, konfet qabına qoyur,

sarğı kağızını diqqətlə gözdən keçirir, sonra kağızı da atr:

– Maraqsızdı.

Dolabın üstündən kitab götürür,

kitabı açıb vərəqləyir,

geri tullayır:

– Darixdırıcı hərflərdi...

Telefonun dəstəyini götürür.

Qısa pauza.

– Niyə bizə heç kəs zəng vurmur?..

Qısa pauza.

– Mən oğlanam... Niyə telefonla bizimlə danışmırlar?..

Qoy tez danışsınlar, axı gözləyirəm.

Dəstəyi yerinə qoyur.

Dolabın yanındaki kətilin üstünə çıxır.

Gözləyir. Pauza.

Kətildən atılıb yerə düşür.

Nərdivanla Jenyanın şəklinə doğru qalxır.

Çatır. Şəkildəki Jenyanı öpür.

Nərdivandan iki pillə aşağı enir.

Fikirli-fikirli dayanır.

Yenə yuxarı qalxır.

Portretdəki Stalini (Jenyanın şəklindən solda) öpür.

Portretdəki Puşkinin (Jenyadan sağda) öpür.

Bir neçə pillə aşağı enir.

Nərdivanın pilləsindən taybatay açılmış pəncərənin qabağına adlayır.

Bir anlığa pəncərənin qabağında arxası tamaşaçılara sarı durur.

Pəncərənin qabağından küçəyə doğru addım atır.
İkinci addımda yox olur: oğlan küçəyə yuxılır.
(Açıq pəncərədən həmişə eşidilən adı qatmaqarışığı səs-küy qəfildən bir neçə saniyəliyə susur;
sonra təzədən başlanır).

* * *

Otaq boşdu. Döşəmədə konfet kağızı, atılmış kitab, künçə süpürülmüş zibil var.

Qapı döyüür.

Qapı yenə döyüür.

Poçtalyon qapını aralayıb baxır:

– İkinci poçt. Sifarişli məktub.

Məktubu uzadır.

413

İçəri girir.

Məktubu masanın üstünə qoyur.

– Qol çəkməyə adam da yoxdu. Özüm qol çekərəm.

Siyahi kitabını açır.

Stepanın yazdığını qələmlə qol çekir.

Stepanın yazdığını kağızı götürür.

Kağızı oxuyur.

Telefon zəng çalır.

Poçtalyon dəstəyi götürür.

– Alo! Mənəm! Yox, Stepka deyil... Bu saat, bu saat...

Gözlərini silir.

– Mən sizə sifarişli məktub gətirmişəm... Məndən, poçtalyondan!.. Mən özümdən, markasız gətirmişəm...

Qısa pauza. Poçtalyon qulaq asır.

– Siz onun anasısınız? Onda evə gəlin: o indi rəhmətə gedib...

* * *

Stepanın məktubu:

“Əziz ana Jenya, sən anam deyləsən, doğru deyil, atam bizi atdı, başqasını sevdı, mən yaşamaqdandan yoruldum, doğulmaqsa istəmirdim, heç kəsdən xahiş eləməmişdim, mən necə ölməyi bilirəm, ona görə də oldum, ümumiyyətlə, mən yoxam və əlvida. Stepan”.

Otaqda təkcə poçtalyondu.

O, çarpayının üstündə oturur.
 Qapını bərk-bərk döyürlər.
 Poçtalyon qımıldanmır.
 Kadr qaralır.

* * *

Səhər. İşıq pilləkən meydançasının divarlarında oynayır.
 Katyayla Bezqadov pilləkənlə aşağı enirlər.
 Katya: – Sən yalan danışırdın! Sən hər şeyi bilirdin! Sən
 əclafsan!..

Bezqadov (hiddətlənib): – Sus bir görək, yaramaz!..
 Katya ayaq saxlayıb Bezqadovun üzünə şillə vurur:
 – Al, murdar!

Bezqadov üzünü tutur,
 ağırdan və özünü qorumaq üçün dönür.
 Katya: – Öz uşaqlarınla möhtəkirlilik eləmə, yataqda
 yalan danışma... Sənin uşaqların ölürlər, sənsə arvad dalınca
 düşübsən, sən məni öpürsən!..

Katya üzünü divara söykəyir.
 Bezqadov cəld aşağı qaçıb əkilir.
 Kadr qaralır.

* * *

Xəstəxana bayırdan. Xəstəxananın girişi.
 Zənci Lüsyenlə Jenya görünürülər; Lüsyen Jenyanın
 qoluna girib, o biri əlində kiçik gül dəstəsi və hədiyyələr
 qutusu var.

Onlar girişin pillələriylə qalxırlar.
 Xəstəxananın qapısı açılır – poçtalyonla bələdçi qadın
 onların qarşısına çıxırlar.
 Hamısı qarşılıqlı salamlılaşır.
 Jenya (həyəcanla): – Siz onun yanından gəlirsiniz? Hali
 necədi?

Poçtalyon: – Çox yaxşıdır! Təkcə ayağının biri olmaya-
 caq. Amma indi ki texnika işləyir, düzəldərlər! Ayaq boş
 şeydir!

Bələdçi qadın: – O, burada kökəlib, ağıllı, gözəl uşaq
 kimi yatrı...

Poçtalyon: – Ağlagələn işdirmi! Üçüncü mərtəbədən!
 Bizim evdən atıla bilməzdi...

Jenya (başa düşməyib): – Nə?
Poçtalyon (sərt halda): – Heç nə... Uşağı saxlaya bil-mədin! Yaxşı, ümumiyyətlə, hələlik!
Təzim eləyib bələdçi qadınla gedir.
Jenya çəşqin halda durur. Lüsyen ehtiyatla onun qoluna girir.
Onlar xəstəxanaya girirlər.
Kadr qaralır.

* * *

Jenyanın otağı.
Jenya və Lüsyen paltarlı oturublar.
Pauza.
Lüsyen (çəkinə-çəkinə): – Cena...
Jenya: – Nədi?
Lüsyen onun əlinə toxunur, amma dərhal da buraxıb
çəşqin halda deyir:

415

– Siz... məktubları oxumursunuz, qəzetləri də...

Telefonun qoyulduğu dolabın üstündə bir yiğin qəzet,
bir necə bağlı zərf var.

Lüsyen: – Poçtalyon cavab istəyir... O, iki aydı cavab
gözləyir.

Jenya: – Bilirəm... Mənə demişdi. Xahiş eləyir ki, uşağı
oğulluğa götürmək üçün verim. Evlənib, arvadı da bunu
istəyir.

Lüsyen sualedici, mehriban nəzərlərlə Jenyaya baxır.

Jenya Lüsyenin əlindən tutub: – Yəqin, ki, razı olaca-
ğam, oğlanın qarşısında hər şeyə görə mən günahka-
ram...

Lüsyen: – Siz günahkar deyilsiniz... Siz nəcibsiniz...

Jenya: – Yox, mən onu necə sevəcəyimi bilmirdim...

Yəqin ki, əvvəlcə özüm uşaq doğmaliyam...

Lüsyen Jenyanın əlinə baxa-baxa: – Sevmək üçün
doğmaq lazımdır...

Jenya əlini çəkir: – Siz nə deyirsiniz?.. Mən təkcə öz
uşağımı yox, bütün uşaqları sevmək istəyirəm...

Lüsyen (Jenyanın əlini öpüb): – Sevəcəyik... Hamisini
sevəcəyik...

Jenya kədərli təbəssümlə boş əlini Lüsyenin saçlarına
çəkir.

* * *

Qapını döyürler.

Jenya (Lüsyendən aralanıb): – Bəli...

Otağa Katya Bessone girir.

Katya: – Bağışlayın... Jenya sizsiniz?

Jenya: – Mənəm.

Katya Jenyanı qucaqlayıb, yanağından, boynundan öpür.

Jenya utana-utana onun qolları arasından çıxmağa çalışır.

Katya: – Məni bağışlayın... Mən sizin ərinizin, Vanka Bezqadovun arvadı idim...

Jenya Katyanın əlindən çıxır.

Katya: – Məndən inciməyin: oğlunuzun başına nə gəldiyini eşidib Bezqadovdan ayrıldım.

Lüsyen ayağa qalxıb: – Boşanmaq yaxşı deyil.

Katya Lüsyeni gözdən keçirib: – Mənsə ona şillə vurub ayrıldım.

Jenya gülümşəyə-gülümşəyə: – Siz, əzizim...

Katya: – Eybi yoxdu. Mən sizdən üzr istəməyə gəldim...
Bəs oğlan haradadi, o, artıq sağalıb?

Jenya: – Yox. Sabah gəlin, sabah onu xəstəxanadan buraxacaqlar.

Katya: – Yaxşı, gələrəm. Gəlin dil tapaq, rəfiqə olaq.

Jenyani öpür.

Jenya Katyanı öpür.

Vidalışırlar.

* * *

Pauza.

Lüsyen: – Cena!

Jenya: – Nədi, Lüsyen?

Lüsyen: – Bəs sən Vanka Bezqadovu təzədən sevməyəcəksən?

Jenya gülür:

– Çətin ki...

O, əlini Lüsyenin ciyinə qoyur.

Lüsyen (kədərlə, Jenyanın əlini öz ciyində hiss eləmədən): – Mən qara adamam...

Jenya (əlini Lüsyenin ciyində saxlayıb): – Bəyəm elədi?... Özüm də bilmədən unutmuşam...

Lüsyen, gülümsəyə-gülümsəyə, Jenyanın hər iki əlin-dən yapışb: – Mən sizə ciddi təşəkkür eləyirəm.

* * *

Qapı döyülmədən açılır.

Jenyayla Lüsyen aralanırlar.

Poçtalyon gəlir.

Poçtalyon dərhal: – Hə, nədi, xanım, fikirləşdin? Üşağı verirsən?

Jenya: – Sabah gəlin, yenə danışaq.

Poçtalyon (narazı halda): – Yenə sabaha qaldı – poçt adamı gəzmək yox, oturmaq istəyir.

Çıxb gedir.

Lüsyen ehtiyatla Jenyanın paltarının qolundakı gözəgö-rünməz tozu çırpır.

Jenya onun qabağında firlanır,

Lüsyen qızın kürəyindəki tozu da çırpır.

Kadr qaralır.

417

* * *

Xəstəxananın bağında payız bitkiləri. Xiyaban.

Xiyabanın o başında aynabənd və xəstəxanaya giriş.

Xəstəxananın qapısı açılır.

Əvvəlcə Jenya çıxır; o, ehtiyatla Stepanın qolundan tutub çıxarır; oğlan sağ qoltuğuyla qoltuq ağacına söykənə-söykənə gəlir. Sağ ayağı aciz halda sallanır.

Jenya Stepanın sol qolundan tutur, onlar pilləkənlə enirlər.

Cığırla gedirlər. Stepanın rəngi əvvəlkinə nisbətən solub, başı sarıqlıdı.

Onlar ekranda iri plandadılar.

Jenya: – Yatmaqdən yoruldun?

Stepan: – Ebni yoxdur, yaşamaq daha darıxdırıcı idi.

Jenya: – İndi özünü yaxşı hiss edirsən?

Stepan: – Bir az özümə gəlmışəm...

Stepan ətrafindakı aləmə diqqətlə baxır.

– Ana, mənə qəfəsli quş al. Onun balaca insan olduğu barədə fikirləşəcəyəm. Bax, o cığırla gedən it də axsayır.

Qoltuq ağacıyla irəlini göstərmək istəyir (cığırla üç ayağı üstündə, dördüncüsünü sürüyə-sürüyə balaca it gəlir),

müvazinətini itirib yixılır,
amma anası onu tutur,
götürüb qucağında aparır (Stepan qoltuq ağacını ana-
sının çiyninə qoyub).

* * *

Jenyanın otağı. Masanın üstündə pirojna, konfet, çiçək, oyun qutusu var. Otaqda intizar içində bayramsayağı geyinmiş poçtalyon, açıq-aşkar hamilə olan bələdçi qadın, özünə siğal vermiş Lüsyen, yaraşıqlı Katya Bessone-Favor oturublar.

Poçtalyon qalxır, danişa-danişa gəzisir:

– İndi yaşamaq maraqlı olub: hər gün bir xoşbəxtliyə düşçər olursan. Dünən ərzağın qiymətini aşağı salıblar, bu gün oğlumu qəbul eləyirəm, sabah görərsən, stratostat uçdu.

Qapını çəkinə-çəkinə döyürlər. Hami gərgin halda dönür.

Qapı aralanır. Kor adamin bələdçisi olan oğlan görünür, onun arxasında kor qocanın özü girir.

418

Onlar irəli gəlmədən utana-utana dayanırlar.

Bələdçi oğlan kağızı göstərir:

– Xala bizə qonaq gəlməyi tapşırıb...

Lüsyen kağızı oğlandan alır,

ona əl verir:

– Salam, salam, zəhmət olmasa, oturun...

Lüsyen bələdçi oğlanı masa arxasında oturdur, kor qocanı da onun yanında əyləşdirir,

oğlanı da konfetə qonaq eləyir.

* * *

Dəhlizin o başında, qapının arxasında təkrar olunan taqqılıtı.

Bərk, qeyri-müəyyən taqqılıtıyla kəsilən addım səsləri eşidilir.

Otaqda hamı susur.

Qəribə addımlar – üç ayaqla – yaxınlaşırlar, onların ahənginə uyğun ağaç-ağaca sərt və bərk halda dəyir.

Addımlar qapının önündə dayanır.

* * *

Qapı aralanır.

Qoltuq ağacıyla döşəməni taqqıldada-taqqıldada Stepan girir.

Onun dalınca Jenya girir.
Stepan adamları süzür,
Stalinin, Puşkinin və Jenyanın divardakı portretlərinə baxır, heç nə demir.

Poçtalyon: – Nə olar, vətəndaşlar, gəlin sevinək...
Pauza. Hamı susur. Jenya bələdçi oğlanın qabağında çöməlib onunla salamlaşır.

Poçtalyon: – Aha! Yaxşı, lazım deyil!.. Stepan, gəl yiğisəq: indi sənin atan mənəm... (Jenyaya). Sizsə, vətəndaş, sənədinizi götürün, bir yerdə zaqsa gedək ki, sənədinizdən pozsunlar.

Pauza.

Stepan: – Daha mənə ata lazım deyil.

Katya (Stepana sarı əyilib): – Bəs ana istəyirsən?

Stepan: – İstəmirəm, yadırğamışam.

Heç kəsə qulaq asmayan, qonaqlara etinasız olan Jenya Stepanı dizlərinin üstünə alıb onun başındakı sarğını açmağa başlayır.

Poçtalyon: – Bu necə ola bilər? Bu, qanmazlıqdı! Mən artıq ondan ötrü çarpayı və qəfəsdə quş almışam...

(*Bütün bu səhnə müddətində Stepan Jenyaya tabe olur, amma elə bil, onu hiss edib görmür; Jenya da Stepanın sözlərinə və hərəkətinə etinasızdı. Onunla istədiyini eləyir, sarğısını açıb təzədən sariyır, dirnaqlarına baxır, qulaqlarına baxır, gözlərini silir, oğlan da qeyri-şüuri ona tabe olub müqavimət göstərmir.*)

Stepan: – Özünə başqasını gətir – bax, başqası oturur (bələdçi oğlanı göstərir).

Poçtalyon ayıq nəzərlərlə oğlana baxır.

Bələdçi qadın da ona baxır. Bələdçi qadın (poçtalyona): – Onun sıfəti ağıllıdır.

Poçtalyon: – Zərər yoxdur, yəqin, pəncərədən atılmaya-çaq – dəli deyil.

Stepan: – Kimdir dəli?

Poçtalyon: – Sən. Bax, həmin o adamsa (bələdçi oğlanı göstərir) dəli deyil, o, yaxşı vətəndaşdı.

Stepan pirojnani götürüb poçtalyona atır; pirojna onun ağızının yanından dəyir.

Poçtalyon dodağının ətrafına düşən kremi yalayıb yeyir, sonra üzünü masa örtüyünün ucuyla silir.

Poçtalyon bələdçi oğlanı kətildən qucağına götürür.

– Buradan gedək.

Bələdçi qadın: – Doğrudan da, o nədi, bu nədi, ikisi də oğlandı.

Bələdçi oğlanın gözlərini dəsmalla silir, sonra bütün sıfətini silir.

Bələdçi oğlan: – Bəs babanı kim gəzdirəcək?..

Katya (gülümsəyə-gülümsəyə): – Mən... Evimdə dörd pişik var, indi onları qoyub babayla yaşayacağam.

Kor: – Bəs sən haradasan, qızım?

Katya kora yaxınlaşır,

kor barmaqlarını onun üzündə, saçlarında gəzdirməyə başlayır,

sonra yanağını ovucları arasına alıb öpür.

Poçtalyon bələdçi oğlanı qucağında aparır, onun arxasında da fikirli bələdçi qadın gedir.

* * *

Katya korla söhbətləşir,

Lüsyenlə vidalaşır,

Jenyayla vidalaşır (Stepan hələ də Jenyanın qucağındadır; o, artıq oğlanın sarğısını dəyişib).

Jenya: – Siz, doğrudan da, qocanı öz evinizə aparırsınız?

Katya: – Əlbəttə... Mən yanımda adam olmasına öyrəşmişəm. Əvvəlcə nişanlım yanımdaydı – o, məni atdı. Sonra sizin əriniz – onu özüm qovdum... İndi də tək-tənhayam, pişiklərlə qalmışam... Qəlbimi qoymağə yer tapmırıam!

Katya korun qoluna girir, kor boşluğa təzim eləyir, onlar çıxıb gedirlər.

* * *

Stepan mürgüləyir.

Jenya ehtiyatla onun başını yastığın üstünə qoyur.

Lüsyen çarpayının yanında durur.

Jenyayla Lüsyen Stepana göz qoyurlar.

Pauza.

Oğlan yatır.

Lüsyen: – Cena, mən onun atası olacağam.

Jenya susur.

* * *

Qapı səssiz, dərhal açılır.

Bezqadov iki çamadanıyla peyda olur;
o, bir anda vəziyyəti sezir;
çamadanları yerə qoyur.

Bezqadov (çəkinə-çəkinə): – Jenya... Mən qayıtdım...
Jenya: – Hara? Evimizi sökürlər, biz də buradan
köçürük...

Bezqadov: – Kim köçür?

Jenya: – Biz, hər üçümüz...

O, Lüsyeni qucaqlayıb üzündən marçılıyla öpür.

Bezqadov qısaca hıqqıldayıb çamadanlarına doğru
əyilir, onları götürür:

– Qara çörəyə keçmişən?..

Dönür, qapını ayağıyla itələyib gedir.

Pauza.

421

* * *

Stepan (yuxusunda): – Ana, qoy atam Stalin olsun,
başqa bir adamsa olmasın.

Jenya: – Yaxşı, yaxşı...

Stepan (yuxuda): – Get evlən.

Jenya: – Bu saat, bu saat gedərəm.

Jenya Stepanın yanına uzanır.

Xoşbəxt Lüsyen dinməzcə onların yatağının başı
üzərində durur.

* * *

Yaraşlılı Moskva küçəsinin perspektivi. Tək-tük piyadalar.

Poçtalyon qucağında bələdçi oğlan tez-tez gedir. Onuna
yanaşı bələdçi qadın yeriyir. Onlar uzaqlaşırlar, amma hələ
görünürler, Katya Bessone kor qocanın qoluna girib aparır,
onlar yavaş-yavaş uzaqlaşırlar,

onlardan irəlidə – uzaqda – əlində uşağı yuxarı qaldır-
mış poçtalyon hələ də görünür.

Yaxın planda – Bezqadov əllərində iki çamadan yolu
şığıyb keçir.

Qeyd dəftərçələrindən

QURU BİTKİ

Təxminən 1927-ci il

Bu o demək deyilmə ki insan həqiqəti bilmir: həqiqət yoxdur, ola da bilməz, heç lazımda deyil; həqiqətə can atmaq böyük yanlışlıqdır, həyatın özülü həqiqət yox, sərbəst oyunla sevincdi.

* * *

Həqiqət sirdi, həmişə sirdir. Aşkar həqiqət yoxdu.

* * *

424

Mən öz var-dövlətimi hesablamaq üçün həddən artıq varlıyam.

* * *

Azadlıq yalnız insanın öz-özü qarşısında azad olduğu, özü-özündən utanmadığı, öz-özünə yazılı gəlmədiyi yerdə mövcuddu. Buna görə də hər bir adam azad ola bilər, əgər özü istəməsə, kimsə onu azadlıqdan məhrum eləyə bilməz. İnsanın, guya, öz azadlığını təmin etmək üçün göstərdiyi zorakılıq, əslində, bu azadlığın axırına çıxır, cünki güc olan yerdə azadlıq yoxdu, azadlıq vicdanın olduğu, əməlinə görə insanın öz-özü qarşısında utanc hissini olmadığı yerdədi.

* * *

Allahın mühakiməsinə iki nəfər geldi: biri yarımcان idi, ölürdü, o biri sağlam, şən idi.

- Sən nə iş görmüsən? – Allah birincidən soruşdu.
- Ömrüm boyu Sənin naminə ölmüşəm, – cavab verdi.
- Nəyə görə?
- Ölənmək üçün.
- Bəs sən? – Allah ikincidən soruşdu.
- Ömrüm boyu ölümdən qorxmuşam, yalnız öz canımın qayğısına qalmışam.
- Nəyə görə?

- Canımda həyatın sönməməsi üçün.
Onda Allah hər ikisinə dedi:
– Hər ikiniz bir şeyi – həyatı istəmişiniz, ondan uzaqlaş-
mısınız, biriniz ölü ruha çevrilib, çünkü cismini öldürüb,
o biriniz ölü cismə dönüb, çünkü bədənindən başqa hər
şeyi unudub. Siz ikiniz də ölüsunüz. Amma əgər ruhla
bədənin eyni olduğunu dərk eləsəydiniz, hər ikiniz əbədi
sağ olar, mənim sevincimi dadardınız. (...) Dünyada yol çox
yox, bircədi, o yolla hamı getmir.
– Bəs indi neyləyək? – günahkarlar soruştular.
– Özünü dərk eləyin, təzədən yaşamağa başlayın.

* * *

Dahi: o, zəifləri boğur, güclülərə həyat verir.

* * *

Bilik dəmir pullara xirdalanmış inam qızılıdır.

* * *

Sənətkarlıq ən mürəkkəb şeyləri ən sadə şeylərlə ifadə
eləməkdidi. O, qənaətcilliyyin ali formasıdır.

425

* * *

Sev və inan, onda xoşbəxt olacaqsan!

1928-1930

Uşaqlar sosializm qurmaq üçün qənd yemirlər.

* * *

Əgər sağ olanları ölenlərlə müqayisə eləsək, onda sağ
olanlar yararsız şeylərdir.

* * *

Xoşbəxtlik dərkolunmaz olanda, onun haqqında yalnız
yarpaqlar piçildayanda, mədəniyyət və istirahət parkında
dini musiqi çalınanda həyat çox gözəldi.

* * *

Öhdəsindən necə gələcəyimizi bilmirik, amma hər şeyi öz əlimizə alırıq – başqa əl yoxdu.

* * *

Bizim tutqun kədərimiz işıqdan qorxur, gözlərini qıyrı, sevinc təntənəsindən də göz yaşları axır.

* * *

İnqilab qoy büdrəyib yixilanacaq getsin. Əgər yixilsa, ayağa qaldıracaqıq, yenə gedəcək.

* * *

Mənim və hamının olmasa da, hər halda, mən həyatın möhkəmliyini və özümün sarsılmaz sevincimi görürəm.

1931-1933

Mənim bədbinliyim şəxsidi, nikbinliyimsə tamamilə icitməidi.

* * *

Sənət ölməlididə, – o mənada ki, onu nəsə qeyri-adi, insani bir şey əvəz eləməlididə; əgər qəlbində xüsuslu, əsl həyat həvəsi varsa, insan səssiz də yaxşı oxuya bilər.

* * *

İstedadla yox, “insaniyyətlə” – aydın həyat hissiylə yazımaq lazımdı.

* * *

Adamlar öz aralarında sevgidən, nifrətdən, qəzəbdən, xırdaçılıqdan və i.a. daha dərin hiss'lərlə bağlıdır. Onlar, hətta biri yaramaz olanda, həmin yaramazlıq dostluqlarının tərkibinə daxil olanda da yoldaşdılar.

* * *

Yeni aləmdən ən yeni aləm doğulur. Bütün varlıqlar daimi yaşamazdan qabaq dərilərini dəyişir, zərdablarını boşaldırlar...

* * *

Gözəllik əks anlayışdı. Kim çirkindisə, o, sosial narahatlıqdan daha çox əziyyət çəkib. Kim gözəldirsə, narahatlıqdan qaça bilməyib. Amma çirkinlik vasitəsilə ali gözəlliyyə çatmaq olar. Çirkinliksə insanın əzab-əziyyət içində olduğu keçici vəziyyətidir.

* * *

Hətta ölümü, kədəri hiss eləmək üçün sağ olmaq lazımdı – ölürlər heç nə hiss eləyə bilməzlər.

Ölüm üçün sağ adamlar lazımdır.

* * *

427

Hər bir adam özünə daha böyük uğur təmin eləmək üçün uşaqlıqdan sosial maskasını hazırlayır. Artıq uşaqlıqdan insan eybəcərlik içində düşür: bütün adamlar, əslində, maskalanıblar. Əgər insan maskasız olsayıdı, nə olardı! Necə yaxşı olardı!

* * *

Qohumluq hisslerinə sahib olmadan bir-birinin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, bağışlamaq olmaz.

* * *

... Bütün sənətkarlıq özünün miskin mayeylə, yorğun mad-dəylə doldurulmuş başının hüdudları xaricinə çıxməqdi. Subyektiv həyat hədəfdədi, başqa insandadır. Bütün sərr bundadır.

* * *

Sevgi hissindən məhrum adam qulluq ehtiraslarıyla yaşamağa başlayır – ... onun həyat axarı da buradan başlanır.

* * *

İnsan ona görə yaşamaqdandan əl çəkmir ki, yeməyi, palṭarı, evi yoxdu.

Ona bunları verin – yaşamaqdandan əl çəkəcək!

* * *

Əgər o, sağ qalıb, dəli olmayıbsa, onda bu çox gözəldi.

* * *

İnsan nəylə yaşayır: bir şey fikirləşir, yəni bəzən rəsmi ideyalardan fərqlənən gizli ideyaya malik olur.

* * *

Bütün bunları söyləmək mümkün deyil, yalnız skripka-da çalmaq olar!

* * *

Şüur sənət predmeti deyil; şüurlu insan yalnız əsərin kinayəli formasına tabe olur...

428

* * *

Adamları qohumluq əsasında birləşdirmək mümkün deyilsə, onları əziyyət zəminində birləşdirmək olar.

* * *

İnsan öz skeletini satdı. Skeleti olan insana gözətçi qoyular ki, öləndə itlər skeletini xarab eləməsinlər.

* * *

Ölüm ayağında adamlar quruluq hiss eləyirlər, nəm bir şey istəyirlər.

* * *

Balıqlar suda ləngiyən küləklə nəfəs alırlar.

* * *

Reallıqda yaşamaq, ona tab gətirmək üçün həmişə beynində uydurma, qeyri-real bir şey təsvir eləmək lazımdır.

* * *

Darıxan adama hey elə gelir ki, filan işi bu cür yox, başqa cür eləsəydi, daha yaxşı olardı...

* * *

Öz içində oynamağa bir şey yoxdu, bütün texniki oyuncaqlar, bütün yaradıcılıqlar da buradan yaranıb.

* * *

Heyvanlar barədə də yazmaq lazımdır: onların səssiz iradə azadlığı, müstəqil ağılı var.

* * *

Biz bir-birimizlə anlaşılmaz, amma əsl dildə danışırıq.

* * *

Romanı qəbul eləmədilər – əlləri də, bədənləri də səpdi. İnsanı sindırmaq düşündüklərindən asandır.

1934-1936

429

Həqiqət həmişə özünə oxşamır.

* * *

Bitki birinci dəfə ata-ananın toxumundan, ikinci dəfə ata-ananın cəsədindən ibarət olan torpaqdan yaranır. Ata-ananın cəsədləri övladın həyatının fasıləsiz zəminidir. Biz öz ata-analarımızın cəsədlərindən dikəlirik!

* * *

Sevgidə olan sırf heyvani şeylər, bəlkə də, izzəti-nəfsimizi oxşayır, amma belə sevginin qeyri-insanılıyi, dəliliyi, ruhsuzluğu təhqir eləyir.

* * *

Əvvəlki sivilizasiyaların məhv olmasında heç də təbiət yox, adamlar günahkardılar.

* * *

Bəbirin gücü bir, ürəyisə qırx adamın ürəyinə bərabərdir. Pələngin gücü yüz dəfə çoxdur, amma ürəyi insan ürəyindən böyük deyil.

* * *

Axmaq şeyləri uydurmaq üçün ən azı bu uydurmaya görə beynə malik olmaq lazımdır.

* * *

Başa düşən adam üçün kainat mövcud deyil.

* * *

Adamların hər cür topluluğu kasib adamlara baha başa gəlir.

* * *

Heç nəyi axıra çatdırma: sonunda zarafat olacaq.

* * *

Sənət (keçmiş) əvvəlcə cəmiyyətə dərd verirdi (Şəkspir), sonra vaxt keçirdi, ağrı çəkilirdi, sənət klassika kimi qəbul olunurdu.

430

* * *

Yer elə soyuq, kimsəsizdir ki, ailə kasib sobası kimi lazımdı.

* * *

İkinci həyat insana gərəkdir, yoxsa birinci həyat da lazım deyil, heç vaxt da alınmayıacaq.

* * *

Qadından ötrü kişi kilsə üçün xaç kimidi.

* * *

Ağıl üçün hər şey gələcəkdədi, qəlb üçün hər şey keçmişdədi.

* * *

Uzunmüddətli nikah ər-arvadın sədaqətinə yox, onlardan birinin, yaxud hər ikisinin gizlicə başqa birini sevdiklərinə əsaslanır.

* * *

O dünyada hər şey naməlum olmalıdır: rastlaşmaq ehtimalı çox azdı...

... Qadının, ümumiyyətlə, insanların sırrı: öz içində yaşamağa bir şey yoxdur, qəlbində həqiqi nəsə olan başqasını sevməlidir, – amma axı bu da yoxdu. Sevgi məsuliyyəti başqasının üzərinə qoymaq, özü isə boş olmağa hüquq qazanmaqdı...

* * *

Adamlara ata kimi münasibət bəsləmək lazımdı.

* * *

Sağ vaxtı səhv elədiyim, sevmədiyim ölülər məndən intiqam alacaqlar.

* * *

İnsanın yaşamağa bir şeyi yoxdu, o, pul yiğmağa, bəzi şeylər toplamağa başlayır. Dərddən, tənhalıqdan xəsisdi.

431

* * *

– Siz çoxdan gülümşəmirsiniz?

– Yarım ildi. Axı mən çox ciddi idarədə işləyirəm, çox ciddi!

* * *

Musiqi tamam qadağan olunmuş ədəbiyyatdır, o böyüyündə – bundan, tamam qadağan olunmaqdən da müstəqil böyük sənət yarandı.

* * *

Həyatda artıq çox, – hətta xoşbəxt – tər tökməkdən məyusluq yaranır.

* * *

İnsan ata-ana zövqünün damcısı, o, sevincə çevril-məlidid.

* * *

Sənət həmişə şüurlu surətdə yox, əlverişli təsadüf sayəsində inkişaf eləyir.

* * *

Qadınlar hava kimidilər: onlar bizi əhatə eləyirlər, onları göndərənlərin iradəsini yerinə yetirib iş görürlər, – onlar günahsızdır, onlara baş qoşmaq əbəsdi.

* * *

İnsan çox dəyişkən varlıqdır.

1937

Qəlbin və ağlin mədəniyyətini on dəfə artırmaq lazımdı.

* * *

İnsanda xeyirxahlıq hələ özündən ixtiyarsız mövcuddu. Amma onu indi artırmaq lazımdır, yoxsa tükənər...

* * *

Gündəlik ehtiyacların təzyiqini mümkün qədər tez azaltmaq lazımdı. Bu, insanı müəyyən qədər sevincli, sakit, utancaq eləyir, eləcə də onu yeyib-tükədir.

1938-1940

Tənqid, mahiyyətcə, birinci, “əsas” müəllifin taplığı mövzunun zənginliyini işləməyi davam etdirməkdir...

* * *

Məyusluq acgözlüyün, paxillığın, evoizmin ən pis növüdü: bədəbin adamın nail olmadığı hər şey – qadınlar, şöhrət həqiqi deyillər və i.a.

* * *

Adamlar və heyvanlar eyni varlıqları: heyvanlar arasında əxlaqca hətta adamlardan da yüksək varlıqlar var.

1941-1944

“Mən, necə deyərlər, pis yaşayıram. Amma bunun eybi yoxdur: pis yaşamağa öyrəşmişəm. Sağam – yaxşıdı, başqa heç bir şeyim də yoxdu, ancaq yaşayıram”.

* * *

Aşkar nümayişkaranə xeyirxahlıq gizli xəbisliyin əvəzi olur...

* * *

Musiqiçi get-gedə daha yaxşı, daha zərif, daha xoşbəxt-cəsinə çalırdı – o, düşmənlə döyüşə gedənləri xoşbəxt gör-mək istəyirdi.

* * *

433

Çox adamlarda ağıl – abırsızlıq, kinayə, “siz intelligent-lər” və i.a. istehzasıyla əvəz olunur. Amma bunun arxasında xuliqanın qanacaqsızlığı durur. Hiyləgər eqoizmdi.

* * *

Zövq insanı tərbiyə eləmir.

* * *

Yalnız zamanın – əbədiyyətin müdrikliyi çatışmir, o, hər şeyi ancaq qısa zamanların yanında görür. Buradan, əbədiyyətin olmamasından, tarixin uzunluğundan müdrikliyin çatış-mazlığı yaranır.

* * *

İki insan – biri çətindən, o biri asandan keçir. Ancaq birincini sevirlər, haqlı olaraq onu sevirlər.

* * *

Ana oğlunu yarada-yarada həmişə düşünür: o sən-sənmi? Qadın yol və vasitə, oğlu yolu məqsədi və mənasıdı.

* * *

Hər şey dünyaya gəlir, təzədən geri qayıdır – yalnız zaman geri dönmür.

* * *

Ən böyük tənqidçi Şekspir idi: o, başqalarının hazır əsərlərini götürür, onların üzünü köçürə-köçürə daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsi tətbiq eləməklə sənətdə daha nə eləməyin mümkünlüyünü göstərmək üçün necə yazmaq lazımlılığını göstərirdi. – Bu, ideal formada tənqiddi!!!

* * *

Adamlar sevgiyə, vəcdlə, coşqunluqla yox, sədaqətlə ər-arvad, bir masanın arxasındaki böyük kəndli ailəsi kimi, bir-birlərinə xüsusi sakit bağlılıq, vərdiş hissylə yaşayırlar.

434

* * *

Milyonlarla adamın ölümü zamanı dirilərə ölürlərlə bağlı vicdan əzabı əziyyət verir.

* * *

Həyat dəyişiklikdi, amma ruhun yüksəkliyi onun dəyişməzliyindədi.

* * *

Ruhunu qəhrəmanlıqla qidalandır, zövqdən məhrum qalmayacaqsan.

1944-1948

Uşaqlığın sırrı nədədi? – Uşağın içində çoxlu adam var – onları təxəyyüllə asanca çıxarıır, tək, amma, elə bil, yoldaşlarıyla birgə yaşayır. Böyük adamsa tənhadı...

* * *

Dərd və əzaba qarşı manəə var – insanın müqaviməti dərd böyüdükcə artır – nəhayət, dərd ona “bata bilmir”...

* * *

Böyüklərdə yalnız onların əsl uşaq cizgilərini görmək vacib, düzgündü. Büyyük adam, olsa-olsa, eybəcər hala salınmış uşaqdı: o, qocalıqda bu eybəcərlilikdən qismən xilas olur.

1951-ci ilədək

İnsan heyvanlar və bitkilərlə müqayisədə (öz hərəkətlərinə görə) ədəbsizdi.

* * *

Doğrunun, həqiqətin çox böyük çatışmazlığı var: o özünü rifah sayır, bütün vasitələrlə hamının sərvətinə çevrilmək istəyir.

435

* * *

Həqiqət həmişə yalan formasındadı; bu, həqiqətin özü-nümüdafiəsidi, onu hamı keçir.

* * *

Bir adamın sevgisi başqa bir adamda həyat istedadı doğura, yaxud ən azı onu fəaliyyətə təhrik eləyə bilər. Bu möcüzə mənənə tanışdı.

* * *

Xeyir şerdən ölçüyəgəlməz dərəcədə artıq vaxt enerjisi tələb eləyir. Elə buna görə də xeyir üçün çətindi, xeyirxah adamin vaxtı yoxdu, şər adamsa asanlıqla uğur qazanır.

* * *

Sənət boşluğa dözmür, o, çəmən otla dolan kimi, həyatla, adamlarla dolmalıdır.

* * *

(...) Sevgi etibardan daha abırlıdı, çünkü hətta aldadılmış aşiq təəssüf yox, təəccüb, hörmət doğurur.

* * *

(...) Həyatın mənası böyük, yaxud kiçik ola bilməz – o mütləq kainatın və dünyanın proseslərilə çulgaşır, onu xüsusi tərəfinə dəyişir, – elə bu dəyişiklik də həyatın mənasıdır.

* * *

(...) Sevgi sevilən adamı özünün başlıca, ən səmimi ideyalarına qovuşdurmaqdı – onun vasitəsilə (sevənlə seviləni) öz həyatının mənasını gerçəkləşdirməkdi.

* * *

Qadını sevmək asandır – bu özünü sevmək deməkdi.

* * *

Hələ kişilərlə qadınlar bir-birini sevə bilirlərsə, insan qəlbə hər şeyi itirməyib.

436

* * *

(...) Hər cür fikir, hər cür intellektual hərəkət özünün fikri iki dəfə gücləndirən ekvivalenti, hissədə əksi olmayan yalan, namussuzluqdu.

* * *

Bir nəfər sənəti özünə necə tabe eləmək, dəyişdirmək və i.a. istəyirdi – onun özünüsə sənət dəyişdi.

* * *

Həyat əldən buraxılan və buraxılmış imkandi.

* * *

Ruhunu, cismini qida tapmağa xərcləmək olar, amma bundan ötrü şərəfini sərf eləmək olmaz.

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI ANDREY PLATONOV

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI ANDREY PLATONOV

439

Məktublarından

A.PLATONOVUN ARVADI M.PLATONOVAYA MƏKTÜBLARINDAN

Türkmənistan, 1933-1936-ci illər

30/III-34-cü il

440

...Hər tərəf səhradı, saksaul bitir, gözəl üzləri olan çoxlu dəvə var... Sonra budur, isti qumluqda dəniz, fəhlə qəsəbəsi, balıqcı gəmilərinin yelkənləri... Mənə tanış olmayan hər şeyə acgözlükə baxıram. Bütün gecəni Ay səhranın üzərində nur saçırı – vaqonda gecə adamların qeyd elədikləri tənhalıq-filan yoxdur... Stansiyalarda qırğızlar, onların uşaqları balıq satırlar, balıq çoxdu. Əgər sən səhranın bu böyük yoxsulluğunu görseydin! Stansiyadakı adamlar – qırğızlar mənim xoşuma gəlirlər. Aradabir uzaqda yanında dayanmış dəvələrlə gil evlər görünür. Əgər səhranı görməsəydim, heç vaxt onu başa düşə bilməzdim – belə kitablar yoxdu. Sabah axşam Daşkənddə olacağam və irəli gedəcəyəm...

2/IV-34-cü il

...Bu gün günorta saat 4-də Aşqabada gəldim. Üfüqdə qarla örtülmüş dağlar var. Aşqabad bir qədər Soçini xatırladır. Bu yaxılarda birinci dəfə nahar elədim, adamı o qədər çox yedirirlər ki, yeməyə utanır. Amma bu cür təntənəli gəzinti mənim xoşuma gəlmir, bir şey fikirləşərəm... Bundan başqa, qələbəlik mənlik deyil – hər şeyə tək baxmağı sevirəm, onda daha yaxşı görürəm, daha dəqiq fikirləşirəm...

4/IV-34-cü il

Vaqon, axşam.

Salam, yoldaşlar (...)!

Aşqabadda təxminən üç gün oldum... Krasnovodska gedirəm... Bütün qalan yazıçılar Aşqabadda qaldılar, vənnda oturub sərirləşdirici içkilər içirlər. Mən hamıdan ayrıldım. Krasnovodskdan sonra Neftdağa (harda olduğunu dəqiq bilmirəm) gedəcəyik. Akademik Qubkin Krasnovodska gəldi; neft mədənlərində onunla görüş olacaq. Neftdağdan daha harasa gedəcəyik, beləliklə, Aşqabada altı gündən sonra qayıdacağam... Krasnovodsk Xəzər dənizinin Asiya tərəfindədi, ora içməli suyu Bakıdan paroxodlarda getirirlər. Bütün bunları görmək maraqlıdı, amma mən çox yorulmuşam, buna görə də özümü pis hiss eləyirəm...

441

... Türkmençə bir neçə söz öyrənmişəm.

Sən mənim xeley muxabbatımsan – sevimli arvadımsan. Sən mənim kurbaşamsan – qurbağamsan. Totiksə¹ mənim xeley balamdı, yəni cigitim, sevimli uşağım, oğlumdu.

Mənim canım, yüregim (ruhum və qəlbim) sizin həsrətinizi çəkir.

Bu gün sizə ikinci məktubdur ki yazıram. Onu haradan yola salacağımı bilmirəm. Sizə görə məni güclü narahatlıq hissi bürüyür. Axi çox uzaqdayam.

Yaxşı xəşəşəm (əlvida!), mənim xeleyim, mənim balalam!

5/IV -34-cü il

Mən Krasnovodskdayam. Yamyasıl, dalğalı Xəzər dənizini görürəm. Sahilindəki qumlu-gilli dağlarda miskin şəhər. Sabah buradan geri, Aşqabada çıxb gedəcəyəm. Dəniz Qara dənizə qətiyyən oxşamır, daha zəhərlidi, köpüyü daha ağıdı, daha coşqundu. Mən bunu sahildəki daşın üstündə oturub yazıram, digər daş da mənim masamdı. O biri sahil-də Qafqazdı. Sənə nə qədər yeni şey danışacağam, nə qədər şey öyrənmişəm!

¹ Totik – A. Platonov öz oğlunu belə çağrırdı.

... Bu qeydləri səhraya getməzdən bir neçə dəqiqə əvvəl yazıram...

Bir qədər həyəcanlanıram, bunu da gizlətmirəm. Mən Mərkəzi Qaraquma üç sutkaliq səfərə (ikinci dəfə) çıxıram. Axi Qaraqum Saxaradan kiçik deyil! Üç sutka yük avtomobilində Saxaranın dərinliyinə! Deyirlər, avropalının dərisi iqlim şərtləri üzündən mütləq suluqlarla örtülür. Beləliklə, mən ilk həftələrdə yaralarla gəzəcəyəm. Getdiyim yerdə nadir bulanıq quyulardan, zəhərlə həşəratdan, səmadan, qupquru qumdan başqa heç nə yoxdur...

...Gecə hələ çox uzundu, üstəlik də, yorulmağıma baxmayaraq, yuxum gəlmir...

* * *

...Mən burada işləmək üçün tələsməyə çalışıram, o mənada ki, pyes üçün dolayı material kimi dəyərli, yararlı bir şey tapım, kəşf eləyim. Amma həmişə zahiri materialdan daha çox özüne güvənmək lazımdı.

Hələ açıq-aşkar bir şey tapmamışam, amma bu, həmişə məndə belə olur axı: mən lazımlı olan şəyi çox vaxt axtaranda yox, gözlənilmədən tapıram...

...Mən səhranın həmişə qum qasırğası olan, həmişə adamların xüsusi eynəklərdə gəzdikləri uzaq yerlərinə getdim. Eynəksizdim, gözlərim də bərk ağrıdı. Dəhşətli ilan və böv gördüm...

...Sabah, ayın 16-da 10 günlüyü Mərkəzi Qaraquma gedirəm. Aşqabada 10-11 gündən sonra qayıdacağam...

Səhraya təkcə, Darvazın harasında yerləşən kükürd mədənlərinə fəhlələr aparan yük avtomobilində gedirəm. Yol quyuların xəttilə (hər 50-70 km-dən bir quyu – yaz suyunun qalığı olan çökək) qumluqla gedəcək. Nə görsəm, yazacağam. Dünən üç yazıçı və arxeoloqla birgə Bağırda (Aşqabadın 30 km-liyində) idim. Orada çox qədim şəhərlərin – Nessi-İsgəndəriyyənin və müsəlman şəhərinin xarabaliqları var. Bu şəhərlərin yaşı 2000-3000 ildi. Həmin dövrün naxışlı qablarının bir neçə kiçik parçasını tapdım, onları Moskvaya gətirəcəyəm.

...Xarabaliqlar çox gözəldir. Onlar Kopetdağın dibində yerləşir; bunlardan o tərəfdə İranın Xorasan vilayətidid. Bu qala – şəhərlərin yönü və müdafiə sədləri Qaraqum

səhrasına istiqamətlənib. Biz Makedoniyalı İsgəndərin xarabaliqları yüksəkliyindən səhraya uzun-uzadı baxdıq. Xarabaliqlar (divarları) gildəndi, amma həddən artıq möhkəmdi. Axi bütün Asiya gildəndir, yoxsuldur, boşdur.

* * *

İlk ulduzlar görünənəcən orada olduq. Ulduzların altın-da səhra mənə böyük təsir bağışladı. Mən əvvəl başa düşmədiyim bəzi şeyləri başa düşdüm.

Biz aulların çayxanalarında bir neçə dəfə gök-çay (qənd-siz yaşıl çay) içdik. Qocaların arasında xalçanın üstündə oturub söhbət elədik. Burada kifayət qədər çoxlu fars və kürd var.

...Yaz, yenə qalib-qalmamağımı qət eləmək məndən ötrü çox çatındır. Düzdü, çox kasibiq, amma bizim kasib-liqdan başqa, böyük dərd çəkəcək qəlbimiz də var...

...Düzdü, güclə seziləcək formada folklor mövzusunu tapdım. Bir vaxtlar Apuleyin Asyanın harasındasə Amur və Psixeya mövzularını taplığı kimi. Bilmirəm, məndən nə çıxacaq – bu, Calma haqqında nağıldır.

...Günlər get-gedə daha ağır və uzun keçir. Üzücü isti var.

1936-ci il

...Mən iki saat əvvəl gəlmışəm. Qatar şaxta və qar üzündən 18 saat gecikdi. Mehmanxananın nömrəsində oturmuşam. Pəncərədən Kopetdağ dağlarını görürəm, o dağların başı qarlıdı, dağların üstündə ayın gecə işığı, gümüşü rəngli bulud var. Yenə bunların hamisini 10 ay əvvəldəki kimi görü-rəm, elə bil, mən özüm “Takır”ın iştirakçısıyam.

Onlar “Takır”ı çox bəyənirlər, amma təkcə onu tamam (...) başa düşmürələr. Sadəcə, peşə yoxluğu özünü göstərir. Amma bunun məndən ötrü əhəmiyyəti yoxdu. Məni diqqətlə və mehribanlıqla, amma kifayət qədər ciddi qarşıladılar... amma belə şeylərə o qədər də alışmamışam, boş şeylərdi.

Nəhayət, burada tamam tənhayam. Tamamilə dağların və səhranın bu cür sakitliyi kimi dərin kədər məni bürüyür.

Əlbəttə, çalxalayan yol da özünü bildirir... Doğrudan da, çox uzaqdayam, burada vaxt çox ağır keçir. Özümü işlə məşğul eləməyə çalışıram, vaqonda da mümkün qədər işlədim... Aşqabadda 5-6 gün olacağam, bundan sonra səyahətə çıxacağam, səyahətdən sonra Voronejə, yaxud Leninqrada gedəcəyəm, nə eləyəcəyimi bilmirəm.

* * *

Tərcüməçidən

A.Platonovu “qumlu okean” heyrətə salmışdı.

Yazıcı uzun müddət Cərco, Taşauz və Künyə-Ürgəncin qum səhralarının təsiri altında olmuşdu. Peşəkar yazıçı olsa da, o, qəlbən mühəndis-meliorator kimi, “takırların”, susuz, ölü torpaqların böyük gələcəyini əvvəlcədən görürdü, türkmənlərin həyat əlaməti olmayan takırları canlandıracağına, nəhəng, ölü səhrəni kanallarla saksaul meşələrinə çevirəcəyinə inanırdı. A.Platonovun Türkmenistani öyrənəndən sonra yazdığı “Takır” hekayəsi və “Can” povesti onun bu fikirlərindən doğulub.

Andrey Platonov

Seçilmiş əsərləri

446

MÜNDƏRİCAT

Andrey Platonov: qəlbin yanında olan yazıçı 5

HEKAYƏLƏR

Potudan çayı	12
Tutqun gəncliyin dan yerində	41
Fro	67
Üçüncü oğul	90
Semyon (<i>köhnə vaxtların hekayəsi</i>)	96
Nikita	108
Yuşka	116
Ulya	123
Qayıtma	130
Ölənlərin intiqamı	155
Zamanın axarı	162
Qaraayaq qız	169
Inək	174
Seryoqa və mən	185

Volçek	189
Öküzlər	193
Növbəti	197
Çəmən ustaları	201
 <i>PRİTÇALAR</i>	
Naməlum çiçək (<i>naǵıl-rəvayət</i>)	208
Əkinçi külək	212
Vətən sevgisi, yaxud qarğanın səyahəti (<i>naǵılvari əhvalat</i>)	216
 <i>TÜRKMƏNİSTAN YAZILARI</i>	
Takır	230
Mühəndis (<i>yarımçıq povest</i>)	251
Can (<i>povest</i>)	256
 <i>DRAMATURGİYA</i>	
Ata-ana (<i>ssenari</i>)	376
 <i>QEYD DƏFTƏRÇƏLƏRİNĐƏN</i>	
Quru bitki	424
 <i>MƏKTUBLARINDAN</i>	
A.Platonovun M.Platonovaya məktublarından	440

*Andrey
Platonov*

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYATI

Andrey Platonov. Seçilmiş əsərləri.

Çapa imzalanmışdır 05.10.2009. Format 60x84 1/₁₆. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 28. Sifariş 202. Tiraj 7000.

“Şərq-Qərb” ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 474-75-62
Faks: (+994 12) 470-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com